

NAZİM MUSTAFA

İRƏVAN ŞƏHƏRİ

BAKI – 2020

Mustafa N. Y. İrəvan şəhəri.
Bakı - «Red N Line» MMC - 2020, 292 səh.

Kitabda Azərbaycanın qədim siyasi və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərinin tarixi keçmişi, onun etnik tərkibi, memarlıq abidələri və onların aqibəti, sənətkarlıq nümunələri, İrəvan teatri, mətbuatı, elm və mədəniyyət xadimləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Həmçinin bu gün Ermənistan dövlətinin monoetnik paytaxtına çevrilən İrəvan şəhərində XX əsrin əvvəllərindən etibarən azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən həyata keçirilən kütləvi qətlialmlar, soyqırımları və etnik təmizləmə siyasəti haqqında sənədlərin dili ilə söhbət açılır.

Kitab tarixçilər, tədqiqatçılar, tələbələr, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978 9952 37 473 5

© Nazim Mustafa
© Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi
Center of Analysis of International Relations

“Ermənistanın bugünkü paytaxtı XX əsrin əvvəlində əhalisinin 80 faizini azərbaycanlılar təşkil edən bizim tarixi İrəvan şəhərimizdir. Bu gün bu şəhər tamamilə etnik təmizlənməyə məruz qalıb.”

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
Parisdə UNESCO Baş Konfransının 38-ci sessiyasının
Liderlər Forumunda çıxışından. 17 noyabr 2015-ci il.*

CENTER OF ANALYSIS OF INTERNATIONAL RELATIONS
BEYNƏLXALQ MÜNASIBƏTLƏRİN TƏHLİLİ MƏRKƏZİ

***Bu lahiyə Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin
dəstəyi ilə həyata keçirilib***

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Ermənilər Azərbaycan torpaqlarına haradan və nə zaman gəlib yerləşmişlər? (Tarixi arayış)	13
Şəhərin tarixi	20
Şəhərin əhalisi	30
İrəvan xanlığı dövrü	39
İnzibati ərazisi.....	39
Xanlığın əhalisi.....	45
İdarəçilik sistemi.....	51
Şəhərin süqutu.....	56
Rusiya işğalı dövrü	71
Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizlənmə	76
1905-1906-cı illər qırğınları.....	76
1918-1920-ci illər soyqırımı.....	82
1948-1953-cü illər deportasiyası.....	94
1988-1989-cu illər deportasiyası.....	103
Elm, təhsil, mədəniyyət	112
Elm və təhsil.....	112
Ədəbi mühit.....	137
Mətbuat.....	158
Teatr.....	176
Memarlıq və incəsənət	197
İrəvan qalası.....	197
Xan sarayı.....	207
Məscidlər.....	226
<i>Sərdar məscidi</i>	227
<i>Rəcəb paşa məscidi</i>	230
<i>Göy məscid</i>	232
<i>Zal xan məscidi</i>	235
<i>Təpəbaşı məscidi</i>	236
<i>Dəmirbulaq məscidi</i>	237
Sənətkarlıq və incəsənət	244
Əmir Səəd məqbərəsi	255
Nəticə	263
Mənbələr və ədəbiyyət	265
Əlavələr	278

ÖN SÖZ

Müxtəlif dövrlərdə İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqilər, Eldənizlər, İlxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və çar Rusiyası dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. Yalnız 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra İrəvan şəhəri Ermənistanın paytaxtına çevrilmişdir.

İrəvan şəhəri 40°11' şimal en dairəsi və 44°31' şərq uzunluğunda Ağrı vadisinin şimal-şərq hissəsində yerləşir. Dəniz səviyyəsindən təqribən 900-1300 metr yüksəklikdə salınan İrəvan şəhəri hər tərəfdən bağlarla əhatə olunmuşdur.

Qədimdən yalnız Azərbaycan türklərinin məskun olduqları bu şəhərin adı orta əsr yazılı mənbələrində Rəvan, İrəvan, İrivan kimi qeyd edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra şəhərin adı Erivan (Эривань) kimi yazılmış, daha sonralar, XX əsrdə tarixdə ilk dəfə erməni dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra Yerevan adlandırılmışdır. Erməni tarixçiləri hazırda Yerevan adlandırdıqları şəhərin adının Urartu çarı I Argiştinin dövründə (e. ə. 782-ci ildə) salınmış Erebuni (İrpuni) qalasının adı ilə bağlamağa çalışırlar. Erebuni qalası yalnız hərbi-istehkam məqsədilə inşa edilmişir və onun ətrafında heç vaxt şəhər infrastrukturu formalaşmamışdır. Urartuluların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı kimi, qədim Erebuni qalasının da indiki İrəvan şəhəri ilə nə məkan, nə də tarix baxımdan əlaqəsi olmuşdur. Qədim yaşayış məntəqəsi olan, yalnız orta əsrlərdən etibarən şəhər kimi formalaşan İrəvan yaşayış məntəqəsi ilə, 1950-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan Erebunu qalası arasında xeyli məsafə olmuşdur. İrəvan şəhərinin ərazisi on dəfələrlə genişlənməsinə baxmayaraq Erebuni qalasının yerləşdiyi Qanlı Təpə ilə şəhər arasında bu gün də xeyli məsafə vardır.

İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.), oronimlərin (dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.), oykonimlərin (yaşayış məntəqələri, küçələr, məhəllələr və s.) mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. İrəvan şəhəri ərazisində aparılan qazıntılar zamanı aşkara çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində indiyədək ermənilərə məxsus hər hansı nümunəyə rast gəlinməmişdir. Urartuluların süqutundan ərəb xilafətinin bərqərar olmasınadək keçən təqribən 1200 il ərzində heç bir mənbədə bu yaşayış məntəqəsinin adı çəkilmişdir. Bunları bəzi

obyektiv erməni tarixçiləri də etiraf edirlər.

Ticarət yollarının üzərində yerləşən və şəhər kimi orta əsrlərdə formalaşan, yalnız Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu qala-şəhər, eyni zamanda Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. İrəvan şəhəri bir mərkəz kimi, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərində sosial-iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf etmişdir.

İrəvan şəhəri. Rəssam J. Tavernye. 1655

Zəngi (indi Hrazdan adlandırılırlar) və Gedər çaylarının arasında formalaşan İrəvan şəhəri orta əsrlərdə şimal-qərb və şimal-şərq tərəfdən dağlarla və təpələrlə, cənub və cənub-qərb tərəfdən isə əkinə yararlı vadi ilə əhatə olunmuşdu. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilindəki sıldırım təpənin üzərində salınmışdı. Coğrafi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün İrəvan şəhəri daim müharibələr meydanına çevrilmiş, dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir. Müharibələr və zəlzələlər nəticəsində böyük dağıntılara məruz qalan şəhər, hər dəfə qısa müddətdə yenidən bərpa edilmişdir. Çox məşhur olan İrəvan qalası və bağları şəhərə gələn bütün səyyahların diqqət mərkəzində olmuş, onlar haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Quru subtropik iqlim zonasında yerləşən İrəvan şəhəri, olduqca münbit və bərəkətli torpaqlarla əhatə olunmuşdur. Məşhur İrəvan bağları və bostanları İrəvan xanlarının müxtəlif dövrlərdə Zəngi və Gedər çaylarından çəkdirdikləri

İrəvan şəhəri. Rəssam J.Şarden. 1673-cü il.

kanallarla suvarılmışdır. Şəhərdəki və ətrafdakı bağları suvarmaq üçün Toxmaq xanın vaxtında yaradılan və onun adını daşıyan “Toxmaq gölü”ndən çəkilən kanallar, Zəngi çayından çəkilən Mamrə, Abuhəyat, Dəlmə və Təzəkənd kanalları kifayət edirdi. Şəhərin cənubundakı bağlar isə Gedər (Qırxbulaq) çayından çəkilən kanal və arxlarla suvarılırdı. İrəvan torpaqlarından ildə 2-3 dəfə məhsul götürülürdü. XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhəri 4 mənbədən – Zəngi çayı, Söyüdlük adlanan ərazidəki çoxsaylı bulaqlar, Gedər (Qırxbulaq) çayının şəhər bağlarından keçən hissəsində tikilən su anbarı və müxtəlif yerlərdə qazılan kəhrizlər vasitəsilə içməli su ilə təmin edilirdi. XX əsrin əvvəlində İrəvandan təqribən 19 km uzaqlıqda Gedər çayının mənbəyindən (Qırxbulaqdan) şəhərə yeni su kəməri çəkilmişdi. Bu kəmərin çəkilməsində şəhərin imkanlı azərbaycanlılarının müstəsna xidmətləri olmuşdu.

Xanlıqlar dövründə İrəvan şəhəri dörd kvartaldan – Qala, Şəhər (*Şəhri*), Təpəbaşı və Dəmirbulaq yaşayış massivlərindən ibarət olmuşdur. Sayca çox az olan ermənilər yalnız şəhərin ətrafındakı bəzi qəsəbələrdə yaşayırdılar. Şəhər (*Şəhri*) massivi İrəvanın ən qədim hissəsi olmuşdur. Şəhərin qərbində yerləşən Təpəbaşı massivində (hazırda Kond adlanır) Hindistandan gəlmiş 50-yə yaxın erməni qaraçı ailələri (*boşalar*) məskunlaşmışdılar. Təpəbaşı massivini Şəhər massivindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Şəhərin cənubunda yerləşən Dəmirbulaq massivində (*hazırda Karanki Tağ adlanır*) yalnız azərbaycanlılar yaşayırdılar. İrəvan qalasında isə fransız səyyahı J.Şardenin qeyd etdiyi kimi, yalnız təmizqanlı səfəvilər (yəni azərbaycanlılar) yaşayırdılar.

Müasir İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus yaşı 250 ildən artıq bircə dəne də olsun maddi-mədəniyyət nümunəsi mövcud deyil. Çünki İrəvan şəhərində ermənilər XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrəvan xanlığını işğalından sonra tədricən İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilərək məskunlaşdırılmışlar.

İrəvanda tarixi-memarlıq abidələri Şərqi memarlığı üslubunda inşa edilmişdi. Səyyahlar və salnaməçilər öz əsərlərində İrəvanı tipik müsəlman şəhəri kimi təsvir etmişlər.

Orta əsrlərdən etibarən İrəvan şəhəri karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdı. Daşdan hörülmüş, ortasında kvadratşəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda 7 karvansara mövcud olmuşdur. Culfa, Gürcü, Zərrabi xan (Sərrafxana), Avşar, Tahir, Sulu, Susuz, Hacı Əli karvansaralarında üst-üstə 851 köşk mövcud olmuşdur.

İrəvanda Bazar meydanı. 1914-cü il.

Şəhərin mərkəzi hissəsində Böyük Meydan adlanan 400x400 m ölçüdə meydan yerləşirdi. Ağır yükləri çəkmək üçün Qantar tərəzisi, yüngül yükləri çəkmək üçün Mizan tərəzisi bu meydanda yerləşirdi. Digər meydanlar Xan bağı, Zal xan, Hüseynəli xan, Fəhlə bazarı meydanı adlanırdı. Pənah xan Makinskinin imarətinin yerləşdiyi ərazi isə son vaxtlaradək Pənah xan meydanı və yaxud Pənah xan bulvarı adlanırdı.

İrəvanda qədim türk hamamu. XX əsrin 30-cu illəri.

İrəvanda Şərq memarlıq üslubunda 8 hamam – Şəhər, Zal xan, Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim (sonuncu İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qızı), Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy hamamları mövcud idi. Hazırda İrəvanın mərkəzindəki “Respublika” meydanının yerləşdiyi yerdə vaxtilə mövcud olan Zal xan hamam kompleksində yeraltı çayxana ilə yanaşı, musiqili məclislərin keçirilməsi üçün xüsusi otaqlar ayrılmışdı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qərİblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükanlı, Sallaxlar və s.

Bağlar diyarı İrəvanda və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, onlardan 772-si şəhərin içərisində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbasdərəsi, Abuhəyat, Keşağlı, Qızılqala, Dərə bağı, Səvzikəri, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kənkən, Kərpicxana bağlarının ad-sanı İrəvandan çox-çox uzaqlara yayılmışdı. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş şəkildə Avropaya ixrac edilirdi.

Şəhərdə və onun ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhənqulu xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanlar şəhərin ən böyük dəyirmanları olmuşdur.

Xan bağı.

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və iki erməni kilsəsinin adları keçir. Göy məscid (yaxud Hüseynəli xan), Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İnam məscidlərinin minarələri uzaqdan İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca dağıdılmışdır. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məsciddə İrəvan şəhərinin tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidinin mədrəsəsi rəsamların sərgi salonuna çevrilmişdi. Yalnız Dəmirbulaq məscidi 1988-ci ilədək öz məqsədinə xidmət edirdi. Hazırda həmin məscid də yer üzündən silinmiş, onun yerində hündürmərtəbəli bina ücaldılmışdır. Şəhərdə məscidlərlə yanaşı mövcud olan Poğos-Petros və Katəgke kilsələri vaxtilə xristian missionerlərinin vəsaiti hesabına tikilmişdi və məqsəd ermənilərin şəhərə axınını təmin etməkdən ibarət idi.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk dəfə erməni dövləti – Ermənistan Respublikası yarananda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası xarici təzyiqlərin nəticəsində mayın 29-da İrəvan şəhərinin paytaxt kimi ermənilərə güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan qalası, onun içərisində yerləşən Xan sarayı, Abbas Mirzə məscidi şəhərin tarixi-memarlıq incilərindən hesab olunurdu.

Erməni şovinist-millətçiləri İrəvan qalasını və onun içərisində yerləşən bütün tarixi-memarlıq abidələrini tədricən yer üzündən sildilər. 1924-cü ildə İrəvanın baş planı hazırlanaraq həyata keçirilməyə başlandıqdan sonra şəhərdə mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq baxımından əhəmiyyət kəsb edən bütün abidələrini bir-birinin ardınca yox etdilər ki, gələcəkdə İrəvanı erməni şəhəri kimi təqdim edə bilsinlər.

XX əsrin 30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin mərkəzindəki azərbaycanlı məhəllələri mövcudluğunu qoruyub saxlayırdı. Ermənilər İrəvanda XIX əsrin əvvəllərindən etibarən məskunlaşdıqları üçün erməni məhəllələri azərbaycanlı məhəllələrini üzük qaş kimi əhatələmişdi. 50-60-cı illərdə azərbaycanlıların kompakt yaşadıqları məhəllələri, onların qədim qəbiristanlıqlarını yeni tikililər inşa etmək bəhanəsilə yerlə yeksan etdilər.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımı, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin azərbaycanlı simasını ermənilərin xeyrinə tamamilə dəyişdirdi. Ermənilər İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini silərək və azərbaycanlı etnik kimliyini yox edərək monoetnik erməni şəhəri yaratmağa nail oldular. Erməni tarix saxtalaşdırıcıları indi də tarix kitablarından və dərsliklərdən azərbaycanlıların izini silməyə çalışırlar.

Dəyirmanlar.

İrəvanda dağıdılan azərbaycanlı məhəlləsi. XX əsrin sonu.

Azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin məhv edilməsinin nəticəsidir ki, hazırda İrəvan şəhərində xaricdən gələn qonaqlara və tədqiqatçılara yaşı 250 ildən yuxarı bircə dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsini göstərmək mümkün deyil.

İrəvan şəhəri təkcə tarixi-memarlıq abidələri ilə deyil, həmçinin elm və mədəniyyət mərkəzi kimi Azərbaycan şəhərləri arasında özünəməxsus yer tutur. İrəvan şəhərində doğulub boya-başa çatan yüzlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimlərinin adları Azərbaycan tarixinə həkk olunmuşdur.

Müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişlər. İrəvan ziyalılarının, elm, mədəniyyət və din alimlərinin yaratdıqları əsərlər bu gün dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində saxlanılır. Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə “İrəvani” soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm, mədəniyyət və din xadimləri haqqında məlumatlar mövcuddur.

Erməni millətçiləri azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrinin izlərini silməyə çalışsalar da və yaxud onları öz adlarına çıxmağa çalışsalar da tarixin yaddaşından onları silmək mümkün deyildir. İrəvan şəhəri Azərbaycanın elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət mərkəzlərindən biri kimi də Azərbaycan tarixində mühüm yerlərdən birini tutur.

**ERMƏNİLƏR AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA HARADAN
VƏ NƏ ZAMAN GƏLİB YERLƏŞMİŞLƏR?
(TARİXİ ARAVIŞ)**

XX əsrin sonlarında SSRİ adlanan imperiyanın dağılması ilə tarixşünaslıq elmində mövcud olan bir sıra stereotiplər və saxta konsepsiyalar da aradan qalxmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində indiki Ermənistan ərazisinin tarixini yazmaq bir qayda olaraq ermənipərəst və erməni tədqiqatçıların monopoliyasında olmuşdur. Onlar da uydurma “Böyük Ermənistan” konsepsiyasını müdafiə edərək, iddia edilən ərazilərdə yaşamış xalqların, xüsusən də qədim türklərin və onların xələfləri olan azərbaycanlıların tarixini ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırmaq yolunu tutmuşlar. Halbuki, dünya tarixşünaslığında hazırda erməni adlandırdığımız hayların tarixi qədər qarmaqarışq və saxta tarixə rast gəlmək mümkün deyil. Ermənilərin tarixləri qədər, etnogenezi də ziddiyyətli və dolaşıqdır. Bunu bir çox obyektiv erməni alimləri, Qərb və Amerika tədqiqatçıları da etiraf etmişlər.

Erməni xalqı kimi, erməni dilinin də hibrid olmasını məşhur dilçi alim Manuk Abeğyan da təsdiq etmişdir¹.

İlk mənbələr təsdiq edir ki, indi Ermənistan (Hayastan) adlandırılan əraziyə haylar ilk dəfə xristian missionerləri kimi gəlmişlər. Haylar ərəb xilafəti dövründə islam dinini qəbul edən aborigen türkmənşəli boyların tərk etdikləri dini məbədlərə sahib çıxmış, həmin məbədləri kilsəyə çevirmiş, elə oradaca saxta tarix əsərləri quraşdırmışlar. Bu gün erməni əlifbası kimi təqdim edilən, əslində Ön Asiyada mövcud olmuş və tarix səhnəsindən silinən xalqlara mənsub olmuş əlifbanın da hayların yaşadıkları ərazilərdə missionerlər tərəfindən yayılması xristianlığın təbliğinə xidmət etmişdir. Erməni əlifbasının müəllifi kimi təqdim edilən Mesrop Maştos da xristian missioneri olmuş və heç vaxt indiki Ermənistan ərazisində yaşamamışdır.

E.ə. V əsr yunan tarixçisi Herodot makedoniyalıların verdiyi məlumata əsasən yazır ki, armenilər friqlərlə birlikdə Frakiyadan köç edərək Ön Asiyada məskunlaşmışlar (VII, 73)². Herodot həmçinin Fərat çayı öz başlanğıcını Arme niadan götürdüyünü yazır (I, 180)³. Göründüyü kimi, hayların Balkanlardan Ön Asiyaya köç etmələrindən daha əvvəl həmin ərazilər Arminia adlanmışdır. Yəni, Arminianın, yaxud Armeniyanın hay (erməni) etnosu ilə heç bir bağlılığı olmamışdır.

1. Абегиан Манук. История древнеармянской литературы. Том 1. Ереван, 1948, с. 10.

2. Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Москва, 1999, с. 427.

3. Yenə orada, s. 70.

Hayların tarixi xristianlığın ən qədim kitabı hesab edilən İncilə və müxtəlif xalqların mifoloji qaynaqlarına uyğunlaşdırılmış, orada adları sadalanan şəxslərin prototipləri uydurulmuş və yer-yurd adları saxta tarixdə əks etdirilmişdir.

Hayların tarixinin atası hesab olunan və V əsr salnaməçisi kimi təqdim edilən yepiskop Movses Xorenasinin (Moisey Xorenski) yazdığı iddia edilən “Tarix”i bir çox ermənişünaslar kompilyativ xarakter daşıyan, başdan-ayağa anaxronizmlərdən ibarət olan cızmaqara hesab edirlər.

İlkin adı “Patmutyun”, yəni “Tarix” olan, sonradan “Patmutyun hayos”, yəni “Hayların tarixi” kimi təqdim edilən bu kitabın adı rus dilinə “История армян” kimi tərcümə edilməli olduğu halda, bilərəkdən “История Армении” kimi tərcümə edilərək, mahiyyətə tamamilə təhrif edilmişdir.

Qəribədir ki, erməni tarixçiləri Eçmiədzin monastırının IV əsrin əvvəllərindən, hayların əlifbasının isə V əsrin əvvəllərindən mövcudluğunu iddia etsələr də, M.Xorenasinin müəllifi olduğu iddia edilən “Hayların tarixi”nin ən qədim əlyazması XIV əsrdən o tərəfə keçmir. Çünki həmin əlyazmalara zaman-zaman erməni din xadimləri tərəfindən region xalqlarının və dövlətlərinin tarixinə aid bütöv dövrlər calaq edilmişdir. M.Xorenasinin “Tarix”i Avropada ilk dəfə 1695-ci ildə tərcümə edilərək Amsterdamda çap edilmişdir. Bu kitabı tədqiq edən bir sıra Avropa alimləri La Kroza, A.Karriere, S.Marten, A.Qutşmid, erməni tarixçilərindən N.Emin, K.Patkanov, Qr.Xalatyans, A.Qaraqaşyan belə nəticəyə gəlmişlər ki, M.Xorenasinin “Tarix”ində Tövrat və İncildən, eləcə də yunan tarixçiləri Strabon, Herodot, Kteziya, Ksenofontun əsərlərində əks olunmuş urartululara, assuriyalılara, midiyalılara, sasanilərə aid hadisələrin üzü köçürülərək, bu xalqların sərkərdələri, tarixi şəxsiyyətləri haylar kimi, həmin ərazilər isə Hayastan kimi təqdim edilmişdir.

XIX əsrdən etibarən erməni tarixçiləri və onların havadarları tarixdə heç zaman mövcud olmayan “Böyük Ermənistan”ı dünyaya təkcə coğrafi anlayış kimi deyil, həm də, siyasi anlayış kimi - “dövlət” kimi təqdim edirlər. Guya “Böyük Ermənistan” siyasi anlayışı I Artaşes (*Midiya-Atropatena mənşəli Artaksi*) və II Tıqranın (*Parfiya mənşəli*) çarlıq dövrləri olan e.ə. II-I əsrlər üçün səciyyəvidir. Tarixi saxtalaşdıranlar həmin dövrü “Böyük Ermənistan”ın çiçəklənmə və qüdrətlənmə dövrü kimi təqdim edirlər⁴.

Qədim yunan tarixçisi və coğrafiyaçısı Strabonun “Coğrafiya”sında Fərat çayının “Böyük Armenia” adlanan ərazidən qərbə doğru – “Kiçik Armenia” yayadək axdığı və “Kiçik Armenia”nın çayın sağ sahilində qaldığı

4. Mahmudov Yaqub. Real tarix və «Böyük Ermənistan» uydurması. Bakı, 2014, s. 92-93.

qeyd edilir⁵. Deməli, bu gün Ermənistan adlanan dövlətin ərazisinin və onun paytaxtı İrəvanın hətta uydurma “Böyük Ermənistan” və “Kiçik Ermənistan”la bağlılığı olmamışdır.

Məşhur erməni tarixçisi Leo (Arakel Babaxanyan) M. Xorenasinin “Tarix”ində Haykın (Haykazyanlar dövrü) törəmələrinin 1800 illik tarixində 59 hakimin adlarının yazıldığını, həmin hakimlərdən 32-sinin yalnız quruca adlarının göstərildiyini, hakimlik dövrlərinin isə göstərilmədiyini qeyd etmişdir. Leo “erməni tarixinin atası” hesab edilən M.Xorenasini yazdığı kitabı süni surətdə İncilə uyğunlaşdırmaqla, xristianlığa süni xidmət göstərdiyini yazır. Leo M.Xorenasinin “Haykazyanlar” dövrünün isə heç də sədaqətli salnaməçisi olmadığını qeyd edərək, onun yazdıqlarının uydurulmuş tarix olması qənaətinə gəlmişdir⁶.

Məşhur fransız ermənişünası Sen-Marten isə Moisey Xorenasinin əsəri kimi təqdim edilən “Coğrafiya” əsərinin müəllifinin Xorenasinin olmadığını və bu əsərin X əsrin məhsulu olduğunu sübut etmişdir. Bu əsər ilk dəfə 1683-cü ildə Marseldə çap olunmuş və 1736-cı ildə Londonda Viston qardaşları tərəfindən “Moisey Xorenasinin coğrafiyası” adı altında latın dilinə tərcümə edilmişdir. Fransız ermənişünası Sen-Marten bu əsərdə kifayət qədər anoxronizmlərin olduğu və kompliyativ səciyyə daşdığı və həmin əsərin X əsrdə qələmə alındığı qənaətinə gəlmişdir⁷.

Erməni tarixçisi K. Patkanov M. Xorenasinin adına çıxılan həmin əsəri rus dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir. K.Patkanov həmin əsərin Xorenasiyə məxsus olmaması məsələsində Sen-Martenlə həmfikir olduğunu yazır. Lakin K.Patkanov haqlı olaraq Sen-Martenin “Coğrafiya”da adı çəkilən “*Ruan*” adının Erivanın yerləşdiyi əraziyə ərəblərin dövründə müsəlmanlar tərəfindən verilməsi barədə qənaətini düzgün hesab etmir. K.Patkanov adı çəkilən əsərdə “*Ruan*” yer adının Sen-Martenin iddia etdiyi kimi, guya ərəblərin dövründə Armenianın bir hissəsinin paytaxtı olan “*Erivan*” (“*Revan*”) şəhəri ilə deyil, vaxtilə Midiya ərazisində mövcud olmuş məşhur “*Ruyan*” vilayəti ilə eyniyyət təşkil etdiyini yazır⁸. Göründüyü kimi, Sen-Marten özü də dərk etmədən orta əsrlərdə formalaşan İrəvan, yaxud Rəvan şəhərinin tarixinin qədimliyi barədə erməni tarixçilərinin uydurduqları fikirlərə şərik çıxmışdır.

Rus tədqiqatçısı Aleksandr Anninski M.Xorenasinin tarixi mənbə kimi

5. Yenə orada, s. 121

6. Լեւո (Բաբախանյան Արակել). Հայոց պատմություն. Երկերի ժողովածու, հ. I, Երևան, 1966, p. 5. (Leo (Babaxanyan Arakel). Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, I cild. Yerevan, 1966, s. 5.).

7. Из нового списка географии, приписываемого Моисею Хоренскому. Пер. К.П.Патканова. // Журнал министерства народного просвещения, № 3. 1883.

8. Армянская география VII века по Р.Х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому). Текст и перевод Т.К.Патканов. Санктпетербург, 1877, с. XV.

əsərlərinə istinad etdiyi müəlliflərin (Mar Abas Katina, Aqafangel, Zenob, Favst Buzand) yazdıqlarının Avropa ermənişünasları tərəfindən demək olar ki, tamamilə inkar edildiyini yazır⁹.

Belə qənaət hasil olur ki, ya ümumiyyətlə V əsrdə Moisey Xorenasi adında erməni tarixçisi olmayıb, ya da onun müəllifliyi ilə dünyaya təqdim edilən həmin əsərlər Ərəb xilafəti dövründə erməni kilsə xadimləri tərəfindən quraşdırılmışdır.

Başqa bir erməni tarixçisi Baxşi İşxanyan isə ermənilərin özlərinə həqiqi vətən hesab etdikləri “Böyük Ermənistan”ın Rusiyanın hüduqlarından kənarda – Kiçik Asiyada yerləşdiyini yazır¹⁰.

Digər rus qafqazşünası İvan Şopen qədim müəlliflərin əsərlərini araşdıraraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, haylarla erməniləri eyni mənşəli hesab etmək olmaz¹¹. Eramızdan əvvəl XII əsrdə Balkanlardan Kiçik Asiyaya köçüb gələn haylar, onlara qohum olan frako-frikiya tayfaları ilə birlikdə Dəclə və Fərat çayları arasında məskunlaşmışlar.

Mifoloji rəvayətə görə, Assuriya çarı Belin üzərində qələbə çalan Haykın törəmələri olan haylar, onların Van gölü hövzəsində məskunlaşdıqları ərazilər Hayasa (Hayastan) adlanmışdır. Haylar, vaxtilə Anadolunun Ərməniyyə (Armenia) yaylası adlanan ərazilərində, Urmiya gölü hövzəsində, həmçinin Qafqazda yaşamış və hurrilərlə qarışaraq tarix səhnəsindən silinmiş subar (mitan) türklərinin *ermən* adlı boyunun irsinə və tarixinə sahib çıxmışlar. Məhz ona görədir ki, hazırda bir millətin özlərinin “hay”, digərlərinin isə “erməni” adlandırdığı iki adı var. *Ermən* etnonimi isə təkcə Anadolu və Qafqazda deyil, Orta Asiyaya qədər yayılmışdır.

Müasir erməni, eləcə də Avropa, rus, hətta bəzi Azərbaycan tarixçiləri də Cənubi Qafqazın və Ön Asiyanın qədim tarixindən bəhs edərkən M.Xorenasinin müəllifliyi ilə təqdim edilən saxta tarixə və sonralar erməni kilsəsi tərəfindən yazılan digər saxta tarix kitablarına istinad edir və bununla da indiki Ermənistan ərazisinin qədim erməni torpağı olması iddiasına şərik çıxırlar.

1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın razılığı ilə erməni katolikosluğu Kilikiyadan İrəvan yaxınlığında Valarşabad kəndindəki Üçkilsəyə - Eçmiədzinə köçürülmüşdür¹². Həmin vaxtdan etibarən ermənilər İrəvan

9. Аннинский Александр. Древние армянские историки, как исторические источники. Одесса, 1899, с. 15.

10. Ишханян Б. Народности Кавказа. Состав населения, профессиональная группировка и общественное разслоение Кавказских народностей. Петроград, 1916, с. 18.

11. Шопен И.И. Новые заметки на древней истории Кавказа и его обитателей. С.Петербург, 1866, с. 35.

12. Ереванци Симеон. Джембр. Москва, 1958, с. 87.

ətrafında məskunlaşmağa başlamışlar.

1646-cı ildə ilk dəfə İrəvanda olan məşhur türk səyyah və coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yazır ki, Üçklisə mənzili (*yəni məntəqəsi*) İrəvan sərhədindədir və orada üç böyük kilsə vardır ki, onlardan birini Ənuşirəvan (*yəni Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan (510-579) nəzərdə tutulur*), birini Rum qeysəri (*yəni Bizans imperatoru*), birini də Ermən Zenan (?) inşa etmişdir¹³.

1763-1782-ci illərdə Eçmiədzin katolikosu olmuş Simeon Erevansi “Cambr” əsərində katolikosluğun Kilikiyanın Sis şəhərindən Üçkilsəyə (Eçmiədzinə) köçürülməsi prosesini ətraflı təsvir etmişdir.

Avropa dövlətlərinin və Roma katolik kilsəsinin maliyyəsi hesabına erməni kilsələri ətrafındakı torpaqlar satın alınaraq ilk erməni yaşayış məskənləri meydana gəlmişdir. Simeon Erevansi “Cambr” əsərində və tarixçi A.Papazyanın Matenadaranda saxlanılan alqı-satqı sənədləri əsasında tərtib etdiyi kitabda¹⁴ Eçmiədzin kilsəsinin azərbaycanlılara məxsus torpaqların kimdən, nə zaman və hansı qiymətə alınması barədə sənədlər əks olunmuşdur.

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin himayəsindən sui-istifadə edən Üçkilsə katolikosları və onların Avropadakı havadarları Azərbaycanın olduqca münbit bu ərazisində ermənilərin məskunlaşmasına havadarlıq edirdilər. Xristian dövlətlərinin və missionerlərinin vəsaiti hesabına varlanan erməni kilsələri yerli müsəlman hakimlərdən yeni-yeni torpaqlar alırdılar.

Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərində Üçkilsənin yerləşdiyi ərazinin Azərbaycan ölkəsinin Çuxur-Səəd vilayətində (rayonunda) yerləşdiyi qeyd edilir¹⁵.

Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərinə görə, hələ 1431-ci ildə iri torpaq mülkiyyətçisi Əmir Rüstəm xəzinə torpaqlarında yerləşən 7 kəndi - Eçmiədzin (Üçkilsə) monastırının yerləşdiyi Vağarşabad kəndini, Əştərək, Batrinc, Noraqavit, Ağavnatun, Kirəşli və Muğni kəndlərini 90 min dinara katolikos Qriqor Makuluya satmış, o da öz növbəsində həmin kəndləri Üçkilsə monastırına bağışlamışdı¹⁶. Sonralar Üçkilsə monastırı daha 16 kəndi və digər torpaqları və mülkləri ələ keçirmişdi¹⁷.

Əvvəllər İrəvan xanı Əmirgünə xana, daha sonra Sarı xana məxsus olan, bu gün İrəvan şəhərinin ərazisində daxil olan Nork kəndindəki 6 dəngə torpaq 1670-cu ildə katolikos Hakop Cuğaesiyyə 55 tümənə satılmışdı¹⁸.

13. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, 2012, s. 41.

14. Персидские документы Матенадарана. II. Купчие. Выпуск I (XIV—XVI вв.). Сост. А. Д. Папазян. Ереван, 1968.

15. Персидские документы Матенадарана. II. Купчие. Документ 5, с. 264.

16. Ереванци Симеон, göstərilən əsəri, с. 173.

17. Yənə orada, с. 21.

18. Yənə orada, с. 193.

Yeni-yeni əraziləri pulla satın alan ermənilər, bu yolla İrəvana yaxın ərazilərdə məskunlaşdılar.

Əslində, Cənubi Qafqazda ən gec məskunlaşan etnos ermənilərdir. Qədim türklər olan saklar, kimmerlər, hunlar, barsillər, oğuzlar, qıpçaqlar Qafqazda at oynadanda bu regionda ermənilərin heç izi-tozu belə yox idi.

Erməni tarixçisi Karen Yüzbaşyan etiraf edir ki, türklər Qafqazda səlcuqların gəlişindən xeyli əvvəl mövcud olmuşlar. O, türklərin Kiçik Asiyada və Balkanlarda məskunlaşması tarixinin IV-VII əsrlərə təsadüf etdiyini, VIII-X əsrlərdə isə kütləvi xarakter daşdığını yazır. K.Yüzbaşyan ərəb xilafəti dövründə sərhəd bölgələrinin əmirlərinin türk tayfa başçılarından seçildiyini qeyd edir¹⁹.

Çar Rusiyası dövründə xüsusi imtiyaz əldə edən ermənilərin Azərbaycan ərazilərində məskunlaşdırılması haqqında ilk rəsmi qərar I Pyotrun hakimiyyəti dövründə verilmişdir. Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində 1723-cü il sentyabrın 12-də bağlanan müqaviləyə əsasən Gilan, Mazandaran, Astarabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçmiş, noyabrın 10-da I Pyotr həmin ərazilərdə ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi üçün yer ayrılması haqqında fərman vermişdir²⁰.

Ermənilər kütləvi surətdə indi Ermənistan adlanan əraziyə İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra imzalanan Türkmənçay (1828) və Ədimə (1829) müqavilələrinin şərtlərinə əsasən İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişdir. 1828-ci il fevralın 10-da imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatılmış, martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq etmiş və ertəsi gün İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərini əhatə edən “Erməni vilayəti” yaradılması haqqında fərmanı imzalamışdır.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə İran və Türkiyədən 57.266 nəfər erməni (10.631 ailə) köçürülmüşdür. Köçürülməldən əvvəl həmin ərazidə cəmi 25.131 nəfər (4.428 ailə) erməni yaşamışdı ki, onların da əksəriyyəti 1801-ci ildə rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza daxil olmasından sonra kənardan gələrək həmin ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Müharibələrin nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən azərbaycanlıların xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81.749 nəfər (17078 ailə) müsəlman qalmışdı. Köçürməldən sonra isə ermənilər 82.397

19. Юзбашян Карен. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия. Москва, 1998, с.216-217.

20. Собрание актов относящихся к обозрению истории Армянского народа, I hissə, Москва, 1833, s.11-12; Эзов Г.А. Сношение Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, s. 392.

nəfər (15.059 ailə) təşkil etmiş, nəticədə müsəlmanları sayca üstələmişdilər²¹.

Rus tədqiqatçısı və statistiki İvan Şopenin verdiyi məlumatların təhlilindən aydın olur ki, İrandan köçürülən ermənilər İrəvan xanlığının 119 kəndində, Naxçıvan xanlığının 72 kəndində, Türkiyədən köçürülən ermənilər İrəvan xanlığının 128 kəndində, Naxçıvan xanlığının 4 kəndində yerləşdirilmişdilər. Köçürülmələr nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisində azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadıkları 50, Naxçıvan xanlığının ərazisində isə 35 kənd meydana çıxmışdı.

Rus tədqiqatçısı Nikolay Şavrov yazır: “1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza 40 min İran və 84 min Türkiyə erməniləri köçürmüş və onları Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik, hansı ki, orada erməni əhalisi cüzi idi... Nəzərə almaq lazımdır ki, 124 min nəfər rəsmi köçürülən ermənilərlə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır”²².

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə qənaət hasil olur ki, indiki Ermənistan Respublikasının ərazisinin və onun paytaxtı İrəvanın ermənilərə heç bir aidiyyəti olmamışdır. Bu ərazi qədim oğuz-qıpçaq yurduudur.

21. Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 642.

22. Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, СПб, 1911, с. 63.

ŞƏHƏRİN TARİXİ

İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi müxtəlif zamanlarda Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqilər, Eldənizlər, İlxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. İrəvan şəhərinin bir mərkəz kimi sosial-iqtisadi inkişafı isə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərinə aiddir. Orta əsrlər mənbələrində şəhərin adı Rəvan, İrəvan, Erevan, Errelevant, İrwan, Revant kimi çəkilir.

Erməni tarixçiləri şəhərin adının Urartu çarı I Arğiştinin dövründə (e. ə. 782-ci ildə) salınmış Erebuni (İrpuni) qalasının adı ilə bağlamağa çalışırlar. Erebuni qalası yalnız hərbi-istehkam məqsədilə inşa edilmiş və onun ətrafında heç vaxt şəhər infrastrukturu formalaşmamışdı. Urartuluların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı kimi, qədim Erebuni qalasının da indiki İrəvan şəhəri ilə nə məkan, nə də zaman baxımından əlaqəsi olmuşdur. Yerli azərbaycanlı əhalinin “Qanlı Təpə”, hazırda ermənilərin “Arinberd” (*ermənicədən tərcümədə “Qanlı Qala” deməkdir*) adlandırdıqları bu təpə İrəvan şəhərinin cənub-şərq istiqamətində yerləşir.

1879-cu ildə rus arxeoloqu A.İvanovski İrəvan ətrafındakı Çölməkçi kəndində üzərində mixi yazılar olan və Urartu çarı I Arğiştinin hakimiyyəti dövrünə aid mətni əks etdirən bazalt daş aşkar etmişdir²³. Sonradan həmin ərazidə üzərində mixi yazıları olan daha bir neçə daş aşkar edilmişdi.

Qanlı Təpədən tapılan urartululara aid mixi yazılardan aydın olur ki, e.ə. VIII əsrin birinci rübündə Ağrı vadisi (*Araz çayının sol sahili və Arpaçayın*

Urartu yazıları

23. Оганесян К. Арин-берд (Ганли-тапа) – Урартская крепость города Ирпуни. Известия Академии Наук Армянской ССР, № 8, 1951, с. 75.

aşağı axarı) urartulular tərəfindən işğal edilənədək həmin ərazi Aza xalqının ölkəsi adlanmışdır²⁴. XI-XII əsrlərdə Ordubad şəhərinin 20 km-liyində, Gilan şayının sahilində ticarət yolunun üstündə yerləşən Aza şəhəri mövcud olmuşdur. Erməni tarixçisi Q.Kapansyan yazır ki, Ordubad rayonunun ərazisindəki Yuxarı Aza (*indiki Aza kəndi*) və Aşağı Aza (*indiki Azadkənd*) yaşayış məntəqələrinin adları qədim Aza ölkəsinin adı ilə bağlıdır²⁵.

İrəvan şəhərinin Urartu çarı I Argişti tərəfindən e.ə. 782-ci ildə əsası qoyulan Erebuni (İrpuni) şəhəri ilə eyniləşdirilməsi tarixin saxtalaşdırılmasının bariz nümunəsidir. Akademik Boris Piotrovskinin milliyyətə erməni olan arvadı Hripsime Canpoladyanın xatirinə irəli sürdüyü “Ola bilər ki, Urartu şəhəri Erebuninin adı Ermənistanın paytaxtı Yerevan (İrəvan) şəhərinin adında yaşamaqda davam edir”²⁶ fərziyyəsi ermənilərə imkan verdi ki, 1968-ci ildə Yerevanın 2750 illik yubileyini təntənəli surətdə qeyd etsinlər. Bununla da ermənilər dünyaya car çəkildilər ki, İrəvan şəhəri hətta qədim Romadan təqribən 30 yaş “böyük” imiş.

Erebuni hərbi-istehkam qalasının süqutundan bir əsr sonra II Argiştinin oğlu Rusanın (e. ə. 685-645) hakimiyyəti dövründə inşa edilən Teyşebaini qalasının da bugünkü İrəvan şəhəri ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Zəngi çayının sol sahilində, İrəvan-Eçmiədzin magistral yolunun yaxınlığında, bu gün ermənilərin Qarmirblur (Qırmızı Təpə) adlandırdıqları ərazidə aşkar edilən bu qala e. ə. VI əsrdə skiflərin basqını nəticəsində süqut etmişdir. Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan yazır ki, Aza ölkəsində və aza tayfasının yaşadığı ərazidə salınan bu qala-şəhərdə Teyşebaininin süqutundan öncə müəyyən miqdarda skiflər (*yəni prototürklər - N.M.*) yaşayırdılar²⁷.

İrəvanın adının “ermənicə danışan” Nuh peyğəmbərlə bağlanması da erməni tarixçilərinin yalan uydurmaqda necə mahir olmalarının göstəricisidir. Sən demə, dünyanı su basarkən Nuh peyğəmbərin düzəltməyi gəmi Ararat dağının zirvəsinə yan alıbmiş. Su çəkildə Nuh peyğəmbərin quru sahə kimi gördüyü və ilk söylədiyi ifadə “yereval” (*yəni ermənicə “göründü”*) olmuşdur. Həmin görünən yer isə guya indiki İrəvan şəhəri imiş.

Erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan “İrəvan şəhərinin qısa tarixi öçerki” məqaləsində yazır: “Erməni yazıçıları XIII əsrin əvvəllərində, İrəvan şəhərinin adını belə çəkmirlər, bu zamandan, yəni 1209-cu ildən etibarən (milada görə) oranı “*kiçik yer*” adlandırırlar. Xalq arasında gəzən əfsanəyə

24. Арутюнян Н.В. Биайинили (Урарту). Ереван, 1970, с. 423.

25. Капанцян Г.А. Хайаса - колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947, с. 46.

26. Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). Москва, 1959, с. 31.

27. Акопян Тадевос. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977, с. 13-14.

görə, guya İrəvan adı erməni çarı Yervandin adından və yaxud *yerevil, yerevan*, yəni gördü, göründü sözlərindən əmələ gəlib və guya Nuh Araratın zirvəsindən ilk dəfə quru torpağı bu yerlərdə, yəni şəhərin yerləşdiyi ərazidə görərkən onu belə adlandırmışdır. Bu, tamamilə uydurmadır. Daha doğrusu, bu şəhər 1441-ci ildən, Cahən şah dövründə farslar (*yəni Qaraqoyunlu əmirləri - N.M.*) buranı zəbt etdikdən sonra məşhurlaşmışdır. O dövrdən 1827-ci ilədək İrəvan gah farslar, gah da türklər tərəfindən zəbt olunmuş, aramsız olaraq bir xalqın əlindən digər xalqın əlinə keçirdi... Sonuncu İrəvan sərdarı da daxil olmaqla, İrəvan şəhərini və onun qəzasını müxtəlif zamanlarda türklər tərəfindən 10 paşa və farslar tərəfindən 33 xan idarə etmişdir...²⁸.

Məlumdur ki, müasir erməni tarixçilərinin əsaslandıqları “tarix” zaman-zaman erməni kilsələrində din xadimlərinin yazdıqları saxta tarix kitablarına əsaslanır. İrəvanı qədim erməni şəhəri kimi təqdim etmək məqsədilə erməni saxtalaşdırıcıları yazırlar ki, guya 607-ci ildə katolikos Abrahamın Dvində keçirdiyi kilsə məclisində iştirak edənlər arasında “Davit Yerevanay” da olmuşdur. Ermənilər bunu əsas gətirərək “Yerevan” adının ilk dəfə VII əsrin əvvəllərində erməni mənbələrində çəkildiyini iddia edirlər^{29,30}.

Ərəb xilafətinin qoşunları ilk dəfə 642-ci ildə Cənubi Azərbaycan və Naxçıvan üzərindən indiki Ermənistan ərazisinə daxil olmuşdur. Erməni tarixçisi A.Ter-Qevondyan yazır: “Əgər Ərəb xilafəti dövründə Yerevan (İrəvan) şəhər kimi mövcud olmuş olsa idi, ticarət yolu da oradan keçərdi”. A.Ter-Qevondyan həmçinin qeyd edir ki, həmin dövrdə karvan yolu İrandan Naxçıvan-Dvin (Dəbil) üzərindən Kiçik Asiyaya yönəlirdi³¹.

IX əsr ərəb coğrafiyaşünası İbn Xordadbeh Azərbaycan və Ərməniyyəni təsvir edərkən Dəbil şəhərinin adını çəkir³². Əgər həmin vaxt İrəvan da şəhər kimi mövcud olmuş olsa idi şübhəsiz, müəllif onun da adını çəkərdi.

Xilafət dövründə Cənubi Qafqaz əmirliklərinin idarəçiliyi bir qayda olaraq türklərə həvalə edilmişdir. (*Ərəb xilafəti dövründə İrəvan əyalətinin kimlər tərəfindən idarə olunması haqqında kitabın “Əlavələr” hissəsində ayrıca siyahı verilir*).

Evliya Çələbi İrəvanı yaşayış məntəqəsi kimi, XV əsrin əvvəllərinə aid edir. Onun yazdığına görə, hicri təqvimə ilə 810-cu ildə (1407-1408) Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir çox münbit Rəvan

28. Արովյան Խաչատուր. Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, հ. VIII, 1958, p. 287. (Abovyan Xaçatur. Seçilmiş əsərləri, VIII cild, Yerevan, 1958, erməni dilində).

29. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան. (Erməni Sovet Ensiklopediyası. III cild). Yerevan. 1977, s. 551.

30. Акопян Тадевос. Очерк истории Еревана. с. 20.

31. Тер-Гевондян А.Н. Армения и арабский хилафат. Ереван, 1977, с. 63.

32. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986, с.107-109.

torpağına qədəm qoymuş, öz ailə üzvləri ilə burada sakin olmuş və dünyü əkini hesabına gündən-günə varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoymuşdur. Evliya Çələbi daha sonra əlavə edir ki, Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 il qalanı tikdirərək adını “Rəvan” qoymuşdur³³.

Osmanlıların 1575-1580-ci illərdə bölgəyə gəldikləri illərdə salnaməçilər Rəvandan (İrəvandan) qəsəbə kimi bəhs edirlər³⁴. Görünür, XV əsrin əvvəllərində hələ İrəvan şəhər kimi formalaşmamışdı.

Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır ki, Şah İsmayıl yerli hakimiyyətləri gücləndirmək məqsədilə Bayat tayfasını İraqdan köçürərək bir hissəsini İrəvanda, bir hissəsini də Dərbənd və Şabranda yerləşdirmişdi³⁵.

Bəzi tədqiqatçılar İrəvan şəhərinin və qalasının salınmasının tarixçəsi ilə bağlı Evliya Çələbinin yazdıqları ilə razılaşıır, bəziləri isə şəhərin tarixinin daha qədim olması haqqında yazan digər müəllifləri haqlı hesab etsələr də, tutarlı dəlil ortaya qoya bilmirlər. Fakt odur ki, Şah İsmayıl 1502-ci ildə İrəvanı fəth etdikdən sonra sərkərdəsi Rəvanqulu xana Zəngi çayının sahilində strateji əhəmiyyətli yerdə qala tikdirməyi həvalə etmişdir. Rəvanqulu xan da qalanı 7 il tikdirərək başa çatdırmış və “Rəvan” adı o vaxtdan qalmadır.

İrəvanda məqbərə. Rəssam Vanderbux. Qravütraçı Devillers. 1838.

Osmanlı və Səfəvi imperiyaları arasında gedən müharibələr nəticəsində İrəvan şəhəri 14 dəfə əldən ələ keçmişdir. Hər dəfə də müəyyən dağıntılara məruz qalmış, sonradan yenidən bərpa edilmişdir. 1516-cı ildə Süleyman xan İrəvanı fəth etmiş və qalanı öz əsgərlərinə qarət etdirmiş və yerlə yeksan etdirmişdir³⁶.

XVI əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bərbəyliklərindən biri də mərkəzi İrəvan qalası olan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi idi.

1554-cü ildə Osmanlı qoşunları İrəvanı ələ keçirərək darmadağın etmişdir.

36. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. s. 87.

III Muradın hakimiyyəti dövründə 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi işğalının qarşısını almaq üçün İrəvan xanı Toxmaq xan Ustaclı 30 minlik qoşunu ilə Çıldır ətrafında Lələ Mustafa paşanın ordusu ilə üz-üzə gəldi. Bu müharibədə Osmanlı ordusu qələbə çaldı və onun önü açıldı³⁷. 1583-cü ildə III Murad xan dönəmində Osmanlı ordusu İrəvan qalasını ələ keçirdi. Qala darmadağın edildi.

1578-1590-cı illərdə 12 il ərzində davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələri nəticəsində 21 mart 1590-cı ildə imzalanan İstanbul müqaviləsinə əsasən bütün Cənubi Qafqaz osmanlıların tabeçiliyinə keçmişdi. İrəvan qalası və İrəvan əyaləti 1580-1604-cü illər arasında osmanlıların hakimiyyəti altında olmuşdu. Osmanlılar İrəvanı hərbi-istehkam qalası kimi istifadə etmək istəyirdilər.

Osmanlı hakimiyyətinin 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”inə görə, mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla, İrəvan əyaləti 10 nahiyəsi olan İrəvan livasına və 16 nahiyəsi olan Naxçıvan livasında bölünmüşdü³⁸.

Bir çox səyyah və tarixçilərin təsvir etdikləri İrəvan qalası köhnə qalanın yerində, Osmanlı işğalı dövründə Fərhad paşa tərəfindən 1583-cü ildə inşa edilmişdir.

1604-cü ildə I Şah Abbasın qoşunu altı aylıq mühasirədən sonra İrəvan şəhərini azad etdi. Həmin ilin sentyabr ayında Osmanlı ordusunun əks hücum nəticəsində I Şah Abbas “yandırılmış torpaq” siyasəti yürüdərək Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi bütün qızılbaş əhalisini, o cümlədən İrəvan şəhərinin əhalisini Araz çayının əks tərəfindəki ərəzilərə köçürmüşdü. Lakin qısa müddət keçdikdən sonra Osmanlı qoşunu İrəvanı tərk etmişdi. Təqribən 32 il İrəvan səfəvilərin hakimiyyəti altında qalmışdı.

1635-ci ilin avqustunda Sultan IV Muradın qoşunu İrəvanı ələ keçirir. Osmanlı ordusunun 15 minlik qarnizonu İrəvan qalasında yerləşdirilir. Bir ildən sonra səfəvi ordusu İrəvanı yenidən ələ keçirir. 1638-ci ildə yenidən osmanlılarla səfəvilər arasında başlanan müharibə 17 mart 1639-cu il Qəsr-i Şirin müqaviləsi ilə başa çatır. İki dövlət arasında sərhəd Arpa çayından müəyyən edilir. İrəvan əyaləti və İrəvan şəhəri Səfəvi dövlətinin tərkibində qalır. Bundan sonra bölgədə təqribən 80 illik sabitlik hökm sürür.

1679-cu il iyunun 4-də İrəvanda baş verən zəlzələ şəhərin bütün tikililərini darmadağın etsə də, Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ, Təbriz və Maku bəylərbəyliklərinin köməyi ilə tezliklə bərpa edilmişdi.

XVI-XVII əsrlərdə Çuxur-Səəd vilayətini rumlu, ustaclı, zülqədər, qacar kimi qızılbaş-türk tayfalarının əsilzadələri idarə etmişlər.

37. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. 2.Cilt. s. 59.

38. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, s. 7.

Rus çarı I Pyotrun qoşunu Səfəvilər üzərinə hücum edərək 1723-cü ildə Dərbənd, Bakı və Rəşt şəhərlərini ələ keçirir. Rusların daha da irəliləməsinin qarşısını almaq məqsədilə himin il türk ordusu Qafqaza daxil olur. Rusiya Osmanlı dövləti ilə müharibə etməkdən çəkinir və 1724-cü il iyunun 12-də İstanbulda Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanan müqaviləyə əsasən bütün Şərqi Gürcüstan və Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi, o cümlədən də Rəvan torpaqları Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılır.

3 oktyabr 1724-cü ildə 60 minlik türk ordusu İrəvan şəhərini yenidən ələ keçirir. Bu zaman şəhərin və ətraf kəndlərin əhalisinin xeyli hissəsi yer-yurdlarını tərk edir.

*İrəvan qalasının maketi.
İrəvan şəhər tarix muzeyi.*

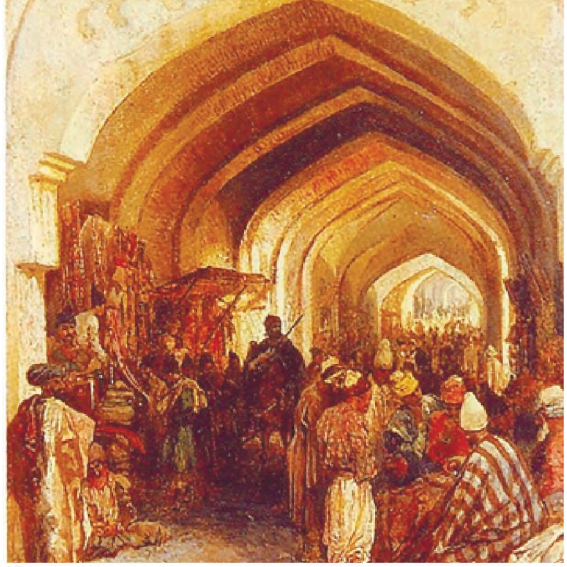
1733-cü ildə Nadir İrəvanı Osmanlılardan azad edir. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra müstəqil xanlıqlar yaranır. İrəvan şəhəri eyniadlı xanlığın mərkəzi olur.

İrəvan qalasında və şəhərdə nadir memarlıq inciləri hesab edilən məscidlər, karvansaralar, hamamlar, istirahət yerləri inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağlar diyarına çevrilmişdi.

İrəvan şəhəri 4 massivdən ibarət olmuşdur: Qala (içəri şəhər), Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı (hazırda Kond adlanır) və Dəmirbulaq (hazırda Karanki Tağ adlanır) massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı yerləşirdi. Şəhri məhəlləsi Qırxbulaq çayının sağ sahili ilə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsini Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Hüseyinqulu xana məxsus məşhur Xan bağı və yay köşkü Zəngi çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dəmirbulaq məhəlləsi Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi. Cəfər bəy məscidi və

hamamı, həmçinin Həsənli hamamı və Susuz karvansarası da burada yerləşirdi.

Osmanlı dövləti ilə Qacarlar dövləti arasında strateji mövqedə yerləşən İrəvan qalasını ələ keçirmək Rusiya üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin rus qoşunlarının 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan qalasını ələ keçirmək cəhdləri puç olmuşdu. 20 ildən artıq müddətdə rus qoşunlarının fasilələrlə hücumuna igidliklə tab gətirən İrəvan qalası, nəhayət 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilərin qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi. İrəvan şəhərinin qara günləri başladı.

İrəvanda karvansara. Rəssam Q. Qaqarin.

İrəvan xanlığının süqutundan sonra Xan sarayında yeni yaradılan "Erməni vilayəti"nin inzibati binası yerləşirdi. Rusiya çarı I Nikolayın

İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis edilən medal. 1928-ci il.

Şimali Azərbaycan xanlıqlarının axıncı istehkamı olan əfsanəvi İrəvan qalasını görmək arzusu 1837-ci ildə reallaşdı. Xan sarayında qalan I Nikolay şəhərin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini orada qəbul etmişdi.

1853-cü ildə baş verən zəlzələ nəticəsində İrəvan qa-

lasının divarları yenidən uçmuşdur. 1864-cü ildə İrəvan qalasından hərbi məqsədlər üçün istifadəyə son qoyulmuşdur. 1868-ci ildən Xan sarayının Sərdar zalında İrəvan şəhər polis idarəsi yerləşirdi. İrəvan qubernatorunun vəsatəti əsasında Qafqaz canişinliyi Sərdar zalının (Güzgülü salon) təmiri üçün 1867,

İrəvan qalasının uçmuş divarları. 1860.

1871, 1874, 1880-ci illərdə vəsait ayırmışdı³⁹.

1865-ci ildə İrəvan qalasının ərazisinin bir hissəsini Nerses Tahiryandır adlı tacir satın alaraq orada şərab zavodu (indiki konyak zavodu) inşa etdirmişdir. İrəvan şəhərinin texniki B.Mehrabovun 1906-1911-ci illərdə tərtib etdiyi planda şəhərdə 8 məscidin (Təpəbaşı, Şəhər (Zal xan), Sərtib xan, Göy məscid (Hüseynəli xan), Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi (Abbas Mirzə məscidi), Dəmirbulaq, Hacı Cəfər)

mövcudluğu göstərilir.

Həmin dövrdə İrəvan şəhərində azərbaycanca səslənən küçə adları belə idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükanlı, Sallaxlar və s.⁴⁰

İrəvanda çoxsaylı karvansaralar da mövcud olmuşdur: Əfşar, Sərdar, Şeyxülislam, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Əli, Kömürçü, Gürcü, Culfa, Hacı İlyas və s. Azərbaycanlılara məxsus bu karvansaraların hamısı yer üzündən silinmişdir.

XX əsrin əvəllərinədək İrəvanın küçələri qaz və kerosin fənərləri ilə işıqlandırılırdı. 1907-ci ildə İrəvanın varlı sakini Hacı İbrahim oğlu Zəngi çayı üzərində su elektrik stansiyası tikilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. 1909-cu ildə şəhərin daha bir varlı azərbaycanlısı – mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyov həmkarı Arşak Malxasyanla birgə qurduqları “Kooperasiya” şirkətinin adından su elektrik stansiyasının tikilməsi üçün şəhər idarəsinə müraciət etmişdilər.

1911-ci ildə İrəvandan təqribən 19 km məsafədən Gedər çayının mənbəyindən (Qırxbulaqdan) şəhərə su kəməri çəkilmişdi. Bu kəmərin

39. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов. 1801-1917гг. Ереван, 1978, с. 286-288.

40. Развитие Еревана... с. 356-357.

çəkilməsində Abbasqulu xan İrəvanskinin müstəsna rolu olmuşdu⁴¹.

1918-ci il mayın 28-də cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri yarananda Azərbaycan Milli Şurası 29 may tarixli qərarı ilə İrəvan şəhərini ermənilərə paytaxt kimi güzəştə getmişdir. Lakin 1918-1920-

İrəvan şəhəri. 1926-cı il.

ci illərdə mövcud olmuş daşnak hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı, onlara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı isə vandalizm aksiyaları həyata keçirilmişdir. Məscidlərə od vurulmuş, azərbaycanlıların evləri talan və zəbt edilmişdi.

Sovet hakimiyyəti illərində də azərbaycanlıların diskriminasiyası və deportasiyası rəsmi Ermənistanın siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. 1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın layihəsi əsasında həyata keçirilən İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. Göy məsciddə İrəvan şəhər Tarix Muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan (Şəhər) məscidi Rəssamlar İttifaqının sərgi salonuna çevrilmiş, yeganə olaraq Dəmirbulaq məscidindən başqa qalan bütün məscidlər yerlə yeksan edilmişdi. Dəmirbulaq

İrəvan şəhəri. 1930-cu il.

məscidi isə 1988-ci ilin martında erməni vandalları tərəfindən yandırılmışdı. Sərdar sarayı, İrəvan qalasının divarları sökülərək daşlarından Sahil bulvarının salınmasında istifadə edilmişdi. Köhnə şəhər massivində azərbaycanlılar yaşayan məhəllələr sökülərək yerində parklar, kinoteatrlar, meydanlar salınmışdı.

41. Акопян Тадевос. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977, с. 269-273.

İrəvan şəhəri dünya paytaxtları arasında yeganə şəhərdir ki, onun qədimliyi ilə öyünüldüyü halda, orada mövcud olan tarixi-memarlıq abidələrinin yaşı 200 ildən artıq deyil. Çünki İrəvanda mövcud olmuş qədim tarixi-memarlıq abidələrinin hamısı azərbaycanlılara məxsus olduğuna görə, ermənilər onların hamısını yer üzündən silmişlər.

Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti dövründən başlamış türkmənşəli adların ermənicələşdirilməsi prosesi 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra davam etdirilmişdir. 1921-ci il avqustun 30-da Sovet Ermənistanı Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə İrəvan şəhərində böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkcəsində olan 32 küçənin adları dəyişdirilmişdir⁴².

İrəvan şəhərinin adı isə indiyədək iki dəfə dəyişdirilmişdir. Birinci dəfə rusların işğalından sonra 1828-ci ildə Erivan (Эривань), ikinci dəfə isə 12 iyun 1936-cı ildə dəyişdirilərək Yerevan (Ереван) adlandırılmışdır. Bütövlükdə isə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus 702 inzibati vahidin adları dəyişdirilmişdir⁴³.

Acı reallıq odur ki, vaxtilə aborigen əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan şəhəri, hazırda monoetnik erməni şəhərinə çevrilmişdir.

ŞƏHƏRİN ƏHALİSİ

Tarixi Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın əhalisi haqqında məlumatları XIX əsrin əvvəllərində ayrı-ayrı salnaməçilərin və səyyahların yol qeydlərindən, Osmanlı işğalı dövründə tərtib edilmiş vergi dəftərlərindən əldə etmək mümkündür. İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra keçirilən kameral siyahıyaalmalar, statistik hesabatlar, illik nəşr edilən təqvimlər şəhərin əhalisi haqqında kifayət qədər dolğun məlumat verir. İlk mənbələr İrəvan şəhərində aborigen əhalinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını təsdiq edir. Bəzi dövrlərdə şəhərin əhalisi haqqında məlumatlarda kəskin fərqlərin ortaya çıxması şəhər uğrunda Səfəvilərlə Osmanlılar arasında gedən müharibələrlə bağlı olmuşdur.

Osmanlı sultanı III Muradın 28 aprel 1578-ci il tarixli fərmanı ilə səfəvilərlə aparılan müharibələr zamanı xərac verən erməni tayfasının mallarına və canlarına zərər verilməməsi buyrulmuşdu⁴⁴. Həmçinin Osmanlı sultanları ermənilərlə bərabər, sünni türklərin də mallarına və canlarına toxunulmaması əmrini verirdilər⁴⁵.

Müharibə zamanı İrəvan şəhərinin əhalisinin bir qismi Toxmaq xan tərəfindən köçürülmüş, bir qismi də osmanlılardan qorxduqlarına görə şəhərdən ayrılmış, Ağrı dağının ətəklərinə sığınmışdılar⁴⁶.

Osmanlı ordusunun onları qətl edəcəyindən qorxan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi qızılbaş-türk kəndlərinin əhalisi, köçəri tayfalar yaylaq və qışlaq yerlərini tərk edərək daha təhlükəsiz bölgələrə qaçmışdılar. Lakin ermənilər öz yerlərində qalmış, hər hansı bir köç olayı yaşamamışdılar⁴⁷.

1590-cı il “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə İrəvan şəhərində qala və ətrafı ilə birlikdə orta hesabla hər ailədə 5 nəfər götürülməklə, təqribən 3.638 nəfər, o cümlədən 284 türk ailəsi və 3 subay türk, 443 qeyri-müsəlman ailəsi qeydə alınmışdı⁴⁸. İrəvan şəhəri və kəndlərindən Ağrı dağı ətəklərindəki yaylaqlara çəkilməmiş olanların sayı məlum olmadığına görə, hesablamalarda onlar nəzərə alınmamışdı.

1590-cı ildən sonra osmanlıların İrəvan əyalətində yaratdıqları əlverişli və ədalətli həyat şəraiti, tərtib edilən “Qanunnamə”, İrəvan əyalətinin yer-yurdlarını tərk etmiş türk-müsəlman əhalisinin əksəriyyətinin təkrar öz yerlərinə qayıtmalarına lazımi imkanlar açmışdı⁴⁹.

1604-cü ildə I Şah Abbasın qoşunu türklərin əks hücum nəticəsində geri çəkilərkən İrəvan şəhərinin qızılbaş əhalisi Arazın əks tərəfindəki ərazilərə köçürülmüşdü.

Evliya Çələbi İrəvan qalasını və şəhəri öz “Səyahətnamə”sində ətraflı təsvir etmişdir. O, şəhər içərisində təqribən 2.060 üstü gillə örtülmüş evin olduğunu, qalada isə 3.000-ə qədər gözətçinin, 3 minlik xan ordusunun, 7.000 əyalət

əsgərinin olduğunu qeyd etmişdir⁵⁰. Bu məlumat əsasında təqribi hesablama apardıqda (hər ailədə 5-6 nəfər hesabı ilə) belə qənaət hasil olur ki, həmin dövrdə İrəvan şəhərində qala ilə birlikdə təqribən 25 min əhali olmuşdur.

Ermənilər İrəvan şəhərində üzümlüklərin satın alınması və müsəlmanlığı qəbul etmək yolu ilə məskunlaşmışdılar. Eçmiədzin katolikosluğu üzümlüklərin satın alınmasına kifayət qədər vəsait ayırırdı. Məsələn, katolikos Filiposun zamanında 1663-cü ildə vardapet Mikael İrəvanda Dövlətqəldi adında müsəlmandan 35 tükənə üzümlük sahəsini alması barədə Matenadaranda alqı-satqı sənədi saxlanılır⁵¹.

Digər tərəfdən, bəzi ermənilər əvvəlcə müsəlmanlığı qəbul edir, sonra İrəvanın imtiyazlı təbəqələri ilə qohum olur, daha sonra irsən keçən mal-mülkə sahib olurdular. Məsələn, XVII əsrin sonlarında müsəlmanlığı qəbul etmiş Səti oğlu Akopcanın varisləri Azərbaycan türklərinin mülklərini əldə etmək hesabına İrəvanın ən varlı xoca-tacirlərinə çevrilmişdilər⁵².

Bu yollarla İrəvan şəhərində ermənilərin sayı tədricən də olsa artırdı.

Fransız səyyahı Jan Şardən “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində 1673-cü ildə İrəvanda gördüklərini geniş şəkildə təsvir etmişdir. İrəvan qalasını, Xan sarayını təsvir edən Şardən yazır ki, təxminən 800 evdən ibarət olan qala kiçik bir şəhərdən böyükdür, orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar. Səyyah qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgər ayrıldığını yazır⁵³. Təmizqanlı səfəvilər dedikdə, müəllif İrəvanın şiə məzhəbli türk qızılbaş əhalisini nəzərdə tuturdu.

«Qədim İrəvan» kitabında İrəvan əhalisindən bəhs edən Yervand Şahəziz, Şardənin İrəvan qalasında yaşayan əhali haqda məlumatını bir daha təsdiq edərək yazır ki, qalada yalnız türklər yaşayırdılar, ermənilərin isə orada yalnız dükənləri var idi, onlar orada gündüzlər alver edir, axşamlar isə dükənlərini bağlayıb evlərinə gedirdilər⁵⁴.

Digər avropalı səyyah - 1700-cü ilin yazında İrəvanda olmuş alman səyyahı Kaspari Şillinger də təsdiq etmişdir ki, İrəvan şəhərində sayca və siyasi cəhətdən Azərbaycan türkləri tam üstünlük təşkil edirdilər. O, yazır: “İrəvan şəhərinin daxilində (*yəni şəhərin qala divarları içərisində - red.*) yalnız iranlılar (*yəni Azərbaycan türkləri*), şəhərin nisbətən iri qəsəbəsində (*görünür, Üçkilsədə*) və müxtəlif yerlərdə kilsəyə xidmət üçün erməni tacir və sənətkarları

50. Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Москва, 1983, с. 285.

51. Ереванци Симеон. Джамбр, с. 251.

52. Мəmmədov Tural. İrəvan xanlığının əhalisi. “Vedibasər” qəzeti, № 19-20 (424-425), (01-31. 10. 2020).

53. Şardən Jan. Səyahətname (Fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı, 1994, s. 21.

54. Շահազիզ Յերվանդ: Հին Յերվանը: Յերվան, 1931, p. 34.(Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. Yerevan, 1931, ermənicə).

yaşayır. Onlar iranlılara (*yəni Azərbaycan türklərinə*) vergi verirlər⁵⁵.

Rus qoşunlarını Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə həvəsləndirmək üçün I Pyotrun sarayına yol tapan erməni İsrail Ori 1701-ci il iyulun 25-də çara təqdim edilməsi üçün tərcüməçiyə yazdırdığı yaddaş qeydlərinin 7-ci bəndində Rəvan (İrəvan) qalasını ələ keçirmək yollarını göstərir və qeyd edirdi ki, şəhərdəki barıt və digər hərbi sursat anbarı ermənilərin əlindədir, onlar orada pul İran pulu kəsirlər. İ.Ori şəhərdə 300 nəfərdən artıq erməninin yaşadığını və həmin ermənilərlə sövdələşməklə onların qalanın qarısını rus qoşunların üzünə açma biləcəklərini, bununla da qəfil hücumla şəhərin ələ keçirilə biləcəyini göstərir⁵⁶.

3 oktyabr 1724-cü ildə türk ordusunun İrəvan şəhərini ələ keçirməsi zamanı şəhərin və ətraf kəndlərin əhalisinin bir qismi məhv edilmiş, bir qismi də yer-yurdlarını tərk etmişdi. Kəmani Mustafa ağanın “Rəvan fəthnaməsi”ndə osmanlı ordusunun İrəvan şəhərinin kənarında səfəvilərlə apardığı ilk döyüşdə on minə qədər “qızılbaş”ın (türk-müsəlmanın) və erməninin qətlə yetirildiyi, on beş mindən çox qadın, oğlan və qız uşağının əsir düşdüyü qeyd edilir⁵⁷.

Osmanlı hökuməti şəhərin və ətraf bölgələrin əhalisinin geri dönmələri üçün “Amannamə” şəklində bir fərman yayınlamışdı. Bundan sonra yer-yurdlarını tərk edən əhalinin əksəriyyəti geri qayıtmışdı. Bundan sonra İrəvan əyalətinin təhriri həyata keçirilərək 1728-ci ildə başa çatdırılmışdır. “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə İrəvan şəhərində 428 evli türk müsəlman, 224 evli və 9 subay xristian qeydə alınmışdır. Evlilərin ailə tərkibi orta hesabla 5 nəfər götürdükdə şəhərdə yaşayan 3.369 nəfərin 63,5 % türk-müsəlman, 36,5 % isə xristian olduğu aydın olur. Həmin vaxt şəhərdə 100 xristian qaraçı (boşa) ailəsinin (təqribən 14,9%) yaşadığını nəzərə alsaq, onda erməni xronikalarının müəlliflərinin iddia etdikləri kimi, İrəvan şəhərində ermənilər əksəriyyət deyil, əhalinin cəmi 21,6 faizini təşkil etdiyi aydın olur⁵⁸.

Ermənilərin müxtəlif vaxtlarda İrəvan şəhərində məskunlaşmaları barədə məlumatlar tarixdə öz əksini tapmışdır. 1736-cı ildə Muğanda keçirilən tacqoyma mərasimindən sonra Nadir şah xanların hamısına götürdüyü erməni əsrlərini paylamışdı. Nadir şahın qılığına girən Eçmiədzin katolikosu Abram Kretasi müxtəlif yerlərdən əsir alınmış ermənilərin bir qisminin İrəvana göndərilməsinə nail olmuşdu. 1740-cı ilin əvvəlində isə katolikos Qazar

55. Schillinger G. *Persianische und Ost-indianische Reise*. Nürnberg, 1716, s.118; İrəvan xanlığı. Bakı, Azərbaycan, 2010, s. 78.

56. Эзов Г. А. Сношения Петра Великого с армянском народом. Документы. СПб. 1898, док. № 43. с. 88.

57. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, s.12.

58. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. s. 18.

Çahçesinin təşəbbüsü ilə “Rumdan və Kürdüstandan” (*Şərqi Anadoludan*) xeyli erməni gətizdirilərək Eçmiədzində və ətraf bölgələrdə yerləşdirilmişdi⁵⁹.

İrəvan şəhərinin əhalisi barədə məlumatları avropalı səyyahların, o cümlədən xristian missionerlərinin həm də Eçmiədzin katolikosluğundan aldıklarını nəzərə alsaq, onda bir çox hallarda həmin məlumatların bilərəkdən ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırılmasının səbəbləri də aydın olur. Məsələn, J.Şardən Parisdən İrəvanadək erməni nökrəri Allahverdi müşayiət etmiş, İrəvandan Təbrizədək isə məlumatları erməni mehmandarı Arazindən almışdı.

**İrəvanda türk kişi tipi.
Rəssam Q. Qaqarin.**

Lakin xristian səyyahların yazdıqlarında məlumatlar nə qədər təhrif edilsə də yenə də görünən mənzərə odur ki. İrəvan şəhərində və ətraf bölgələrdə azərbaycanlılar aborigen əhali olmuş, ermənilər isə həmin ərazilərə sonradan axışib gəlmişlər.

Ermənilərin İrəvan xanlığının ərazisinə kütləvi axını 1801-ci ildən rus qoşunlarının İrəvan xanlığının ərazilərinə daxil olması anından etibarən kütləvi xarakter almışdır.

İrəvan qalasının alınmasındakı xidmətlərinə görə fəxri “qraf Erivanski” tituluna layiq görülən general İvan Paskeviçin dəvəti əsasında Sankt-Peterburqdan İrəvana göndərilən və keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yaradılan yeni inzibati-ərazi “Erməni vilayəti”ndə 1829-1831-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirən İvan Şopenin İrəvan şəhərinin əhalisi haqqında

verdiyi statistik məlumatlar “Müsəlmanlar”, “Yerli ermənilər”, “İrandan köçürülənlər” və “Türkiyədən köçürülənlər” qrafaları altında verilmişdir. İ.Şopen yalnız Şəhər, Təpəbaşı və Dəmirbulaq massivlərinin əhalisi haqqında məlumat vermişdir. O, şəhərin yuxarıda adları sadalanan üç massivində 2.751 ailənin (11.463 nəfər), o cümlədən 1.807 müsəlman ailəsinin (7.331 nəfər), 567 yerli erməni ailəsinin (2.369 nəfər), İrandan köçürülən 366 erməni ailəsinin (1.715 nəfər) və Türkiyədən köçürülən 11 erməni ailəsinin (48) nəfər, habelə 46 boşa (xristian qaraçıları) ailəsinin (195 nəfər) yaşadığını göstərmişdir⁶⁰.

İ.Şopenin “yerli ermənilər” qrafasında göstərdiyi ermənilərin əksəriyyəti

60. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 543-546.

1801-ci ildən İrəvan qalasının işğalınadək olan dövrdə gəlib qaladan kənar massivlərdə məskunlaşmışdılar.

İ.Şopenin şəhər əhalisinin müxtəlif təbəqələri haqqında verdiyi məlumatlar da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Rusiya işğalından sonra xan nəsindən olanların, imkanlı ailələrin, din xadimlərinin bir çoxu şəhəri tərk edərək, əsasən Cənubi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində məskunlaşmışdılar. Bununla belə, şəhərdə imtiyazlı təbəqələr içərisində yenə də azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi. Həmin dövrdə İrəvan şəhərində 4 xan, 51 bəy, 19 mirzə, 50 molla, 39 seyid, 3 dərviş ailəsi yaşadığı halda, cəmi 8 erməni məlik və bəy, 1 erməni mirzə, 13 keşiş ailəsi yaşayırdı. Deməli, bu təbəqələrdən ibarət 188 ailənin 166-sını azərbaycanlı, 22-sini isə erməni ailələri təşkil edirdi⁶¹.

Rusiya işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığının xristian əhalisinin ümumi sayı 20 faizdən çox olmamışdır. Qərb tədqiqatçıları G.Bournoutian və R.Hewson “Encyclopedia Iranica”da “The Persian khanate of Erevan” məqaləsində göstərilir: “Yüz illik müharibələr səbəbindən 1804-cü ildə İrəvan şəhərinin əhalisi 6000 nəfərə qədər azalmışdı. 1827-ci ildə sonuncu xanın (*Hüseynəli xan nəzərdə tutulur – N.M.*) hakimiyyəti dövründə əhali artaraq 20.000 nəfəri keçmişdi. Ermənilər əhalinin yalnız 20 faizini təşkil edirdilər. Türkmənçay müqaviləsindən və ermənilərin İran və Türkiyədən immiqrasiyasından sonra şəhərin erməni əhalisi 40 faizə yüksəlmişdi. Ümumi əhali isə farsların (*yəni azərbaycanlıların*) şəhəri tərk etməsindən sonra təqribən 12 min nəfərə qədər azalmışdı.”⁶² Müəlliflərin yazdıqlarından belə nəticə çıxır ki, İrəvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalından öncə şəhərin 20 min nəfər əhalisinin 20 faizini - yəni 4 min nəfərini ermənilər, 16 min nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil etmişdir. İşğaldan sonra şəhərdə 12 min nəfər əhali olmuşdur ki, onun da 40 faizini – yəni 4.800 nəfərini ermənilər, qalan 7.200 nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil etmişlər. Deməli, işğaldan öncə şəhərdə mövcud olmuş 16 min nəfər azərbaycanlıdan 8.800 nəfəri şəhəri tərk edərək müxtəlif yerlərə köçməyə məcbur olmuş və yaxud müharibə nəticəsində tələf olmuşlar. Başqa sözlə, rus işğalından sonra şəhərin azərbaycanlı əhalisi yarımçıq azalmışdır.

Rusiya ordusu Baş qərargahının kapitanı Pyotr Uslar tərəfindən tərtib edilən və 1853-cü ildə işıq üzü görün İrəvan quberniyasının hərbi-statistik icmalında şəhərin əhalisi haqqında məlumatda göstərilir ki, orada 1.437 tatar (yəni azərbaycanlı) və 1.169 erməni ailəsi yaşayır. Başqa sözlə, həmin vaxt şəhər əhalisinin 55,2 faizini azərbaycanlı ailələri, 44,8 faizini isə erməni ailələri təşkil etmişdir. Uslar, həmçinin şəhərdə 42 müsəlman ruhani, 3 xan,

61. Yenə orada, s. 468.

62. www.iranica.com/newsite/articles/v8f5/v8f561.html.

48 bəy, 27 seyid və 3 dərviş ailəsi müqabilində cəmi 33 erməni ruhani və 2 erməni məliyi ailəsinin yaşadığını göstərir⁶³.

İmperator Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin 1865-ci ilə olan məlumatına görə, İrəvan şəhərində 6.900 tatar (*yəni azərbaycanlı*), 5.770 erməni yaşamışdır. Faiz etibarilə azərbaycanlılar 54,5, ermənilər isə 45,5 faiz təşkil etmişdir⁶⁴.

1873-cü il statistikasına görə İrəvan şəhərində 11.938 nəfər qeydə alınmışdır. əhalinin 5.805 nəfərini (48,6 %) azərbaycanlılar, 5.959 nəfərini (49,9 %) ermənilər, 150 nəfərini ruslar (1,3 %) ⁶⁵.

1886-cı ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 14.738 nəfər (2.968 ailə) qeydə alınmışdır. Şəhər əhalisinin 49,04 faizini (7.228 nəfər) azərbaycanlılar, 48,45 faizini (7.142 nəfər) ermənilər təşkil etmişdir⁶⁶.

1897-ci ildə ilk dəfə olaraq əhalinin ümumrusiya siyahıya alınması keçirilmişdi. Həmin vaxt İrəvan şəhərində 29.006 nəfər əhali yaşamışdır ki, onun 43,15 faizini (12.516 nəfər) azərbaycanlılar, 43,19 faizini (12.529 nəfər)

İrəvan zadəganları. 1860-cı il: 1. Abdulla xan Makinski; 2. Şükür xan Makinski; 3. Abbasqulu xan İrəvanski; 4. Pənah xan Makinski; 5. Ağamal ağa Melik-Ağamalov; 6. Mirzə Cabbar Qazıyev; 7. Qriqori Egizarov; 8. Bala bəy Ordubadski (Əlixanov); 9. Mirzə İsmayıl; 10. Hacı bəy Bağırbəyov; 11. Əsəd bəy; 12. Bala Sultan Şadlinski.

ermənilər təşkil edirdi. Statistika göstərir ki, İrəvan şəhərinin daxil olduğu İrəvan qəzasında 2542 nəfər əsilli zadəganlardan 59,04 faizini (1.501 nəfər)

azərbaycanlılar , 12,03 faizini (306 nəfər) ermənilər təşkil edirdi.

XIX əsrin sonlarından etibarən Türkiyədə erməni üsyanlarının yatırılması nəticəsində on minlərlə erməni ölkəni tərk edərək Cənubi Qafqaza axışmışdı. Onların böyük bir qismi qaçqın kimi İrəvanda məskunlaşmışdı. Qaçqın erməniləri daimi məskunlaşdırmaq məqsədilə İrəvanda 1905-1906-cı illərdə 4 dəfə qırğınlar törədilmiş, azərbaycanlıların xeyli hissəsi ya məhv edilmiş, ya da evlərindən didərgin salınmışdı.

1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900 min erməni yaşadığı halda, 1908-ci ildə 1.301 min erməni yaşamışdır. 1914-1916-cı illərdə Cənubi Qafqaza daha 350 min erməni Türkiyədən gəlib yerləşmişdi ki, onların da bir qismi İrəvanda məskunlaşdıqdan sonra azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırımını törədilmişdi. Şəhərdə tək-tük azərbaycanlı qalmışdı.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıda bilmişdi. 1922-ci ildə İrəvanda cəmi 5.124 azərbaycanlı yaşadığı halda, ermənilərin sayı 40.396 nəfərə çatmışdı. İrəvan şəhərində 1926-cı ildə 4.968 nəfər azərbaycanlı, 57.295 nəfər erməni, 1931-ci ildə 5.620 nəfər azərbaycanlı, 80.327 nəfər erməni yaşayırdı⁶⁷.

1939-cu ildə əhalisinin sayı 200 min nəfərə çatan İrəvanda azərbaycanlılar 3,3 faiz (6.569 nəfər) təşkil edirdi. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul etmişdi. Xaricdən Ermənistana köçürülüb gətirilən ermənilərin məskunlaşdırılmasına xidmət edən bu qərar kənd rayonlarında yaşayan azərbaycanlı əhaliyə şamil olunmalı olduğu halda, fürsətdən istifadə edən Ermənistan rəhbərliyi İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətinin deportasiya edilməsinə nail oldular. 1959-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı təqribən yarım milyon əhalisi olan İrəvanda cəmi 3.413 nəfər (0,7 %) azərbaycanlı qeydə alınmışdı⁶⁸. Halbuki, 1939-cu ildən ötən 20 il ərzində təbii artımla İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların sayı azı 10 min nəfəri ötməli idi.

1970-ci il statistikasına görə, İrəvan şəhərində 775.028 nəfər yaşamışdır ki, onlardan 2.721 nəfərini azərbaycanlılar (0,4 %), 738.045 nəfərini ermənilər (95,2 %), 21.802 nəfər ruslar (2,8 %) təşkil etmişdir⁶⁹. Maraqlı orasıdır ki, şəhərdə siyahıya alınan 2.721 nəfər azərbaycanlının 1.662 nəfərinin kişi, 1.059

67. Կորկոճյան Չավեն. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը. (1831-1931), Զեյրիան, 1932, p. 164-167. (Zaven Korkodyan. Sovet Ermənistanının əhalisi. (1831-1931). Yerevan, 1932).

68. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Армянская ССР. Москва, 1963, с. 102.

69. Հայկական Մովսեսյան Հանրագիտարան. (Erməni Sovet Ensiklopediyası. 3-cü cild). s. 549.

İrəvan azərbaycanlıları. XX əsrin əvvəli.

nəfərinin isə qadın olduğu göstərilib. Kişilərlə qadınlar arasında təqribən 36 % fərq olması onu göstərir ki, İrəvanda azərbaycanlılar arasında düzgün siyahıyaalma keçirilməmişdir.

1979-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı əhalisinin sayı 1.017.289 nəfər olan İrəvan şəhərində azərbaycanlılar 2.341 nəfər (0,2 %), ermənilər 974.176 nəfər (95, 8 %), ruslar 26.141 nəfər (2.6%) təşkil etmişdi⁷⁰.

Ermənistanda gedən proseslərdən fərqli olaraq Azərbaycanda, o cümlədən Bakı şəhərində ermənilər münbit şəraitdə yaşayırlar, onların sayı ilbəil artırdı. Xüsusilə, 1920-ci ildə sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ermənilərin Bakıya və digər bölgələrə axını sürətlənmişdi. Bakıda ermənilərin sayı 1970-ci ildə 207,5 min nəfərə, 1979-cu ildə 215,8 min nəfərə çatmış, 1914-cü ildəki 9.281 nəfər daimi yaşayanlara nisbətən müvafiq surətdə 22,3 dəfə və 23,3 dəfə artım olmuşdu. Bakıda yaşayan ermənilərin xüsusi çəkisi 1914-cü ildəki 6,7 faizdən artaraq, 1979-cu ildə 14,1 faizə çatmışdı⁷¹.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qal-

70. <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rmarmenia.html>

71. Həsənov Həbib. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997, s. 60-61.

dırmasından sonra nəinki təkçə İrəvan şəhərindən, bütövlükdə Ermənistandan azərbaycanlıların etnik təmizlənməsinə başlanıldı və həmin ilin sonunda demək olar ki, başa çatdırıldı. Rəsmi Ermənistanın Dağlıq Qarabağ ilhaq etmək üçün hərbi təcavüz yolunu tutmasından sonra Bakıda yaşayan ermənilər çıxılmaz vəziyyətə düşdülər və şəhəri tədricən tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ətrafında vəziyyətə həsr edilmiş iclasında çıxış edən İrəvan dövlət universitetinin rektoru akademik Sergey Ambarsumyandan Sov.İKP MK-nın Baş Katibi Mixail Qorbaçov XX əsrin əvvəlində İrəvanda azərbaycanlı əhalinin neçə faiz təşkil etdiyini soruşmuşdu. Rektor “Deməyə çətinlik çəkirəm” cavabını verəndə, Qorbaçov demişdi: “Siz bunu bilməlisiniz. Mən sizə xatırladıram - əsrin əvvəlində Yerevanda azərbaycanlılar 43 faiz təşkil edirdi. Bəs indi azərbaycanlılar neçə faizdir?” sualına S.Ambarsumyan “İndi çox azdır. Yəqin ki, bir faiz olar” cavabını vermişdi⁷².

Bütün yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticə hasil olur ki, azərbaycanlılar XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin əhalisinin 80 faizini, həmin əsrin sonunda təqribən yarısını təşkil etdiyi halda, XX əsrin 80-ci illərin sonlarında həyata keçirilən etnik təmizləmə nəticəsində İrəvanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

72. “Pravda” qəzeti, 19 iyul 1988-ci il.

İRƏVAN XANLIĞI DÖVRÜ

İnzibati ərazisi

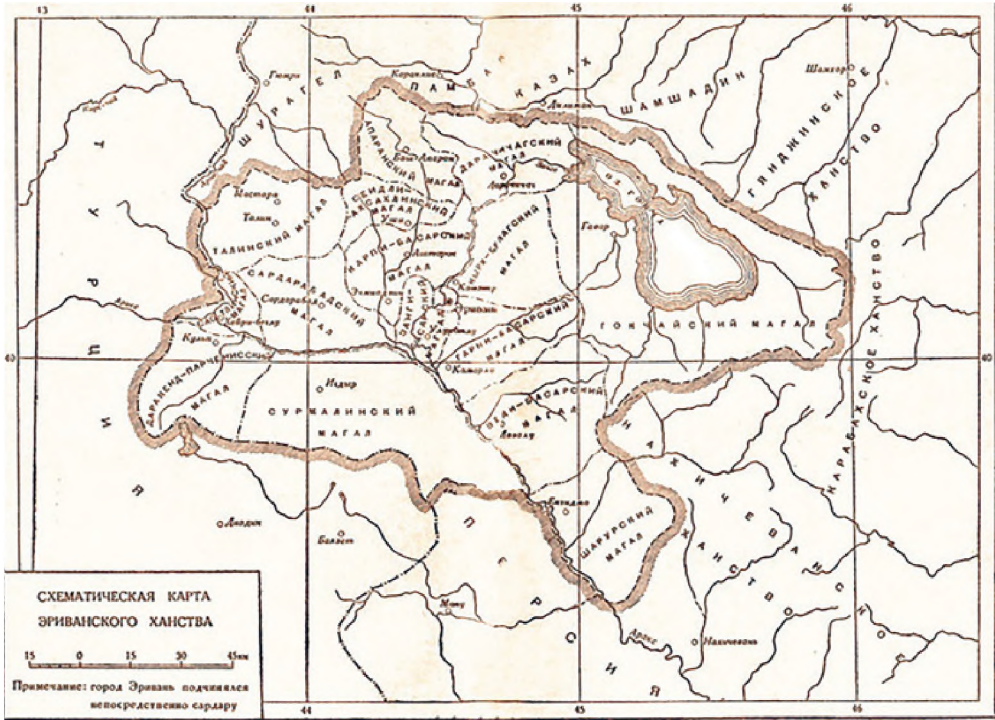
XVIII əsrin ortalarında tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranan İrəvan xanlığı Azərbaycanın Ağrı (Ararat) dağı ilə Alagöz (Ələyəz) dağı arasında qalan və Araz çayının hər iki sahilində yerləşən ərazini əhatə etmişdir. İrəvan xanlığı şimaldan Pəmbək əyaləti, Şəmşəddil və Qazax sultanlıqları, Gəncə xanlığı, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənubdan Xoy və Maku xanlıqları və Bayazid paşalığı ilə, qərbdən Qars paşalığı və şimali-qərbdən Şörəyel sultanlığı ilə həmsərhəd idi. İrəvan xanlığının ərazisi təqribən 23,8 min kv. km olmuşdur.

Təsvir olunan ərazi XV əsrin əvvəllərindən başlamış, İrəvan xanlığının yaranmasınadək olan dövrdə Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan Səədli tayfasının başçıları tərəfindən idarə olumuşdur. Yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə görə Çuxur Səəd - yəni Səədin Çuxuru adlandırılmışdır. Bəzi mənbələrdə həm də İrəvan ölkəsi adlanan Çuxur-Səəd hakimi Əmir Səədin vəfatından sonra 1413-cü ildə onun oğlu Pir Hüseyn tərəfindən inşa olunan ailə məqbərəsi hazırda İrəvan şəhəri yaxınlığındakı Cəfərabad (*1946-cı ildən Arqavand adlandırılıblar*) kəndinin ərazisindədir və həmin abidəni indi ermənilər “Türkmən abidəsi” kimi təqdim etməyə çalışırlar.

1501-ci ildə Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra Azərbaycan vilayəti inzibati-ərazi bölgüsü baxımından 4 bəylərbəyliyə bölünmüşdü və Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi onlardan biri idi. Bəylərbəyliyin mərkəzi İrəvan şəhəri idi və o, İrəvan bəylərbəyliyi kimi də tanınırdı. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi müəyyən vaxtlarda Osmanlı Türkiyəsinin tərkibində olmuş və İrəvan əyaləti statusu ilə tanınmışdır.

1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftər”ə görə, İrəvan əyaləti 10 nahiyəsi (İrəvan, Karbi, Vedi, Aralıq, Talin, Ərmus, Abnik, Abaran, Şərabxana) olan İrəvan livasından, 16 nahiyəsi (Ağcaqala, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadciran, Ordubad, Şorlut, Dərənürgüt) və bir qəzası (Naxçıvan) olan Naxçıvan livasından ibarət idi⁷³.

1728-ci ildə osmanlılar tərəfindən tərtib edilən “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə görə əyalət ərazi-inzibati bölgüsü baxımından aşağıdakı hissələrə bölünmüşdü: İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Karbi, Maku, Xinzirək, Gərnı, Vedi, Dərəçiçək, Abaran, Göycə, Dərələyəz, Məzrəə, Sürməli, İğdır, Aralıq, Şərur

İrəvan xanlığının xəritəsi.

nahiyələri, Şörəyel (Şürəgəl) və Naxçıvan sancaqları⁷⁴.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə (1736-1747) İrəvan vilayəti Azərbaycan bəylərbəyliyiinin tərkibində olmuşdur. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Afşarlar imperiyası dağılmış, müstəqil xanlıqlar yaranmışdı. Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığı da inzibati-ərazi bölgüsü baxımından mahallara, mahallar isə öz növbəsində kəndlərə bölünürdü.

İrəvan şəhəri ayrıca inzibati-ərazi vahidi kimi götürülürdü. Xanlığın mərkəzi kimi, İrəvan şəhərində xeyli abadlıq və quruculuq işləri həyata keçirilmiş, memarlıq inciləri sayılan neçə-neçə məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmişdi. İrəvan qalasının özü qala-şəhər kimi möhtəşəm memarlıq kompleksi idi.

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan xanlığını özündən asılı vəziyyətə salmışdı. Qacar, eyni zamanda Şörəyel və Pəmbək ərazilərini xüsusi fərmanla İrəvan xanı Məhəmməd xanın tabeçiliyinə vermişdi.

Mahalların coğrafi mövqeyi və inzibati vahidləri, müharibələr nəticəsində dağıdılmış kəndlər haqqında 1829-1832-ci illərdə keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində

74. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, s. 8.

İrəvan xanının standartı.

hövzələrinə yaxınlığı əsas meyar kimi götürülürdü. Məsələn, Zəngibasara mahalına Zəngi çayının suyundan istifadə edən kəndlər daxil edilmişdi.

Qırxbulaq mahalı Dərəçiçəklə Zəngibasara mahalları arasında yerləşirdi. Mahal şərq tərəfdən onu Göycə gölündən ayıran dağlarla, şimaldan Dərəçiçək mahalı ilə, cənubdan İrəvan şəhəri, Zəngi çayı, cənub qərbdən Gərnibasara, qərbdən isə Körpübasara mahalı ilə həmsərhəd idi. Qırxbulaq yaylasının bulaqları İrəvan şəhərini içməli su ilə təmin edirdi. Mahalda mövcud olmuş 48 kənddən 26-sı rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Qırxbulaq mahalının ərazisi indiki Kotayk vilayətinin keçmiş Kotayk (Abovayan) rayonunun ərazisinin bir hissəsinə uyğun gəlir.

Zəngibasara mahalı İrəvan şəhərinin cənubunda yerləşirdi. Bu mahal şimal

kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statistikisi İvan Şopen ətraflı məlumat vermişdir⁷⁵.

İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən 1827-ci ildə işğalı ərəfəsində xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü 15 mahal-dan və xanlıqdan yarıasılı Şörəyel sultanlığından ibarət olmuşdur. Mahalların adları belə idi:

1. Qırxbulaq, 2. Zəngibasara, 3. Gərnibasara 4. Vedibasara, 5. Körpübasara, 6. Sərdarabad, 7. Talın, 8. Sədli, 9. Abaran, 10. Seyidli-Ağsaqqallı, 11. Dərəçiçək, 12. Göycə, 13. Şəzur, 14. Dərəkənd-Parçenis, 15. Sürməli.

Mahallardan yalnız ikisi - Dərəkənd-Parçenis və Sürməli mahalları Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi.

Mahalların təşkili zamanı suvarma sistemlərinin mövcudluğu, kəndlərin çay

İrəvan xanlığının döyüş bayrağı.

75. Иван Шопен. Исторический памятник..., с. 509-517, с. 544-600.

və şimali-qərbdən Körpübasar və Qırxbulaq mahalları, cənubdan Araz çayı, şərqdən Gərnibasar, qərbdən isə Sərdarabad mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 33 kənddən 7-si rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Mahalının ərazisi indiki Ararat vilayətinin keçmiş Masis (Zəngibasar) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Gərnibasar mahalı Araz çayının sol sahilində yerləşirdi. O, şimaldan Qırxbulaq mahalı, cənubdan Vedibasar mahalı, şərqdən Göyçə mahalı, qərbdən Zəngibasar mahalı və Araz çayı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 95 kənddən 43-ü rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Gərnibasar mahalının ərazisi indiki Ararat vilayətinin keçmiş Artaşad (Qəmərli) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Vedibasar mahalı Araz çayının sol sahili boyunca yerləşirdi. Vedibasar şimaldan Gərnibasar mahalı, cənub və cənubi-şərqdən Şəhur mahalı və Naxçıvan xanlığı, şərqdən Göyçə mahalı, qərbdən Araz çayı ilə həmsərhəd idi. Bu mahal Vedi və Qapan çaylarının əhatə etdikləri dağlardan və düzənlikdən ibarət idi. Mahalda mövcud olmuş 54 kənddən 33-ü rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Vedibasar mahalının ərazisi indiki Ararat vilayətinin keçmiş Ararat (Vedi) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Körpübasar mahalı şimaldan Seyidli-Ağsaqqallı, cənubdan Zəngibasar, qərbdən Sərdarabad, şərqdən Zəngi çayı, şimali-şərqdən isə Dərəçiçək mahalı ilə həmsərhəd idi. Bəzi mənbələrdə mahalın adı Karbibasar kimi verilmişdir. Mahalda mövcud olmuş 49 kənddən 9-u rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Körpübasar mahalının ərazisi indiki Armavir vilayətinin keçmiş Eçmiədzin rayonu və indiki Ararat vilayətinin keçmiş Əştərək rayonunun ərazilərinə uyğun gəlir.

Sərdarabad mahalı Araz çayının şimal tərəfində, Sürməli mahalının qarşısında yerləşirdi. Mahal şimaldan Talın, qərbdən Səədlı, cənubdan onu Sürməli mahalından ayıran Araz çayı, şərqdən isə Körpübasar və Zəngibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. Sərdarabad mahalı İrəvanın sonuncu xanı Hüseynəli xan dövründə yaradılmışdı. 1817-ci ildə tikintisi başa çatdırılan məşhur Sərdarabad qalası bu mahalda yerləşirdi. Mahalda mövcud olmuş 30 kənddən 8-i rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Sərdarabad mahalının ərazisi indiki Armavir vilayətinin keçmiş Hoktemberyan (Sərdarabad) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Talın mahalı İrəvan xanlığının şimal-qərbində Ələyaz (Alagöz) dağının cənub ətəklərində yerləşirdi. Arpaçay çayı mahalı Qars paşalığından ayırırdı. Talın mahalı şimaldan Şörəyel sultanlığı, qərbdən Qars paşalığı, cənubdan Sərdarabad və Səədlı mahalları, şərqdən Seyidli-Ağsaqqallı mahalları ilə həmsərhəd idi. Məşhur Talın karvansarası və Talın qalası bu ərazidə yerləşirdi. Mahalda mövcud olmuş 47 kənddən 27-si rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Talın mahalının ərazisi indiki Araqasotn vilayətinin keçmiş Talın rayonunun

ərazisinə uyğun gəlir.

Səədli mahalı İrəvan xanlığının ərazicə ən kiçik mahalı idi və onun qərb qurtaracağında yerləşirdi. Həmin ərazidə Arpaçay Araza qovuşurdu. Səədli mahalı şimadan Talın, qərbdən Qars paşalığı, cənubdan Dərəkənd-Parçenis, şərqdən isə Sərdarabad mahalı ilə həmsərhəd idi. Bəzi mənbələrdə mahalın adı yanlış olaraq Saatlı mahalı kimi verilmişdir. Mahalda mövcud olmuş 14 kənddən 5-i rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Səədli mahalının ərazisi indiki Armavir vilayətinin keçmiş Hoktemberyan (Sərdarabad) rayonunun ərazisinin bir hissəsinə uyğun gəlir.

Abaran mahalı Ələyöz dağının ətəyində, xanlığın şimal qurtaracağında yerləşirdi. Mahal şimaldan Pəmbək əyaləti, cənubdan Seyidli-Ağsaqqallı, Körpübasar, şərqdən isə Dərəçiçək mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 61 kənddən 22-si rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Abaran mahalının ərazisi indiki Araqasotn vilayətinin keçmiş Abaran rayonunun ərazisinin bir hissəsinə uyğun gəlir.

Seyidli-Ağsaqqallı mahalı şimaldan Abaran, qərbdən Talın mahalı, cənubdan və şərqdən Körpübasar, cənubi-qərbdən Sərdarabad mahalları ilə həmsərhəd idi. 20 kəndə malik Seyidli-Ağsaqqallı mahalının 11 kəndi Seyidli tayfasına, 9-u isə Ağsaqqallı tayfasına məxsus idi. Bəzi mənbələrdə Ağsaqqallı tayfasının adı yanlış olaraq Axsaxlı kimi verilmişdir. Mühəribə nəticəsində bu mahalın kəndlərinə ziyan dəyməmişdir. Seyidli-Ağsaqqallı mahalının ərazisi indiki Araqasotn və Ararat vilayətlərinin keçmiş Əştərək, Talın, Abaran rayonlarının həmsərhəd ərazisidir.

Dərəçiçək mahalı şimaldan Pəmbək əyaləti, cənubdan Qırxbulaq mahalı, qərbdən Abaran mahalı və şərqdən Göycə mahalı arasında yerləşirdi. Mahalda mövcud olmuş 53 kənddən 16-sı rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Dərəçiçək mahalının ərazisi indiki Kotayk vilayətinin keçmiş Hrazdan (Axta) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Göycə mahalı şimaldan Şəmşəddil sultanlığı, Gəncə xanlığı, şimali-qərbdən Dərəçiçək mahalı, cənubdan Naxçıvan xanlığı, şərqdən Qarabag xanlığı, qərbdən Qırxbulaq, Gərnibasar və cənub-qərbdən Vedibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. Ərazicə ən böyük olan Göycə mahalı göycə gölü hövzəsini tam əhatə edirdi. Mahalda mövcud olmuş 126 kənddən 67-si rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. İ.Şopen tərəfindən yalnız 59 kənddə əhali qeydə alınmışdı. 37 kəndin adı isə unudulmuşdur. Göycə mahalının ərazisi indiki Gexarkunik vilayətinin keçmiş Martuni (Aşağı Qaranlıq), Sevan, Vardenis (Basarkeçər), Krasnoselo (bir hissəsi) rayonlarının ərazisinə uyğun gəlir.

Şərrur mahalı şimaldan Vedibasar mahalı, qərbdən Araz çayı, cənubdan

və cənub-şərqdən Naxçıvan xanlığına aid ərazilərlə həmsərhəd idi. Arpa çayı mahalı iki hissəyə bölürdü. Mahalda mövcud olmuş 61 kənddən 11-i rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Şərur mahalının ərazisi hazırda Naxçıvan MR-in Sədərək rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Dərəkənd-Parçenis mahalı xanlığın cənub-qərb qurtaracağında Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Hazırda Türkiyə ərazisindədir. Bu mahal şimaldan Səədli mahalı cənub və qərbdən Bayazid paşalığı, şərqdən isə Sürməli mahalı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 88 kənddən 8-i rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Parçenis dərəsində 26, Dərəkənd dərəsində isə yaşayış üçün 54 yararlı kənd olmuşdur. Dərəkənd-Parçenis mahalı hazırda Türkiyənin Qars vilayətinin Qağızman ilçəsinin ərazisinin bir hissəsinə uyğun gəlir.

Sürməli mahalı İrəvan xanlığının cənub qurtaracağında, Araz çayının sağ sahili boyunca uzanırdı. Bu mahal şimal və şimali-şərq və şərqdən Araz çayı, cənubdan onu Bəyazid paşalığından ayıran Ağrıdağ dağı silsiləsi və Maku xanlığı ilə, qərbdən isə Dərəkənd-Parçenis mahalı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 78 kənddən 28-i rus işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Sürməli mahalının ərazisi hazırda Türkiyənin İğdır vilayətinin ərazisinə uyğun gəlir.

Şörəyel (Şürəgəl) sultanlığı İrəvan xanlığının şimali-qərbində, Alagöz (Ələyəz) dağının ətəyində yerləşirdi. Sultanlıq şimaldan Kartli-Kaxetiya çarlığı, cənubdan Talın və Seyidli-Ağsaqqallı mahalları, şərqdən isə Pəmbək əyaləti və Abaran mahallarını ayıran dağlarla əhatə olunmuşdu. Arpaçay çayı Şörəyel sultanlığını Qars paşalığından ayırırdı. Sultanlığın mərkəzi Ərtik (Artik) idi. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”də Şörəyel sancağında (Pəmbək əyaləti ilə birlikdə) 172 kəndin mövcudluğu göstərilir. Nadir şahın dövründə verilən məlumata görə, İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan mahal kimi, Şörəyel mahalında 109 kənd mövcud olmuşdur. 1804-cü ildə Şörəyel sultanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra bir neçə kənd istisna olmaqla, qalan bütün kəndlərə Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilər məskunlaşdırılmışdı.

Pəmbək əyaləti şimaldan Kartli-Kaxetiya çarlığı, cənubdan Abaran və Dərəçiçək mahalları, şərqdən Şörəyel (Şürəgəl), qərbdən isə Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd idi. 1801-ci ildə Pəmbəkdə mövcud olmuş 44 kənddən 14-ü rus işğalı nəticəsində boşaldılmışdı.

Dərəkənd-Parçenis və Sürməli mahalları istisna olmaqla, yuxarıda adları sadalanan mahalların əraziləri hazırda Ermənistan Respublikası adlanan dövlətin ərazisinin əsas hissəsini təşkil edir.

XANLIĞIN ƏHALİSİ

İrəvan xanlığının əhalisinin etnik tərkibini oğuz-türk boyları təşkil etmişdir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Xanlığın əhalisinin əsasını qaraqoyunlu, ağqoyunlu və qızılbaş tayfa birliklərinə daxil olan bayat, əfşar, səədli, baharlı, bayandur, qacar, şamlı, rumlu, ustaclı, təkəli, ayrımlı, muğanlı və s. kimi tayfalar təşkil etmişlər.

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin himayəsindən sui-istifadə edən Üçkilə katolikosları və onların Avropadakı havadarları Azərbaycanın olduqca münbit bu ərazisində ermənilərin məskunlaşmasına başçılıq edirdilər. Xristian dövlətlərinin və missionerlərinin vəsəiti hesabına varlanan erməni kilsələri yerli müsəlman hakimlərdən yeni-yeni torpaqlar alırdılar. Bu yollarla ermənilər Azərbaycan torpaqlarında özlərinə yeni yaşayış məskənləri yaradırdılar.

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan xanlığının əhalisi haqqında səhifə məlumatların olmaması həmin ərazidə gedən çoxsaylı müharibələrlə bağlıdır. İrəvan xanlığını ələ keçirmək uğrunda Osmanlı imperiyasının Səfəvilər və Əfşarlar imperiyaları ilə apardığı müharibələr əhalinin etnik tərkibinə ciddi təsir göstərmişdir. Osmanlı sultanlarının şiə məzhəbli qızılbaş türklərin təqib edilməsi haqqında verdikləri fərmanlar İrəvan xanlığı ərazisində də yerli qızılbaş əhalinin türk qoşunları gəlməzdən öncə öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qoymuşdu. Həmin fərmanların qızılbaş kürdlərə şamil edilməməsi öz növbəsində kürdlərin də İrəvan xanlığı ərazisinə axınına səbəb olmuşdu.

İrəvan xanlığının ərazisində gedən müharibələrdən daha çox ermənilər faydalanırdılar. 1579-cu ilin sentyabrında osmanlı ordusunun İrəvan üzərinə hücumundan öncə Abaran nahiyəsindən 3 min ailə Ərzurum vilayətinə köçürülmüşdü. Həmin ilin oktyabr ayında osmanlı ordusu Şərabxana nahiyəsindən 20 min əsir aparmışdı. 1583-cü ildə osmanlı ordusu İrəvan əyalətinə daxil olduğu zaman İrəvan şəhərinin və eyniadlı əyalətin müsəlman əhalisi Ağrıdağ yaylaqlarına çəkilməmiş, şəhərdə və kəndlərdə yalnız ermənilər qalmışdı⁷⁶.

Eçmiədzin ətrafındakı torpaqlarda ermənilərin daha da möhkəmlənməsinə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas daha geniş imkanlar yaratmışdı. 1605-ci ildə onun fərmanı ilə Səfəvilər dövlətinin ərazisində pərakəndə şəkildə yaşayan ermənilərin yığcam halda yaşamaları üçün xüsusi ərazilər ayrılmışdı. Həmin dövrdə paytaxt olan İsfahan şəhərinə yaxın ərazidə Yeni Culfa şəhəri salınmış,

buraya köçürülən ermənilər üçün kilsə və monastır inşa edilmiş, onların xarici ticarətlə məşğul olmaları üçün geniş imtiyazlar verilmişdi. Hətta I Şah Abbas bu tikililər üçün xəzinədən vəsait ayırmışdı. I Şah Abbas hətta Səfəvilər dövlətinin xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olmaq və Avropa ölkələri ilə diplomatik danışıqlar aparmaq səlahiyyətini özünün müşaviri Xoca Səfər adlı bir erməniyə etibar etmişdi. 1608-ci ildə I Şah Abbas Xoca Səfərin başçılığı ilə Avropaya gedən nümayəndə heyəti vasitəsilə Roma papasına, İspaniya kralına, Toskano hersoquna və Venetsiya dojunə məktublar göndərmişdi. Xoca Səfər şahın məktubunu təqdim etdikdən sonra, ermənilərin (Eçmiədzin kilsəsinin) Roma papası və digər Avropa ölkələrinin başçılarına məktublarını da təqdim etmişdi⁷⁷. Bu məktublarda xristian Avropa ölkələrindən Şərqdə - müsəlman ölkələrində yaşayan xristian erməniləri öz himayələrinə götürmələri haqqında xahişlər edilmişdi.

I Şah Abbasın xələfi Şah Səfi 1629-cu ildə katolikos Məvsesin adına verdiyi fərmanla Eçmiədzin katolikosluğunu hər il şah xəzinəsinə ödədiyi 100 tuman vergidən azad etmişdi. Şah Səfinin 1638-ci ildə verdiyi digər fərmanla şah və xan məmurlarına Eçmiədzinin daxili işlərinə qarışmamağı əmr etmiş, hər hansı vergi, rüsum və s. tələb etməyi qadağan etmişdi. Eçmiədzin kilsəsinə qarşı II Şah Abbas (1642-1667) və Şah Süleyman (1667-1694) da xeyirxah siyasət yürütmüşdülər⁷⁸.

Eçmiədzin kilsəsi Səfəvi hökmdarlarının ermənilərə olan xeyirxah münasibətlərindən ustalıqla faydalanırdı. Katolikos I Filippos 1650-ci ildə II Şah Abbasa müraciətində yazırdı: “İtaətkarcasına ərz edirəm ki, hazırda yerli ermənilərdən bir çoxu paytaxt İsfahanda, bir çoxu da bizim vilayətdə yaşayırlar ki, onlar buraya Siz Əlahəzrətin tükənməz qayğı və məhəbbəti sayəsində müxtəlif vilayətlərdən gəlib məskunlaşıblar. Əlahəzrət hökmdar, üç yüz mömin, – qoy buna bənzər yüz min mömin sizin müqəddəs atınızın dırnaqlarının qurbanı olsun, – Üçkilsədə gecə və gündüzlərini sizə dua etməklə keçirirlər ki, onlar yaşamaları üçün tamamilə Əlahəzrət hökmdarın mərhəmətinə borcludurlar»⁷⁹.

Digər tərəfdən, katolik missionerləri də Vatikanın və Avropa dövlətlərinin başçılarından adından xristian azlıq kimi, ermənilərin himayə və müdafiə edilməsini Səfəvi hökmdarlarından xahiş edirdilər. Məsələn, Fransa kralı XIV Lüdovik 1688-ci ildə şah Sultan Hüseynə məktub və vəsatətlə müraciət etmişdi ki, Şamaxıda və İrəvanda kilsə və iezuitlelər (*Roma katolik kilsəsinin*

77. Байбуртян В.А. Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Ереван, 1969, с. 21, с. 34, с. 37).

78. Арутюнян Б. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII — XVIII вв. по архивным материалам Эчмиадзинского монастыря. Ереван, 1940, с. 9-10.

79. Персидские документы Матенадарана. Указы. Вып. II, с. 368-369.

missionerləri) üçün məktəb açılınsın. Tədqiqatçıların qənaətinə, bu missiyaların arxasında daha dərin iqtisadi və siyasi xarakterli mətləblər, həmçinin kəşfiyyat mahiyyətli məqsədlər gizləndi. 1708-ci ildə Səfəvilərlə Fransa arasında bağlanan ticarət müqaviləsinin bəndlərinin birində ifadə edilirdi ki, Səfəvilər dövlətinin ərazisində kök salan xristian missionerləri harada istəsələr orada yaşaya bilərlər, bütün ermənilər və xristianlar, onların övladları missionerlərə baş çəkmək, onların yanında təlim görmək və moizələrinə qulaq asmaq istəyirlərsə, heç kim onların qarşısını ala və maneə ola bilməz⁸⁰.

1723-cü ildə osmanlı qoşunlarının İrəvan üzərinə növbəti hücumu zamanı İstanbulda sarayda qulluq edən Seqbos adında bir erməni Sultan III Əbdülhəmiddən xahiş etmişdi ki, qoşunların Eçmiədzin kilsəsinə və ermənilərə toxunmaması haqqında göstəriş versin. Osmanlı qoşunlarının komandanı Abdulla paşa sultanın verdiyi fərmana əsasən qoşunun Eçmiədzin üzərinə hücumuna icazə verməmiş, üstəlik onun müdafiəsi üçün bir polk ayırmışdı⁸¹.

1726-cı il fevralın 22-də imperatriçə I Yekaterina ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında fərman vermişdi.

Bütün bunlar müsəlmanlar içərisində azlıq təşkil edən erməniləri xüsusi imtiyazlı təbəqə halına gətirir, bölgənin etno-demoqrafik vəziyyətinə təcridən təsir göstərirdi. XIX əsrin əvvəlində ermənilər İrəvan xanlığı ərazisində 50-dən artıq qədim oğuz-türk yaşayış məntəqələrinə sahib olmuşdular.

Erməni tarixçisi P.Arutyunyan iddia edir ki, guya XVIII əsrin birinci rübündə indiki Ermənistan ərazisində erməni xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmışdır. Əslində isə bir sıra erməni tarixçilərinin “azadlıq hərəkatı” adlandırdıqları bu iddianın əsassız olduğunu bəzi erməni tarixçilərinin özləri daha öncə inkar etmişlər. Q.Ezov və Leo (Arakel Babaxanyan) yazmışlar ki, erməni kütlələri arasında narazılıqları Qərbi Avropa missionerləri və iezuitlər tələq edirdilər. Digər erməni tarixçisi S.Ter-Avetisyan yazır ki, mayası “Venesiya kapitalı” ilə yoğurulan erməni tacirləri Cənubi Qafqazda türk kapitalını sıxışdırırdılar ki, onun yerini Venesiya kapitalı tutsun⁸².

Erməni tacirlərinin Avropa qarşısındakı xidmətlərinə görə XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən Roma katolik kilsəsinin himayəsi altında Venesiya yaxınlığındakı San-Lazar adasındakı kilsə erməni din xadimlərinin ixtiyarına verilmişdi. Həmin adada toplaşan “Mxitarçılar” adlanan bir qrup erməni din xadimi saxta “Erməni tarixi” kitabları yazır və bütün Avropaya yayırdılar.

80. Ашурбейли С.Б. Католические миссионеры в Азербайджане в XVIII в. // Средневековый Восток. Москва, 1980, с. 22-23.

81. Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг. Баку, 1988, с.11.

82. Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века. Институт Востоковедения АН СССР, Москва, 1954, с. 5-6.

Tarixdə isə müasir erməni tarixçilərinin uydurduqları “erməni xalqının azadlıq mübarizəsi” adlı heç bir hərəkət olmamışdır və erməni tacirləri xalqın təmsilçiləri adı altında əvvəlcə Avropanın, sonra isə Rusiyanın müəyyən dairələrinin sifarişləri əsasında əhali arasında pozuculuq fəaliyyəti ilə və xəyanətkar işlərlə məşğul olmuşlar.

1801-ci ildə rus qoşunlarının İrəvan xanlığının şimal sərhədində yerləşən Pəmbək əyalətini, 1804-cü ildə Şörəyel sultanlığını işğal etməsindən sonra azərbaycanlıların deportasiyası və ermənilərin həmin ərazilərə kütləvi axını başlanmışdır. Rus qoşunlarının Pəmbək və Şörəyel əyalətlərini işğalınadək bölgədə mövcud olan 200 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsindən 190-ı XIX əsrin əvvəlində azərbaycanlılardan təmizlənmişdi. 1813-cü ildə imzalanan Gülüstan müqaviləsi ilə İrəvan xanlığından Rusiyanın təbəçiliyinə keçən ərazilərdə, xüsusən də müharibə nəticəsində boşalmış azərbaycanlı kəndlərinin əksəriyyətində ermənilər məskunlaşmışdı. Həmin müddətdə təkcə Pəmbək-Şörəyel bölgəsinə Türkiyədən 32 mindən artıq erməni köçürülmüşdü.

İngiltərənin Qacarlar İranındakı səfirliyinin katibi Ceyms Morier 1813-cü ildə İrəvanda olmuş, xanlığın ərazisində təqribən 100 min nəfər əhalinin yaşadığını göstərmişdir⁸³.

Bu məlumat rus müəlliflərinin əsərlərində də öz təsdiqini tapmışdır. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya xarici işlər nazirliyinin Asiya departamentinin direktoru olmuş Semyon Bronevskinin verdiyi məlumata görə, İrəvan xanlığında 18 min ailə yaşamışdır⁸⁴.

Rus qoşunlarının İrəvan xanlığı üzərinə 1827-ci ildə sonuncu həmləsi nəticəsində müsəlman əhalinin bir qismi öz yer-yurdlarını tərk edərək qonşu İran və Türkiyəyə sığınmışdılar.

Rus qoşunlarının komandanı general Paskeviç 1827-ci il iyulun 27-də qraf Nesselorda göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, İrəvan xanlığında yaşayan türk tayfaları qarapapaqlardan 900, ayrımlardan 300, uluxanlılardan 600, çobankərəlilərdən 200 ailə, müsəlman kürdlərindən üst-üstə 2600 ailə Türkiyənin müxtəlif yerlərinə qaçmışlar⁸⁵.

İrəvan xanlığının əhalisi haqqında həqiqətə yaxın məlumatı 1829-1832-ci illərdə xanlığın ərazisində kameral siyahıyaalma keçirən İvan Şopenin 1852-ci ildə Sankt-Peterburqda çap edilən “Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской

83. James Justinian Morier. A second journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the years 1810 and 1816, p. 320-321.

84. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе: Часть I, Москва, 1823, с. 60.

85. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (bundan sonra – АКАК). Архив главного управления наместника Кавказа. Том 7, Тифлис, 1878, док. 512.

империи” kitabından əldə etmək olar. İ.Şopeni müşayiət edən tərcüməçinin erməni olması əhalinin milli tərkibinin ermənilərin xeyrinə qeydə alınmasına təsir göstərmişdir. Həmçinin kitabın əvvəlində İ.Şopenin verdiyi tarixi xülasəni əsasən erməni müəlliflərinin əsərlərinə istinadən qələmə alması bəzi məqamlarda müəllifin obyektiv nəticə çıxarmasına mane olmuşdur. Bununla belə, İ.Şopenin əsəri İrəvan xanlığı haqqında müfəssəl məlumat verən əsər hesab edilməlidir.

Müəllifin verdiyi məlumatla görə, işğal ərəfəsində İrəvan xanlığının ərazisində 831 kənd mövcud olmuşdur ki, onlardan 310-u müharibə nəticəsində dağıdılmışdı. Hər kənddə orta hesabla 25 ailə, hər ailədə 5-6 nəfər hesabı ilə götürüldükdə, dağıdılmış 310 kənddə təqribən 43 mindən artıq əhalinin yaşamış olduğunu müəyyən etmək olar. İ.Şopenin məlumatına görə, işğaldan sonra İrəvan şəhərində 7331 nəfər, mahallarda isə 57364 müsəlman qeydə alınmışdır. Əslində isə İrəvan şəhərində işğaldan öncə 16 min nəfər müsəlman yaşamışdır. Bu rəqəmlərin üzərinə dağıdılmış kəndlərdə yaşamış olan 43 min nəfəri də əlavə etsək, onda İrəvan xanlığında işğaldan öncə azı 116 min nəfər müsəlman yaşadığı bəlli olur. Ermənilərə gəlincə, İ.Şopen mahallarda 20073 nəfər, İrəvan şəhərində isə 2369 nəfər yerli erməninin yaşadığını yazır: cəmisi 22442 nəfər⁸⁶. Əslində isə həmin 22442 nəfər erməninin bir çoxu yerli sakin deyil, 1804-cü ildən bəri xanlığın ərazisində gedən müharibələrdən sonra Türkiyə ərazisindən gəlib regionda məskunlaşmışdı. Bununla belə, faizlə ifadə etsək, işğaldan öncə ermənilər xanlığın ümumi əhalisinin təqribən 19 faizini təşkil etmişdir.

Erməni əsilli ABŞ tədqiqatçısı Georgi Burnoutyan da İ.Şopenin kameral siyahıyaalmasının nəticələrini təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, işğaldan öncə İrəvan xanlığının ərazisində 20 minə yaxın erməni yaşamışdır ki, bu da ümumi əhalinin 20 faizini təşkil etmişdir⁸⁷.

İ.Şopenin İrəvan xanlığının əhalisinin müxtəlif təbəqələri haqqında verdiyi məlumat xanlığın köklü əhalisinin kimlərdən ibarət olması mənzərəsini ortaya qoyur. Kameral siyahıyaalmanın nəticələri göstərir ki, İrəvan xanlığı ərazisində zadəgan sayılan 270 xan və bəy müsəlman ailəsi, 30 erməni məlik və ağa ailəsi qeydə alınmışdı⁸⁸. Deməli, erməni zadəganları xanlığın ərazisindəki zadəganların cəmisi 10 faizini təşkil etmişdi.

Lakin İrəvan xanlığının 1827-ci ildə rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra da bir müddət həmin ərazidə azərbaycanlılar sayca ermənilərdən üstün

86. Шопен И.И. Исторический памятник..., с. 543-599.

87. Bourmoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992, p. 59.

88. Шопен И.И., Исторический памятник..., с. 467, с. 690.

olmuşdur. Yalnız Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələri əsasında İran və Türkiyədən ermənilərin kütləvi surətdə İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsindən sonra demografik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişmişdir ki, bu haqda irəlidə ayrıca məlumat veriləcəkdir.

Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilər kompakt şəkildə əsasən azərbaycanlı yaşayış məntəqələrində məskunlaşdırılmışdılar. Bunun nəticəsində azərbaycanlılar ermənilərdən sayca azlıq təşkil etsə də, azərbaycanlı yaşayış məntəqələri erməni yaşayış məntəqələrindən sayca çox idi. 1865-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında mövcud olan 1198 kəndə 694-də müsəlmanlar, 413-də ermənilər, 10 kənddə ruslar, 91 kənddə isə ermənilərlə müsəlmanlar qarışıq şəkildə yaşayırdılar.

Azərbaycanlılar İrəvan şəhərini üzük qaşı kimi əhatə edən və quberniyanın nüvəsi hesab olunan İrəvan qəzasında işğaldan sonra da sayca çoxluq təşkil edirdilər. 1865-ci ildə qəzada qeydə alınan 79661 nəfər əhalinin 46617 nəfərini azərbaycanlılar (tatarlar), 26709 nəfərini isə ermənilər təşkil edirdi. Başqa sözlə, əhalinin 58,5 faizini azərbaycanlılar, 33,5 faizini isə ermənilər təşkil edirdilər⁸⁹.

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılar İrəvan qəzasında hələ də əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdi. Həmin vaxt İrəvan qəzasında yaşayan 121809 nəfər əhalinin 65871 nəfərini azərbaycanlılar, 45624 nəfərini ermənilər, 7865 nəfərini kürdlər, 869 nəfərini isə ruslar təşkil edirdi. Faiz nisbəti ilə əhalinin 54,1 faizini azərbaycanlılar, 37,5 faizini ermənilər, 6,5 faizini kürdlər, 0,7 faizini isə ruslar təşkil edirdi⁹⁰.

İrəlidə hər biri haqqında ayrıca söhbət açacağımız azərbaycanlılara qarşı 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1989-cu illərdə həyata keçirilən soyqırımlar və deportasiyalar nəticəsində keçmiş İrəvan xanlığı – indiki Ermənistan Respublikası ərazisində hazırda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

Yuxarıda sadalanan faktlar bir daha sübut edir ki, İrəvan xanlığının yerli əhalisi yalnız Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur, ermənilər isə orta əsrlərdən etibarən müxtəlif yollarla gəlib həmin ərazidə məskunlaşmışlar. Erməni tarixçilərinin İrəvan xanlığının ərazisinin qədim erməni torpağı, əhalisinin əksəriyyətinin isə erməni olması haqqında iddialarının da cəfəngiyatdan başqa bir şey olmadığı yuxarıda göstərilən rəqəmlərdən aydın görünür.

İDARƏÇİLİK SİSTEMİ

İrəvan xanlığının və İrəvan şəhərinin idarəçilik sistemi həmin dövrdə mövcud olan digər Azərbaycan xanlıqlarının idarəçilik sisteminin bənzəri idi. Xanlıqda rəsmi dövlət dili Azərbaycan türkcəsi idi, rəsmi yazışmalarda isə zəruri olduqda fars dilindən də istifadə edilirdi.

Zəngin dövlətçilik ənənələri formalaşmış İrəvan xanlığında idarəçilik sisteminin başında bir qayda olaraq azərbaycanlılar dururdular. İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan azsaylı ermənilər xanlığın idarəçiliyində təmsil olunmurdular, onlar yalnız və yalnız adi vergi ödəyiciləri idilər.

Xanlığın idarəçilik sistemi haqqında həmin dövrün salnaməçilərinin və tədqiqatçıların əsərlərindən və səyyahların yol təəssüratlarından kifayət qədər məlumat əldə etmək olar. Rus tədqiqatçılarından İvan Şopenin, İlya Petruşevskinin, erməni tədqiqatçılarından Yervand Şahəzizin, Vardan Parsamyanın, Tatevos Hakopyanın əsərlərində İrəvan xanlığının və İrəvan şəhərinin idarəçilik sistemi haqqında yetərincə məlumat vardır.

Tipik feodal dövləti hesab olunan İrəvan xanlığında, müasir terminlərlə ifadə etsək, ali hakimiyyət – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti xana (yaxud sərdara) məxsus idi. Xanın özü isə bir qayda olaraq mərkəzi hakimiyyət, başqa sözlə şah tərəfindən təyin edilirdi.

Ölkənin taleyi ilə bağlı olan ən mühüm məsələlər barədə xanın təkbaşına qərar çıxarmaq hüququ var idi. Corc Burnoutyan yazır ki, xan məsuliyyəti mülki, hərbi və dini sahələr üzrə bölərək, öz idarəetmə aparatını mərkəzi hökumət formasında qurmuşdu. Xanın ailəsi və ya sarayı ayrıca bir qurum kimi fəaliyyət göstərirdi və onu dördüncü idarəetmə sahəsi hesab etmək olardı⁹¹.

Xanlığın təsərrüfat işlərini xandan sonra ikinci şəxs hesab edilən *vəzir* idarə edirdi. Qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, xanın yanında xüsusi məşvərətçi şura - *divan* və yaxud *xan şurası* fəaliyyət göstərirdi. Divanın tərkibi xan və vəzir də daxil olmaqla, sarayda mühüm vəzifə tutan şəxslərdən və şeyxülislamdan ibarət idi. Divana bir qayda olaraq xana ən yaxın olan və nüfuzlu şəxs hesab edilən *divanbəyi* başçılıq edirdi. Xanın divanında yüzə qədər məmur çalışırdı. Xan sarayında vəzirlə birlikdə maliyyə işlərinə baxan *sərkər-ali*, xanın saray təsərrüfatını idarə edən *eşikəğası*, xəzinəyə başçılıq edən *xəzinədar*, xəzinənin mədaxil və məxaricinə nəzarət edən *sandıqdarəğası*, məhsul yığılan anbarlara nəzarət edən *anbardarəğası*, saray mühafizəçilərinin başçısı *qoruqbaşı* və digər vəzifələr də var idi. Mühafizə

xidməti xanın buyruqlarının vaxtında yerinə yetirilməsini təmin edir, ölkədə qayda-qanun yaradılmasında mühüm rol oynayırdı. Xanın əmrlərinin və məhkəmə qərarlarının icrası ilə *müsaillər* məşğul olurdular. Məhsulla alınan vergilərin yığılması ilə yerlərdə *darğalar* məşğul olurdu⁹².

İrəvan şəhərində bir neçə zərbcxana mövcud olmuşdur. XVIII əsr səyyahı Cemelinin verdiyi məlumata görə, İrəvandaqı zərbcxanalarda gümüş və mis pullar zərb edilirdi. İrəvanda başlıca olaraq gümüş “abbasi” və “şahi” nominalları buraxılırdı. Bəzən “abbasi” 4 “şahi”yə, bəzən də 5 “şahi”yə bərabər tutulurdu. Abbasidan əlavə İrəvanda müxtəlif ölçülü mis “qara pul” da kəsilirdi.

İrəvanda zərb edilən sikkə.

Erməni tarixçilərinin iddia etdikləri kimi, İrəvan xanlığının ərazisində haçansa

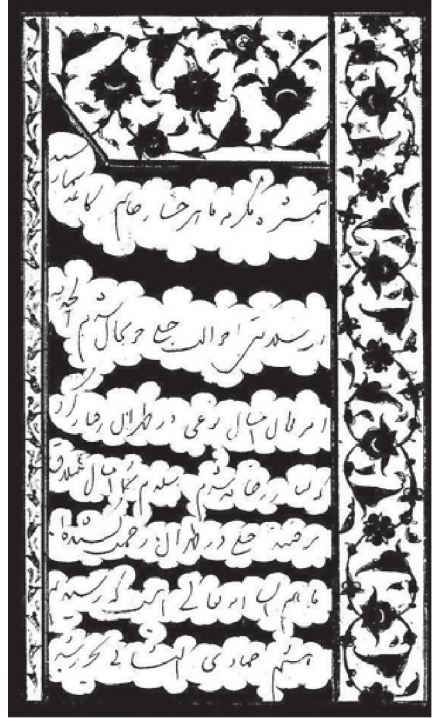
erməni dövləti və yaxud erməni idarəçiliyi mövcud olmuş olsaydı onda həmin ərazidə dövlətçilik atributlarından biri hesab edilən pul kəsilər və dövriyyəyə buraxılırdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı və başqa yollarla Qafqaz regionunda üzə çıxan qədim sikkələrin məşhur sovet numizmat Yevgeni Paxomov tərəfindən tədqiqi göstərmişdir ki həmin sikkələr içərisində ermənilərə aid bir dənə də olsun nümunəyə rast gəlinməmişdir⁹³.

İrəvan şəhəri bir mərkəz olaraq xanılığın tərkibinə ayrıca inzibati vahid kimi daxil edilmişdi. Şəhər rəisi vəzifəsini xan tərəfindən təyin edilən *naib* idarə edirdi. Naib təsərrüfat və inzibati işlərlə məşğul olur, vergilərin vaxtında toplanılmasına nəzarət edirdi. Xan müvəqqəti olaraq şəhəri tərk etdikdə bütün şəhərin idarəsi naibin əlində cəmləşirdi. İrəvan qala-şəhər olduğundan, qala daxilində asayiş qorumaq, onun müdafiəsinə nəzarət etmək *qalabəyinin* vəzifəsi idi. Şəhərdə asayişin qorunmasına darğa (yəni polis rəisi) nəzarət edirdi. Yüzbaşılar, onbaşılar (yasavullar) darğaya tabe idilər.

Mahalları idarə edənlər *mirbölük* adlanır, xan (yaxud sərdar) tərəfindən təyin edilirdilər. Mirbölüklər nüfuzlu bəylərin və digər yüksək təbəqənin nümayəndələri arasından seçilirdi. Kəndləri isə kəndxudalar və yaxud koxalar idarə edirdilər. Onlar da öz növbəsində mirbölüklər tərəfindən təyin olunurdular.

93. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. III-VIII, Баку, 1940-1959.

Xarici dövlətlərdən gələn yüksək səviyyəli qonaqlar İrəvan xanı tərəfindən təmtəraqla qarşılır və rəsmi mərasimlə yola salınırdı. 1817-ci ildə İrana səfər edən nümayəndə heyətinin tərkibində İrəvan xanlığında olmuş Moritz fon Kotzebue yazır ki, nümayəndə heyəti İrəvan qalasına çatanda qalanın divarları qarşısında Hüseynqulu xanın qardaşı Həsən xanın komandanlıq etdiyi iki minlik sərbaz alayı və 6 bölükdən ibarət atlı artilleriyası düzül-müşdü. Nümayəndə heyəti darvazanın önünə yaxınlaşdıqda təbillər çalınmış və musiqiçilər İngiltərənin “Tanrı Kralı qorusun” adlı milli marşını ifa etmişdilər. Kotzebuenin yazdığına görə, qalaya daxil olduqdan sonra onları əyanları ilə birlikdə

*Ağa Məhəmməd şah Qacarın
İrəvan xanı Məhəmməd Həsən
xanın xanımı olan bacısı
Məxrüsər xanıma məktubu.*

Falkonet.

xanın özü qarşılamiş və təmtəraqlı ziyafət təşkil edilmişdi⁹⁴.

Xan müstəqil xarici siyasət yürüdür, zəruri hesab etdikdə qonşu dövlətlərə müharibə elan edir, öz qoşununu müttəfiqlərinin köməyinə göndərirdi. Xanın nizami qoşunu iki sərbaz alayından, süvarilərdən, bir neçə 6 funtluq səhra toplarından və zəmbərlərdən (yəni dəvə üstündə quraşdırılmış falkonetləri

94. Kotzebue by Moritz Von. Narrative of a journey into Persia, in the suite of the imperial Russian embassy, in the year 1817. London, 1819. p.100-105.

– kiçik topları) ibarət idi. Lazım gəldikdə, xanlığın ərazisində yaşayan və əli silah tuta bilən hər bir şəxs ucdantutma orduya cəlb edilirdi. Bunlardan əlavə qala bürcləri üzərində xüsusi altilləriya topları mövcud idi. Sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xanın dövründə xanın qardaşı Həsən xan ali baş komandan sifətilə orduya sərkərdəlik edirdi⁹⁵.

Xan ittiham edilən bütün şəxsləri mühakimə etmək, cərimələmək, fiziki cəza vermək və hətta ölüm hökmü çıxarmaq hüququna malik idi. Hüseynqulu xanın ədalətli idarəçilik sistemi qurması, quruculuq işlərinə xüsusi fikir verməsi barədə o dövrün salnaməçiləri, həmçinin erməni müəllifləri geniş məlumat vermişlər. Lakin Hüseynqulu xan milli mənsubiyyətinə görə heç vaxt ayrışdırmayaraq ermənilərin ona qarşı xəyanətini bağışlamırdı. Məsələn, İrəvan ətrafındakı Nurnus kəndinin sakini Hakop Harutyunyan İrəvan xanının ordusunda topçu kimi xidmət edərkən, 1827-ci il avqustun 17-də döyüş zamanı top atəşini rus qoşunlarına deyil, əks istiqamətə – İrəvan xanının qoşunlarına tərəf yönəltməsi çaxnaşmaya səbəb olmuş və bundan sonra o, döyüş meydanından qaçmışdı. Ancaq xanın döyüşçüləri onu təqib edərək Eçmiədzin monastırının yaxınlığında yaxalamış və xanın hüzuruna gətirmişdilər. Hüseynqulu xan satqınlıq yolunu tutan digər ermənilərə dərs olsun deyə, Hakopun gözlərini çıxartdırmış, burnunu, dodaqlarını və dabanlarını kəsdirmişdi»⁹⁶.

Bütün müsəlman dövlətlərində olduğu kimi, İrəvan xanlığında da şəriət məhkəməsi mövcud idi. Şeyxülislamın, qazının və yüksək rütbəli din xadimlərinin daxil olduğu şəriət məhkəməsi mülki iddialara baxırdı.

İrəvan xanlığında təhsil sistemi digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi idi. Təhsillə əsasən din xadimləri məşğul olurdular. Hər bir məscidin nəzdində mədrəsə fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi arxivində “İrəvanlı Hüseynəli xanın məktubları” adlı əsərin əlyazması saxlanılır (İş 7415). Əsəri Hüseynəli xanın dövründə əvvəlcə xanın divanxanasının mirzəsi, sonra isə vəzir təyin olunan Məhəmməd Müslüm Qüdsi toplamışdır. “Məktublar”a İrəvan xanlarının 1789-1791-ci illərdə Osmanlı sultanına, kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə, Xoy xanı Əhməd xana, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana göndərdikləri məktublar toplanmışdır. Məktublar İrəvan xanlığının siyasi, iqtisadi, ticarət əlaqələri, idarəçilik sistemi mülkiyyət və vergi formaları haqqında geniş məlumat verir⁹⁷.

Tiflisdəki Milli Əlyazmalar Mərkəzində rus qafqazşünası K.N.Smironova

95. Шопен И.И. Исторический памятник ..., с. 451-452.

96. Парсамян В.А. История армянского народа. 1801-1990 гг. Ереван, 1972, с. 41-42.

97. Qarayev Elçin. İrəvan xanlığı (1747-1828). Bakı, 2010, s. 5.

aid 39 nömrəli fondada İrəvan xanlarından Hüseynəli xana və onun oğlanları Qulaməli xana, həmçinin Məhəmməd xana məxsus 268 məktublar külliyyatı saxlanılır və həmin sənədlərin surətləri Naxçıvana gətirilmişdir. Bu sənədlər İrəvan xanlığının, eləcə də qonşu xanlıqların tarixi haqqında əsaslı material verir. K.N.Smironovun yazdıqlarından məlum olur ki, o, ərəbşünas Cahangir Qayıbovla birlikdə İrəvana yaradıcılıq ezamiyyətində olmuşlar və əksəriyyətinin fars dilində, bir neçəsinin isə ərəbcə yazıldığı həmin məktublara orijinallarını İrəvandakı Ədəbiyyat Muzeyindən əldə etmişlər⁹⁸.

K.N.Smironov Rusiya hərbiçilərinin Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən İrəvan xanlığı haqqında olan bəsit fikirlərini kəskin tənqid etmiş və hətta qeyd etmişdir ki, bu diplomatik yazışmalara ancaq qibtə etmək olar. Məktublar külliyyatını nəfis, orijinal və diplomatik dillə İrəvan xanlığının münşisi (katibi) Mirzə Məhəmməd Müslüm nəşrə hazırlamışdır. Külliyyatda Türkiyə hökuməti ilə 13 məktub, o cümlədən İrəvan xanı Hüseynqulu xanın qardaşı Həsən xanın 3 məktubu, Dağıstan ləzgilərinə aid ərəb dilində 6 məktub və gürcülərlə, ruslarla diplomatik yazışmalar toplanmışdır. K.N.Smironov 1936-cı ildə İrəvan xanlarının məktublarını kitab kimi nəşrə hazırlansa da, sonradan nəşr olunmamışdır⁹⁹.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlərdən belə qənaət hasil olur ki, İrəvan xanlığında dövlətçilik ənənələrinə əsaslanan kifayət qədər təkmil idarəçilik sistemi mövcud olmuşdur.

ŞƏHƏRİN SÜQUTU

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın işğal etdiyi Şimali Azərbaycan xanlıqları içərisində ən sonda süqut edən İrəvan xanlığı olmuşdur. Lakin 150 ildən artıq idi ki, ermənilər Eçmiədzin kilsəsinin yerləşdiyi ərazini əhatə edən torpaqlarda erməni dövlətinin yaradılması üçün Rusiya çarlarına müraciət edir, hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün onları müxtəlif vədlərlə şirnikləndirirdilər.

Avropa dövlətlərinin real köməklik göstərə bilməyəcəyini dərk edən ermənilər, qiymətli hədiyyələr vermək yolu ilə Rusiya çarlarının diqqətini çəkməyə çalışırdılar. İpək ticarəti ilə məşğul olan Yeni Culfada yaşayan erməni Xoca Zakar Sarhadov 1660-cı ildə çar Aleksey Mixayloviçə fil sümüyündən düzəldilmiş “Almaz taxt” hədiyyə etmişdi. Hazırda Moskva Kremlinin “Silahlar palatası”nda saxlanılan həmin taxtı bəzəmək üçün 897 almaz, 1298 yaqut, 18030 firuzə dənəsindən istifadə edilmişdi¹⁰⁰.

1666-cı ildə Qriqor Lusikovun başçılığı ilə Yeni Culfalı tacirlər qiymətli hədiyyələrlə Moskvaya gələrək onları çara təqdim etmişdilər. Bir qədər sonra – 1667-ci ilin mayında erməni tacirlərinin Rusiya ilə əlaqələrinə böyük imkanlar açan ticarət müqaviləsi imzalanmışdı.

1677-ci ildə Eçmiədzin kilsəsi tərəfindən Avropaya göndərilən nümayəndə heyətinə qatılan İsrail Ori adında erməni Avropa dövlətlərini gəzib dolandıqdan sonra onların real köməklik göstərməyəcəklərinə əmin olmuş və 1701-ci ildə çar I Pyotrun qəbuluna gəlmişdi. O da çara gözqamaşdıran hədiyyələr gətirmişdi. İ.Ori Səfəvilər imperiyası ərazisində erməni dövləti yaradılması üçün proqramı çara təqdim etmişdi.

1726-cı il fevralın 22-də imperatriçə I Yekaterina ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında fərman vermişdi¹⁰¹.

XVIII əsrin ikinci yarısında ermənilər yenidən fəallaşırlar. 1760-cı ildə Hindistan ermənisini İosif Emin rus hökuməti və gürcü çarı ilə danışıqlar aparır, İran və Türkiyəyə qarşı müharibədə ermənilərin köməyini təklif edir. 1769-cu ildə Həştərxan ermənisini Movses Safarov Rusiya sarayına layihə təqdim edir. O, layihədə rus ordusunun köməyi ilə “Ermənistanı azad etməyi” və Rusiyanın himayəsində dövlət qurmağı təklif etmişdi. 1780-ci ildə Rusiyadakı erməni yeparxiyasının başçısı İosif Arqutinski (Hovsep Arqutyan) və Moskvada yaşayan erməni varlısı İvan Lazarev (*Hovhannes Lazaryan – onun atası Yeğiazar Lazaryan 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra xəzinədən qiymətli daş-qaşları oğurlayıb Moskvaya qaçmışdı. Həmin brilyantlardan ən böyüyü sonralar II Yekaterinaya hədiyyə edilmişdi və hazırda Moskvada*

“Silahlar palata”sında saxlanılır) Rusiya hökumətinin nümayəndələrinə təqdim etdikləri proqramda təklif edirdilər ki, Osmanlı Türkiyəsi ilə İran sərhədlərinin kəsişdiyi ərazilərdə Rusiyanın protektoratlığı altında müstəqil erməni monarxiyası yaradılsın. Yaradılması arzulanan “erməni çarlığının paytaxtının Vağarşabad və yaxud Ani olması nəzərdə tutulurdu”¹⁰².

Bir müddət sonra Rusiya Qafqaza hərbi yürüş etməyi planlaşdırır. Erməni dövlətinin yaradılması məqsədilə II Yekaterina ilə müzakirə aparmaq üçün vasitəçi kimi danışıqlara qraf Qriqori Potyomkin və anasının erməni olduğu iddia edilən rus sərkərdəsi Aleksandr Suvorov cəlb edilir. Ermənilər Suvorovu əmin edirlər ki, Cənubi Qafqaza yürüş zamanı yerli ermənilər rus qoşunlarına fəal köməklik göstərəcəklər¹⁰³.

Valentin Pikulun “Favorit” roman-xronikasında Qriqori Potyomkinlə II Yekaterinanın bir dialoqu diqqəti çəkir. O, imperatriçəyə keçirəcəyi müşavirədə Suvorov, Lazarev və Arqutinski ilə birlikdə ermənilərin məsələsini müzakirə edəcəklərini söyləyir. Potyomkin əlavə edir ki, ermənilər diribaşdırlar, artıq özlərinə paytaxt kimi, İrəvanı bəyəniblər. II Yekaterinanın “Ermənilərin ölkəsi yoxdur, tək-cə paytaxtla nə olar” - sualına Potyomkin cavab verir: “İndi yoxdur, bizdən sonra olacaq”¹⁰⁴.

Azərbaycan xanlıqlarının öz aralarında gedən aramsız çəkişmələr və toqquşmalar XVIII əsrin ikinci yarısından İrəvan xanlığını müəyyən fasilələrlə Kartli-Kaxetiya çarlığından qismən asılı vəziyyətə salmış, onun daxili işlərinə qarışmasına şərait yaratmışdı. 1783-cü ilin iyulunda Georgiyevsk şəhərində imzalanan müqavilə ilə Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın protektoratlığını qəbul etməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazda mövqeyini daha da gücləndirmişdi. Bundan sonra Rusiyanın hakim dairələri tərəfindən Azərbaycanın bütün xanlıqlarına Rusiyanın protektoratlığını qəbul etmələri üçün məktub və hədiyyələr göndərilmişdi. Həmin ilin noyabrında qraf Apraksin Rusiya hökumətinin məktubunu İrəvan xanı Hüseynəli xana təqdim etmişdi. Məktubda Hüseynəli xandan Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə itaət etmək təklif edilirdi. Rusiyanın bu addımları Osmanlı Türkiyəsini ciddi narahat etmiş və Osmanlı sultanı Azərbaycan xanlıqlarını Rusiya əleyhinə birləşdirmək siyasəti yürütməyə başlamışdı¹⁰⁵.

XVIII əsrin 90-cı illərin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe edən Ağa Məhəmməd xanın niyyəti Səfəvilər imperiyasını bərpa

102. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в.. Москва, 1959, с. 48-51.

103. История армянского народа, Ереван. 1980, с. 171.

104. Пикунь Валентин. Фаворит. Том. II, Москва, 2004, с. 189.

105. Qarayev Elçin. İrəvan xanlığı. Bakı, 2010, s. 54; Əliyev Fuad, Həsənov Urfan. İrəvan xanlığı. Bakı, 1997. s. 64-65.

etmək idi. O, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının hamısını və Kartli-Kaxetiya çarlığını özünə tabe etdirmək üçün 1795-ci ildə Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Onun bu hücumu Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək planlarını pozurdu. 1796-cı ilin aprelində rus qoşunları general Valerian Zubovun komandanlığı altında Cənubi Qafqaza hücum etdi. Rus qoşunları qısa müddətdə Dərbəndi, Şamaxını, Gəncəni, Bakını zəbt etdi. Növbəti hədəf İrəvan xanlığı idi. Lakin həmin ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümündən sonra rus qoşunlarının yürüşü dayandırıldı və qoşunlar geri çəkildi.

1801-ci ilin fevralında Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi nəticəsində İrəvan xanlığının şimal sərhədlərində yerləşən və Kartli-Kaxetiya çarlığından asılı olan Pəmbək, Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları da Rusiyanın tabeçiliyinə keçmiş oldu. İrəvan xanının Pəmbək əyalətini geri qaytarmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdi. 1802-ci ilin sentyabrında qəddarlığı ilə ad çıxaran general Pavel Sisianovun (1724-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığından Rusiyaya köçən gürcü knyazları Çiçişvililərin törəməsi olan Pavel Sisianov 1806-cı ilin fevralında Bakı üzərinə ikinci hücumu zamanı Bakı xanının qardaşı oğlu tərəfindən qətlə yetirilmiş, başı kəsilərək Fətəli şahə göndərilmişdi. Onun başsız bədəni Tiflisdə dəfn edilmişdir) Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı təyin edilməsindən sonra Şörəyel sultanlığı da işğal edilmişdi.

General Pavel Sisianov.

1804-cü ilin yanvarında Gəncə xanlığının işğalından sonra rus qoşunlarının növbəti hədəfi İrəvan xanlığı idi. Çünki İrəvan xanlığını ələ keçirməklə Rusiya hərbi-strateji döyüş meydanı əldə etməklə yanaşı, İran və Türkiyə sərhədlərində möhkəmlənmiş olurdu. Həmin il mayın 10-da P.Sisianov İrəvan xanı Məhəmməd xana göndərdiyi məktubunda ondan öz möhürünü vurmaqla aşağıdakı şərtlərə razılıq verdiyini ifadə edən məktub göndərməyi tələb edirdi: rus ordusu İrəvan qalasında yerləşdirilməlidir, xan Rusiya imperatorunu öz padşahı kimi qəbul etməli və ona sədaqət andı içməlidir və nəhayət, imperatora ildə 80 min rubl məbləğində xərac verməlidir. Bu şərtlərin qəbul edildiyi təqdirdə, Sisianov xanın həyatının və hakimiyyətinin həmişəlik toxunulmaz ola-

çağını vəd edir¹⁰⁶. Lakin Məhəmməd xan Sisianovun təkliflərini qəbul etmir. O, İrəvan qalasını daha da möhkəmləndirmək üçün ciddi tədbirlər həyata keçirir. Qalanın müdafiəçilərinin sayı 7 min döyüşçüyə, qala bürclərindəki atəşə hazır topların sayı isə 22-yə çatdırılır və xeyli ərzaq ehtiyatı tədarük edilir.

Rus qoşunlarının İrəvan xanlığı üzərinə birinci yürüşü 1804-cü il iyunun 12-də Sisianovun komandanlığında

Abbas Mirzə

Gümrünü ələ keçirərək Abaran istiqamətindən İrəvan qalası üzərinə hücumla başlanır. Qacarlar İrani də öz növbəsində Fətəli şahın vəliəhdi Abbas Mirzənin komandanlığı altında İrəvan xanlığının ərazisinə qoşun yeridərək rus qoşunlarını qabaqlamaq istəyirdi. İyunun 19-da rus qoşunları Üçkilsəyə (Eçmiədzinə) çatanda artıq Abbas Mirzənin qoşunu orada qərar tutmuşdu. Sisianovun Üçkilsəni ələ keçirmək üçün etdiyi hücumlar bir nəticə vermir. Ruslar böyük itki verərək geri çəkilirlər. İyunun 25-də Sisianov İrəvan qalasına hücum əmrini verir. Eyni zamanda ruslar Abbas Mirzənin qoşununu sıxışdıraraq Araz çayının əks tərəfinə çəkilməyə məcbur edirlər. Ruslar İrəvan qalasını mühasirəyə alırlar. Sisianovun qalanı

təslim etmək barədə təhdid dolu məktublarına Məhəmməd xan diplomatik tərzdə cavablar verərək vaxt udmağa çalışırdı. Rusların qalaya etdikləri həmlələr və satqın ermənilərin yardımını heç bir nəticə vermirdi. Məhəmməd xan əmin idi ki, vaxt uzandıqca rus qoşunlarının ərzaq ehtiyatı tükənəcək və qalanın mühasirəsi heç bir nəticə verməyəcək. Belə də oldu. Avqustun 31-də Sisianov hərbi şüaranın iclasını çağırırdı. İclasda qalanın mühasirəsinə son qoyulması qərara alındı. 2000 rus hərbcisinin itirilməsi ilə nəticələnən uğursuz müharibəyə son qoyuldu. Sisianovun fəthlik xülyası boşa çıxdı. Rus qoşunları sentyabrın 4-də gecə ikən geri çəkilərək Gürcüstana qayıtdı.

Rusların İrəvan qalasına birinci yürüşü zamanı ermənilər yenə də satqınlıqlarını göstərdilər. Qala mühasirədə olan zaman erməni casusları Sisianova xəbər göndərmişdilər ki, qalanın şərq tərəfdən müdafiəsi zəifdir

106. АКАК, Том II, Тифлис, 1868, док. 1224, с. 613.

və ilk növbədə həmin istiqamətdən hücumə keçsənlər. Qalanın mühasirəsinin gərgin günlərində Gürcüstan ermənisi Rostam bəyin dəstəsi iki dəfə Tiflisdən Pəmbək-Abaran yolu ilə rus qoşunlarına silah-sursat daşımış, üçüncü dəfə isə ələ keçmişdi. Digərlərinə dərs olsun deyə, satqın Rostam bəy Təbrizdə edam edilmişdi¹⁰⁷.

1806-cı ilin iyulunda Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edilən general-feldmarsal İvan Qudoviçin qarşısında qoyulan vəzifələrdən biri də İrəvan xanlığını işğal edib, ərazisini Rusiya torpaqlarına qatmaqdan ibarət idi. Lakin Rusiyanın Qafqazda həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti ilk növbədə Fransanı ciddi narahat edirdi. Fransa İran və Türkiyədən Rusiyaya qarşı istifadə etmək istəyirdi. 1806-cı ilin dekabrında Fransa həmin dövlətlərə çoxlu zabitlər və mühəndislər göndərdi ki, orduların yenidən qurulması və müasir texnika ilə təminatı məsələlərini həll etsinlər. 1807-ci ilin dekabrından İrəvan xanı olan Hüseynqulu xan Qacar İrəvan qalasının möhkəmləndirilməsi üçün fransız mühəndislərinin xidmətindən lazımınca istifadə etmişdi. İrəvan qalasında toptökmə və barıt zavodları inşa edilmiş, əlavə qoşun hissələri toplanmış, qala divarları möhkəmləndirilmişdi. Qudoviç İrəvan qalasını belə təsvir edirdi: Qala bütün Avropa hərbi qaydaları əsasında möhkəmləndirilmişdir, iki divarı vardır, divarlarının qarşısında xəndəklər qazılmışdır, xəndəyin qarşısında isə torpaq və qumdan ibarət təpələr əmələ gətirilmişdir ki, onun üzərində də toplar quraşdırılmışdır, qalada əvvəllər mövcud olmayan fuqas bombaları vardır¹⁰⁸.

Rus qoşunlarının İrəvan xanlığı üzərinə ikinci yürüşü 1808-ci il sentyabrın 25-də baş tutdu. Qudoviç 6 minlik qoşun və 12 topla İrəvan üzərinə hücumə keçdi. Hüseynqulu xan ertəsi gün 5 minlik qoşunla rusların qarşısını Abaranda almaq istəsə də, buna nail ola bilmədi və geri çəkildi. Ruslar sentyabrın 27-də Üçkilsə (Eçmiədzin) monastırını ələ

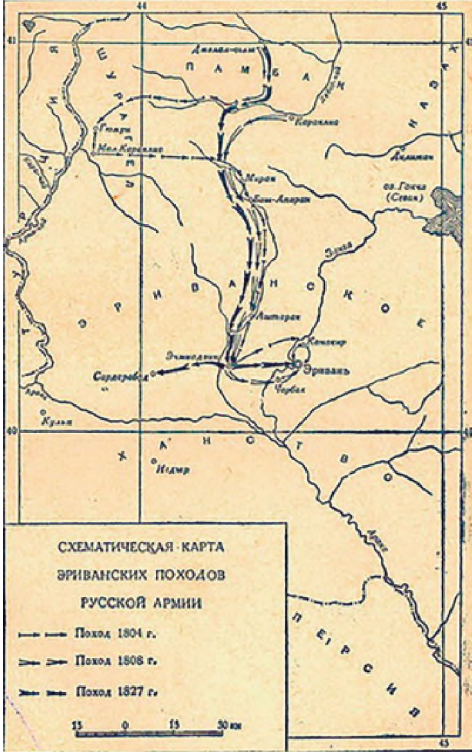

Güzgülü zalda Hüseynqulu xan Qacarin portreti. Rəssam Mirzə Qədim İrəvani. Gürcüstan İncəsənət Muzeyi.

107. Григорян З.Т., göstərilən əsəri, s. 97-98.

108. АКАК, Том III, Тифлис, 1869, док. 467, с. 254.

keçirdilər sonra isə İrəvan ətrafında düşərgə qurdular. Hüseyinqulu xan qalada iki minlik qoşun qoyaraq onun müdafiəsini qardaşı Həsən xana tapşırdı. Özü isə 5 minlik qoşunla qaladan çıxıb, rus qoşunlarına arxadan zərbə endirmək məqsədilə Gedər çayın ətrafında düşərgə saldı. Bayır şəhəri ələ keçirən, qalanı hər tərəfdən mühasirəyə alan general Qudoviçin qalanı təslim etmək barədə bütün ultimatumlarını və şirnikləşdirici vədlərini Həsən xan rədd edir və bildirir ki, qaladakı qarnizon son nəfəsinədək vuruşacaqdır. Uzun müddət hazırlıqdan sonra rus qoşunlarının noyabrın 17-də İrəvan qalasına başlanan növbəti hücumu iki həftə davam edir və yenə də uğursuzluqla nəticələnir. Qudoviçin təşkil etdiyi dəstələr böyük itki verərək, qala müdafiəçilərinin zərbələri altında geri çəkilməyə məcbur olurlar. Rus ordusunun 300 nəfərə yaxın əsgər və zabiti ölmüş, 600 nəfərə qədər əsgər və zabiti isə ağır yaralanmışdı. Qış yaxınlaşır, İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan rus qoşunlarının silah-sursatı və ərzağı tükənirdi. Nəhayət, noyabrın 30-da qalanın mühasirəsinə son qoyulmuşdu.

Rusiya qoşunlarının İrəvan qalasına hücumlarının sxemi.

Sisianov kimi lovğa və təkəbbürlü olan general Qudoviçin komandanlığı altında rus qoşunu qarlı-şaxtalı havada min nəfərdən artıq itki verərək Gürcüstana qayıtmışdı. Bununla da rusların İrəvan qalasına ikinci yürüşü biabırcasına sonluqla başa çatmışdı¹⁰⁹. Rusiyanın İrəvan xanlığını işğal etmək niyyətindən əl çəkmədiyini yaxşı bilən Hüseyinqulu xan İrəvan qalasını möhkəmlətməklə yanaşı, 1815-1817-ci illərdə fransız mühəndislərinin iştirakı ilə bir qədər aralıda Sərdarabad qalası adlanan möhtəşəm hərbi-istehkam kompleksi inşa etdirmişdi.

1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülüstan müqaviləsinə əsasən Şəmşədil, Loru-Pəmbək və Şorəyel əyalətləri, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd, Talış xanlıqları və Dağıstan həmişəlik Rusiyanın tərkibinə qatılma da regionda sabitlik yaranmamışdı.

109. Süleymanov Mehman. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, 1997, s. 113-114.

Rusiya İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını da ələ keçirməklə öz sərhədlərini daha da genişləndirmək, regionda Fransanın yerinə aktiv rol alan İngiltərə isə İran və Türkiyəyə hərbi yardım edərək isti dənizlərə çıxmaq niyyəti olan Rusiyanın Cənubi Qafqazdan sıxışdırılıb çıxarılmasına nail olmaq istəyirdi. Ordusunun hazırlıq səviyyəsindən razı olan vəliəhd Abbas Mirzə isə Rusiya ilə müharibədə qələbə çalacağına əmin idi və ilk növbədə Qarabağ xanlığını işğaldan azad etmək üçün 1826-cı il iyulun 16-da hücum etmişdi. İrəvan xanı Hüseynqulu xan da Gülistan müqaviləsi ilə xanlığın itirilmiş ərazilərinin geri qaytarılması üçün müharibəyə ciddi hazırlanmış və iyulun 16-da Abaran mahalının Mirək kəndindəki rus əsgərlərinin postuna hücum etmişdi. Hüseynqulu xanın qardaşı Həsən xan isə rus qoşunlarının qərargahı yerləşən Böyük Qarakilsə (*sonralar Kirovakan, indiki Vanadzor şəhəri*) üzərinə hücum edib avqustun 9-da onu ələ keçirir. Bundan sonra Gümrü də xan qüvvələrinin əlinə keçir. Bununla da Şörəyel və Pəmbək əyalətləri yenidən İrəvan xanlığının ərazisinə qatılır.

Həmin ərəfədə hakimiyyətə gələn I Nikolay Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Yermolova qısa müddətdə İrəvan xanlığını ələ keçirməyi tapşırmışdı.

Sentyabrın birinci yarısında Abbas Mirzənin qoşunlarının Şəmkir, Gəncə və Qarabağ döyüşlərində məğlubiyətindən sonra İrəvan xanının qoşunları Pəmbək və Şörəyeldən geri çəkilmək məcburiyyətində qalır. Bundan sonra 1827-ci ilin yazınadək rus qoşunları İrəvan üzərinə yürüşə hazırlaşır. Çar I Nikolay aprelin 1-nə kimi İrəvan xanlığı üzərinə yürüş etməyi Yermolova tapşırmışdı və ona görə də Rusiya ordusunun baş qərargahının rəisi Dibiçi Tiflisə köməyə göndərmişdi.

İmperatorun 27 mart tarixli əmri ilə Yermolovun yerinə general-adyutant İvan Paskeviç təyin edildi. Martın 30-da Tiflisdə rus qoşunlarının tərkibində İrəvan xanlığının üzərinə hücumda iştirak etmək üçün hazırlanan erməni könüllü dəstələrinin paradı keçirildi. Aprelin əvvəlində general-

General Aleksey Yermolov.

adyutant Konstantin Benkendorfun komandanlığı, Arxiyepiskop Nerses Aştarakesinin müşayiəti ilə rus qoşunlarının Borçalı üzərindən İrəvan xanlığı üzərinə sayca üçüncü yürüşü başlandı.

Benkendorfun avanqard dəstənin tərkibində 5 minə yaxın piyada, min nəfərə qədər kazak döyüşçüsü və 12 top var idi. Rus qoşunları aprelin 13-də

İvan Paskeviç Erivanski.

ciddi müqavimətə rast gəlmədən Üçkilsə (Eçmiədzin) monastırına çatdıqdan sonra ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşdi. Nerses Aştarakesinin ermənilərin rus qoşunlarını ərzaqla təmin edəcəyi haqda verdiyi vədlər yalan çıxdı. Çünki xanlığın ərazisində rus qoşunlarını bir neçə günlüyə də olsa ərzaqla təmin edə biləcək sayda ermənilər yaşamırdı. Azərbaycanlı əhali isə döyüşlər başlanmazdan öncə xan tərəfindən Arazın əks tərəfinə köçürülmüşdülər. Ayın 16-da Benkendorf Sərdarabad qalasına hücum etdi. Qala qarnizonuna Həsən xanın 16 yaşlı nəvəsi Fətəli xan komandanlıq edirdi. Həsən xanın süvariləri rusları təqib

edir, onların qalaya yaxınlaşmasına imkan vermirdi. Lakin rusların toplar sarıdan üstünlüyü Həsən xana qələbə çalmağa imkan vermirdi. Benkendorfun Sərdarabad qalasını təslim etmək barədə məktubuna Fətəli xan kəskin rədd cavabı vermişdi. Paskeviçin Tiflisdən göndərdiyi 10 günlük ərzaq ehtiyatı Eçmiədzinə çatdıqdan sonra Benkendorf İrəvan qalasının üzərinə hücum əmri verdi.

Aprelin 25-dən etibarən İrəvan qalasının mühasirəsi başlandı. Benkendorfun qalanı ələ keçirmək cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Qala mərdliklə müdafiə olunurdu. Qalada 26 top yerləşdirilmiş, qarnizonun sayı 5 min döyüşçüyə çatdırılmış, kifayət qədər ərzaq ehtiyatı toplanmışdı. Qalanın içərisindən rusların mövqelərinə toplardan ağır zərbələr endirilirdi. Xan döyüşçüləri kiçik dəstələr halında qaladan çıxaraq ruslara qəfil zərbələr endirir və sürətlə geri çəkilirdilər. Hüseynqulu xana qalanın təslim edilməsi barədə Benkendorf tərəfindən göndərilən ultimatumlar və şirnikləşdirici vədlər də

kara gəlmirdi. Həsən xan isə Arazın o tayındakı düşərgəsində öz dəstəsini möhkəmləndirdikdən sonra Benkendorfun qoşununa arxadan aramsız zərbələr endirməklə qardaşı Hüseynqulu xana yardım edirdi. Getdikcə güclənən istilər və yayılan xəstəliklər Benkendorfun qoşununu günü-gündən taqətdən salır, qalanın işğalını mümkünsüz edirdi.

İyunun 1-də Tiflisdən 5 minə yaxın piyada, 800 süvari, 3 min qeyri-nizami atlı dəstəsi və 26 topla yola düşən Paskeviç iyunun 8-də Üçkilsəyə çatmışdı. İrəvanın mühasirəsini yoxlayan Paçkeviç əmin olmuşdu ki, cəsarətsiz Benkendorfun komandanlığı altında İrəvanı ələ keçirmək mümkün olmayacaq. İyunun 19-da Paçkeviç İrəvanın mühasirəsini general Afanasi Krasovskinin komandanı olduğu diviziyaya həvalə etmişdi. Elə həmin gün Naxçıvana yola düşən Paskeviçin məqsədi Naxçıvanı və Abbasabad qalasını ələ keçirməklə Abbas Mirzənin qoşunu ilə İrəvan xanlığının əlaqəsini kəsməkdən ibarət idi. Rus qoşunları iyunun 26-da Naxçıvanı, iyulun 7-də isə Abbasabad qalasını ələ keçirir. İrəvan qalasının mühasirəsinin davam etməsinin heç bir nəticə vermədiyini görən Krasovski havalar sərinləşənədək və Tiflisdən göndərilən ağır silahların gəlib yetişməsinədək mühasirəni götürmək və qoşunu Abaranda yerləşən düşərgəyə çəkmək barədə iyunun 22-də əmr verir¹¹⁰.

Hüseynqulu xan bilirdi ki, rus qoşunları müvəqqəti uzaqlaşır və Paskeviçin qoşunu Naxçıvandan qayıtdıqdan sonra yenidən İrəvan qalasına hücum edəcək. Fərsətdən yararlanan Hüseynqulu xan qalanın daha da möhkəmləndirilməsi üçün ciddi tədbirlər görür. Qala ətrafındakı istehkam qurğuları təkmilləşdirilir, qaladan tufəng atəşi məsafəsində olan bütün tikililər məhv edilir, qalanın ətrafını daha yaxşı müşahidə etmək üçün torpaq istehkam xeyli ucaldılır, qala ilə şəhər arasında yerləşən xanın hərəmxanasına məxsus bağın ağacları tamamilə kəsilir ki, ətrafı daha yaxşı müşahidə etmək mümkün olsun¹¹¹.

Qalanın divarlarında 52 top yerləşdirilmişdi. Bayır şəhərdən və ətraf bölgələrdən 18 min nəfər köçrülərək qalada yerləşdirilmişdi. Onların bir neçə aylıq ərzaq təminatı məsələsi həll edilmişdi¹¹².

Avqustun 4-də Abbas Mirzənin təxminən 30 minlik qoşunu Üçkilsə (Eçmiədzin) ətrafında mövqe tutur. Vəliəhdin qoşunu ilə Krasovskinin qoşunu avqustun 17-də Əştərəkə Üçkilsə arasında yerləşən Üşəyən (indiki Oşakan) kəndi ətrafında üz-üzə gəlirlər. Rus qoşunları böyük itki verir. General Krasovski kontuziya alsa da xoş təsadüf nəticəsində salamat qalır. Abbas Mirzənin qoşunu

110. Григорян З.Т., göstərilən əsəri, с. 109-110.

111. Потто Василий. Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826—1828 гг. Москва, 2006, с. 317.

112. Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Том II, Москва, 1890, с. 322, с. 330.

*Sərdarabad qalasının önündə İrəvan xanının döyüşçülərinin məşqi.
Rəssam Q. Qaqarin.*

döyüşdən sonra Zəngi çayının sahilində düşərgə salır. Rusların məğlubiyyəti xəbərini eşidən Paskeviç bir dəstəni Naxçıvanda qoyub, qoşunla Üçkilsəyə (Eçmiədzinə) qayıdır. Abbas Mirzənin qoşunu Arazın əks tərəfinə çəkilir.

Paskeviç İrəvan qalasına hücum etməzdən öncə Sərdarabad qalasını və orada toplanan ərzaq ehtiyatını ələ keçirmək istəyir. Sentyabrın 13-də Paskeviçlə Krasovskinin qoşunları iki qoldan Sərdarabad qalasına hücumə keçirlər. Qala qarnizonunda 2 min döyüşçü və 14 top var idi. Sentyabrın 15-də gecə İrəvan xanının qardaşı Həsən xan da öz dəstəsi ilə hiss edilmədən qalaya daxil olur və onun müdafiəsinə rəhbərlik edir. Lakin rusların topları qalanın cənub divarlarını dağıtdıqdan sonra onun müdafiəsi mümkünsüz hala gəldi və sentyabrın 20-nə keçən gecə Həsən xan dəstəsi ilə qaladan çıxaraq İrəvana tərəf üz tutdu. Qala süqut etdi. Paskeviç səhər tezdən qalaya daxil oldu. Ruslar qaladan 6 aylıq ərzaq ehtiyatı və misdən tökülmüş 13 top və xeyli miqdarda barıt və sursat ələ keçirdilər¹¹³.

Erməni tarixçisi V.Parsamyanın yazdığına görə, Həsən xanın qalanı tərk etməsindən sonra ermənilər qalanın qapılarını rus qoşunlarının üzünə açmışdılar¹¹⁴.

Sərdarabad qalasının süqutundan sonra Hüseynqulu xan İrəvan qalasının

113. Щербатов А.П., göstərilən əsəri, c. 315-318.

114. Парсамян В.А., göstərilən əsəri, c. 43.

müdafiəsini döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə Fətəli şah tərəfindən “Səraslan” (yəni “Aslanlarbaşı”) adına layiq görülən qardaşı Həsən xana həvalə edərək, 1200 döyüşçü ilə özü qaladan çıxmış, yeni qüvvələr topla-yıb ruslara arxadan zərbə vurmaq məqsədilə Türkiyə sərhədinə çəkilmişdi. Abbas Mirzə qoşununun bir hissəsini Naxçıvan üzərinə yönəltdi ki, rus qoşunlarını İrəvan üzərinə hücumdan yayındırsın. Sentyabrın 23-də Paskeviç İrəvan qalasının iki verstliyinə gəlib, Muxənnəttəpə adlanan yüksəklikdə mövqe tutmuşdu. Ertəsi gün qalanın mühasirəsinin cənub-şərq tərəfdən başlanması qərara alındı. Ayın 25-də Muxənnəttəpədən qalaya mərmilər yağdırılır. Ertəsi gün səhərdən qala bürclərində qoyulan toplardan rusların mövqeləri güclü yaylın atəsinə tutulur. Rus toplarından atılan mərmilərdən biri qaladakı böyük məscidin minarələrindən birini dəlib keçmiş, digər bir mərmisi Sərdar sarayına düşmüşdü. Ruslar bütün gecəni səhərədək qalanı toplardan atəşə tuturlar.

Güzgülü zalda Həsən xan Qacarın portreti. Rəssam Mirzə Qədim İrəvani. Gürcüstan İncəsənət Muzeyi.

İrəvanın qalasına hücum. Rəssam V. Moşkov.

Sentyabrın 27-si bütün gün qalanı 18 top atəşə tutur. Günün sonunda qalanın müdafiəçiləri istehkamın rusların atdıqları mərmilərdən zədələnmiş yerlərini bərpa edirlər. Ertəsi gün yenə toplar qalanı atəşə tuturlar. Ayın 29-da səhər divardağıdan topların güclü atəşindən sonra qalanın şərq qülləsi və ona bitişik divarlar uçulur. Paskeviç Həsən xana 6 saat vaxt verərək qalanı təslim etməyi tələb edir. Lakin Həsən xan Paskeviçə heç bir cavab verməyərək vaxt udmaq istəyirdi. O gözləyirdi ki, Abbas Mirzənin və qardaşı Hüseynqulu xanın qoşunları ruslara arxadan zərbələr endirəcəklər, bununla da qalanın mühasirəsinə son qoyulacaq. Lakin Paskeviç qabaqlayıcı tədbir görərək onların İrəvan qalasına yollarını kəsmişdi.

Sentyabrın 30-da rusların mövqelərinə yeni top batareyaları gətirilir. Qalanın müdafiəçiləri rusların top atəşlərinə fasiləsiz olaraq cavab verirlər. Ruslar gecə ikən qalanın uçmuş yerlərini genişləndirərək içəri daxil olmaq istəyirlər. Rusların 40 topu bütün gecəni qalanı atəşə tutur. Həsən xan rusların mühasirəsinə yarım qaladan çıxmaq istəsə də buna müvəffəq olmur.

Oktyabrın 1-də səhər tezdən qala əhalisi gördülər ki, ruslar qalanın divarları boyu qazılmış xəndəklərə doluşmuşlar. Ruslar güllə yağışı altında qalanın cənub-qərb qülləsini ələ keçirirlər. Bu zaman rusların başqa bir dəstəsi qalanın şimal darvazası (Şirvan darvazası) önündə mövqe tutur. Rus toplarının zərbələrindən canlarını qurtarıb qaçmaq istəyən qala əhalisi darvaza önünə toplaşmışdı. Lakin darvazanın ağızı içəridən daşla doldurulmuş və torpaqla örtülmüşdü. General Krasovskinin darvazanı açmaq tələbindən bir qədər

İrəvan qalasının alınması. 1827. Rəssam F. Rubo

sonra qapılar sındırılır və rus qoşunu qalaya daxil olur¹¹⁵.

Qalanın işğalından sonra Paskeviç I Nikolaya göndərdiyi raportunda yazırdı ki, İmperatorun bayrağı artıq İrəvan qalasının divarlarında dalğalanır, çox məşhur qalanın açarları əlindədir, bütün qarnizon əsir götürülmüşdür, Həsən xan bu dəfə mühasirəni yarib keçərək qaçmağa müvəffəq olmamışdır, 4 bayraq (*bu bayraqlardan ikisi hazırda Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində saxlanılır*), 37 top, 2 qaubisa (qısalüləli ağır top), 9 mortir (qısalüləli top), 50-yə qədər falkonet (kiçik çaplı top) qənimət kimi ələ keçirilmişdir¹¹⁶.

Rusların qalaya daxil olmasından sonra Həsən xan döyüşçüləri ilə birlikdə qaladakı məscidlərdən birinə çəkilir. Məscidə daxil olan general Krasovski ruslara atəş açmamağı əmr edir. O özü Həsən xanın silahını alaraq onu tərksilah edir. Həsən xan Krasovskidən qalanı tərk etmək istədiyi vaxt itirdiyi qılıncın tapılıb özünə qaytarılmasını xahiş edir. Əmir Teymura məxsus olan və sonradan Səfəvi hökmdarlarının sarayını bəzəyən həmin qılıncı Həsən xana döyüşlərdə göstərdiyi igidliklərə görə Fətəli şah bağışlamışdı. Krasovski həmin qılıncı qiymətli hədiyyə müqabilində aldırtır və Həsən xana qaytarır. Lakin qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş qılıncın dəstəyi qopub itmişdi. Dəstək qızıldan düzəldilərək bərpa edildikdən sonra Həsən xanın istəyi ilə Krasovski həmin qılıncı Şərqi fatehi Əmir Teymurun qüdrətli qılıncı kimi xarakterizə edərək İmperator I Nikolaya hədiyyə olaraq göndərir.

Təqribən 23 il rus ordusunu lərzəyə salan, ələkeçməz, qəhrəmanlığı ilə adı dillər əzbəri olan görkəmli sərkərdə Həsən xanla rus generalları çox nəzakətli davranırlar. Onun gələcək taleyi haqqında Paskeviç heç bir nəticəyə gələ bilmir. Ona görə də qərara alınır ki, Həsən xanı I Nikolayın hüzuruna göndərsinlər və son qərarı İmperatorun özü versin. Paskeviçin tapşırığı ilə Həsən xan xüsusi kareta ilə əvvəlcə Tiflisə, oradan isə Peterburqa yola salınır. Rus hərbi tarixçisi V.Pottonun yazdığına görə, siyasi şərait Həsən xanın Peterburqa çatmasına imkan vermir, o, Terek çayı üzərindəki Yekaterinoqrad şəhərində ləngiyir. Bundan sonra Həsən xanın taleyi haqqında müəllif heç bir məlumat vermir¹¹⁷.

Digər məlumatlara görə, İrəvan xanlığının işğalından sonra imzalanan Türkmənçay (fevral, 1828) müqaviləsinin on üçüncü maddəsinə əsasən hər iki tərəfdən olan əsirlər öz ölkələrinə qaytarılır, o cümlədən Həsən xan da azad edilir. Qovanlı-Qacar sülaləsinə mənsub olan Həsən xan İrana gəlir. 1828-ci ildə Fətəli şah Qacar Həsən xanı Xorasanda baş vermiş iğtişaşları yatırmaq üçün göndərir. Həsən xan 1830-cu ilədək oranı idarə edir. Sonra Fətəli şah general Həsən xanı Tehrana çağırır. Həsən xan 1848-ci ildən Yəzd, Kirman və

115. Потто В. Кавказская война. Том. 3, с. 354-358.

116. АКАК, Том VII, док. 523, с. 581-584.

117. Потто В. Кавказская война. Том. 3, с. 359-361.

Bəlucistan əyalətlərinin hakimi olur. Həsən xan 1856-ci ildə Kirmanda vəfat edir, Nəcəf şəhərində dəfn olunur.

İrəvan xanı Hüseynqulu xanın aqibəti haqqında isə ziddiyyətli məlumatlar mövcuddur. İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, taleyin dönüklüyü ilə üzleşən Hüseynqulu xan Qacar 1834-cü ildə kasıbçılıq həddində Cənubi Azərbaycanda vəfat etmişdir¹¹⁸.

Hüseynqulu xanla Fətəli şahı qohumluq əlaqələri də birləşdirirdi. Belə ki, Fətəli şah Hüseynqulu xanın bacısı ilə və Abbas Mirzə isə Hüseynqulu xanın qızı ilə evlənmişdi. Erməni əsilli Amerika tədqiqatçısı Corc Burnoutyan İran tədqiqatçısı M. Bamdada istinadən məlumat verir ki, xanlığın işğalından sonra da Hüseynqulu xan Fətəli şah tərəfindən müxtəlif vəzifələrə təyin edilmiş və 1831-ci ildə 90 yaşında zəngin adam kimi vəfat etmişdir¹¹⁹.

“Alınmaz qala” adlandırılan İrəvan qalası rus döyüşçülərinin fasilələrlə 23 il apardıqları müharibələr nəticəsində işğal olunması ilə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının hamısı Rusiya işğalı altına düşdü. İrəvan qalasının alınmasında yenə də erməni xəyanəti və satqınlığı mühüm rol oynamışdı. Regionun relyefinə bələd olan ermənilər rus hərbcilərinə bələdçilik edir, qalanın zəif müdafiə olunan yerlərini rus hərbcilərinə nişan verir, casusluq fəaliyyəti göstərirdilər. Tiflisdə təşkil olunmuş erməni könüllü dəstələri rus qoşunlarının tərkibində İrəvan xanının qoşunlarına qarşı vuruşurdular. İrəvan qalasının ələ keçirilməsinin ləngidiyini görən arxiyepiskop Nerses Aştarakesi sentyabrın 27-də və 28-də xanlığın ərazisində yaşayan ermənilərə müraciət etmişdi ki, dərhal rus ordusuna köməyə gəlsinlər. Qalanın içərisində olan ermənilər hər vasitə ilə qalanın süqutuna çalışırdılar. Qalanın təslim edilməsinə çalışan Astvasaturyan soyadlı bir erməniyə etdiyi xəyanətinə görə, sərdarın əmri ilə topun lüləsinə bağlayaraq atəş açmışdılar ki, digər satqın ermənilərə dərs olsun¹²⁰.

Qaladan kənardakı düşərgəsində olan Paskeviç İrəvan qalasını alınması xəbəri çatanda artıq rus əsgərləri talana başlamışdılar. Qaladakı evlərin hamısı top mərmilərindən yerlə yeksan olmuş, küçələr meyitlərlə dolmuşdu. Oktyabrın 2-də qalanın cənub darvazasının önündə qələbə paradı keçirilmişdi. Zəfər marşı çalınmış və toplardan yaylım atəşləri açılmışdı. Bu zaman zədələnmiş qala divarlarının bir hissəsi uçmuş və çoxlu insan tələf olmuşdu.

İrəvan qalasının alınmasına görə Paskeviç imperator tərəfindən “Qraf Erivanski” tituluna və II dərəcəli Müqəddəs Georgi ordeninə layiq görülmüşdü.

118. Шопен И.И. Исторический памятник..., с. 170.

119. George Bournoutian Husayn Quli Khan Qazvini, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator Iranian Studies, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), p. 169.

120. Парсамян В.А., göstərilən əsəri, с. 44.

Digər generallar da yüksək mükafatlar almışdılar. Bir müddət sonra “İrəvan qalasının alınması uğrunda” xüsusi medal da təsis edilmişdi. İmperator buyruğu ilə arxiyepiskop Nerses İrəvan xanlığının işğalı zamanı xidmətlərinə görə Müqəddəs Aleksandr Nevski ordeni ilə təltif edilmişdi.

İrəvan qalasının alınması xəbəri Rusiya İmperatoru I Nikolaya Riqada olarkən çatdırılmışdı. Həsən xanın qılıncını çara təqdim etmişdilər. Çar da öz

növbəsində həmin qılıncı Riqada olmasının xatirəsi olaraq şəhər ratuşuna bağışlamışdı. (Həmin qılınc hazırda Kremlin “Silahlar Palatası”nda saxlanılır-N.M.)

Peterburqa qayıtdıqdan sonra İmperator noyabrın 8-də ailəsi ilə birlikdə Qış sarayındakı kilsəyə

gedərək İrəvan qalasının alınması münasibətilə dualar etmişdilər. İrəvan qalasının işğalı zamanı götürülmüş açarları və 4 bayrağı paytaxt sakinlərinin alqış sədaları altında küçələrdə gəzdirilmişdi¹²¹.

İrəvan qalasının süqutundan ruhlanan rus qoşunları 1827-ci ilin sonu, 1828-ci ilin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Urmiya, Səlmas və Ərdəbil şəhərlərini də ələ keçirirlər. 1828-cil fevralın 10-da Təbriz-Tehran yolunun üzərindəki Türkmənçay kəndində imzalanan müqavilə ilə İrəvan xanlığının Rusiyaya ilhaq edilməsi rəsmiləşdirilir.

İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis edilən medal. 1827-ci il.

121. Потто В. Кавказская война. Том. 3, с. 361-363.

RUSIYA İŞGALI DÖVRÜ

İrəvan xanlığının işğalından bir neçə gün sonra – 1827-ci il oktyabrın 6-da həmin ərazidə Paskeviçin əmri ilə yeni Rusiya üsul-idarəsi kimi, “İrəvan Müvəqqəti İdarəsi” yaradılır. Yerli qoşunların komandanı general Krasovski idarənin rəisi, qalanın müvəqqəti komendantı podpolkovnik Bronevski və arxiyepiskop Nerses Aştarakesi isə idarənin üzvü təyin edilirlər. Müvəqqəti idarənin qarşısında ölkədə hakimiyyəti ələ almaq, qayda-qanun yaratmaq, ordunu daimi ərzaqla təchiz etmək, İrəvan, Sərdarabad və Abbasabad qalalarını müdafiə etmək, Gürcüstanla əlaqə yaratmaq, pambıqçılığı inkişaf etdirmək, duz istehsalını artırmaq, İrəvan xanının mülklərinin, sürülərinin, gəlirlərinin hesabatını aparmaq, onun bütün daşınan və daşınmaz əmlakını müsadirə etmək vəzifəsi qoyulmuşdu¹²².

*Abbas Mirzə ilə İvan Paskeviçin görüşü.
Dehqarqan. 1827.*

Lakin Krasovskinin Nersesə verdiyi qeyri-məhdud səlahiyyətlər sayəsində ermənilər istədiklərinə nail olurlar. Müharibədən çıxmış əhaliyə paylamaq üçün verilən 4500 çetvert taxılın böyük hissəsi sayca azlıq təşkil edən ermənilərə paylanmışdı. Müsəlmanlar dövlət himayəsindən məhrum edilmişdilər. Bununla əlaqədar Paskeviç baş

qərargah rəisinə 2 aprel 1828-ci ildə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Mən təsəvvür etməzdim ki, Krasovski yalnız Nersesin iradəsi ilə hərəkət edəcək, mənim ona verdiyim təlimata məhəl qoymayıb, yenicə ələ keçirilmiş əyalətin idarə edilməsi qayğısına qalmayacaq, bütün əhalinin dördü üçün təşkil edən müsəlmanlara himayədarlıq etməyəcək, lazımı vəsait ayırmayacaq”¹²³. Yerli müsəlmanlara qarşı edilən ayrıseçkilik narazılığın artmasına səbəb olur, nəticədə onların bir qismini İran və Türkiyəyə köçür getməyə vadar edirdi.

122. АКАК, Том VII, док. 432, с. 480-481.

123. АКАК, Том VII, док. 438, с. 491.

Rusiyadan narazı müsəlman əhalinin sərhədin əks tərəfində cəmlənməsi Paskeviçi narahat edirdi. Ona görə də o, Nersesi İrəvan müvəqqəti idarəsindəki fəaliyyətindən uzaqlaşdırmışdı. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Paskeviç general Krasovskini İrəvan müvəqqəti idarəsinin rəisi vəzifəsindən azad etmiş, müsəlmanlara qarşı bəd əməllərindən əl çəkməyən arxiyepiskop Nersesi isə Bessarabiyaya sürgün etdirmişdi.

1828-ci il fevralın 10-da imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirilir. Martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq edir və ertəsi gün Erməni vilayəti yaradılması haqqında fərman verilir. Fərmanda deyilirdi:

“İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra Erməni vilayəti adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydası haqqında Ali Senat lazımı fərmanları öz vaxtında alacaqdır”¹²⁴.

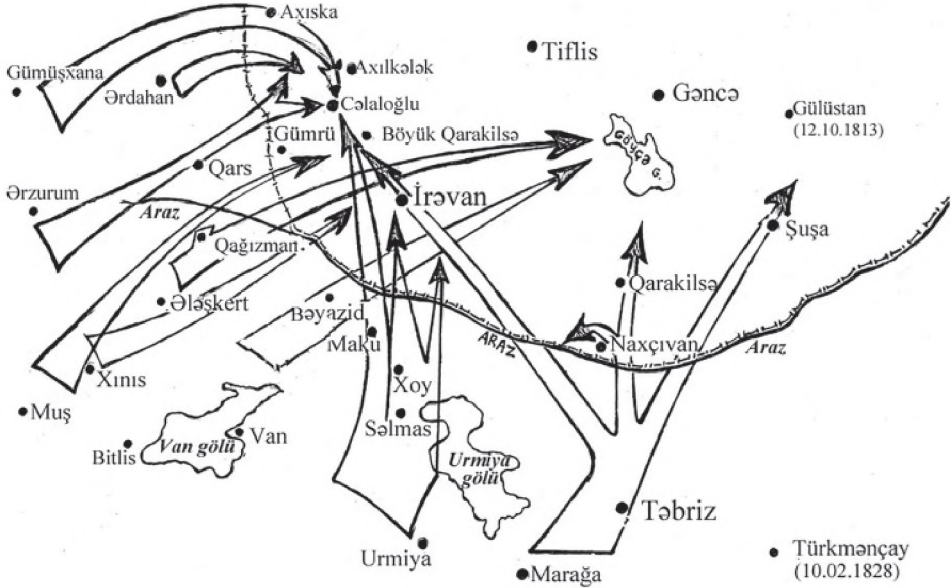

*Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması.
10 fevral 1828-ci il.*

Ermənilərin İrəvan xanlığının işğalındakı xidmətləri nəzərə alınaraq, yeni yaradılan inzibati-ərazi vahidi “Erməni vilayəti” adlandırılmışdı. Əslində isə bu ad ermənilərin İran və Türkiyə ərazisindən köçürülüb gətirilərək yeni işğal olunmuş ərazilərdə ermənilərdən ibarət xristian bufer zolağı yaratmağa xidmət edirdi. Rusiyanın hakim dairələri öz niyyətlərinə çatdıqdan sonra vilayətin adından “erməni” ifadəsi götürülmüşdü. İrəvan xanlığının işğalından dərhal sonra rus üsul-idarəsi tətbiq edilməmiş, bir müddət xanlıq dövründəki idarəçilik forması saxlanılmışdı.

Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Vilayət idarəsinin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı general-mayor Aleksandr Çavçavadze təyin edilmişdi. Vilayət idarəsinin üzvləri iki rus hərbiçisindən və

124. Собрание актов, относящихся..., с. 278-279.

İran və Türkiyədən Cənubi Qafqaza ermənilərin köçürülüb gətirilməsi istiqamətləri.

azərbaycanlıların və ermənilərin təmsilçilərindən ibarət idi. (*Çavçavadzenin qızı Nina rus dramaturqu və diplomati, 1829-cu ilin fevralında Tehrandə səfir olarkən qətlə yetirilən Aleksandr Qriboyedovun arvadı idi - N. M.*)

13 fevral 1830-cu ildə vilayətin rəisi vəzifəsinə Tiflis ermənisi general-mayor Vasili Bebutov (Behbudov) təyin edilir. Erməni tarixçisi Z.Qriqoryan ermənilərin vilayətin idarəçiliyində iştirakına qadağa qoyulmasını təsdiq edərək

Ermənilərin İrandan köçürülüb gətirilməsi. Rəssam V.Moşkov.

yazır ki, V.Bebutovun vilayət rəisi olduğu dövrdə ruslaşdırma siyasəti daha da gücləndirilmiş, nəinki administrasiya mərkəzində, hətta mahal-larda belə bütün hərbi və mülki vəzifələrə rus məmurları təyin edilmişdi¹²⁵.

23 iyun 1833-cü ildə çar I Nikolay

125. Григорян З.Т., göstərilən əsəri, с. 141.

“Erməni vilayəti”nin yeni adminstrativ quruluşunu təsdiq edir. İrəvan qəzası 4 dairəyə - İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabad dairələrinə bölünür.

1840-cı il aprelin 10-da Cənubi Qafqazın yeni inzibati quruluşu haqqında qanun qəbul edilir. Yeni qanunla “Erməni vilayəti” buraxılır. İrəvan qəzası yeni yaradılan Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edilir. Pəmbək-Şörəyel distansiyası isə Aleksandropol qəzasının tərkibinə daxil edilir. 1844-cü ildə Qafqaz canişinliyi yaradılır. 14 dekabr 1846-cı il qanunu ilə Qafqazın yeni inzibati bölgüsü təsdiq edilir. İrəvan və Aleksandropol qəzaları yeni yaradılan Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil edilir. Senatın 9 iyun 1849-cu il fərmanı ilə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bəyazid qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edilir.

1870-ci ildə İrəvan quberniyasının tərkibində yeni Şərur-Dərələyəz qəzası, 1875-ci ildə isə Sürməli qəzası yaradılır. 1918-ci ilə qədər İrəvan quberniyasının tərkibinə 7 qəza - İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Novo-Bəyazid, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və Eçmiədzin qəzaları daxil idi.

Rusiya işğalı dövründə İrəvan və Gümrü (Aleksandropol) şəhərlərinin, habelə İrəvan quberniyasının gerbləri təsdiq edilmişdir. İrəvan şəhərinin gerbi 21 may 1843-cü ildə təsdiq olunmuşdu. Gerbin təsviri belə idi: Gerbin ikiye bölünmüş qalxanvari lövhəsinin yuxarıdan 1-ci qızılı sahəsində, zirvəsində Nuhun gəmisini simvolizə edən Ağrı (Ararat) dağı təsvir olunmuşdu. Gerbin ikinci qızılı sahəsində mavi dalğalı kəmər Qara dənizi simvolizə edirdi. Bu sahələrin ortasında gümüşü fonda əlində nizə tutan süvari təsvir olunmuşdu. Gerbin aşağı hissəsinin sahəsi Gürcü-İmereti quberniyasının gerbinin təsvirindən götürülmüşdü.

İrəvan şəhərinin gerbi (21 may 1843).

Gümrü şəhərinin gerbi də 21 may 1843-cü ildə təsdiq olunmuşdu. Gerbin təsviri belə idi: Qalxanvari gerbin ikiye bölünmüş yuxarıdan 1-ci qızılı sahəsi İrəvan şəhərinin gerbindəki təsvirin təkrarı idi. Gerbin aşağı yaşıl sahəsində gümüşü rəngli xristianlığın rəmzi hesab olunan xaç və pilləkən təsvir edilmişdi ki, bu, şəhərin Türkiyədən gələn erməni əhalisinin rifah halının yüksəlməsinə işarə idi. Gerbin aşağı küncündə müsəlmanlığın rəmzi sayılan ayqaranın insan

təsvirində üzüaşağı vəziyyətdə təsvir edilməsi qəzanın müsəlman əhalisinin tədricən tənəzzülə uğramasını ifadə edirdi.

İrəvan quberniyasının gerbi 5 iyul 1878-ci ildə təsdiq olunmuşdur. Gerbin təsviri belə idi: Mavi qalxanvari lövhənin üzərində başında qızılı rus xaçının təsviri olan gümüşü rəngli qaya təsvir edilmişdir. Qalxanvari lövhə imperator tacı

ilə tamamlanır və şəhər gerblərində işlədilən mavi rəngli Andreyev lenti (Rusiya imperiyasının ilk ordeni olan və Müqəddəs Apostol Andrey Pervozvannı adına təsis edilən ordenin taxıldığı lentin nümunəsi) sarı-mış qızılı palıd yarpaqları ilə əhatə olunmuşdur.

İrəvan quberniyasını idarə edənlər arasında nəinki erməni qubernator, heç vitse-qubernator belə olmamışdır. (*Qubernatorların və vitse-qubernatorların siyahısı kitabın əlavə hissəsində təqdim edilir*).

İrəvan quberniyasının gerbi (5 iyul 1878).

Çar Rusiyası dövründə İrəvan quberniyası ərazisində mövcud türkmənşəli toponimlər olduğu kimi saxlanılırdı. Yalnız İrəvan Erivanla (1828), Gümrü Aleksandropolla, Kəvər isə Novo-Bayazetlə (1850) əvəz edilmişdi. Rusiya işğalı dövründə çap edilən inzibati-ərazi və topoqrafik xəritələrdə qeyd olunan toponimlər həmin ərazinin tarixən Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu əyani şəkildə göstərir.

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK TƏMİZLƏNMƏ

1905-1906-cı illər qırğınları

1905-1906-cı illərdə Rusiyada baş verən iğtişaclardan fürsət kimi istifadə edən ermənilər Bakı, İrəvan, Yelizavetpol (Gəncə) və Tiflis quberniyalarında dinc azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törətmişlər. Erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ və Qazax-Gəncə istiqamətlərində yerləşən azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla gələcəkdə qurmaq istədikləri “Böyük Ermənistan” dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. XIX əsrin 90-cı illərində xarici dövlətlərin təhriki ilə Türkiyə ərazisində baş qaldıran erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra 400 mindən artıq erməni (onların bir çoxu silahlı idi) cənubi Qafqaza axışmışdı¹²⁶. Qaçqın erməni ailələrini məskunlaşdırmaq üçün erməni kilsəsi, erməni siyasi partiyaları və erməni ziyalıları birgə “çıxış yolu” tapmışdılar: silah gücünə, kütləvi qırğınlar törətməklə azərbaycanlıları öz tarixi-etnik torpaqlarından qovmaq, boşaldılan ərazilərdə erməni ailələrini məskunlaşdırmaq. “Kaspi” qəzetinin müxbiri həmin dövrdə İrəvandan alınan məktublar əsasında yazırdı ki, ermənilər İrəvan quberniyasından bütün müsəlmanları sıxışdırıb çıxarmağı və sərbəst surətdə onların yerində Türkiyədən gələn erməniləri məskunlaşdırmağı qərara alıblar¹²⁷.

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, İrəvan quberniyasında mövcud olan 1301 kənddən 959-da türklər, 342-də ermənilər məskunlaşmışdı. İrəvan şəhərinin daxil olduğu İrəvan qəzasında mövcud olan 221 kənddən 151-də türklər, 55-də ermənilər, 15 kənddə isə ermənilərlə türklər qarışıq şəkildə yaşayırdılar¹²⁸. Azərbaycanlı kəndləri üzük qaşı kimi İrəvan şəhərini əhatə edirdi. Ona görə də ermənilərin törətdiyi qırğınlar İrəvandan başlayaraq ətraf bölgələrdə davam etdirilmişdi.

İrəvan quberniyasının qubernatoru qraf Tizenhauzen 1905-ci ilə dair hesabatında qeyd edirdi ki, quberniyanın iki əsas milləti arasındakı düşmənçilik onların arasında mövcud olan antoqonizmdən irəli gəlir.

126. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, С.Петербург, 1911, сәh.64.

127. “Kaspi” qəzeti, № 109, 11 iyun 1905-ci il.

128. Ա-Ղ.Ն. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թթ). (Փաստական, վիճաբանական, տեղագրական լուսաբանություններով), Երևան, 1907, p. 122. (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla. İrəvan, 1907).

Qubernatorun qənaətinə görə, rusların gəlişinədək müsəlmanlar tam gücü ilə İrəvan quberniyasının sahibi, ermənilər isə hüquqsuz təbəə idilər. Regionun Rusiyaya birləşdirilməsi anından başlayaraq az qala qul halında olan ermənilər öənə çıxmağa başladılar. Qarşılıqlı münasibətlərin bu cür kəskin dəyişməsi diqqətsiz ötüşə bilməzdi. V.Tizenhauzenin fikrincə XIX əsrin 80-ci illərindən iki qonşu arasındakı həqiqi düşmən - antaqonizm “oyandı” və 1905-ci ildə İrəvan “erməni-tatar” toqquşması ilk qurbanlarını verdi¹²⁹.

1905-ci il fevralın əvvəlində Bakıda ermənilər tərəfindən bir nəfər azərbaycanlının şəhərin mərkəzində qətl edilməsindən sonra o dövrün mətbuatında “erməni-müsəlman qırğınları” adlandırılan kütləvi iğtişəşlər başlanmışdı. Erməni siyasi partiyaları “Daşnaksutyun” və “Hnçak” partiyalarının terrorçu silahlı dəstələrinin törətdikləri qırğınlara Çar Rusiyası administrasiyasının biganə qalması qırğınların miqyasının genişlənməsinə səbəb olmuş, iğtişəşlər tezliklə İrəvan şəhərinə də sirayət etmişdi.

Əsərlərini A-Do imzası ilə çap etdirən erməni müəllifinin (onun əsl adı Hovanes Ter-Martirosyandır) verdiyi məlumata görə, İrəvan şəhərində **birinci** erməni-türk toqquşması 20-22 fevral 1905-ci il tarixində baş vermişdir. Fevralın 20-də bazar günü səhər saat 10-da şəhərdə ermənilər şayiə yayırlar ki, guya Qantar (Tərəzi) meydanında türklər erməniləri doğrayırlar”. Şəhərdə böyük çaxnaşma yaranır. Bazardakı ermənilər şəhərin erməni hissəsinə, türklər isə türklər yaşayan hissəsinə qaçışırlar, bir neçə saniyə ərzində bazar tamamilə boşalır. Təxminən 15 dəqiqə davam edən atışmadan sonra şəhər xəstəxanasına bir-birinin ardınca ölümlər və yaralılar daşınır. Bir qədər sonra ölən və yaralanların sayı 14-ə çatır.

Fevralın 21-22-də də qırğınlar davam etmişdir. A-Donun məlumatına görə, İrəvan şəhərində baş verən birinci toqquşma nəticəsində hər iki tərəfdən 54 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdır. Şəhərdə ticarətə 5 gün ərzində ara verilmişdir¹³⁰.

Erməni silahlı dəstələrinin növbəti hədəfi Naxçıvan qəzası olmuşdur. 1905-ci il mayın 5-də erməni silahlılarının ermənilər yaşayan Şıxmahmud kəndinin yaxınlığından keçən üç nəfər Cəhri kəndinin sakinlərini yaralamaları ilə Naxçıvan qəzasında erməni-müsəlman qırğınları başlanmışdır. Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkov iğtişəşlərin qarşısının alınması üçün general Maqsud Əlixanov-Avarskini Naxçıvana göndərir. *(M.Əlixanov-Avarski general Hüseyn Naxçıvanskiyə bacısının əri idi. Ona görə də “Daşnaksutyun” partiyası Əlixanov-Avarskiyə ölüm hökmü çıxartmışdı. İkinci Qafqaz diviziya-*

129. Qafqazda «erməni məsələsi». Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cildə. İkinci cild. 1905-1906. Bakı: Elm, 2010, s. 612.

130. Ա-Դո. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թթ). p. 50.

sının komandanı olan general-leytenant Əlixanov-Avarski 1907-ci il iyulun 3-də Gümrüdə erməni terrorçuları Dro, Kamo tərəfindən qətlə yetirilmişdi). Ermənilər Naxçıvan qəzasında azərbaycanlılardan layiqli cavab aldıqdan sonra qınlarına çəkilmiş, qırğınların mərkəzini Şərur-Dərələyəz və İrəvan qəzarlarına keçirməyə nail olmuşdular.

Naxçıvanda qırğınlar dayandırılan kimi, ermənilər İrəvanda yenidən qarışıqlıq olacağı haqda xəbərlər yaymağa başlamışdılar. Qarşidan gələn təhlükəni aradan qaldırmaq üçün şəhərin erməni və müsəlman nümayəndələri yığılıb birgə tədbirlər həyata keçirməyi qərara almışdılar. Quberniya rəhbərliyinin yardımı ilə hər iki millətin nümayəndələrindən ibarət 22 nəfərlik sərəncamçı komissiya təşkil olunmuşdu. Şəhərə nəzarət etmək üçün onu kvartallara bölmüş və hər bir kvartalə nəzarət etmək üçün bir neçə nüfuzlu erməni və müsəlman ayrılmışdı. Şəhər polismeysterindən xahiş edilmişdi ki, komissiyaya yardım etsin və mühafizəni gücləndirsin¹³¹. Lakin görülən tədbirlər İrəvanda növbəti qırğınların qarşısının alınması üçün yetərli olmamışdı.

Şimali Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin törətdikləri qırğınlar.

131. «Kaspi» qəzeti, № 96, 24 may 1905-ci il.

Erməni tarixçisi Hraçik Simonyan yazır ki, “Daşnaksutyun” partiyası öz gənc üzvlərinə 20 tüfəng və 10 tapança verərək tapşırır ki, digər erməni silahlıları ilə birgə küçələrdən keçən türklərin üzərinə atəş açsınlar¹³².

Mayın 23-26-da İrəvan şəhərində baş verən **ikinci** qırğınlar miqyasına görə daha dəhşətli olmuşdu. İrəvan şəhərində baş verən qırğınlar, ermənilərin törətdikləri qətl və qarətlər haqqında o dövrün qəzetlərindən bəziləri doğrudürüst xəbərlər vermişdilər. Nisbətən tərəfsiz qəzet hesab olunan «Qafqaz» qəzetində verilən xəbərə görə, İrəvanda iğtişaşların davam etdiyi ilk üç gün ərzində 31 nəfər - 9 erməni, 21 müsəlman, 1 aysor öldürülmüş, 24 erməni, 10 müsəlman, 1 yəhudi və 1 rus yaralanmışdır¹³³.

Mayın 26-da baş verən qırğınlar haqqında isə “Kaspi” qəzeti “Tiflisskiy listok” qəzetinə istinadən yazırdı ki, bir tatarın (azərbaycanlının) evinə atılan bombadan 24 nəfər ölüb və yaralanıb, tatarların məskun olduqları Təpəbaşı məhəlləsində də bombalarla evlər partladılıb, çoxlu adam tələf olub, Zəngi dərəsində də çoxlu həlak olanlar var¹³⁴.

Erməni silahlı dəstələri İrəvan şəhərini üzük qaşı kimi əhatə edən azərbaycanlı kəndlərinə silahlı hücumlar edərək onları yandırmış, əhalisinin böyük əksəriyyətini məhv etmişdilər.

Üç aylıq fasilədən sonra 1905-ci il sentyabrın 18-də İrəvanda **üçüncü** erməni-müsəlman qırğınları başlanmışdır. İrəvan quberniyasının general-qubernatoru prins Lui Napoleon Bonapartın (*Fransanın imperatoru Napoleon I Bonapartın nəslindən*) sentyabrın 19-da İrəvandan göndərdiyi teleqramda deyilirdi ki, sentyabrın 18-də gündüz saat 3-də 10 nəfər müsəlman şəhərdən kəndə qayıdarkən şəhərətrafi bağların yanında, orada olan ermənilərdən biri atəş açmış, nəticədə bir nəfər tatar ölmüş, biri isə ölümcül yaralanmışdır. Dərhal hadisə yerinə mühafizə növbətçisi, pristavın köməkliyi ilə atlı qoşun hissələri gəlmiş, onlar bağda 5 erməniyə həbs etmişlər. Saat 5-də tutulmuş ermənilər şəhərə gətirilmiş, onların ətrafına erməni və müsəlman dəstəsi toplaşmış, hay-küy salmağa başlamışlar. Atlı dəstəyə əmr verilmişdir ki, toplaşan dəstəni dağıtsın, bundan sonra dəstə bazar və bulvar tərəfə istiqamətlənib. Müsəlmanlardan birinin atəş açması ilə kütləvi atışma başlanıb. İğtişaşlar zamanı 8 müsəlman, 2 erməni öldürülmüş, 3 müsəlman, 8 erməni yaralanmışdır¹³⁵.

General-qubernator Napoleonun iğtişaşların qarşısını qətiyyətlə alması ermənilərə sərf etmirdi. Onlar hər vasitə ilə onun vəzifədən uzaqlaşdırılmasına

132. Միմնյանի Հրաչիկ. Ազատագրական պայքարի ուղիներում. զինք I, Երևան, 2003, p. 159. (Simonyan Hraçik. Azadlıq mübarizəsi yollarında. I kitab, İrəvan, 2003..)

133. «Kaspi» qəzeti, № 100, 31 may 1905-ci il.

134. Yenə orada.

135. «Kaspi» qəzeti, № 186, 24 sentyabr, 1905-ci il.

çalışırdılar. Qafqazın canişini ermənipərəst Vorontsov-Daşkov üçüncü erməni-türk qırğınlarının yatırılmasından bir müddət sonra Napoleonu general-qubernator vəzifəsindən azad etmişdi.

Oktyabrın əvvəlində vəziyyət yenidən gərginləşmişdi. İrəvan quberniyasının yeni general-qubernatoru qraf Vladimir Tizenhauzenin yanında İrəvan şəhərinin səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirakı ilə sakitliyin bərpa edilməsi və qorunması üçün müvəqqəti komissiya yaradılmışdı. Komissiya üzvlərinə səlahiyyət verilmişdi ki, milli ədavət nəticəsində ziyan çəkmiş sakinlərə vurulan ziyanın miqdarını müəyyənləşdirsin və iki həftə ərzində həmin ziyanın qarşı tərəfdən ödənilməsi üçün şəhər orqanları qarşısında məsələ qaldırsın. İrəvanın adlı-sanlı ziyalılarından Pənah xan Makinski, Kərbəlayi Məmməd Əliyev, Ağa xan İrəvanski, Mir Abbas Mirbabayev, Ələkbər bəy İsmayılov, Abbasqulu bəy Hacıbəylinski komissiyanın üzvləri idilər¹³⁶.

1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun sarayında erməni-müsəlman toqquşmalarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı keçirilir. O dövrün mətbuatında “Erməni-müsəlman qurultayı” adlandırılan həmin konfransda canişinliyin bütün heyəti, Tiflis, Yelizavetpol və İrəvan qubernatorları, ermənilərin 28, müsəlmanların 29 nümayəndəsi, iki qazi və iki yepiskop iştirak edir. İrəvan quberniyasının müsəlman nümayəndələrini Ağa xan İrəvanski, Abbasqulu bəy Hacıbəylinski, şahzadə Şahqulu Mirzə təmsil edirlər¹³⁷.

Martın 7-dək davam edən həmin konfransda müsəlman nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları «Daşnaksutyun» partiyasının niyyətlərini ifşa edir, onun Qafqazda törədilən qırğınların, terrorçuluğun təşkilatçısı və icraçısı olduğunu göstərir, rəsmi hökumət dairələrinin bu təşkilatın əməllərinə göz yumduğunu sübuta yetirirlər¹³⁸.

Tiflisdə keçirilən konfransın nəticəsi olaraq Erməni-müsəlman barışıq komissiyası yaradılmışdı. Lakin toqquşmaların səngiməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başlamışdılar. Erməni müəllifi A-Donun verdiyi məlumatlara görə, İrəvan şəhərində **dördüncü** erməni-müsəlman toqquşması 1906-cı il mayın 27-də və iyunun 8-9-da baş vermişdir. A-Donun yazdığına görə, toqquşma mayın 27-də İrəvandakı Qantar (Tərəzi) meydanında başlayır. Atışma çox qısa davam edir. Köməyə gələn qoşunlar qayda-qanunu bərpa edirlər. Lakin 36 nəfər ölü və yaralı verdikdən sonra.

136. «Kaspi» qəzeti, № 39, 19 fevral, 1906-cı il.

137. «Kaspi» qəzeti, № 42, 23 fevral, 1906-cı il.

138. Ordubadi M.S. Qanlı illər. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991. s. 105-116.

Öldürülən 22 nəfərdən 13-ü erməni, 7-si türk, 1-i molokan, 1-i yəhudi olmuşdur. 14 yaralının 7-si erməni, 4-ü türk, qalanı başqa millətlərin nümayəndələri olmuşlar. A-Donun məlumatına görə, iyunun 8-də İrəvanda yenidən toqquşma başlasa da, qoşunların qəti tədbirlərə əl atması sayəsində tezliklə yatırılır. Bu dəfəki toqquşmada hər iki tərəfdən 10 nəfər öldürülür. Qətlə yetirilənlərdən 5-i türk, 3-ü erməni, 1-i kürd, 1-i yəhudi olmuşdur. 19 yaralıdan isə 13-ü türk, 6-sı erməni olmuşdur. İyunun 9-da şəhər güclü atəşlə açılsa da, itki olmamışdı¹³⁹.

M.S.Ordubadi 1905-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımı belə səciyyələndirmişdir: “İrəvan mahalı bir yanar dağ, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda, boğmaqda idi...”¹⁴⁰.

Yalnız “Difai” partiyasının Gəncədə meydana çıxmasından, onun yerli şöbələrinin yaranmasından və bu partiyanın üzvlərinin erməni terroruna qarşı eyni üsullarla mübarizə aparmasından sonra qırğınlara son qoyulmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində azərbaycanlı əhalinin sayı erməni əhalisinin sayına təqribən bərabər idi (12,5 min nəfər). Lakin 1905-1906-cı illərdə İrəvanda ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlardan sonra əhalinin etnik tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişmişdi. İmkanlı azərbaycanlıların bir qisminin İrəvandan köçməsi şəhərdə azərbaycanlıların mövqeyini xeyli dərəcədə zəiflətməmişdi.

Araşırımların nəticəsi göstərir ki, 1905-1906-cı illərdə sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri Bakıda, İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilsə), Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qapan (Qafan) və Qarakilsə (Sisian) nahiyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Qazax qəzalarında, Tiflis şəhərində və Borçalıda kütləvi qırğınlar törətmiş, 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuşlar.

139. A-Do, göstərilən əsəri, s. 62-63.

140. Ordubadi M.S., göstərilən əsəri, s. 27-35.

1918-1920-ci illər soyqırımı

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı və azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin silah gücünə darmadağın edilməsi bəradə həmin dövrün arxiv sənədlərində və dövrü mətbuatında kifayət qədər materiallar öz əksini tapmışdır və bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün hücum keçən Rusiya ordusunun tərkibində hərbi xidmət keçən 150 min erməni əsgəri var idi. Üstəlik, tərkibində təqribən 10 min könüllünü birləşdirən 4 erməni drujinası da Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə Cənubi Azərbaycan ərazisindən (Xoy, Urmiya, Səlməs əyalətləri üzərindən) və Qars vilayəti üzərindən hərəkət edərək rus qoşunlarına qoşulmuşdu¹⁴¹. Fərsətdən istifadə edən erməni silahlıları keçdikləri yolların üzərindəki azərbaycanlı və türk kəndlərini darmadağın edir, əhalisini ucdantutma məhv edirdilər.

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada hakimiyyət çevrilişi nəticəsində rus qoşunlarının silah-sursatını erməni komandirlərinə təhvil verərək Şərqi Anadoludan geri çəkilməsindən sonra ermənilər qırğınların miqyasını daha da genişləndirmişdilər. 1918-ci ilin fevralından etibarən türk qoşunları əks hücum keçərək erməni qoşunlarını Şərqi Anadoludan təmizləmişdi.

Ermənilərin və onların havadarlarının Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətləri baş tutmasından sonra İrəvan quberniyası və ona bitişik ərazilərdə erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi.

Andranikin, Hamazaspın, Dronun, Njdehin komandanlığı altında geri çəkilən erməni ordusu əvvəlcə Ərzurum və Qars vilayətlərində, sonra isə İrəvan quberniyasında və Zəngəzurda müsəlmanlara qarşı əsl soyqırım həyata keçirmişdi. Şərqi Anadolunun Rusiya işğalı dövründə qırğınlar törədilməsində iştirak edən ermənilər də erməni qoşunları ilə bərabər Cənubi Qafqaza axışmışdılar. Həmin dövrdə Türkiyədən gələn 350 min erməninin böyük bir qismi İrəvan quberniyasında məskunlaşmış, nəticədə azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı.

1917-ci ilin noyabrında Erməni Milli Şurası da Qafqaz cəbhəsi komandanlığından erməni korpusunun yaradılmasına xüsusi icazə almışdı¹⁴².

İrəvan quberniyasında erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə

141. Арутюнян А.О. Кавказский фронт 1914-1917 гг. Ереван, 1971, с. 296.

142. Зограбян Эдик. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. Ереван: ЕГУ, 2012, с. 22-23.

İrəvan Müsəlman Milli Şurası ciddi fəaliyyət göstərirdi. Milli Şuranın sədri Əli xan Makinski, katibi isə Cabbar Məmmədzadə idi.

Vəziyyətin gündən-günə gərginləşdiyini nəzərə alan Cənubi Qafqaz Komissarlığının göstərişi ilə 1918-ci il yanvarın 4-də Tiflisdə Erməni və Müsəlman milli şuralarını birgə müşavirəsi keçirilmiş, hər ki tərəfdən 4 nəfər olmaqla daimi fəaliyyətdə olan büro yaradılmışdı. Yanvarın 14-də İrəvan şəhəri erməni və müsəlman milli şuralarının təmsilçilərinin birgə iclası keçirilmiş, sabitliyin bərqərar edilməsi üçün bütün əyalətlərə teleqramlar göndərilmiş, həmçinin tezliklə millətlərarası qurultayın çağırılması qərara alınmışdı¹⁴³.

Lakin 1905-1906-cı illərdə olduğu kimi, həmin dövrdə də erməni mətbuatı hay-küy qaldırırdı ki, guya qaragüruh türk-müsəlman əhalisi erməniləri öldürür, hakimiyyət orqanlarına tabe olmaq istəmirlər

5-8 fevral 1918-ci il tarixində İrəvan şəhər Dumasının binasında erməni-müsəlman qurultayı keçirilmişdi. Qurultaya rusların və kürdlərin təmsilçiləri də dəvət edilmişdilər. Ümumiyyətlə, qurultayın 7 iclası keçirilmişdi. Qurultayın sonunda Millətlərarası Şura yaradılmış, həmin şuraya anarxiyaya son qoyması üçün erməni-tatar (türk) hərbi hissəsinin formalaşdırılması vəzifəsi həvalə edilmişdi. Fevralın 9-da Millətlərarası Şuranın ilk iclası keçirilmiş, erməni-tatar (türk) hərbi birliyinin formalaşdırılması üçün hərbiçilərdən ibarət komissiya yaradılmışdı¹⁴⁴. Əslində, erməni-tatar (türk) hərbi birliyinin yaradılması daşnakların ideyası idi və qanlı əməllərində müsəlmanların iştirakı barədə rəy formalaşdırmaq istəyirdilər.

Fevralın 12-də Cənubi Qafqaz Komissarlığından Məmmədyusif Cəfərov, Xaçatur Karçikyan və Şalva Alekseyev-Mesxievin iştirakı ilə nümayəndə heyəti İrəvana gəlmiş, Millətlərarası Şuranın bir neçə iclaslarında iştirak etmişdi. Müsəlman təmsilçilər ərzaqla təminat məsələsində ciddi problemlər yaradıldığını bildirmişlər. İrəvan quberniyasının ərzaq komitəsinin sədri Zülfüqar xan Makinskiyə müəyyən səlahiyyətlər verilmişdi.

İrəvanda ermənilər arasında səfərbərlik həyata keçirildikdən sonra onlara silahlar paylanmışdı. İrəvan müsəlmanlarının nümayəndəsi Xəlil bəy Qasımbəyov quberniya komissarına müraciət edərək bildirmişdi ki, ətraf kəndlərdən çoxlu müsəlmanlar gələrək onlara da silah verilməsini tələb etmişlər¹⁴⁵. Lakin onların bu tələbi yerinə yetirilməmişdi.

İrəvan quberniyasının komissarı S.Torosyan Cənubi Qafqaz Komissarlığına göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, fevralın 20-də günorta İrəvan şəhərində

143. Зограбян Эдик. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг., с. 34.

144. "Horizon" qəzeti, 13 fevral 1918-ci il. Вах: Зограбян Эдик. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг., с. 41.

145. Зограбян Эдик. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг., с. 44-45.

başlayan atışma çoxsaylı ölüm və yaralanma ilə nəticələnərək axşam saat 7-dək davam etmişdi. S.Torosyan qırğınların İrəvan şəhərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə həyata keçirilməsinin əsl səbəbini ört-basıdır edərək yazırdı ki, guya qırğınlara səbəb üç versiya vardır: Birinci versiyaya görə, guya şəhərin türklər yaşayan hissəsində iki türk arasında dalaşma olmuş, bir türk digərini öldürmüş və bu da iğtişaşların başlaması üçün qığılcım olmuşdur. Digər versiyaya görə, atışma silahlı türklərlə dəmiryol vağzalında keşik çəkən erməni dəstəsi arasında baş verən toqquşmadan sonra başlanmışdır. Üçüncü versiyaya görə isə guya iğtişaşlar bazarda türk satıcı ilə erməni alıcı arasında baş verən toqquşmadan sonra bütün şəhərə yayılmışdır¹⁴⁶. Göründüyü kimi, S.Torosyan hər üç halda İrəvan şəhərində qırğınların başlanması təqsiri türklərin üzərinə atmağa çalışmışdır.

Qırğınların ertəsi günü hələ ara-sıra atışmaların davam etdiyi vaxtda İrəvan quberniyası qoşunlarının komandiri polkovnik Pirumyan şəhər rəhbərliyinin, din xadimlərinin, erməni, müsəlman və rus milli şuralarının təmsilçilərinin iştirakı ilə müşavirə keçirmişdi. Müşavirədə şəhərdə hərbi vəziyyət elan edilməsi və hərbiçilər və mülki şəxslər üçün ayrı-ayrılıqda hərbi-inqilabi məhkəmələr yaradılması qərara alınmışdı. Mülki hərbi-inqilabi məhkəmənin tərkibi 7 nəfərdən- üç erməni, üç müsəlman və bir nəfər rus millətinin nümayəndələrindən ibarət təşkil edilmişdi¹⁴⁷.

1918-ci il martın sonlarında Sarıqamışın türk qoşunları tərəfindən azad edilməsi xəbərinin yayılmasından sonra İrəvan şəhərində mitinqlər keçirilmiş, Aram paşa şəhərin və quberniyanın yeganə diktatoru elan edilmişdi. 1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçimədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi – üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımızı soyqırımına məruz qoymuşdu¹⁴⁸.

İrəvan quberniyasından olan qaçqınların problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, nəticədə İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail

146. Horizon” qəzeti, 22 fevral 1918-ci il. Вах: Зограбян Эдик. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг., с. 45-46.

147. Horizon” qəzeti, 23 fevral 1918-ci il. Вах: Зограбян Эдик. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг., с. 48.

148. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA), fond 894, siyahı 10, iş 80, vərəq 49-56.

olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı¹⁴⁹.

İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlara yardım etmək üçün Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin İrəvan şəhərində şöbəsi yaradılmışdı.

İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların kütləvi qırğınlarının **birinci mərhələsi** tarixi Azərbaycan torpaqlarında ilk dəfə müstəqil erməni dövlətinin yaranması ərəfəsinə təsadüf edirdi. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi özünü buraxmış və Gürcüstan müstəqilliyini elan etmişdi. Müsəlman Milli Şurasının mayın 27-də keçirilən iclasında Nəsim bəy Yusifbəyov bildirir ki, Batum konfransında təmsil olunan Türkiyə nümayəndə heyətinin qənaəti belədir ki, Cənubi Qafqaz müstəqilliyini qorunmalıdır, onun birliyinin və həmrəyliyinin qorunması üçün ermənilərə bir qədər torpaq güzəşt olunmalıdır¹⁵⁰.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqilliyi elan edilir. Mayın 29-da Müsəlman Milli Şurasının iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Milli Şuranın İrəvandan olan üzvləri bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirirlər. Lakin qərar Milli şuranın 28 üzvündən 16-sının razılığı, üç nəfərin bitərəf qalması və bir nəfərin etiraz səsi ilə qəbul edilir¹⁵¹. Milli Şuranın iyunun 1-də keçirilən iclasında Şuranın İrəvandan olan üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rizayev və Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvanın Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərara yazılı şəkildə etirazlarını bildirsələr də nəticəsi olmur. İrəvan quberniyasından alınan həyəcanlı xəbərləri yerində öyrənmək üçün nümayəndə heyəti göndərmək qərara alınır¹⁵². Şərqi Anadoluda türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törədən erməni silahlı dəstələrini təqib edən türk qoşunları 1918-ci ilin mayında Gümrü və Böyük Qarakilsə şəhərlərini erməni dəstələrindən təmizləmişdi. Türk ordusu İrəvan şəhərinin 7 kilometrliyindəki Uluxanlı stansiyasınadək gəlib çatsa da, şəhərə daxil olmadan Naxçıvan istiqamətində hərəkət etmişdi. İyunun 4-də Batumda Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan sülh və dostluq haqqında barış müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 10 min kv.km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Novo-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördüdə biri, Aleksandropol qəzasının dördüdə biri daxil idi¹⁵³. Milli Şuranın iyunun 13-də keçirilən iclasında

149. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, 1920, Второй часть, с. 10-11.

150. ARDA, fond 970, siy. 1, iş 1, v. 46.

151. ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, v. 51-52.

152. ARDA, fond 970, siy. 1, iş 1, v. 53-54.

153. Киракосян Дж., Младотурки перед судом истории, Ереван, 1986, с. 239.

ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn xəbərlər müzakirə edilir. İrəvan quberniyası ərazisində ev-eşiyindən didərgin salınan və ac-yalavac dolanan qaçqınların sayının 150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilir. Milli Şura İrəvan quberniyasındakı qaçqınlara maddi yardım göstərilməsi üçün nümayəndə göndərməyi qərara alır. Həmçinin İrəvan quberniyası ərazisində mövcud olan türk qoşunlarının komandanlığından xahiş edilmişdi ki, qaçqınlara ərzaq yardımı etsin və onların öz yer-yurdlarına qayıtmaları üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərsin¹⁵⁴.

Andranikin komandanlığı altında erməni silahlı dəstələrinin Zəngəzuru ələ keçirməsi, Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı mübahisəli ərazi hesab etməsi Azərbaycan diplomatiyasını adekvat addım atmağa vadar etmişdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı nümayəndəsinə məktubunda Qarabağın mübahisəli zona hesab edilməsi haqqında Ermənistanın iddiasının tərəflər arasında əldə olunmuş razılığın pozulması demək olduğunu, Azərbaycan tərəfinin də İrəvan şəhərinə, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin, Novo-Bəyazid və İrəvan qəzalarının bir hissəsinə ərazi iddiası hüququnu özündə saxladığını bildirmişdi¹⁵⁵.

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çəkilməsindən sonra ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qarət-qırğınlarının **ikinci mərhələsi** başlanmışdır. Azərbaycan hökuməti dekabrın sonlarında Məhəmməd xan Təkinskini Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin edir. Azərbaycanın İrəvanda diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırır.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatının sədri Teymur xan Makinskinin 4 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına – yəni türk qoşunlarının gəlişinədək İrəvan quberniyasında erməni hərbi dəstələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi də dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşlar. Onun məlumatına görə, erməni silahlı dəstələri Sürməli qəzasını bütünlüklə, İrəvan, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz qəzalarının bir hissəsini ələ keçirərək Naxçıvan istiqamətində hərəkət edirlər. Təqsirsiz müsəlman əhalisi ya məhv

154. ARDA, fond 970, siy. 1, iş 6, v. 1.

155. ARDA, fond 897, siy.1, iş 11, v. 246.

edilir, ya da öz kəndlərindən qovularaq dağ yolları ilə İrana qaçırlar ki, bu da elə labüd ölüm deməkdir. Teymur xan Makinski zorla boşaldılmış müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını yazırdı¹⁵⁶.

4 yanvar 1919-cu ildə parlamentin üzvləri Teymur xan Makinskinin, Məhərrəm Məhərrəmovun, Əkbərağa Şeyxülislamovun və İrəvan quberniyası ziyalılarının bir qrupunun imzası ilə parlament sədrinə ünvanlanan müraciətdə deyilirdi ki, İrəvan quberniyasında sırf müsəlmanlar ilə məskun 500 min əhali özlərini Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası hesab edir və arzu edirlər ki, taleləri Paris sülh konfransında həll oluncaya qədər asayiş içində yaşamalarına ermənilər mane olmasınlar. Erməni qoşunlarının törətdikləri qırğınların miqyası sadalandıqdan sonra parlamentdən xahiş edilirdi ki, İrəvan müsəlmanlarının mövcudiyətinin mühafizəsi üçün lazım gələn tədbirlər görülsün¹⁵⁷.

Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın sonlarında Məhəmməd xan Təkinski Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin etmişdir. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırır.

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri adından 1919-cu ilin yanvar ayında Mir Hidayət Seyidovun Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlanmış müraciətində isə qeyd edilirdi ki, Ermənistan hökuməti erməni qaçqınlarını silah gücünə qovulmuş müsəlmanların məskun olduqları ərazilərdə məskunlaşdırır. Məqsəd ondan ibarətdir ki, mümkün olan qədər müsəlmanları məhv edərək bütün qəzalardan onları təmizləsinlər ki, Paris konfransında həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğunu sübut edə bilsinlər¹⁵⁸.

Müttəfiqlərin Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının komandanı general A. Tomsonun ermənipərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə iştahlandırır. 1919-cu il mayın 28-də Ermənistan Parlamenti Türkiyənin 6 vilayətinin Ermənistana ilhaq edilməklə "Birləşmiş Ermənistan" dövlətinin qurulması haqqında akt qəbul edir. "Birləşmiş Ermənistan"a Ermənistan hökumətinin Azərbaycana və Gürcüstana qarşı iddia etdiyi ərazilər də daxil edilmişdi¹⁵⁹.

156. ARDA, fond 970, siy.1, iş 202, v. 468.

157. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998, s. 150-156.

158. "Azərbaycan" qəzeti (rusca), №8,14 yanvar 1919-cu il.

159. Объединенная Армения. Газета «Бакинская жизнь», № 8, 11.06.1919; Гасанлы Джамил. История дипломатии Азербайджанской Республики. В трех томах. Том I. Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). Москва, 2010, с. 344

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanov Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskiyə göndərdiyi məktubda Fövqəladə Parlament Komissiyasının yaradılacağını bildirmiş və həmin Komissiya üçün İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə məlumat toplamağı tapşırırmışdı. Bu məqsədlə parlamentin 10 milyon vəsait ayırmaq istədiyi də teleqramda qeyd olunmuşdu¹⁶⁰.

Azərbaycan hökuməti İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı qırğınların dayandırılması üçün intensiv surətdə Ermənistanın müvafiq qurumları ilə əlaqə saxlayırdı. Ermənistan hökuməti isə diplomatik yazışmalarla baş qataraq işğalçılıq siyasətini davam etdirirdi. Arxiv sənədləri sübut edir ki, ermənilər bircə gün də olsun İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı qətl və qarət hərəkətlərini dayandırmamışlar.

“Azərbaycan” (rusca) qəzeti 29 iyun-1 iyul 1919-cu il tarixlərində dərc edilmiş “Ermənistanda müsəlmanların vəziyyəti” məqaləsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisinin faciəli vəziyyəti haqqında yazırdı: “Ermənistan Respublikasında müsəlmanların vəziyyəti faciəvidir. İrəvanda gözəl evlərin və bağların böyük əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus idi... Türk qoşunları İrəvana yaxınlaşdığı zaman şəhərin müsəlman əhalisi nədənsə qorxaraq şəhəri tərk etmişdi. Onların malına, mülkünə Türkiyədən olan erməni qaçqınlar sahib çıxmışdılar. Ermənistan hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanlar şəhərə geri qayıdarkən yollarda erməni silahlıları tərəfindən tamamilə qarət edilmişdilər... Varlı bağlara, gözəl evlərə malik müsəlmanları erməni qaçqınları öz evlərinə buraxmadıqlarından qışdan bu yana məscidlərdə sığınacaq tapmışlar... Ermənistan hökuməti minlərlə qarət edilmiş, ac-yalavac, xəstə müsəlmanları açıq havada yaşamağa məcbur edir...”

Müsəlmanların çəkdiyi işgəncələri təsvir etmək çətindir. Çoxları buna dözmür və dəli olurlar... Müsəlmanların evlərini zəbt edən ermənilər, onlardan külli miqdarda vəsait aldıqdan sonra evlərini qaytarır və müsəlmanlar bundan sonra sığındıqları məscidlərdən evlərinə qayıda bilirlər.

Ermənistan hökuməti qəsdən və düşünülmüş surətdə erməni qaçqınlarını müsəlman məhəllələrində və evlərində məskunlaşdırır...¹⁶¹.

“Azərbaycan” qəzeti (rusca) 9 iyul 1919-cu ildə “İrəvan və Qarabağ” məqaləsində isə yazırdı: “Daşnakların İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlər cəzasız qalıb və nə ictimaiyyətə, nə də mətbuata bəllidir. 1918-ci ilin martında “Bütün müsəlmanlara ölüm” məqsədini elan edən daşnaklar tərəfindən İrəvan quberniyasının Sürməli

160. ARPIİSSA, f. 277, siy. 2. iş 40, v. 3.

161. “Azərbaycan” (rusca) qəzeti, №134-135, 29 iyun-1 iyul 1919-cu il.

qəzasının bütün müsəlman kəndləri məhv edilmiş və yandırılmışdır. Qəzanın sakinləri ucdantutma məhv edilmişdir. Quluna, Yaycı, Oba, Qazıqışlaq, Amarat kəndlərinin demək olar ki, bütün əhalisi doğranmışdır. Möcüzə nəticəsində qurtulan 6000 nəfər Dizə kəndinə toplaşır ki, Araz çayından keçib İrəvan qəzasına gəlsinlər. Erməni qoşunları bu kəndi mühasirəyə alıb, əhalini qırırlar. Bədbəxt qurbanların qanını məscidin hovuzuna axıtmışlar...Sürməli qəzasında daş-daş üstə qalmayıb...

Digər qəzaların – Novo-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının müsəlmanlarının vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Bu qəzalarda qırğınlar daha qeyri-insani həyata keçirilmişdir. Burada süngülərlə hücum və bombardman edilməkdə əsl müharibə gedib. Ermənilərin hücumlarının qarşısı qəhrəman oğulların sayəsində “Qurd qapısı”nda alınması sayəsində yalnız Şərur və Naxçıvan salamat qalmışdır... İrəvanın və qəzaların kütləvi surətdə Qarsa köçən müsəlman əhalisinin vəziyyəti ermənilərin ora gəlməsindən sonra daha da ağırlaşmışdır. Onlar (*yəni azərbaycanlılar*) Anadolu dağlarında sığınacaq axtarmağa məcburdurlar. Görünür, azsaylı erməni xalqına İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə törətdiyi dəhşətlərin miqyası kiçik gəlir. Xaricdən aldıkları köməklə daşnaklar İrəvan faciəsini Qarabağda da törətməyə çalışırlar.

Azərbaycandakı ermənilərin vəziyyəti ilə İrəvandakı müsəlmanların vəziyyətini müqayisə etmək maraqlı olardı. Ermənilər bizim respublikamızda tamhüquqlu vətəndaşdirlər. Onlar bütün vətəndaş azadlıqlarından istifadə edirlər, parlamentdə və hökumətdə təmsil olunublar, onların övladlarının təhsili üçün dövlət külli miqdarda vəsait xərcləyir, heç kim onlara toxunmur, onlar digər quberniyalarda özlərinə sığınacaq axtarmırlar. İrəvan müsəlmanlarının isə bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi səpələnmişlər və özlərinə heç yerdə sığınacaq tapa bilmirlər¹⁶². Bu məqalə Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə Ermənistan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların fərqi əyani şəkildə ifadə edirdi.

Azərbaycan Parlamenti 17 iyul 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur qəzasından və İrəvan quberniyasından olan qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı məsələ müzakirə etmişdir. Bağır bəy Rizayev bir il əvvəl İrəvanda 22 min müsəlman yaşadığını və onların çoxunun şəhəri tərk etdiklərini, son vaxtlar isə tək-tək qayıdanların evlərini və əşyalarını dağıdılmış gördüklərini söyləyir. O, erməni hökumətinin müsəlman qaçqınlarına kömək etmədiyini bildirir. Qarabəy Qarabəyov deyir: “Erməni aclarına, erməni hökuməti tərəfindən və Amerika heyətindən güclü taxıl gətirilib verilib. Amma oradakı müsəlmanların hamısı başdan-başa ac, paltarsız qapıdan-qapıya dolanırlar. Halları xeyli

162. “Azərbaycan” qəzeti (rusca), №142, 9 iyul 1919-cu il.

pisdir... Ermənistanda müsəlmanlar üçün bu cür yaşamaq mümkün deyildir... Müsəlman kəndlərində olan müsəlmanları çıxarıblar. İrəvan acları ilə doludur. Xahiş edirlər ki, (*xeyriyyə təşkilatları nəzərdə tutulur*) onlar kəndlərinə gedib ot ilə, ələfiyyat ilə yaşasınlar. Amma onları kəndə buraxmayıb deyirlər ki, kənddə 45 ev varsa, hamısı ermənilər ilə dolub, artıq müsəlman gələ bilməz. Xülasə, rəsmi xəbərlərə görə, ermənilər müsəlmanlara olmazın zülmələr edirlər. Qabaqda da ediblər. Qəbiristanlığın daşlarını belə çıxarıb, dağıtmışlar. Məscidlərin qapısını, pəncərəsini çıxarıb aparıblar. Damını uçurub orada rəzalətlər yapırırlar.” Sultan Məcid Qənizadə isə Ermənistan hökumətinin əsl simasını açaraq deyir: “Orada qardaşlarımızı kəsirlər, öldürürlər. Məqsədləri odur ki, müsəlmanlardan bir dənə qalmasın. Ata-baba yerlərindən tərək olsunlar...”¹⁶³.

Ermənistan hökumətinin baş naziri A.Xatisyan M.Təkinski barəsində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi etiraz məktublarında onun Ermənistanın daxili işlərinə müdaxilə etdiyini bildirir və geri çağırılması xahiş olunurdu. Lakin Azərbaycan hökuməti M.Təkinskinin gördüyü işləri yüksək qiymətləndirir və onun fəaliyyətini davam etdirməsini istəyirdi. Nəhayət ki, M.Təkinski Ermənistan hökumətinin daxili işlərinə müdaxilə bəhanəsilə Ermənistan hökuməti tərəfindən “*persona non grata*” elan edilmişdi. Bundan sonra M.Təkinski Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə istefa barədə raport yazmaq məcburiyyətində qalmış və hökumət onun istefasını qəbul etmişdi.

M.Təkinskidən sonra görkəmli Azərbaycan yazıçısı və siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi. Ə.Haqverdiyev İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı faktlarının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür.

Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinskinin 11 noyabr 1919-cu ildə Himayəçilik Nazirliyinə göndərdiyi məruzəsində Ermənistan hökumətinin əsl siması açılırdı: “1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində 0,5 milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb. (Naxçıvan qəzasından, Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhali hər şeyini itirib. Dağıntıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və aclıqdan məhv olurlar, dəfələrlə talanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin

163. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, s. 855-559.

müsəlmanları, Zəngibasarın Göykümbət, Arbat, Ağcaqışlaq və Çarbox kəndləri aiddir. Qəti demək olar ki, ölənlərin sayı 100-120 min nəfərdir. 50 min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmiədzində yaşayırlar. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sığıntıblar. Bəziləri Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər. İndiki məqamda 50 min nəfərə ərzaq yardımı (un, taxıl və çörək şəklində) göstərilməlidir. İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhalinin sayı 8 min nəfərdir”¹⁶⁴.

1919-cu il dekabrın 20-də Tiflisdə İrəvan quberniyası və Qars vilayətindən gələn qaçqınların söylədiklərinə əsasən tərtib edilən protokolda qeyd olunurdu ki, Araz və Tarasum çaylarının digər sahilində, Uluxanlı stansiyasından 17 verst məsafədə, daha təhlükəsiz yerdə mal-mülkü talan edilmiş və tamamilə yandırılmış 50 min qaçqın toplaşmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın İrəvanda nüməyəndəliyinin sərəncamında 14 nəfər əməkdaşın çalışdığı, onların da vəzifəsinin İrəvanda qaçqınları himayə edərək, onları Azərbaycana göndərməkdən ibarət olduğu, lakin İrəvandan 20 verstdən artıq uzaq məsafədə olan qaçqınların isə taleyin hökmünə buraxıldıqları da protokolda qeyd edilmişdi¹⁶⁵.

Azərbaycan Parlamentinin 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasında qaçqınların məsələsi müzakirə edilmiş, Ermənistandan 300 min qaçqının gəldiyi qeyd olunmuşdur¹⁶⁶.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyindən Mir Mahmud Mirbabayevin 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərirdi ki, İrəvan şəhərində müsəlmanların vəziyyəti daha ağırdır: müsəlman mağazaları yoxdur, evlər dağıdılıb, təhlükəsiz yaşayış üçün heç bir zəmanət yoxdur”¹⁶⁷.

Ə.Haqverdiyevi 1920-ci il martın 8-də Azərbaycana məxsus vaqonda Tiflisdən İrəvana gedərkən yolda erməni quldurları qarət etmişdilər. Erməni kəşfiyyatı əvvəlcədən xəbər tutmuşdu ki, Ə.Haqverdiyev Diplomatik missiya üçün hökumətin ayırdığı vəsaiti qatarla Bakıdan İrəvana özü ilə aparacaq. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1920-ci il martın 8-də Bakı-Tiflis-İrəvan qatarında İrəvana gedərkən erməni quldurları onu Gürcüstanla Ermənistan arasındakı neytral zonada silahla hədələyərək, diplomatik missiya üçün apardığı 2 milyon Cənubi Qafqaz bonunu və 3,4 milyon Azərbaycan bonunu,

164. ARDA, fond 2894, siy. 1, iş 1, v. 19.

165. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 40, v. 186-187.

166. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998, s. 695.

167. ARDA, fond.897, siy. 1, iş. 78, v. 22-24.

40 min manatlıq şəxsi vəsaitini əlindən alıb aparmışdılar¹⁶⁸.

Ə.Haqqverdiyev ermənilərin quldurluğu barədə Ermənistan prokurorluğuna şikayət etsə də bir nəticə hasil olmamışdı. Bu hadisədən bir müddət sonra Ə.Haqqverdiyev daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verərək Bakıya qayıtmışdı.

1920-ci il martın 16-da Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinski İrəvanda diplomatik nümayəndə təyin edilmişdi. T.Makinskinin aqibəti də sələflərinin aqibəti kimi olmuşdu. Həmin ilin mayında Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Zəngibasarda azərbaycanlı əhalinin silahlı üsyanına yardım göstərilməsi ittihamı ilə T.Makinski başda olmaqla diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarına qarşı cinayət işi açılmışdı. T.Makinski təcili Tiflisə gələrək həbsdən canını qurtara bilsə də, digər əməkdaşlar tutulmuşdular. Azərbaycan hökuməti bunun qarşılığında Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarını həbs etmiş, bundan sonra İrəvanda nəzarətdə olan azərbaycanlı əməkdaşlar azad edilmişdilər.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən daşnak hökumətinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha kütləvi və kəskin xarakter almışdı.

1919-cu ildə 29 min əhalisi olan İrəvan şəhərində 14 min nəfər, Eçmiədzin qəzasında isə 6 ay ərzində 4 min nəfər aclıqdan həlak olmuşdu Təbii ki, aclıqdan həlak olanların mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olmuşdular. Çünki həmin dövrdə azərbaycanlılar evlərindən bayıra çıxa bilmədiklərindən ölümə məhkum edilmişdilər. Halbuki, həmin dövrdə Ermənistanda doktor Yarrounun sədrliyi ilə Amerikanın Ermənistana Yardımı Komitəsi fəaliyyət göstərirdi.

İrəvan şəhərində azərbaycanlıların bir qisminin erməni qırğınlarından canlarını salamat qurtarmalarının başlıca səbəbləri onların kompakt şəkildə (şəhərin Dəmirbulaq, Təpəbaşı, Qala şəhər və Köhnə şəhər hissələrində) məskun olmaları, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin, Azərbaycan Himayəçilik nazirliyinin, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən nümayəndələrinin mümkün qədər nəzarətləri olmuşdu. Yerlərdə isə belə nəzarət olmadığından erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətləri istədikləri şəkildə həyata keçirirdilər.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112, Gəncə quberniyasında 323 (o cümlədən, Zəngəzurdə 166, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 300,

168. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 897, siyahı1, iş 91, vərəq 24-25.

Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir milyona yaxın əhali öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmışdır. Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdə təkcə indiki Ermənistan ərazisində 500-dən artıq azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, onların böyük əksəriyyəti erməni yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdi.

1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər azərbaycanlının yaşadığı təsbit edildiyi halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də təqribən 10 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı¹⁶⁹.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıda bilmişdi. 1922-ci ildə İrəvanda cəmi 5124 azərbaycanlı yaşadığı halda, ermənilərin sayı 40396 nəfərə çatmışdı. Başqa sözlə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanlılar 2,5 dəfə azalmış, ermənilərin sayı isə təqribən 4 dəfə artmışdı.

Ermənilərin XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və deportasiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti 26 mart 1998-ci ildə “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” fərman imzalamış və bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırım günü elan edilmişdir.

169. Կորկոդյան Չավեն. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը. (1831-1931), Յերևան, 1932, p.184. (Korkodyan Zaven. Xorhrdayin Hayastani bñakçutyuni. (1831-1931) (Sovet Ermənistanının əhalisi. Yerevan, 1932).

1948-1953-cü illər deportasiyası

İstər çar Rusiyası dövründə, istərsə də Sovet hakimiyyəti illərində erməni siyasi dairələri tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmişlər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1905-1906-cı və 1918-1920-ci illərdə həyata keçirdikləri kütləvi qırğınlar və soyqırım aksiyaları məhz müəyyən tarixi şəraitin onlara verdiyi fürsətin nəticəsi idi ki, bu haqda əvvəlki bölmələrdə ətraflı söhbət açılmışdır. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası isə ermənilərin və onların havadarlarının İkinci Dünya müharibəsinin sonunda Sovet İttifaqının üstün mövqeyə çıxması ilə yaranan şəraitdən bəhrələnmək siyasətinin növbəti mərhələsi idi.

1944-cü ilin iyununda Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Qurgen Arutinov məşhur sovet tarixçisi akademik Yevgeni Tarleni İrəvana dəvət edərək, onunla “Qərbi Ermənistan”ın (*yəni Türkiyənin Şərqi Anadoludakı ərazisinin bir hissəsinin – N.M.*) Sovet Ermənistanına “qovuşdurulması” aspektlərini müzakirə etmişdi. Nəticədə akademik Tarlenin Sov.İK(b)P MK-ya təqdim etdiyi arayış SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İosif Stalinin yanında müzakirə edilsə, də heç bir qərar qəbul edilməmişdi¹⁷⁰.

İkinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın ermənilərin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə SSRİ-nin Türkiyəyə hücum etmək planları üst-üstə düşürdü. İ.Stalin Rusiya ilə Türkiyənin 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, yəni Qars və Ərdahan vilayətlərini yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi. Lakin Türkiyədən qoparılması nəzərdə tutulan ərazilərin məskunlaşdırılması problemi qarşıya çıxmışdı. Bu problemin xaricdə məskunlaşan Türkiyə əsilli ermənilərin hesabına həll edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qarşıdan isə bütün ermənilərin katolikosunu seçmək kampaniyası gəlirdi. İ.Stalin bu məqamdan istifadə edərək, Eçmiədzin kilsəsinin arxiyepiskopu, katolikos postuna real namizəd Gevork Çörəkçyanı Moskvaya çağırır. 1945-ci il aprelin 19-da Gevork Çörəkçyan Stalinlə görüşür. Görüşün sonunda Stalin deyir ki, Sovet hökuməti 1921-ci ildə Türkiyəyə verilmiş torpaqları qaytarmaq istəyir, arzu olunandır ki, həmin torpaqlarda Türkiyədən qaçmış və hazırda xaricə səpələnmiş ermənilər məskunlaşdırılsınlar. Stalin təqribən 100 min erməninin immiqrasiyasını təşkil etmək haqqında tezliklə hökumətin qərarının olacağını bildirir və

170. “Ноев Ковчег” qəzeti (rusca), № 3, март, 2009.

Eçmiədzin kilsəsinin bu işdə köməklik göstərməsini istəyir¹⁷¹. Məhz bu görüşdən sonra ermənilərin xaricdən Ermənistanı köçürülməsinə və paralel olaraq, azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə ciddi hazırlıq görülür. Sovet hökuməti azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsinin (*əslində, deportasiya edilməsinin*) zəruriyyətini Mingəçevir su anbarı tikilib istifadəyə verildikdən sonra Kür-Araz ovalığında yeni suvarılan torpaq sahələrinin yaranacağı və həmin torpaqlarda pambıq yetişdirmək üçün işçi qüvvəsinə ehtiyac olacağı ilə əsaslandırmağa çalışdı.

1945-ci il mayın 15-də Ermənistan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Q.Arutinov məktubla İ.Stalinə müraciət edərək, xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına “qaytarılması” haqqında qərarın qəbul edilməsini xahiş edir. İyunun 6-da Stalin Kremlə Arutinovu qəbul edir. Arutinov Stalinə Türkiyə ilə 1914-cü ildəki vəziyyətə uyğun sərhədləri bərpa etmək haqqında məktubunu təqdim edir. İ.Stalin xarici işlər naziri Vyacheslav Molotova tapşırır ki, ona 1914-cü il və 1921-ci il xəritələrini təqdim etsin.

Oktyabrın 27-də Arutinov yenidən Stalinin qəbulunda olarkən Stalin ona Sovet hökumətinin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasının gündəlikdən düşmədiyini bildirir. Arutinov 300 mindən artıq erməninin Sovet Ermənistanına can atdığını, lakin ilk öncə “mövcud ədalətsizliyin” aradan qaldırılmasını – yəni Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələsinin həll edilməsini xahiş edir. Arutinov görüşün sonunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanı birləşdirilməsi haqqında növbəti məktubunu Stalinə təqdim edir¹⁷².

SSRİ Xalq Komissarları Soveti 21 noyabr 1945-ci il tarixdə “Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərar qəbul edir. Bundan bir həftə sonra ÜİK(b)P MK-nın ikinci katibi G.Malenkov Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi barədə Arutinovun Stalin qarşısında qaldırdığı vəsatəti Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova göndərir. 1945-ci il dekabrın 10-da M.C.Bağirov həmin məktuba cavab olaraq göndərdiyi məktubda bildirir ki, o, Arutinovun təklifi ilə o şərtlə razıdır ki, Şuşa istisna olmaqla, Ermənistanın əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Əzizbəyov, Vedi və Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin¹⁷³. Bundan sonra həmin məsələ qapadılmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası məsələsi aktuallaşmışdı.

171. Геворгян Паргев. В борьбе за существование. “Армянский вестник” qəzeti, Moskva, sentyabr, 1993.

172. “Ноев Ковчег” qəzeti, № 3, mart, 2009.

173. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra - ARPIİSSA), fond 1, siy. 169, iş 249, v. 8-12.

SSRİ Ali Sovetinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanına əsasən xaricdən Ermənistana “repatriasiya” edilən ermənilərə Sovet İttifaqının ərazisinə daxil olduqları andan etibarən SSRİ vətəndaşı statusu verilməsi qərara alınmışdı. Əslində, xaricdən köçürülüb gətirilən erməniləri “repatriant” adlandırmaq elmi nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyildi. Çünki köçürülüb gətirilən ermənilər heç vaxt indiki Ermənistan ərazisində yaşamamışdılar. Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İraq, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50 min 900 nəfər erməni Ermənistana köçürülür. 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilərək Ermənistanda yerləşdirilir. Ermənistan rəhbərliyi 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə xaricdən köçürülüb gətirilən ermənilərin sayının azalmasının səbəbini onunla izah edirdi ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər. Ümumiyyətlə, 1946-1949-cu illərdə xarici ölkələrdən Ermənistana 96 min erməni köçürülmüşdü ki, onların da xeyli hissəsi İrəvanda məskunlaşmışdı. Onlar əsasən şəhər ətrafındakı Nor-Areş, Zeytun, Nor Kilikiya massivlərində məskunlaşdırılmışdılar¹⁷⁴.

Tarixçilər SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasını İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ ilə Qərb dövlətləri arasında “soyuq müharibənin” başlanğıc mərhələsi kimi izah edirlər. Sovet hökuməti ilə ABŞ və İngiltərə arasında aparılan uzun sürən diplomatik danışıqlar nəticəsində nəhayət ki, Sovet hökuməti Türkiyəyə hücum etmək niyyətindən əl çəkmişdi. Ermənilər Sovet hökumətinin köməyi ilə Qars və Ərdahanı ələ keçirmək fürsətini əldən versələr də, 100 minə yaxın azərbaycanlı əhalinin tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilməsinə nail oldular.

1947-ci il dekabrın əvvəlində Azərbaycan və Ermənistan K(b)P MK-larının birinci katiblərinin adından İ. Stalinin adına məktub göndərilir. Birgə məktubda Ermənistanda yaşayan 130 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi məsələsini həll etmək xahiş olunurdu. Surəti Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan həmin məktubun altında imza, imzalanma tarixi və göndərilmə nömrəsi qeyd olunmamışdır¹⁷⁵.

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz

174. История армянского народа, Ереван, 1980, с.365.

175. АРПİІSSA, фонд 1, сий. 222, іş 72, v. 1-2.

Совет Министров СССР

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

от 23 декабря 1947 г. № 4083

Москва, Кремль

О переводе части колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Куря-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР

доп. 10/111-48 г. N: 754

Совет Министров Союза ССР ПОСТАНОВЛЕНИЕ:

1. Переселить в 1948—1950 годах на добровольных началах в Куря-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР 100 тысяч колхозников и другое азербайджанское население из Армянской ССР, из них: 10 тысяч человек — в 1948 году, 40 тысяч человек — в 1949 году и 50 тысяч человек — в 1950 году.
2. Обязать Совет Министров Азербайджанской ССР и Совет Министров Армянской ССР: а) организовать среди колхозников и другого азербайджанского населения разъяснение условий и льгот, предоставляемых государством переселенцам в Куря-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР; б) обеспечить полный расчет колхозов с колхозниками — переселенцами не позднее чем за 10 дней до их выезда на выработанные ими трудовые в размерах, предусмотренных производственными планами колхозов; в) обеспечить перевозку переселенцев всего имущества у них в личном пользовании имущества, скота и птицы.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il qərarı.

olmayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavə olaraq “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” ikinci qərar qəbul etmişdir. 14 maddədən ibarət olan bu qərarla köçürmə ilə əlaqədar olaraq SSRİ hökumətinin, habelə Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər Sovetlərinin qarşısında konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu¹⁷⁷.

Azərbaycanda köçürmə işlərinə bilavasitə Nazirlər Sovetinin milliyyətə erməni şöbə müdirləri Nerses Brutens (*N.Brutens uzun müddət Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini olmuş Karen Brutensin atasıdır*) və Ruben Sevumyan (*R.Sevumyan təqribən 25 il Nazirlər Sovetində kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir – N.M.*) rəhbərlik etmişdilər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin il Ermənistan SSR-in kənd rayonlarının kolxozçuları ilə bərabər İrəvan şəhərinin Stalin və Spandaryan rayonlarından 105 azərbaycanlı

176. ARPIİSSA, fond 1, siy. 222, iş 48, v. 14-17.

177. ARPIİSSA, fond 1, siy. 222, iş 48, v.21-25.

ailəsinin (400 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulurdu¹⁷⁸.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyev 13 dekabr 1948-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V.Malenkova ünvanlandığı SSRİ Nazirlər Sovetinin 27 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının yerinə yetirilməsinin vəziyyəti haqqında hesabat xarakterli məktubunda Kür-Araz ovalığına köçürülən əhali üçün bütün zəruri şəraitin olmadığı - yaşayış üçün mənzillərin olmaması, torpağın yararlı hala salınmaması, su təchizatının həll edilməməsi, sanitar-profilaktik müəssisələrinin olmaması vurğulanırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürülmə planında dəyişiklik edilərək bu rəqəmin 1949-cu ildə 12000-15000 nəfərdən artıq nəzərdə tutulmaması, Ermənistanın dağlıq rayonlarından köçürülənlərin Azərbaycanın dağlıq rayonlarında yerləşdirilməsinə icazə verilməsi SSRİ Nazirlər Sovetindən xahiş edilir və həmin şəxslərə də SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli güzəştlərin şamil edilməsinin məqsədmüvafiq olması qeyd edilirdi¹⁷⁹.

Lakin SSRİ Nazirlər Soveti dəfələrlə edilən bu cür müraciətlərə bir qayda olaraq cavab verirdi ki, təsdiq edilmiş köçürmə qrafikindən kənara çıxmaq olmaz.

SSRİ hökumətinin azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında verdiyi qərarlar Ermənistan hökumətinə şans vermişdi ki, İrəvan ətrafında və Ermənistanın sərhədləri boyunca mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini köçürmək yolu ilə birdəfəlik xəritədən silə bilsin. Ermənistan hökumətinin nümayəndələri azərbaycanlı əhalinin psixoloji cəhətdən köçürülməyə hazırlanması üçün müxtəlif şayiələr yayırdılar. Ermənistan SSR-in daxili işlər naziri general-mayor Xoren Qriqoryanın imzası ilə 3 may 1948-ci ildə Mir Cəfər Bağırova ünvanlanmış “Azərbaycan SSR-ə qarşıdakı köçürülmə ilə əlaqədar Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi arasındakı əhval-ruhiyyə haqqında arayış”da tək cə köçürülməsi nəzərdə tutulan rayonların azərbaycanlı əhalinin

С в о д н ы й п л а н

НЕРАСРЕДЕЛЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КЪ АРМЯНСКОМУ ССР В АЗЕРБ. ССР В 1948 ГОДУ.

Р А Й О Н ы	Азербайджанского населения всего		Подлежит передаче в 1948 году		В том числе:			
	Хозяев	Душ	Хозяев	Душ	Хозяев	Душ	Хозяев	Душ
Артеветский район	753	2923	505	2005	330	1282	175	723
Басиргечарский "	-	1906	309	1533	124	545	185	888
Вчмаванский "	180	745	180	745	-	-	180	745
Посиберинский "	468	2233	245	1179	245	1179	-	-
Октябрьский "	259	1145	259	1165	12	31	247	1134
Р-н им. Берия	40	170	40	170	40	170	-	-
Вадлиский район	-	5527	-	500	-	500	-	-
Зангябе сарский р-н	3057	12929	737	3569	405	2115	332	1394
Котайский "	38	208	38	208	38	208	-	-
Гор. Вранян	-	-	65	230	65	230	-	-
Итого:		45685	2378	11244	1159	6360	1119	4884

İrəvandan deportasiya.

178. ARDA, fond 411, siy. 28, iş 678, v. 241.

179. ARDA, fond 411, siy. 9, iş 734, v. 71-74.

deyil, bu işdə marağı olan, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsini arzulayan ermənilərin söylədikləri də öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlı əhalinin dədə-baba yer-yurdlarından köçmək istəmədiklərini söyləmələri təbii idi. Ermənilərin Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə bağlı söylədiklərinə arayışda yer verilməsi isə dolayısı ilə rəsmi İrəvanın mövqeyini ifadə edirdi. Məsələn, İrəvanda Sosial Təminat Nazirliyi sistemində işləyən bir erməninin söylədiyi aşağıdakı fikirlər arayışda öz əksini tapmışdır: “Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi şübhə doğurmur. İlk növbədə, Araz və Axuryan (Arpaçay) çaylarının sahilləri boyu yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək, sonra Yerevandakı azərbaycanlıların köçürülməsinə başlanacaq. Sərhəd rayonlarının kəndləri də azərbaycanlılardan təmizlənəcək...” Başqa bir erməni isə öz arzularını belə ifadə edirdi: “Azərbaycanlıları təkə Ermənistandan deyil, eləcə də Naxçıvan MSSR-dən köçürmək və Naxçıvanı Ermənistan ərazisinə birləşdirmək lazımdır”¹⁸⁰.

Arxiv sənədlərində İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların deportasiyasına dair faktlar öz əksini tapmışdır. 1948-ci ildə İrəvan şəhərinin Stalin, Kirov, Molotov və Spandaryan rayonlarında yaşayan 437 ailə (1886 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü¹⁸¹. 1949-cu ildə isə İrəvan şəhərinin Beriya rayonundan 8 ailə (39 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü¹⁸². 1950-ci ildə İrəvan şəhərinin Stalin, Kirov, Spandaryan, və Mikoyan rayonlarından 43 ailə (181 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü¹⁸³. 1951-ci ildə isə İrəvan şəhərindən daha 9 ailə (42 nəfər) Azərbaycana deportasiya edilmişdi¹⁸⁴. 1952-ci ildə İrəvan şəhərindən 22 ailə (73 nəfər) deportasiya edilmişdi¹⁸⁵. 1953-ci ildə də İrəvan şəhərindən 22 ailə (73 nəfər) deportasiya edilmişdi¹⁸⁶.

Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə İrəvan şəhərindən 541 ailə (2294 nəfər) Azərbaycana deportasiya edilmişdi.

İrəvan şəhərindən deportasiya edilən azərbaycanlılar Bakının Əzizbəyov rayonunda, Kirovabad (Gəncə) şəhərində, Sabirabad, Xanlar (Göygöl), Şamxor (Şəmkir), Quba, Jdanov (Beyləqan), Daşkəsən, Yevlax, Sabirabad, Saatlı və Salyan rayonlarında məskunlaşdırılmışdı.

İrəvan şəhərindən köçürülən azərbaycanlı əhalinin bir qismi Azərbaycanın aran rayonlarında iqlim şəraitinə uyğunlaşmadıqlarına görə və o dövrdə yayılmış yoluxucu xəstəliklərə düşər olaraq tələf olmuşdular.

180. ARPİİSSA, fond 1, siy. 221, iş 1, v. 21.

181. ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 1-6.

182. ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 7-15.

183. ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 29-32.

184. ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 33-35.

185. ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 54-56.

186. ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 79-81.

Köçürülənlər üçün yeni mənzillər tikilib istifadəyə verilmədiyindən onlar əsasən ictimai binalarda, yararsız tikililərdə, anbarlarda, tövlələrdə, yerli əhalini sıxışdırmaq yolu ilə onların mənzillərində yerləşdirilmişdi.

1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına son qoyulmuş və yaşayış şəraiti ağır olan əhalinin az bir qismi Ermənistanın kəndlərindəki boş qalan evlərinə qayıda bilmişdilər. İrəvan şəhərindən köçürülən azərbaycanlıların evlərində xaricdən gələn ermənilər məskunlaşdığı üçün onların heç biri geri qayıda bilməmişdi.

Azərbaycanlıların deportasiyası nəticəsində Ermənistan rəhbərləri Əştərək, Martuni (Aşağı Qaranlıq), Qarabağlar, Abovyan (Ellər), Eçmiədzin və Hoktenmberyan rayonlarından azərbaycanlıların izinin silinməsinə nail oldular.

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası başa çatdırıldıqdan sonra digər bir prosesə start verildi. Ermənistanda yaşayan əhalinin azalmasını bəhanə edərək respublika və rayon miqyasında müəyyən vəzifələr tutan azərbaycanlı kadrların ermənilərlə əvəz edilməsi aksiyası həyata keçirildi. İlk növbədə bu proses paytaxt İrəvandan başlandı. Ermənistan KP MK-nın məsul işçiləri Məmməd İsgəndərov və Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini Rəhim Allahverdiyev, kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Hüseyn Məmmədov vəzifələrindən azad edildilər. Ermənistan SSR Ali Soveti sədrinin müavini Mirzə Bəşirov Ali Sovetin 9 aprel 1949-cu il tarixli sessiyasının qərarı ilə tutduğu vəzifədən azad edildi. Onların bəzilərini ali partiya təhsili almaq üçün Bakıya göndərdilər ki, bir daha geri qayıtmaq şansları olmasın.

Qarabağlar, Vedi, Zəngibasar, Krasnoselo rayonlarının partiya komitələrinin azərbaycanlı birinci katibləri, digər 10 rayonda isə ikinci və üçüncü katibləri vəzifədən azad edilərək yerlərinə erməniləri təyin etdilər. Amasiya, Basarkeçər və Krasnoselo rayonlarından başqa, yerdə qalan rayonlarda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlər bağlandı.

2007-ci ildə yaradılmasının 125 illiyi təntənəli surətdə qeyd edilən İrəvan teatri da azərbaycanlıların deportasiyası haqqında qərarlardan öz payını aldı. Cəfər Cabbarlının adını daşıyan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatri deportasiya illərinin hər cür təzyiq və sıxıntılına baxmayaraq, 1948-1949-cu illərdə «Məşədi İbad», «Leyli və Məcnun», «Eşq və İntiqam», «Şah İsmayıl» kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, 1949-cu ildə teatr azərbaycanlıların yaşamadığı Basarkeçər rayonunun mərkəzinə köçürülmüş, 1952-ci ildə isə maliyyələşdirilməməsi səbəbindən bağlanmışdı. Teatrın istedadlı kollektivinin üzvləri Bakı və Gəncə teatrlarında özlərinə yeni

iş yerləri tapmaq məcburiyyətində qalmışdılar. İrəvan teatrı düz 15 ildən sonra - yəni 1967-ci ildə yenidən İrəvanda fəaliyyətini bərpa etmişdi.

Ermənistanda azərbaycanlı əhalini başsız qoymaq, ali təhsilli kadrların çoxalmasına imkan verməmək məqsədilə ilk növbədə X. Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunda 1937-ci ildən təhsili Azərbaycan dilində olan bölmələri – dil-ədəbiyyat, tarix-coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri və Ermənistan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda mövcud olan eyniadlı fakültələr bağlanaraq, 1948-ci ildə Azərbaycandakı müvafiq institutlara köçürüldülər. 1948-ci ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutunda işləyən 8 azərbaycanlı müəllimin ailəsi (45 nəfər) Bakıya deportasiya edilmişdi¹⁸⁷.

Ermənistanın kənd rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhalinin Xanlar rayonunda məskunlaşmalarına hər cür maneçilik törədildi. Həmin ildə açılan və Azərbaycan elminə, təhsilinə görkəmli xadimlər bəxş edən İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumu bağlanaraq onun fakültələri kənd rayonu hesab edilən Xanlar rayon mərkəzinə köçürüldü. 1948-ci ildə İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumunda işləyən 18 müəllimin ailəsi (83 nəfər) Xanlar şəhərinə (indiki Göygöl şəhəri) deportasiya edilmişdi¹⁸⁸.

Təbii ki, İrəvan şəhərində azərbaycanlı ali məktəb və texnikum müəllimlərinin öz ailələri ilə birlikdə şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalması ümum-təhsil prosesində ciddi problemlər yaratmışdı. Bir çox azərbaycanlı ailələri öz övladlarına normal təhsil vermək üçün Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına köçmək məcburiyyətində qalmışdı.

1948-53-cü illər deportasiyası nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi yarıbayarı azalmışdı. Bunu 1939-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 6569 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması müqabilində, 1959-cu ildə 3413 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması əyani göstərir. (1949-cu ildə siyahıyaalma keçirilməmişdir).

Araşdırmalar göstərir ki, azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Həmin qərarla Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanlının köçürülməsi (əsinde, deportasiyası) nəzərdə tutulmuşdusa da, adi insan hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları zorakı üsullarla həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200-dən artıq yaşayış məntəqəsindən) təqribən 100 min nəfər azərbaycanlı deportasiya edilmişdir.

187. ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 1-6.

188. Yəni orada.

Xalqımıza qarşı tarixi cinayət kimi qiymətləndirilən bu aksiyaya hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamışdır.

Beynəlxalq ictimaiyyət 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu faciənin miqyasından xəbərsizdir. İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyası Sovet Ermənistanının rəhbərlərinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin növbəti mərhələsi idi.

1988-1989-cu illər deportasiyası

Azərbaycanlıların İrəvandan 1988-89-cu illər deportasiyası, 1828-ci ildən etibarən Rusiyanın həyata keçirdiyi şəhərin etnik tərkibinin erməniləşdirilməsi siyasətinin və sonrakı dövrlərdə isə Ermənistan hökumətinin reallaşdırdığı etnik təmizləmə siyasətinin son mərhələsi oldu.

“Şəhərinin əhalisi” adlanan bölməmizdə şəhər əhalisinin dinamikası haqqında ətraflı məlumat vermişik. Azərbaycanlıların Ermənistandan, o cümlədən də İrəvan şəhərindən son kütləvi deportasiyasına hazırlıq hələ 1960-cı illərin ortalarından başlanmışdı. Ermənistanda antitürk, antiəzərbaycanlı təbliğatı həmin vaxtdan etibarən var gücü ilə işə salınmışdı. 1964-cü ildə Moskvanın razılığı ilə Ermənistan KP MK uydurma “böyük qırğın”ın (o vaxt indi işlədilən “erməni soyqırımı” termini əvəzinə, “böyük qırğın” (“medz yeğerni”) ifadəsi işlədilirdi) 50 illiyinin 1965-ci il aprelin 24-də qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Ermənistanın bütün kütləvi informasiya vasitələri, nəşriyyatları, redaksiyaları 1915-ci il uydurma qırğınların təbliği ilə məşğul olmuşdular. Həmin dövrdə İrəvanda Ermənistanı Yenidənbirleşdirmə Hərəkatı yaradılmışdı. Yüz minlərlə azərbaycanlı və türk dinc əhalisinin qətlinə rəhbərlik etmiş Andranik Ozanyanın anadan olmasının 100 illiyi 1965-ci ilin fevralında təntənəli surətdə qeyd edilmiş, sonra isə Ucan kəndində onun heykəli ucaldılmışdı. Həmin vaxtadək gizli fəaliyyət göstərən «Daşnaksutyun» partiyası fərsətdən istifadə edərək, bir növ açıq fəaliyyətə keçmişdi.

Rusiya tarixçisi Vladimir Kozlov “Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953-1985 гг.” əsərində yazır ki, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi (DTK) aprelin 24-də İrəvanda millətçilik şüarları və ərazi iddiası tələbi ilə mitinq keçirmək istəyən gənclərin bir qrupunu həbs etsə də, həmin gün baş verən iğtişaşların qarşısını ala bilməmişdi. Həmin hadisələr barədə SSRİ DTK-sının sədri V.Semiçastnı Sov.İKP MK-nın katibi P.Demiçevə göndərdiyi məlumatda belə ifadə etmişdi: “Aprelin 24-də səhərdən gecə saatlarınadək İrəvanda Lenin adına meydanda və digər yerlərdə keçirilən kortəbii mitinqlərdə 3 mindən 8 minədək adam iştirak etmişdir. Orada çıxış edənlər Ermənistan torpaqlarının qaytarılmasını (*aydındır ki, Dağlıq Qarabağı - Kozlov V.*), “erməni məsələsi”nin ədalətli həllini və həbs edilən 7 nəfər gəncin (*1964-cü ildə həbs edilən millətçi qrupun üzvləri nəzərdə tutulur - Kozlov V.*) azad edilməsini, həmçinin xaricdən ermənilərin köçürülməsinin sürətləndirilməsini və Ermənistanda əhalinin sıxlığı böhran hədinə çatdığı üçün onların Naxçıvanda yerləşdirilməsini tələb etmişlər. Bu tələblər meydanda

tərtib edilmiş müraciətə daxil edilmiş və Sov.İKP MK-ya, Nazirlər Sovetinə və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinə ünvanlanmışdı¹⁸⁹. Miting iştirakçıları həmin tələbləri gün ərzində şəhərin müxtəlif yerlərində səsləndirmiş, axşam isə Spəndiarov adına teatrın binasında Eçmiədzin kilsəsi ilə birlikdə keçirilən anım tədbirinin rəsmi hissəsindən sonra teatrın qapılarını sındıraraq içəri daxil olmuş, Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları barədə rəsmi bəyanat verilməsini respublika rəhbərliyindən tələb etmişdilər.

Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından keçən müddət ərzində ilk dəfə idi ki, açıq şəkildə, izdiham qarşısında Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası irəli sürülürdü. 1965-ci il aprel hadisələrindən sonra azərbaycanlılara qarşı diskriminasiya siyasəti gücləndirilmiş, nəticədə İrəvan şəhərindən və ətraf rayonlardan yüzlərlə azərbaycanlı ailəsi təzyiqlərə tab gətirməyərək Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdu. Bu, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün sonun başlanğıcı demək idi.

XX əsrin 60-70-ci illərində Ermənistan rəhbərliyi dəfələrlə Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini qaldırmışdı. Dağlıq Qarabağda erməni separatizmi Ermənistan rəsmiləri və ziyalıları tərəfindən körüklənirdi. Vaxtaşırı olaraq Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda yaşayan erməni ziyalıların imzası ilə SSRİ-nin müxtəlif instansiyalarına “tarixi ədalətsizliyin bərpa edilməsi” - yəni ermənilərin Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarının təmin edilməsi üçün müraciətlər göndərilirdi. Bütün bunlara paralel olaraq, azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılması üçün rəsmi İrəvan tərəfindən hər cür vasitələrə əl atılırdı.

Ermənistanın iqtisadiyyatı, onun sənaye müəssisələri bütövlükdə Azərbaycandan qidalanmasına baxmayaraq, erməni ziyalıları, mədəniyyət və incəsənət xadimləri mütəmadi olaraq antitürk, antiazərbaycan təbliğatını gücləndirir, erməni və Azərbaycan xalqları arasında ədavət toxumu cücərdirdilər.

1983-cü il aprelin 24-də ermənilər genosid gününü bəhanə edərək İrəvan şəhərinə bitişik Masis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzində (Uluxanlıda) azərbaycanlılar yaşayan evlərə basqınlar etmiş, qəsəbədəki qəbiristanlıqda qəbir daşlarını qırıb dağıtmışdılar. Müdafiəsiz əhali Türkiyə sərhədinə sığınmağa məcbur olmuşdu. Yalnız hərbiçilər işə qarışdıqdan sonra azğınlıqlara son qoyulmuşdu. Bu cür hadisələr İrəvan şəhərində və azərbaycanlıların kompakt şəkildə yaşadıkları Ermənistanın 22 rayonunda müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif formada baş verirdi¹⁹⁰.

189. Козлов, В. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953-1985 гг., Москва: Олма-Пресс, 2006, с. 425.

190. Arzumanli Vaqif, Mustafa.Nazim. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998, s. 126-127.

Ermənistanda azərbaycanlı kadrların məsul vəzifələrə irəli çəkilməsinə qadağa qoyulmuşdu. Həmin dövrdə Ermənistanda iki yüz mindən artıq azərbaycanlı yaşadığı halda, Ermənistan KP MK aparatında mə Nazirlər Sovetində onları bir nəfər inspektor təmsil edirdi. Yalnız Ermənistan KP MK-nın, Ali Sovetin və Nazirlər Sovetinin orqanı olan və Azərbaycan dilində nəşr edilən “Sovet Ermənistanı” qəzetinin azərbaycanlı redaktorları ənənəvi olaraq Ermənistan SSR Ali Sovet sədrinin ictimai əsaslarla müavini seçilirdi. Komsomolun Mərkəzi Komitəsində isə yalnız 1981-ci ildən etibarən bir nəfər azərbaycanlı təlimatçı işləyirdi.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan milli ayrıseçkilik siyasətinə, onların müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırılmasına nəhayət ki, Sov.İKP MK reaksiya verməyə məcbur olmuşdu. Sov.İKP MK-nın 17 oktyabr 1984-cü il tarixli qərarında göstərilirdi ki, son vaxtlarda Ermənistanda millətçilik əhval-ruhiyyəsini qızıqsıdıran əsərlər yazılır, tarixi həqiqətlər təhrif edilir, azlıqda qalan millətlərin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına imkan yaradılmır, partiya, sovet və təsərrüfat strukturlarında onların nümayəndələri təmsil olunmurlar və s. Bütün bunlarla müqayisədə, həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan ermənilər bütün instansiyalarda məsul vəzifələrə təyin edilirdilər. Azərbaycanda erməni millətindən olan nazir və neçə-neçə nazir müavini, rayon partiya komitələrinin katibləri, icraiyyə komitələrinin sədrləri, respublika miqyaslı idarələrin rəisləri var idi. Xüsusən, hüquq-mühafizə orqanlarında ermənilər həddindən artıq kök salmışdılar. Dağlıq Qarabağda isə əhalinin təqribən 30 faizini təşkil edən azərbaycanlılar həmin nisbətdən xeyli aşağı səviyyədə vilayətin idarəçiliyində təmsil olunurdular.

1985-ci ilin martında Mixail Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın baş katibi seçilməsindən sonra ermənilər xeyli fəallaşmışdılar. M.Qorbaçovun elan etdiyi “yenidənqurma” və “aşkarlıq” prinsipləri Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin yenidən baş qaldırmasına şərait yaratmışdı. Kremldə yüksək vəzifəli ermənilərin tam əhatəsində olan M.Qorbaçov 1987-ci ilin oktyabrında Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini və Siyasi Büro üzvlüyündən istefaya göndərilməsinə nail oldu. 1987-ci il noyabrın 16-da M. Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri Abel Aqanbekyanın Parisdə “İnterkontinental” hotelində Fransada yaşayan ermənilərin nümayəndələri qarşısında etdiyi çıxışında Dağlıq Qarabağın Ermənistana “qaytarılması” təqdirində özünü xoşbəxt hiss edəcəyini bildirmiş, bir iqtisadçı kimi, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan çox Ermənistana bağlı olduğunu söyləmiş və əlavə etmişdi ki, artıq o, belə bir təklif irəli sürmüşdür, ümid edir ki, demokratiya və yenidənqurma işığında həyata keçəcəkdir¹⁹¹.

191. Томас де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2005, с. 42.

1987-ci ilin avqustunda ermənilər Dağlıq Qarabağdan və Ermənistandan 75 min imza toplayaraq Kremlə göndərmişdilər. Dağlıq Qarabağdan iki nümayəndə heyəti Moskvaya göndərilmişdi. Oktyabrın 18-də İrəvan şəhərində “ekoloji problemlər” pərdəsi altında ilk mitinq keçirilmişdi. Mitingdə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini tələb edən şüarlar qaldırılmışdı. İrəvanda yaranan gərginlik tədricən Ermənistanın rayonlarını da əhatə etməyə başlamışdı. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılardan Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün tərtib edilən vərəqələri imzalamaq tələb edilir, əks təqdirdə onlar döyülür, söyülür, təhqir edilirdilər. Kremldəki erməni lobbisi, Rusiyadakı və Ermənistandakı erməni elitası Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün bütün gücünü səfərbər etmişdi.

Həmin ilin noyabrında M. Qorbaçov ABŞ-da səfərdə olarkən onun xanımı Raisa Qorbaçova erməni diasporunun nümayəndələri ilə görüşmüşdü. Görüşün təşkilində SSRİ-nin həmin vaxt ABŞ-dakı səfiri Yuri Dubininin xanımı Liana Zavenovna Dubinina xüsusi fəallıq göstərmişdi. Raisa Qorbaçovanın tamahına bələd olan ermənilər ona qiymətli hədiyyələr bağışlamış, M.Qorbaçovdan Dağlıq Qarabağ ermənilərinin tələblərini müdafiə etməyi xahiş etmişdilər¹⁹².

Ermənilərin azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə basqınları nəticəsində 1988-ci il yanvarın 25-də Ermənistan SSR-in Qafan və Meğri rayonlarından ilk azərbaycanlı qaçqınlar qatarla Azərbaycana gəlmiş, onlar Abşeron rayonunda yerləşdirilmişdilər. Lakin bu, ictimaiyyətdən gizli saxlanılmışdı.

1988-ci il fevralın 13-də Xankəndində (keçmiş Stepanakert) ilk mitinq keçirilmişdi. Fevralın 18-də Qorbaçov Qarabağ məliklərinin törəmələrindən olan Georgi Şahnazarovu özünə yeni köməkçi təyin etməsi ilə hadisələr ermənilərin istəyinə uyğun şəkildə sürətlə cərəyan etməyə başlamışdı. Fevralın 20-də Xankəndində yalnız erməni deputatların iştirakı ilə keçirilən DQMV Xalq Deputatları Sovetinin sessiyasında muxtar vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV XDS-nin konstitusiyaya zidd qərarını rədd etdikdən sonra, Ermənistanın millətçi rəhbərləri “Daşnaksutyun” partiyasının “Türksüz Ermənistan” proqramını həyata keçirməyə başladılar.

1988-ci il fevralın 20-dən etibarən İrəvanda da kütləvi mitinqlər başlanır. Miting iştirakçıları “Ermənistanı türklərdən təmizləməli!”, “Ermənistan yalnız ermənilər üçündür!” kimi şüarlar irəli sürürdülər. Mitinglərin ikinci günü İrəvanda fəaliyyət göstərən Dəmirbulaq məscidi və M.F.Axundov adına azərbaycanlı orta məktəb, C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycanlı Dram Teatrının ləvazimatı yandırıldı. İrəvanda bu hadisələrə qarşı etirazını

192. İsmayıl Eldar. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı. Bakı, 2014, s.6.

bildirən azərbaycanlıların evlərinə od vurdular. M.F.Axundov adına azərbaycanlı orta məktəbin direktoru Əziz Süleymanov İrəvanda dərc olunan “Yerekeyan Yerevan” qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibədə məktəbdə dərslərin dayandırılmasını etiraf etmiş, lakin qorxusundan bunu şəhərdə qrip epidemiyasının yayılması ilə izah etməyə məcbur olmuşdu¹⁹³.

Fevralın 26-da Kremldəki erməni lobbisinin başçısı, M.Qorbaçovun köməkçisi Georgi Şahnazarovun və Sov.İKP MK-nın katibi Aleksandr Yakovlevin müşayiəti ilə Sov.İKP MK-nın baş katibi M.Qorbaçov Silva Kaputikyanı və Zori Balayanı qəbul etmişdi. Saatyarım müddətdə onlar M.Qorbaçova türk dünyasının xəritəsini və saxta tarixi arayışlar təqdim etmiş, onu DQMV-nin Azərbaycanın tərkibində qalmasının mümkünsüzlüyünə inandırmağa çalışmışlar. Lakin Qorbaçov onlara Dağlıq Qarabağın Ermənistanına veriləcəyini vəd etmir. DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı üçün o dövrün miqyasına görə çox böyük məbləğ olan 400 milyon rubl ayrılacağını vəd edir. Çünki Qorbaçov bilirdi ki, SSRİ ərazisində 19 potensial milli münafişə ocağı mövcuddur və sərhədlərin dəyişdirilməsi yolu ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistanına verilməsi SSRİ-nin süqutuna gətirib çıxara bilər. Şahnazarov onlara deyir ki, gedin İrəvanda deyir ki, tezliklə milli məsələyə həsr olunacaq Ümumittifaq konfransı keçiriləcək və o zaman qərar qəbul ediləcək¹⁹⁴.

Fevralın 27-də Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini Karen Brutens Xankəndinə gələrək erməni separatçılarının rəhbərləri ilə tam məxfi görüş keçirmiş, onlara təzyiqləri artırmağı və tələblərindən geri çəkilməməyi məsləhət görmüşdü.

M.Qorbaçovun Dağlıq Qarabağı Ermənistanına verməyə cəsarət etmədiyinə əmin olan ermənilər, əvvəlcədən hazırladıqları planı işə saldılar - Sumqayıt iğtişalarını törətdilər. Fevralın 28-də başlanan və iki gün davam edən, kortəbii olaraq azərbaycanlı gənclərin də qoşulduğu iğtişaların törədilməsində ermənilərin məqsədi “vəhşi” azərbaycanlılarla birgə yaşayışının mümkünsüzlüyünü dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmaq və Dağlıq Qarabağda baş qaldıran erməni separatizminə bəraət qazandırmaqdan ibarət idi. İrəvanda yaradılan “Qarabağ” hərəkatının liderlərindən biri, sonralar Ermənistanın ilk prezidenti olan Levon Ter-Petrosyan öz müsahiblərinin birində demişdi ki, Sumqayıt hadisələrindən sonra Azərbaycan xalqı şok vəziyyətinə düşmüşdü. Əgər ölkə rəhbərliyi bu məqamdan istifadə edib DQMV-nin Ermənistanına birləşdirilməsi haqqında qərar çıxarsaydı, Azərbaycan xalqı buna etiraz edə bilməyəcəkdi.

193. Манукян А. По привычному расписанию. “Коммунист” (Ереван), 3.03. 1988.

194. Томас де Ваал, göstərilən əsəri, s. 50-52.

26 nəfər erməninin (istintaq müəyyən etmişdir ki, onlardan 5-ni iğtişaşların təşkilatçılarından biri olan Eduard Qriqoryan adında erməni qətlə yetirmişdi) və 6 azərbaycanlının qətlilə nəticələnən Sumqayıt iğtişaşları Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətlər törədilməsi üçün erməni millətçilərinə əlavə fürsət vermişdi. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun fevralın 29-da keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağ və Sumqayıtla bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı M. Qorbaçov demişdi: “İrəvanda vərəqələr yayılıb: Ermənilər, mitinqləri dayandırın, silahları götürün və türkləri qovun!”¹⁹⁵.

Ayrı-ayrı rayon rəhbərləri azərbaycanlılara qarşı iqtisadi təzyiqlər üsullarından istifadə edir, kəndlərə ərzaq və gündəlik tələbat mallarının verilməsini məhdudlaşdırırdılar. Hər hansı iş üçün şəhərlərə və rayon mərkəzlərinə getməyə məcbur olan azərbaycanlılar təhqir edilir, döyülür və qarət edilirdilər. Rayon mərkəzlərində, xüsusən də İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlılar üçün dözülməz şərait yaranmışdı. Artıq şəhərdə mövcud olan bir orta və bir səkkizillik azərbaycanlı məktəbi, İrəvan azərbaycanlı dram teatri, İrəvan Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin azərbaycanlı bölməsi bağlanmış, ziyalılar şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edərək SSRİ Ali Sovetinə müraciət etdi ki, buna razılıq versin. Azərbaycan SSR Ali Soveti iyunun 17-də bu qanunsuz tələbi rədd etdikdən sonra Ermənistandakı azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşdı.

İyunun 17-20-də İrəvanda Teatr meydanında toplaşan silahlı erməni dəstələri İrəvan ətrafında azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları Masis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzinə, Zəngilər, Zəhmət, Dəmirçi, Dostluq, Nizami, Sarvanlar kəndlərinə basqınlar etdilər. Müdafiəsiz on mindən çox azərbaycanlılar Sovet-Türkiyə sərhədinə toplaşmış, orada gecələməyə məcbur olmuşdular. Həmin günlər 20-dən çox azərbaycanlı yaralanmışdı. Rayon mərkəzi Masisdən 3 mindən çox azərbaycanlı evlərindən çıxarılmışdı. Bütün bu iğtişaşlar zamanı SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin rayonda olan qüvvələri hadisələri müşahidə etməklə kifayətlənmişdilər.

1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin iclasında DQMV haqqında məsələ müzakirə edilmiş və respublikalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bundan sonra, erməni millətçiləri azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması üçün hər yerdə mitinqlər təşkil etməyə başladılar. Ermənistan EA-nın müxbir üzvü, “Qarabağ” hərəkatının liderlərindən biri Rafael Kazaryan 1988-ci il noyabrın

195. Заседание Политбюро ЦК КПСС от 29 февраля 1988 г. Журнал “Родина”, 1994, №4, с. 82.

4-də İrəvanda keçirilən mitinqdə demişdi: “Dəstələrin köməyi ilə emiqrasiyanı (yəni azərbaycanlıların qovulmasını- N.M.) təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistanı təmizləmək imkanı verilmişdir. Mən bunu bu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm¹⁹⁶.”

Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları şəhər və kəndlərin içərisində ən ağır vəziyyət İrəvan şəhərində yaranmışdı. Mitinqlər həftələrlə və fasiləsiz davam etdiyi üçün azərbaycanlılar evlərindən bayıra çıxma, iş yerlərinə və bazar-dükana gedə bilmirdilər. Sumqayıtı tərk edib İrəvana gələn ermənilər azərbaycanlı ailələrinin ünvanlarını öyrənir, silahlı dəstələrin köməyi ilə onları mənzillərindən qovur və həmin mənzillərdə yerləşirdilər. Mənzillərini Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə dəyişdirən ailələrin ev əşyalarının yükləndiyi maşınları erməni silahlıları yollarda saxlayır, onları qarət edir və yaxud yandırır, maşını müşayiət edən azərbaycanlıları ya öldürür, ya da ağır bədən xəsarəti yetirirdilər.

1988-ci il noyabrın ortalarında Ermənistandan Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqın pənah gətirmişdi. Noyabrın 17-də Bakıda “Azadlıq meydanı”nda təqribən yarım milyon iştirakçının toplaşdığı mitinq zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyət verilməsi tələbi ilə qətnamə qəbul edilmişdi. Ermənistan televiziyası dərhal həmin mitinqdən fraqmentlər göstərmiş və qətnamənin tələblərini dəfələrlə səsləndirmişdi. Bu tələblərdən narahat olan Ermənistan rəhbərliyi noyabrın 22-də keçirilən Ali Sovetin sessiyasını “Qarabağ” komitəsinin tələbi ilə yarımçıq saxlamış, deputatları, rayon rəhbərlərini yerlərdə “qayda-qanun bərpa etməyə” göndərmişdilər. Əslində isə onlara tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində Ermənistandan azərbaycanlıları təmizləmək aksiyasını həyata keçirsinlər.

Noyabrın 25-də Ermənistan KP MK, Ali Sovet və Nazirlər Soveti adından Ermənistan zəhmətkeşlərinə ünvanlanan müraciətdə qeyd edilirdi ki, ayrı-ayrı rayonlarda toqquşmalar baş vermişdir, dövlət orqanları gərginliyin azaldılması üçün bütün tədbirləri ələ alırlar. Əslində isə, heç bir toqquşma olmamışdı. Erməni silahlı dəstələri 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə hücumlar edir, əhalini silah gücünə qovur, əmlaklarını talayırdılar. Həmin gün İrəvan şəhərində komendant saati tətbiq edilsə də vəziyyət dəyişməmişdi. İrəvan şəhərinin köklü sakinləri, sonuncu azərbaycanlı ailələri şəhəri tərk edirdilər.

1988-ci ilin noyabr ayının sonuncu ongünlüyü Ermənistanda azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasının sonuncu mərhələsi idi. Amasiya rayonunda blokada şəraitində qalan 10 min nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali istisna

196. Армения двадцать месяцев борьбы. Ереван, 1989, с. 15.

olmaqla, Ermənistanda demək olar ki, azərbaycanlı qalmamışdı. Rəsmi İrəvan isə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin çapını və İrəvan radiosunda gündə yarım saat Azərbaycan dilində yayımlanan verilişin davam etdirilməsini istəyirdi. Bununla elə təəssürat yaratmaq istəyirdilər ki, guya azərbaycanlılar İrəvanda nəinki təhlükəsiz şəraitdə yaşayır, hətta qəzet buraxır, radio ilə verilişlər yayınlayırlar. Lakin İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlıların son günlərini “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru Zərbəli Qurbanovun həmin günlərdə Ermənistan KP MK-ya göndərdiyi məktublardan aydın təsəvvür etmək olar. Onun avqustun 14-də Ermənistan KP MK-nın ikinci katibi Y. Koçetkova ünvanlandığı məktubunda İrəvan şəhərində cəmisi 24-25 azərbaycanlı ailəsinin qaldığı bildirilirdi. Redaktorun noyabrın 25-də Ermənistan KP MK Bürosuna göndərdiyi məktubunda isə yazılırdı ki, DQMV və onun ətrafında baş verən hadisələr nəticəsində qəzetin normal fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Z. Qurbanov 32 nəfər işçisi olan redaksiya əməkdaşlarından 23 nəfərinin yalnız iyun-iyul aylarında onlara göstərilən təzyiqlərdən, məsuliyyətsiz elementlərin birbaşa təhdidlərindən sonra işdən azad olunaraq daimi yaşayış üçün Azərbaycana getdiklərini, noyabrın 22-də vəziyyətin kəskin dəyişməsindən sonra isə daha 5 əməkdaşın (məkinaçıların, korrektorların və ədəbi işçilərin) respublikanı məcburi tərk etdiklərini bildirir və yaranmış vəziyyətdə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin nəşrinin mümkünsüzlüyünü yazırdı¹⁹⁷.

Ermənistandan azərbaycanlıların silah gücünə etnik təmizlənməsi prosesi başa çatdıqdan sonra 1988-ci il dekabrın 2-də SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini B. Şerbinanın rəhbərliyi ilə qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün hökumət komissiyası yaradılmışdı. 1988-ci il dekabrın 6-da Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti “Vətəndaşların daimi yaşayış yerlərini məcburi tərk etməsində Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in yerli orqanlarının ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərinin yolverilməz hərəkətləri haqqında” qərar qəbul etmişdi. Lakin artıq gec idi. İrəvanda yaşayan təqribən 3,5 min nəfər azərbaycanlıdan cəmisi 4-5 azərbaycanlı ailəsi qalmışdı ki, onlar da öz mənzillərini ermənilərlə dəyişdirə bilmədikləri üçün şəhərdən çıxma bilmirdilər.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların ən dəhşətli İrəvan şəhərində Estonakan küçəsi ev 12/1, mənzil 56-da yaşayan Misgərovlar ailəsinin başına gətirilmişdi. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin əməkdaşı Cəfər Misgərovun övladları, 1955-ci ildə anadan olmuş Elza Misgərova və onun qardaşı - 1956-cı ildə anadan olmuş Vidadi erməni “dostlarının” şirin dillərinə aldanaraq İrəvanda qalıb, mənzillərini Bakıya dəyişdirmək üçün münasib

197. Ələkbərli Əziz. Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı. (Sənədlərin dili ilə). Bakı, 2008, s. 393-395.

variant axtarırdılar. Ermənilər Elza və Vidadini hər cür işgəncələrlə qətlə yetirmiş, sonra isə hər ikisinin meyitini aparıb Artaşat (Qəmərli) rayonunun ərazisindəki Azat su anbarına tullamışdılar. Bir neçə aydan sonra onların meyiti tapılmışdı. İrəvanda daha iki nəfər azərbaycanlı 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

Rusiya tarixçisi Yuri Pompeev 1988-ci ilin payızında azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasını belə təsvir edir: “Müdafiəsiz, silahsız azərbaycanlıları adətən çılpaq və əliyalın evlərindən qovaraq deyirdilər: “Ləənətə gəlmiş türklər, rədd olun Ermənistandan!”¹⁹⁸.

İrəvandan və ümumiyyətlə Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası demək olar ki, 1988-ci ilin sonunda başa çatdırılsa da, ermənilər Azərbaycanda, xüsusən də Bakıda 1990-cı ilin yanvarında törədilən iğtişaşlaradək normal şəraitdə yaşayırdılar.

Ümumiyyətlə, 1988-ci il noyabrın 22-dən dekabrın 7-dək ötən müddət ərzində azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonda 170 sırf və 94 qarışıq (ermənilərlə) yaşayış məskənləri boşaldılmış, nəticədə 250 min azərbaycanlı əhali tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşdur. Həmin vaxt 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur.

İrəvandan azərbaycanlıların 1988-ci il deportasiyasından bir müddət sonra digər bir proses də başa çatdırıldı. Əsrlər boyu İrəvan şəhərində zəngin mədəni irs və monumental tarixi-memarlıq abidələri yaradan azərbaycanlıların izi, özünü dünyaya “ən qədim və mədəni xalq” kimi təqdim etməyə çalışan ermənilər tərəfindən artıq silinmişdir.

198. Помпеев Ю. Карабахский дневник. Москва, 2010, с.75.

ELM, TƏHSİL, MƏDƏNİYYƏT

Elm və təhsil

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində doğulub boya-başa çatan yüzlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimlərinin adları Azərbaycan tarixinə həkk olunmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişlər. İrəvan ziyalıların, elm, mədəniyyət və din alimlərinin yaratdıqları əsərlər bu gün dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində saxlanılır.

Orta əsrlərdə İrəvanda bəylərbəylik və xanlıq üsul-idarələri bərqərar olduqdan sonra elm və mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Təəssüf ki, dağıdıcı müharibələr və təbii fəlakətlər nəticəsində baş vermiş miqrasiya prosesləri nəticəsində həmin dövrdə yazılan əsərlərin az bir qismi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra İrəvanın imkanlı və ziyalı elitasının xeyli bir qismi şəhəri tərk etmişdir. Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə “İrəvani” soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm və mədəniyyət xadimləri haqqında məlumatlar mövcuddur. XIX əsrin sonlarında bir müddət İrəvanda işləyən görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və maarif xadimi Firudin bəy Köçərli İrəvani haqlı olaraq “mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra” şəhəri – yəni uləmalar, fazillər və şairlər şəhəri adlandırmışdı¹⁹⁹.

İrəvan şəhərində elm və təhsilin vəziyyəti haqqında ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən, o dövrün statistik məlumatlarından və arxiv sənədlərindən xeyli məlumat əldə etmək mümkündür.

İstər xanlıqlar dövründə, istərsə də Rusiya işğalı dövründə xanların və bəylərin, əyanların, din xadimlərinin övladlarının mükəmməl təhsil almalarına xüsusi fikir verilirdi. Bir çox imkanlı ailələr öz uşaqlarını xarici ölkələrdəki dünyəvi və yaxud ali dini məktəblərdə oxumağa göndərirdilər. İrəvanda şiəlik məzhəbi bərqərar olduğu üçün varlı ailələrin övladları əsasən Bağdadda, Nəcəfdə, Kərbəladə, Məşhəddə, Xorasanda, Təbrizdə, Qahirədə ali dini təhsil alırdılar. Həmin şəhərlərdə əslən İrəvan şəhərindən olan “İrəvani” soyadını daşıyan onlarla ayətullah, müctəhid, höccətül-islam titulu daşıyan din xadimləri yetişmişdi. Özlərindən sonra zəngin irs qoyan ayətullah Molla Məhəmməd bin Məhəmməd Bağır İrəvani-Həcəfinin, ayətullah Seyyid

199. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. İkinci cild. Bakı, 1981, s.202.

Əbdülməcid İrəvaninin, ayətullah Seyyid Əli İrəvaninin, ayətullah Mirzə Əbdülhüseyn İrəvaninin, Hacı Mirzə Əliəğa İrəvaninin, Mirzə Fəzləli ağanın adları məşhur islam alimləri sırasında çəkilir.

“Fazil İrəvani” ləqəbi ilə şöhrət tapmış Ayətullahu'l-uzma Molla Məhəmməd ibn Məhəmməd Baqir 1817-ci ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdur. İrəvanda ibtidai dini təhsil aldıqdan sonra Məhəmməd daha yüksək səviyyəli bilik əldə etmək məqsədilə İraqa getmiş, Kərbəla şəhərində təhsilinin birinci mərhələsini başa vurmuşdur.

Sonra Fazil öz dövründə cəfəri məzhəbinin elm paytaxtı sayılan Nəcəfi-Əsrəfə köçmüş və böyük müctəhidlərin dərslərində iştirak etmişdir. Uzunmüddətli təhsil və tədqiqatlardan sonra Fazil İrəvani özünü hərtərəfli müctəhid kimi sübuta yetirərək, Nəcəf elm mərkəzində dərslər deməyə başlamışdır. Şimali və Cənubi Azərbaycandan dini təhsil almaq məqsədi ilə Nəcəfə gedən tələbələrin çoxu Fazil İrəvaninin dərslərində iştirak edirdi.

Fazil İrəvani Nəcəf şəhərindəki Şeyx Tusi məscidində camaat namazına imamlıq etmişdir. Bu böyük şəxsiyyət dərin dini biliyə malik olmuşdur. Fazil İrəvani İslam maarifini yaymaq yolunda bütün ömrü boyu səylə çalışmış, qiymətli kitablar yazmışdır. Mənbələrdə ona aid edilən 15-ə yaxın kitabın adı çəkilir. Fazil İrəvaninin qələmindən çıxmış aşağıdakı əsərlər daha məşhurdur: “Beyzavi təfsirinə haşiyə”, “İctihad və təqlid”, “Üsulu'l-fiqh”, “İstishab” və s.

Fazil İrəvaninin Şeyx Cavad, Şeyx Mahmud və Şeyx Mürtəza adlı oğulları da mükəmməl ruhani təhsili almışlar. Alimin qardaşı Şeyx Əli Əsgər İrəvani də Nəcəf və Kərbəla şəhərlərində məşhur alimlərdən dərslər almışdır. Şeyx Əli Əsgərin oğlu Höccətül-İslam Hacı Şeyx Musa Nəcəfi İrəvaninin də zəmanəsinin islam alimləri arasında özünəməxsus böyük məqamı olmuşdur.

*Hacı Süleyman İrəvaninin
“Hikmətin faydası” əsəri.*

Ömrünü İslam maarifinin çiçəklənməsinə və təbliğinə həsr etmiş Ayətullahu'l-uzma Fazil İrəvani 1888-ci ilin noyabrında Nəcəf şəhərində vəfat etmiş və elə orada da dəfn olunmuşdur.

İrəvan şəhərində anadan olmuş görkəmli Azərbaycan həkimi və alimi Hacı Süleyman Qacar İrəvaninin (XVIII əsr)

fars dilində yazdığı “Fəvaidül-hikmət” (“Hikmətin faydası”) əsəri nəinki Azərbaycanda, eləcə də Orta Asiyada və İranda böyük şöhrət qazanmışdı. Bu kitab orta əsr əcazçılıq ensiklopediyasıdır və minlərcə dərman bitkisinin, heyvan və mineralın müalicəvi keyfiyyətlərindən bəhs edir. “Fəvaidül-hikmət” əsərinin nadir əlyazma nüsxələri Azərbaycan MEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və eləcə də, İran və Misirdə saxlanılır. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə dərman xassələrinin əlifba sırası ilə siyahısı verilib. İkinci hissə isə orta əsr farmakoloji terminlərinin izahlı lüğətidir. Burada bitki, heyvan və mineralların Azərbaycan, türk, ərəb, fars, yunan, çin, hind və başqa dillərdə adları verilmişdir²⁰⁰.

1782-ci ildə İrəvan xanı Hüseynəli xan xanlığın rəsmi sənədlərini və şəxsi yazışmalarını toplayıb qaydaya salmaq üçün Təbrizdən xəttat dəvət etmişdi. İrəvan xanlığının və İrəvan şəhərinin tarixi üçün qiymətli mənbə olan həmin əlyazmaların orijinalları “Hüseynəli xanın divanı” adı altında toplanaraq kitab şəklinə salınmışdı. “Hüseynəli xanın divanı”nın yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda Ermənistan Dövlət Muzeyində saxlanılır. (Əlyazma № 5039/1121)²⁰¹.

Hazırda Tiflisdəki Milli Əlyazmalar Mərkəzində saxlanılan İrəvan xanlarının məktublarını 1936-cı ildə nəşrə hazırlayan rus qafqazşünası K.N.Smirnovun indiyədək çap olunmayan kitabında İrəvan xanlığının münşisi (katibi) Mirzə Məhəmməd Müslüm (ədəbi ləqəbi Əl-Qüdsi) haqqında da ətraflı məlumat verilir. K.N. Smirnov Münşinin üslubu haqqında yazır: “Qüdsinin üslub nümunələri göstərir ki, ruslar Cənubi Qafqazın əyalətlərini tutmazdan əvvəl yuxarı təbəqənin mədəniyyət səviyyəsi işğalçıların fikirləşdiyi qədər köhnə, bəsit olmayıb. Xanlar utanırdılar ki, təhsilli insanlarda elmi yarımçıqlıq hiss olunsun”²⁰².

Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan yazır ki, 1923-cü ildə İrəvanda kilsələrdən və kilsələrədən əlyazmalar toplanaraq Eçmiədzin kilsəsindəki əlyazmalar fonduna təhvil verilmişdir. Məscidlərdə saxlanılan əlyazmalar əsasən ərəb və fars dillərində idilər. Onların böyük əksəriyyəti Quran və müsəlman dininə aid kitablar idilər. Həmçinin əlyazmalar içərisində ərəb və fars qrafikası ilə dünyəvi məzmunlu şeirlər və bədii yaradıcılıq nümunələri olmuşdu. Evlərdə saxlanılan əlyazmalarda tarixə aid qiymətli məlumatlar var idi²⁰³.

200. Алекперли Фарид. Тысяча и один секрет Востока. Том. II, Баку, 2008, с. 105.

201. Յերվանի Գահագիր: Հին Յերվանը: Յերվան, 1931, p 249; (Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. İrəvan, 1931, ermənicə).

202. Gürcüstan Respublikasının Milli Əlyazmalar Mərkəzi. Fond 39, iş38, v. 46-47; Bax: Musa Rəhimov (Quliyev). İrəvan xanlarının diplomatik məktubları haqqında axtarışlar və tapıntılar. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. 2011, №3, s. 44-48.

203. Հակոբյան Թադևոս. Երվանի պատմությունը. 1500-1800 թթ., Երվան, 1971, p 283. (Hakopyan T. Yerevanın tarixi. 1500-1800-cü illər. Yerevan, 1971).

İrəvan şəhərində mövcud olmuş təhsil sistemi haqqında ən dolğun məlumat xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından sonra 1829-1831-ci illərdə həmin ərazidə kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statistiki İvan Şopenin 1852-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunaraq “Erməni Vilayətinin Rusiyaya birləşdirilməsi dövrünün tarixi yaddaşı” əsərində verilmişdir. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, İrəvan xanlığının ərazisindəki təhsil sistemi mahiyyət etibarilə Azərbaycanın digər xanlıqlarındakı təhsil sistemindən fərqli olmamışdır.

İ.Şopenin yazdığına görə, İrəvan xanlığının ərazisində təhsillə əsasən müəyyən təhsil görmüş din xadimləri məşğul olurdular. Hər bir məscidin nəzdində böyük və yaxud kiçik mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. Aşağı siniflərdə müəllimlər müdərris, yuxarı siniflərdə isə vaiz adlandırılırdılar. Mədrəsələrdə geniş dərs otaqları ilə yanaşı, tələbələrin yaşadıkları kiçik otaqlar – hücrələr olurdu. Bəzi məscidlərdə adlı-sanlı müctəhidər dərs deyirdilər ki, onları dinləmək üçün ölkənin hər yerindən dinləyicilər gəlirdilər. İrəvan xanlığının süqutu ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərindəki 8 məsciddə 200 şagird təhsil alırdı.

İ.Şopenin məlumatına görə, müsəlman alimləri bütün elmləri üç əsas sahəyə bölürdülər: Əl-ərəbiət, Əl-şəruə və Əl-hakimə. Birincisi sahəyə əsasən ərəb dilinin qaydaları, tarix və Quranın oxunması daxil idi. İkinci sahəyə Quranın təfsiri, hədislərin öyrənilməsi, islam hüququnun əsaslarının və kəlamların öyrənilməsi daxil idi. Üçüncü sahəyə isə məntiqin, riyaziyyatın, həndəsə və astronomiyanın, tibbin və nəzəri fəlsəfənin öyrənilməsi daxil idi. İstər məktəblərdə, istərsə də mədrəsələrdə hüsn-xəttə xüsusi diqqət yetirilirdi²⁰⁴.

İrəvan xanlığının ərazisində məktəb və mədrəsələrdən başqa fərdi tədris növü də mövcud idi. Xanın və yaxud sərdarın, əyanların və tacir uşaqlarının təhsili ilə onların evində ayrıca müəllimlər məşğul olurdular.

İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, hər bir müsəlmanın evində məktəblərdə tədris olunan fənlərə, xüsusən də Qurana və şəriətə aid kitabların nüsxələrinə, özü də hərəsindən bir neçə nüsxə rast gəlmək olar. Müəllif İrəvanda kalliqrafik xətlə üzü köçürülmüş şeir kitablarının bahalı olduğunu, tarixə aid kitabların isə daha da baha qiymətə satıldığını yazır. Onun yazdığına görə, ermənilər isə kitab sarıdan kasaddırlar. Yalnız bəzi varlı ermənilərin evlərində «İncilə» və yaxud dini ibadət qaydalarına aid hansısa kitaba nadir halda rast gəlmək olar²⁰⁵. Bütün bunlar bir daha ona dəlalət edir ki, həqiqətən də İrəvan şəhəri xanlıqlar dövründə Azərbaycanın inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, təhsilə xüsusi fikir verilmişdir.

204. Шопен Иван. Исторический памятник ..., 1852, с. 901-911.

205. Yenə orada, с. 917.

İrəvan progimnaziyasının hazırlıq sinfinin müəllimi olmuş erməni əsilli Stepan Zelinskiyin 1881-ci ildə “Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi”ində (СМОМПК) “İrəvan şəhəri” başlıqlı 54 səhifə həcmində iri məqaləsi dərc edilmişdir. Bu məqalədə müəllif İrəvan şəhərinin uzaq keçmişini ermənilərlə əlaqələndirməyə çalışsa da, uzun bir dövr ərzində bu şəhərin müsəlmanlar, xüsusən də Osmanlı türkləri və azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunduğunu etiraf etmişdir²⁰⁶.

S. Zelinski həmin məqaləsində qeyd edir ki, 1880-ci ildə İrəvan şəhərindəki məscidlərdə 153 şagird təhsil alırdı ki, onların təlimi ilə 8 müəllim məşğul olur. S. Zelinski daha sonra yazır ki, bundan əlavə, İrəvanda ali dini müsəlman məktəbi fəaliyyət göstərir və orada tələbələrdən təhsil haqqı alınmır, əksinə təhsildə müvəffəqiyyətlərindən asılı olaraq məscid onlara 3 rubldan 10 rubladək mükafat verir. Müəllif ali dini müsəlman məktəbində əksəriyyətinin kəndlərdən gələnlərdən ibarət olduğunu, hər il 60-a qədər tələbənin təhsil aldığı, tam kursu bitirdikdən sonra onlara axund rütbəsi verildiyini və əmmamə daşımaq səlahiyyətinə malik olduqlarını yazır²⁰⁷. S. Zelinski ali dini məktəbin hansı məscidin nəzdində fəaliyyət göstərdiyini yazmasa da, belə güman etmək olar ki, həmin məktəb şəhərin baş məscidi olan Cümə və yaxud Hüseynəli xan məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir.

Rusiya işğalı dövründə İrəvan şəhərində ilk dövlət ikisinifli qəza məktəbi 14 yanvar 1832-ci ildə açılmışdır. İrəvan qalasında yerləşən həmin məktəbin təşkilatçısı və inspektoru Moskva universitetinin tələbəsi F. Zuboev olmuşdur. 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda çap edilən “Qafqazdakı Rusiya torpaqlarının icmalı” əsərində yazılır “İrəvan şəhərində 60 şagirdin təhsil aldığı bir xalq məktəbi, Eçmiədzindən 1827-ci ildə köçürülmüş bir erməni və 8 tatar (*azərbaycanlı*) məktəbi vardır. Bütün bu 9 məktəbdə 120-yə qədər şagird oxuyur ki, onlar da imkanları nəzərə alınmaqla ayda 20 qəpikdən 1 gümüş rubladək vəsait ödəyirlər”²⁰⁸.

15 mart 1868-ci ildə İrəvan qəza məktəbi dördsinifli klassik progimnaziyaya çevrilmişdir. Azərbaycanlı uşaqların da təhsil aldıkları bu məktəbdə din dərsləri, rus, tatar (*Azərbaycan dili*), erməni, latın, fransız dilləri, tarix, coğrafiya, riyaziyyat və təbiətşünaslıq fənləri tədris edilirdi. Stepan Zelinski yuxarıda adı çəkilən “İrəvan şəhəri” məqaləsində qeyd edir ki, 1850-ci ildən 1880-ci ilədək 30 il ərzində İrəvan qəza məktəbini və progimnaziyasını üst-

206. Həbibbəyli İsa. İrəvan şəhəri olduğu kimi. “Azərbaycan” qəzeti, № 40, 21 fevral 2008-ci il.

207. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1881, Вып. I, отд. I, с. 44.

208. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть 4, Санктпетербург, 1836, с.275.

üstə 558 azərbaycanlı bitirmişdir²⁰⁹.

Progimnaziya 31 mart 1881-ci ildə səkkizsinifli tam gimnaziyaya çevrilmişdi və sonralar İrəvan Oğlanlar Gimnaziyası adlanırdı. 1 yanvar 1883-cü ilə olan məlumata görə, İrəvan gimnaziyasında təhsil alan 237 şagirddən 37-si azərbaycanlı olmuşdu²¹⁰.

İrəvan Gimnaziyasının şagird və müəllimlərindən bir qrupu.

1895-1905-ci illərdə İsmayıl bəy Şəfibəyov, Məhəmməd Şeyxzadə, 1907-1918-ci illərdə Şeyx Abusəttar Kazımov tədris etmişlər²¹¹.

İrəvan Oğlanlar Gimnaziyası Azərbaycan ictimaiyyətinə, dövlətinə, elminə, mədəniyyətinə incəsənətinə bir sıra görkəmli şəxslər bəxş etmişdir. Tanınmış dövlət xadimlərindən Məmməd bəy Qaziyev, Teymur bəy Makinski, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Məhəmməd Məhərrəmov, Əziz Əliyev, maarif və elm xadimlərindən Miryusif Mirbabayev, Mustafa bəy Topçubaşov, Əhməd Rəcəbli, Maqsud Məmmədov, generallardan Həbib bəy Səlimov, Qambay Vəzirov İrəvan gimnaziyasının məzunları olmuşlar. İrəvan

Əldə edilən məlumatlara görə, ilk dəfə İrəvan qəza məktəbi kimi fəaliyyətə başladığı dövrdən 1918-ci il avqustun 6-da bağlanmasıadək keçən müddət ərzində İrəvan Oğlanlar Gimnaziyasına şəriət dərslərini və Azərbaycan dili fənnini 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov, 1885-1895-ci illərdə Firudin bəy Köçərli, 1905-1906-cı illərdə Mirzə

Əziz Əliyev.

209. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. 1881, Вып. I, отд. I, с. 48.

210. Развитие Еревана после присоединения ..., с. 383.

211. Zeynalov Əsgər. İrəvan məktəbləri. Bakı, 2011, s. 6.

gimnaziyasını bitirən azərbaycanlı qızların bəziləri 1918-1920-ci illər soyqırımı nəticəsində İrəvandan didərgin düşsələr də, yerdə qalanları Sovet hakimiyyəti illərində İrəvanda xalq maarifi və savadsızlığın aradan qaldırılması istiqamətində mühüm işlər görmüşdülər. İrəvan Oğlanlar Gimnaziyasının məzunlarının bir qismi qəza məktəblərində müəllim işləmiş, bir qismi isə Rusiyanın müxtəlif ali məktəblərində təhsillərini davam etdirmişdilər.

Mustafa bəy Topçubaşov.

İrəvanda fəaliyyət göstərən məktəblərdən biri də Müqəddəs Ripsime qəzlar məktəbi idi. 1850-ci il yanvarın 2-də Qafqazın canişini Mixail Vorontsovun xanımı Yelizaveta

Vorontsovanın təşəbbüsü və İrəvanda fəaliyyət göstərən Müqəddəs Nina Xeyriyyə Cəmiyyətinin idarə heyətinin qərarı ilə Müqəddəs Ripsime qadın məktəbi təsis edilmişdir. 9 iyul 1884-cü ildə bu məktəb üçsinipli qadın progimnaziyasına çevrilmişdi. 30 may 1898-ci ildə isə progimnaziya hazırlıq sinfi də təşkil edilməklə səkkizsinipli qadın gimnaziyasına çevrilmişdi. Ödənişli olan bu məktəbdə imkanlı azərbaycanlıların qızları da təhsil alırdılar. Təkcə 1916-1918-ci illərdə Müqəddəs Ripsime gimnaziyasını 36 azərbaycanlı qız bitirmişdi²¹².

İrəvan quberniyasının 1914-cü ilə dair “Yaddaş kitabçası”nda göstərilir ki, bu gimnaziyada şəriət dərslərini və Azərbaycan dilini Haşım bəy Nərimanbəyov tədris etmişdir.

Azərbaycanlı uşaqlara ana dilinin tədrisi üçün dərslik yazılmasının ilk təşəbbüskarı İrəvan Oğlanlar Gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi Mirzə Ələkbər Elxanov olmuşdur. Görkəmli rus pedaqoqu K.Uşinskinin pedaqoji ideyalarını mənimsəyən M.Ə.Elxanov “Tatar dili əlifbası” adlı Ana dili dərsliyi yazmışdır. M.Ə.Elxanovun tərtib etdiyi dərsliyin əlyazması 25 iyun 1882-ci ildə Qafqaz təhsil İdarəsi tərəfindən Rusiya Xalq Maarifi Nazirliyinə göndərilmiş, 2 may 1883-cü ildə nazirliyin Elm komitəsində müzakirə edilmiş, onun “Əlifba”sının ibtidai müntəzabat kimi Azərbaycan dilini tədris etmək üçün tövsiyə olunmuşdu. Təəssüf ki, çapa hazır olan həmin dərslik M.Ə.Elxanovun sağlığında işıq görməmişdir²¹³.

212. Развитие Еревана..., с. 412-413, 420.

213. Əhmədov Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. IX cild, Bakı, “Təhsil”, 2006, s. 88-90.

XIX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən İrəvan şəhərində özəl məktəblər də fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Özəl məktəbləri yalnız Rusiya təbəəliyi olan şəxslər Qafqaz Tədris İdarəsinin icazəsi ilə açə bilərdi. İki tip özəl məktəblər mövcud idi. Birinci tip məktəblərə məscidlərin və ya kilsələrin nəzdindəki müəllimlərin fərdi proqramı əsasında fəaliyyət göstərən ənənəvi mollaxana tipli məktəblər, ikinci tip məktəblərə isə yeni açılan, lakin öz tədris proqramını dövlət məktəblərinin proqramlarına uyğunlaşdırən məktəblər daxil idi. 1863-cü ildə İrəvanda 15 özəl azərbaycanlı və erməni məktəbləri mövcud idi²¹⁴.

1865-ci ildə İrəvan şəhərində 9 müsəlman ruhani məktəbi fəaliyyət göstərmişdir ki, orada 223 şagird təhsil almışdır. Həmin vaxt şəhərdəki 6 erməni ruhani məktəbində 150 şagird təhsil almış²¹⁵. 1866-cı ildə məscidlərin nəzdindəki məktəblərdə şagirdlərin sayı 596 nəfərə çatırdı²¹⁶.

Mirzə Həsən Rüşdiyyə

Əslən İrəvandan olan və müxtəlif səbəblərdən Cənubi Azərbaycana köçən ailələr İrəvanla bağlılıqlarını davam etdirirdilər. Azərbaycanlı maarifçi, ruhani, və ictimai-siyasi xadim Mirzə Həsən Rüşdiyyə belələrindən idi. 1851-ci ildə Təbrizdə ruhani ailəsində dünyaya gələn Həsən ilk təhsilini ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən atası Molla Mehdidən almış, sonra təhsilini İstanbulda və Beyrutda davam etdirmişdi. Təbrizə qayıdan Həsən orada yeni tipli məktəb (“üsuli-cədid” məktəbi) açmaq ideyasını gerçəkləşdirə bilmir. O, 1883-cü ildə İrəvana gəlir və burada yaşayan qardaşı Mirzə Əlinin köməyiylə yerli

müsəlmanlar üçün müasir tipli dünyəvi məktəb açır. Onun İrəvanda ilk pedaqoji fəaliyyəti uğurlu alınır. Türkiyədə açılan rüşdiyyə məktəblərinin adını özünə təxəllüs götürən Mirzə Həsənin məktəbi qısa müddətdə xeyli nüfuz qazanır. Avropa metodlarına uyğunlaşdırılmış bu məktəbdə ana dili ilə yanaşı, fars, rus və fransız dilləri, coğrafiya, həndəsə, kimya və s. fənlər də tədris edilirdi. Savadlı yerli məmurların hazırlanmasında maraqlı olan çar hakimiyyəti də Rüşdiyyənin fəaliyyətindən razı idi və ona lazımı yardım göstərirdi. 1888-ci ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizə qayıdaraq orada çox çətinliklə olsa da, ilk müasir tədris məktəblərinin açılmasına nail olmuşdu²¹⁷.

214. Ақопян Тадевос, göstərilən əsəri, 198-199.

215. Развитие Еревана..., с. 431.

216. Ақопян Тадевос, göstərilən əsəri, с. 198.

217. Milli maarifçilik fədəisi Mirzə Həsən Rüşdiyyə. “Günəyin səsi” dərgisi, Bakı, mart 2011-ci il, s. 22.

Məşhur Azərbaycan alimi, tənqidçisi pedaqoqu Firudin bəy Köçərliyin 1885-ci ildə Qori Müəllimlər seminariyasını bitirərək təyinatla İrəvan Oğlanlar Gimnaziyasında işləməyə göndərilmişdi. O, maarifçi-demokrat kimi, ictimai bələlərin kökünü cəhalətdə, elmsizlikdə görür, xalqın maarifləndirilməsi yolunda öz əməyini əsirgəmirdi. İrəvanda yeni tipli məktəblərin açılmasında, onların tədris vəsaitləri ilə təmin olunmasında Firudin bəyin müstəsna xidməti olmuşdu. İrəvanda işlədiyinin beşinci ilində - yəni 1890-cı ildə “İrəvandan məktub” başlıqlı məqaləsində Firudin bəy yazırdı: “Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da sair millətlərin ətəfali (*yəni uşaqları*) tək təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirlər... Əlbəttə, bu məktəblərin bu halda qüsurları da çoxdur, amma ümid var ki, İrəvan əhli hümmət edib az zamanda məktəblərin hər bir məehtiyacını düzəldələr²¹⁸.”

Firudin bəy Köçərli

Firudin bəy Köçərliyin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında İrəvanda mövcud olan bəzi məktəblər haqqında, o cümlədən İrəvanda məktəb açan Məşədi İsmayıl Kazımzadə və Mirzə Kazım Əsgərzadə kimi ziyalılar haqqında ətraflı məlumat verilir.

Firudin bəyin yazdığına görə, İrəvanın sərvət sahibi tacirlərindən biri olan Məşədi İsmayıl Kazımzadə 1846-cı ildə İrəvanda anadan olmuşdur. O, həddi-bülüğa çatdıqdan sonra şair, jurnalaist və maarif xadimi kimi tanınan Mirzə Məhəmməd Naxçıvaninin məktəbində təlim alaraq fars və türk dillərini mükəmməl öyrənmişdi. 1866-cı ildə Məşədi İsmayıl İrəvan şəhər məktəbində şəriət və türk dili müəllimi işləməklə yanaşı, özü də məktəb açmışdır. F.Köçərli İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin edildikdən sonra tez-tez Mirzə İsmayılın yanına getdiyini, onun dərsləri necə şövqlə tədris etdiyini müşahidə etdiyini yazır. Məşədi İsmayıl Kazımzadə köhnə qayda ilə dərslər verməyin qüsurlarını anlayıb, üsuli-sövtü (*yəni hərflərin söz kimi deyil, səs kimi tələffüz edilməsi*) ilə təlim vermək üçün özü bir əlifba tərtib etmişdi. Onun bu addımı köhnəliyin tərəfdarı olan qaragüruhçular tərəfindən istehza və gülünc hədəfinə çevrilsə də Məşədi İsmayıl öz işini davam etdirmişdi. “Bəzmi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məşədi İsmayıl Kazımzadə 1888-ci ildə İrəvanda vəfat etmişdir.

218. Köçərli Firudin bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963, s. 33.

F.Köçərlinin İrəvanda məktəb açan Mirzə Kazım Əsgərzadə haqqında verdiyi məlumatdan aydın olur ki, 1832-ci ildə Sərab şəhərinə yaxın Bərağuş qəsəbəsində anadan olan M.K.Əsgərzadə ilk təlimini Təbriz şəhərində aldıqdan sonra, hələ cavan ikən İrəvan şəhərinə gəlmiş, İranın orada yerləşən konsulluğunda kargüzarlıq işlərinə baxmışdır. Sonra isə uşaqların təliminə meylli olduğu üçün öz işindən əl çəkib, xüsusi məktəb açaraq müəllimlik etmişdir. Üsuli-sövti ilə təlim verən Mirzə Kazım haqqında F.Köçərli yazır: “Mirzə Kazımın məktəbi cümlə İrəvan əhlinin rəğbətini kəsb etmişdir və əlhəq (*yəni şübhəsiz*) ol cənab şüglü (*yəni peşə*) sənətində bir qüsurlu qoymayıb canü dildən təlimi ətfala (*yəni uşaqlara*) qurşanmışdı”. F.Köçərli M.K.Əsgərzadə ilə yaxın dost olduğunu, onun üsuli-təlimdə daha artıq bilik və məharət kəsb etməsi üçün İrəvan Oğlanlar Gimnaziyasının müdiri Brajinnikovun icazəsi ilə F.Köçərlinin özünün və hazırlıq sinfinin çox qabiliyyətli və mahir müəllimi Çistyakovun dərslərinə qulaq asdığını yazır. F.Köçərli Mirzə Abbas Məhəmmədzadəyə istinadən Mirzə Kazımın 5 cild kitab yazdığını, onlardan dördünün uşaqların təliminə həsr etdiyini yazır. Mirzə Kazımın çap olunmayan kitablarının adları belə idi: “Elmi-hesab”, Sərfü nəhvi-farsi”, “Elmi-bələğət”, “Teatr hekayəsi”, “Vacibiyyəti-şəriyyə”. F.Köçərli Mirzə Kazımın şəriət qaydalarına həsr etdiyi kitabının həmin dövrdə məktəblərdə dərslik kimi tədris edilən “Camei-Abbasi” kitabından üstün olması qənaətində olduğunu yazır. F.Köçərli Mirzə Kazımın bütün bu kitablarından əlavə, ibtidai siniflərdə təlim etmək üçün türk dilində nəslrlə və nəzmlə bir kitabça da tərtib etdiyini, həmin kitabçaya xırda-para hekayələri, nağılları və özünün də yazdığı düzgünləri (*uşaqlar üçün yazılan, lakin süjeti olmayan, adların, hərəkətlərin, obrazların təkrar edildiyi şeir forması*) daxil etdiyini yazır.

F.Köçərli xüsusi olaraq vurğulayır ki, Mirzə Kazım ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsinin çox vacib məsələlərdən biri hesab edir, tərəqqi yolunda geridə qalmağın səbəbini Mirzə Fətəli Axundov kimi, əlifbanın qüsurlu olduğunu görürdü. Mirzə Kazım 1892-ci ildə İrəvanda yayılan vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir.

F.Köçərli Axund Mirzə Əlinin də Mirzə Kazımla eyni vaxtda İrəvanda məktəb açdığını yazır. Axund Mirzə Əli də Mirzə Kazım kimi, Çistyakovun yanına gedər, ondan dünyəvi təhsil sisteminin tətbiq edilməsinin yollarını öyrənərmiş²¹⁹.

İrəvanda fəaliyyət göstərən özəl məktəblərdən biri də Sofiya Stasyuleviçin 1877-ci ildə açdığı pansion idi. S.Zelinski yuxarıda adı çəkilən “İrəvan şəhəri” məqaləsində şəhərin ilk özəl pansionunun təsisçisinin ona söylədiklərini

219.Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. İkinci cild. Bakı, 1981, s.203-213.

qələmə almışdır²²⁰. S.Stasyuleviç Naxçıvanda yaşayarkən Kalbalı xan Naxçıvanski ilə tanış olmuş və onun iki övladının təlimi ilə fərdi qaydada məşğul olmuşdu. Ondan razı qalan Kalbalı xan Sofiyaya İrəvana getməyi və müsəlman uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmağı məsləhət görür. İrəvana gələn Sofiya əvvəlcə yerli xanlara müraciət edir ki, müsəlman uşaqları üçün pansion açmağa yardım etsinlər, lakin onlardan müsbət cavab almır. Zelinski daha sonra yazır ki, xoşbəxtlikdən Şəfi bəy adlı birisi Sofiyaya təklif edir ki, əlavə şagirdlər tapmaq şərtilə onun uşaqlarına pulsuz təlim keçsin. Sofiya ev kirayələyir və tezliklə onun şagirdləri artır və ikinci ilin sonunda 15 nəfərə çatır. Sofiyanın təlimdəki müvəffəqiyyəti və uşaqlara göstərdiyi analıq qayğısı sayəsində onun pansionunda təlim-tərbiyə verdiyi müsəlman balalarının sayı daha sonra 45 nəfərə çatır. Onun pansionundan progimnaziyaya daxil olan şagirdlər oranın ən yaxşı şagirdləri kimi ad qazanırlar. Qazandığı uğurlarına görə ermənilər və ruslar da öz uşaqlarının Sofiyanın pansionuna göndərirdilər.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 1902-ci il buraxılışı.

220. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1881, Вып. I, отд. I, с. 52-53.

1877-1880-ci illərdə S.Stasyuleviçin pansionunda 105 şagird təlim-tərbiyə görmüşdü ki, onların 58-i azərbaycanlı, 43-ü erməni, 4-ü rus uşaqları idi.

1880-ci ildə açılan İrəvan şəhər ibtidai məktəbi 1900-cü ildə üçsinipli Puşkin adına məktəbə çevrilmişdi. 1901-ci ildə Puşkin adına məktəbin nəzdində bazar günü məktəbi açılmışdı. Məktəbə milliyyətindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq 16 yaşından 50 yaşınadək irəvanlılar qəbul edilirdilər. Puşkin adına məktəbdə rus və digər dillərlə yanaşı, Azərbaycan dili də tədris edilirdi. Mirzə Hüseyn Axundov məktəbin müsəlman bölməsinin müdiri olmaqla yanaşı, Azərbaycan dili müəllimi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında fəal iştirak etmiş Saleh Güllicinski Puşkin məktəbinin məzunu olmuşdu.

1881-ci il noyabrın 3-də tərkibində iki sinif olmaqla İrəvan Müəllimlər Seminariyasının I sinfinin açılışı olmuşdur. Seminariyanın ilk direktoru Yakob Suşevskinin səyi nəticəsində birinci il seminariyaya 9 müəllim 42 şagird cəlb edilmişdi. 1882-ci ildə seminariyanın II sinfi, 1883-cü ildə III sinfi açılmışdır. Qafqazda olan bütün müəllimlər seminariyası kimi, İrəvan müəllimlər seminariyası da 4 sinifdən ibarət olmuşdur.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının pedaqoji kontingentinin formalaşmasında əsasən Qori müəllimlər seminariyasının məzunlarından istifadə edilmişdir. Seminariyanın əsasnaməsinə görə, bu təhsil ocağına ancaq oğlanlar qəbul oluna bilərdilər. Seminariyanın nəzdində həmçinin ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Seminaristlər pedaqoji təcrübələrini həmin məktəbdə keçirdilər. Ordubad şəhər məktəbi həmin seminariyanın təcrübə məktəbi hesab olunurdu. Seminariyada müxtəlif fənlər tədris edilməklə yanaşı, bir sıra peşələr – xarratlıq, cildçilik işi, tərəvəzçilik və ipəkçilik fənləri də könüllü olaraq tədris olunurdu²²¹.

Qafqaz məktəbləri üçün müəllimlər hazırlayan İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 1895-ci ildəki vəziyyətinə aid hesabatda göstərilir ki, 1884-cü ildəki ilk buraxılışından 1895-ci il buraxılışı arasında olan müddətdə seminariyanı 123 nəfər bitirmişdir ki, onlardan 25 nəfərini azərbaycanlılar, qalanlarını digər millətlərin nümayəndələri təşkil etmişlər. İrəvan müəllimlər seminariyasının direktoru V.Dobrininin 1918-ci ildə yazdığı hesabatdan aydın olur ki, 1915-16-cı tədris ilində seminariyanı 19 nəfər, 1916-17-ci tədris ilində 22 nəfər, sonuncu - 1917-18-ci tədris ilində isə 23 nəfər azərbaycanlı bitirmişdir. Ümumiyyətlə, üç il ərzində seminariyanı 316 nəfər bitirmişdi ki, onlardan 64 nəfərini azərbaycanlılar, 2 nəfərini isə türklər təşkil etmişdi²²².

221. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. I cild, Bakı, 2011, s. 91.

222. Развитие Еревана... с. 419.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında ilahiyyat, rus dili, hesab, həndəsə, coğrafiya, tarix və biologiya fənləri ilə yanaşı, tatar (Azərbaycan dili) dərsləri də keçirilirdi. Axund Məhəmməd Bağır Qazızadə uzun müddət İrəvan Müəllimlər Seminariyasında şəriət müəllimi, Ələsgər Kərimov, Rəhim Xəlilov, Rəşid bəy Şahtaxtinski, Mirzə Cabbar Məmmədov Azərbaycan dili müəllimi işləmişdilər.

İrəvan Müəllimlər seminariyasının ilk buraxılışı 1884-cü ildə olmuşdur. Həmin il məktəbin 5 nəfər məzunu olmuşdu. XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziyada işləyən kənd məktəblərinin müəllimlərinin və müdirlərinin xeyli hissəsi ekstern yolu ilə imtahan verərək müəllimlik hüququ əldə etmişdilər.

Tanınmış simalardan Haşım bəy Vəzirov, Həmid ağa Şahtaxtinski, Tağı bəy Səfiyev, İbadulla Muğanlinski, Şamil Mahmudbəyov, Cabbar Məmmədov İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları olmuşlar. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlı məzunları quberniyanın ərazisində mövcud olan rus-tatar məktəblərinə müəllim təyin edilirdilər.

Haşım bəy Vəzirov 1868-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, orada şəhər realni məktəbini bitirdikdən sonra, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında oxumuşdu. Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra əvvəlcə Böyük Vedi kəndində, sonra isə Cavanşir qəzasının Alpout, Şəki qəzasının Kiçik Köynük, Cavanşir qəzasının Bərdə kəndlərində müəllim və məktəb direktor işləmişdi. Haşım bəy Vəzirov 1907-1916-cı illərdə Bakıda “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Səda”, “Sədayi-vətən”, “Sədayi-həqq”, “Kavkazets” (rusca) qəzetlərini və “Məzəli” satirik jurnalını nəşr etdirmişdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasını 1899-cu ildə bitirən Həmid ağa Şahtaxtinski elə həmin seminariyada Azərbaycan və rus dili müəllimi işləmiş, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəallarından olmuşdur. O, 1912-ci ildə Odessada hüquq fakültəsini bitirdikədən sonra Gəncədə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət dövründə Parlamentin üzvü olan Həmid ağa Şahtaxtinski 2-ci, 3-cü və 4-cü hökumət kabinələrində maarif nazirinin müavini. 5-ci kabinədə isə maarif və dini etiqad naziri olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra təhsil sistemində müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışan Həmid ağa Şahtaxtinski 1941-ci ildə repressiyaya məruz qalmış və 1944-cü ildə Arxangelsk vilayətində sürgündə vəfat etmişdir²²³.

1918-ci ilin mayında İrəvan quberniyasının ərazisində ilk erməni dövləti - Ermənistan (Ararat) Respublikası qurulduqdan sonra İrəvan Müəllimlər

223. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, Bakı, 2005. s. 362.

Seminarıyasının fəaliyyətinə son qoyulmuşdur.

Dövrünün tanınmış pedaqoqlarından olan Əkbər Mehdi oğlu Əkbərov 1898-ci ildə İrəvanda rus-tatar məktəbinə daxil olmuş, oranı 1903-cü ildə bitirmişdir. Əkbər Əkbərov 1907-ci ildə İrəvan müəllimlər seminarıyasını bitirdikdən sonra Haşım bəy Nərimanbəyovun məktəbinə müəllim təyin olunmuşdur. Sonra o, Təbrizə getmiş bir müddət orada müəllimlik etmişdir. 1911-ci ildə İrəvana qayıdan Əkbər Əkbərov İrəvan müsəlman məktəbinin müəllimi işləmişdir. Əkbər Əkbərovun 1913-cü ilin iyununda görkəmli Azərbaycan ədibi və pedaqoqu Abdulla Şaiqə göndərdiyi məktubundan aydın olur ki, o, “Müxtəsər hesab qaydaları” adlı yazdığı dərsləri çap etdirmək üçün Cabbar Məmmədzaadənin vasitəsilə Bakıya göndərmişdir. 1912-ci ilin sonlarında göndərilən həmin kitabın redaktəsini Əkbər Əkbərov Abdulla Şaiqdən xahiş etmişdir. Dəfələrlə müraciətdən sonra Abdulla Şaiqdən bir cavab ala bilməyən Əkbər Əkbərov “Sədayi həqq” qəzeti vasitəsilə Abdulla Şaiqə müraciət etmişdir ki, çap olunması üçün göndərdiyi kitabı geri qaytarsın. Əkbər Əkbərovun həmin müraciəti “Açıq məktub” başlığı ilə “Sədayi həqq” qəzetinin 1 iyul 1913-cü il tarixli sayında dərc olunmuşdur. Təəssüf ki kitabın aqibəti haqqında məlumat yoxdur. Əkbər Əkbərovun bir neçə tənqidi məzmunlu məqaləsi “İqbal” qəzetində dərc olunmuşdur²²⁴.

1882-ci ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminarıyasını bitirən Haşım bəy Nəriman bəy oğlu Nərimanbəyov 1896-cı il oktyabrın 21-də İrəvanda rus-tatar (Azərbaycan) məktəbi açmışdır. İlk dəfə məktəbə nəzərdə tutulan 70 şagird əvəzinə 110 şagird qəbul edilmişdi. Rusiya Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən Məktəbin tədris planına Azərbaycan, rus, fars, ərəb dilləri, şəriət və hesab daxil idi. Ana dili səs üsulu ilə A.Çernyayevsakinin “Vətən dili”, fars dili Sədi Şirazinin “Gülüstən”, rus dili M.Volperin “Rus dili”, hesab Yevtuşevskinin “Məsələlər kitabı”, şəriət dərsləri isə Firudin bəy Köçərlinin tərtib etdiyi kitab üzrə tədris edilirdi. Rus-tatar (Azərbaycan) məktəbini təsis edən komissiyanın tərkibinə Abbasqulu xan İrəvanski (sədr), İrəvan gimnazıyasının Azərbaycan dili müəllimi İsmayıl bəy Şəfibəyov, İrəvan Müəllimlər Seminarıyasının Azərbaycan dili müəllimi Rəhim Xəlilov və başqaları daxil idi. İrəvan ziyalıları məktəbə tez-tez kömək edirdilər. Şəhər teatr həvəskarları tez-tez tamaşalar göstərərək, toplanan vəsaiti Rus-Azərbaycan məktəbinin nəfinə verirdilər. İrəvan quberniya məscidi də məktəbə maddi yardım edirdi.

1899-cu ildə H.Nərimanbəyovun təşəbbüsü ilə onun məktəbinin nəzdində yaşlı müsəlmanlar üçün axşam kursları açılmışdı. Orada rus dili, hesab və

224. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. V cild. 389-340, 483.

ana dili dərsləri keçilirdi. Rus dili və hesabı H.Nərimanbəyovun özü, ana dilini isə Mirzə Məmmədveli Qəmərinski keçirdi. 1890-cı ildə İrəvana gələn Müzəffərəddin şah Qacar Rus-Azərbaycan məktəbinin şagirdlərinə 300 manat ianə vermişdi²²⁵.

“İrəvan quberniyasının 1906-cı il üçün yaddaş kitabçası”nda göstərilir ki, rus-tatar ibtidai məktəbinin himayəçisi Abbasqulu xan İrəvanski, müdiri Haşım bəy Nərimanbəyov, müəllimləri Həmid ağa Şahtaxinski, Mustafa Rəcəbov, şəriət müəllimləri Məmməd Qaziyev və Mirzə Məmmədveli Qəmərinskidirlər²²⁶. Həmin seriyanın 1914-cü il buraxılışında İrəvan ikisinifli rus-tatar oğlanlar ibtidai məktəbinin müdiri Haşım bəy Nərimanbəyovun, müəllimlərinin isə Yevsyukov, Məmmədveli Qəmərinski və Vasilyev, şəriət müəlliminin Axund Abdulla Qaziyevin olduqları göstərilmişdir.

1902-ci ildə İrəvanda rus-tatar (azərbaycanlı) oğlanlar məktəbinin təcrübəsi əsasında rus-tatar qızlar məktəbi açılmışdı. Axund Məmmədbağır Qazizadənin evində yerləşən ikisinifli rus-tatar qızlar məktəbinin himayəçisi knyagina Yelena Çağodaeva (İrəvan quberniyasının vise-qubernatoru knyaz Aleksey Çağodayevin arvadı), müdiri Antonina

*İrəvan rus-müsəlman qız məktəbi. 1902-ci il.
Soldan – Məmmədqulu bəy Kərim soltan, Yevgeniya
Georgiyevna Pxadza, Məmmədveli Qəmərinski,
Antonina Valerianovna Kalinina.*

Kalinina, müəllimi Pxadzə, şəriət müəllimi Məmmədəli Qəmərinski olmuşdur. Həmin kitabçada İrəvanda daha bir ibtidai rus-tatar qızlar məktəbinin mövcudluğu göstərilərsə də, onun müəllimləri haqqında məlumat verilməmişdir²²⁷.

Mirzə Məmmədveli Qəmərinski İrəvanda təhsilin inkişafında xüsusi xidmətləri olan pedaqoqlardan olmuşdur. Onun atası Əli Qəmərinski çar ordusunun, 1915-ci ildə Türkiyəyə mühacirət edən böyük oğlu Hüsəynəli Qəmərli isə türk ordusunun generalı olmuşdur. İkinci oğlu Əli Qori müəllimlər seminariyasını, digər övladları Paşa, Adil və Mahmud isə gimnaziyanı bitirərək

225. Əhmədov Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. IV cild, Bakı: Təhsil, 2006, s. 308-309.

226. Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год. Эривань, 1905, с. 57.

227. Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 год. Эривань, 1914, Отд. I, с. 59.

müəllim işləmişlər. Məmmədveli Qəmərliksinin özü 1898-ci ildə İrəvanda rus-tatar məktəbini bitirmiş, 1900-cü ilin martında İrəvan quberniya məclisində imtahan verərək müəllim adı qazanmışdır. O, 1901-1911-ci illərdə İrəvanda rus-tatar məktəbinin müəllimi olmuşdur. Onun yazdığı “Atalar sözü” kitabı 1889-cu ildə İrəvanda “Edilson” mətbəəsində çap olunmuşdur. 1907, 1908 və 1911-ci illərdə çap edilən “Ana dili” dərsliyinin müəlliflərindən biri Mirzə Məmmədveli Qəmərliksi olmuşdur. Mirzə Məmmədveli 1906-cı ildə Bakıda keçirilən müəllimlərin qurultayında iştirak edərək Nəriman Nərimanov onu İrəvan Çuxurunun görkəmli maarifpərvərlərindən biri kimi Mirzə Ələkbər Sabirlə tanış etmiş. İrəvanda mövcud olan məktəblər haqqında şəirə məlumat vermişdi. Mahmud Qəmərlinin atası haqqında yazdığı “Atamın xatirələrindən” adlı yazıda həmin hadisəni atasının dilindən təsvir edərək yazır: “Rəhmətlik Sabirin sevincdən gözləri yaşardı və mənə xüsusi meyl, rəğbət bəsləyərək uzun-uzadı dərldədik. Mən Sabiri İrəvana qonaq dəvət etdim. Lakin ikimiz də bir dərddə, bir vəziyyətdə idik. Bizim İrəvan xərcimizi N.Nərimanov ödədi. Qurultay qurtarandan sonra biz İrəvana getdik. Rəhmətlik Sabir Həşim bəy Nərimanbəyov, Həmid bəy Şahtaxinski, Sultanov, Qaziyevlər və başqaları ilə tanış olarkən dedi: “Mirzə, sizin bu müəllimlər, məktəblər, dərs üsulunuz, xüsusən də müsəlman qız məktəbi məni valeh etdi. Yaxın gələcəkdə bizim millətin də ön sıradada olacağına əmin olmaq olar”²²⁸.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs edən “Qanlı sənələr” əsərində Məhəmmədqulu bəy Kəngərliksinin Qafqazda ilk dəfə olaraq İrəvanda müsəlman leyli (qızlar) məktəb-pansionunu açdığını yazır. 1864-cü ildə Naxçıvanda hərbi Şəfi bəy Kəngərliksinin ailəsində doğulan Məhəmmədqulu bəy Sankt-Peterburqda ali topçu məktəbini bitirmiş, ordudan istefaya çıxdıqdan sonra hüquq fakültəsini bitirmişdi. Naxçıvana qayıdan Məhəmmədqulu bəy bir müddət orada yaşadıqdan sonra İrəvana gəlmiş, şəhərin müsəlman əhalisinin pozulan hüquqlarını müdafiə etmək üçün imtahan verərək vəkillik hüququ qazanmışdı. Məmmədqulu bəyin İrəvanda məktəb açmasına İrəvan qubernatoru 21 sentyabr 1903-cü ildə icazə vermişdir. Məmmədqulu bəy Peterburqdan Nikolay İvanoviç Pivenşteyn və Luiza Fay adında iki ali təhsilli müəllim dəvət etmişdi. Məhəmmədqulu bəyin İrəvan qızlar məktəbindən çəkilən fotosunu M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” kitabına daxil etmişdir. 1905-ci ilin martında Məhəmmədqulu bəy Peterburqa gedərək Qafqaza yeni canişin təyin edilən qraf İllarion Vorontsov-Daşkovla görüşmüş,

228. Abbaslı İsrəfil. Məmmədveli Qəmərli və onun “Atalar sözü” kitabı. “Vedibasər” qəzeti, № 07 (27), 1-15 aprel 2004-cü il.

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının problemlərini canişinin diqqətinə çardırılmışdı. Həm vəkillik, həm də məktəb müdirliyi edən Məhəmmədqulu bəyi erməni terrorçu təşkilatları hədəfə götürmüşdü. 1905-ci il iyunun 1-də Məhəmmədqulu bəy erməni terrorçularının təhdidinə dözməyərək məktəbi bağlamaq məcburiyyətində qalmış, Parisə gedərək hüquqşünas kimi fəaliyyətini orada davam etdirmək qərarına gəlmişdi. Erməni terrorçuları 1905-ci il avqustun 31-də Parisə getmək istəyən Məhəmmədqulu bəyi Batumda yaxalayaraq küçənin ortasında qətlə yetirmişdilər. Məhəmmədqulu bəyin qətlə ilə bağlı “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərində nekroloq dərc edilmişdi. Məhəmmədqulu bəy Kəngərli Cəlil Məmmədquluzadənin 1904-cü ildə Tiflisdə vəfat edən həyat yoldaşı Nazlı xanımın qardaşı idi. Onun cənazəsi Tiflisə gətirilərək bacısının məzarının yanında dəfn edilmişdir²²⁹.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 1902-ci il məzunlarından olan İbadulla bəy Muğanlinski də İrəvanda pansion açmışdı. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərif 1906-1908-ci illərdə İrəvanda İ. Muğanlinskinin pansionunda və İrəvan gimnaziyasının hazırlıq sinfində təhsil almışdı. O, öz xatirələrində yazır ki, onun oxuduğu pansiondan əlavə, İrəvanda Cəfər bəy Cəfərovun da pansionu fəaliyyət göstərirdi. İrəvanda Daşlı küçədə yerləşən İ. Muğanlinskinin pansionunda Cabbar Məmmədov Azərbaycan dilini tədris edirmiş. İkimərtəbəli pansionunun birinci mərtəbəsində sinif otaqları, ikinci mərtəbəsində isə yataq otaqları yerləşirmiş. Ə.Şərif oxuduğu pansionda ciddi nizam-intizamın və ciddi tələbkeşliyin olduğunu yazır²³⁰.

Cəfər bəy Cəfərbəyov 1897-ci ildə İrəvan Oğlanlar Gimnaziyası nəzdində hazırlıq məktəbini bitirmişdi. O, 1901-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra Məhəmmədqulu bəy Kəngərlinskinin məktəbinə tərbiyəçi təyin edilmişdi. Daha sonralar Yengicədə və Aleksandropolda müəllim işləmişdi. Qafqaz popeçitelinin İrəvan quberniyası xalq məktəbləri direktoruna göndərdiyi 20 noyabr 1907-ci il tarixli məktubunda qeyd edilir ki, Cəfər bəy Cəfərbəyova üçüncü dərəcəli xüsusi təhsil müəssisəsi (türk dilindən başqa qalan fənlərin rus dilində tədris edilməsi şərtilə) açmağa icazə verilmişdir²³¹.

İrəvanda fəaliyyət göstərən özəl məktəblərin və mədrəsələrin hamısında şəriət dərsləri ilə yanaşı, fars dili dərsləri dərs vəsaiti kimi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsəri əsasında tədris edilirdi. Cabbar Məmmədovun atası Mirzə Abbas Məhəmmədzadə fars dilini və qrammatikasını gözəl bildiyindən onun yanına quberniyanın müxtəlif yerlərindən bu dili öyrənməyə gələrdilər. Əziz Şərif də

229. Ordubadi M.S. Qanlı illər, Bakı, 2007, s. 72-75; «Kaspi» qəzeti, № 181, 18 sentyabr, 1905-ci il, “Həyat” qəzeti, № 71, 23 sentyabr 1905-ci il.

230. Şərif Əziz. Keçmiş günlərdən. Bakı, 1983, səh. 44-47.

231. Məmmədov İsrəfil. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002, s. 638.

Abbas Məmmədzadənin “Guldəstə” kitabının titül səhifəsi.

fars dilini Mirzə Abbasdan “Gülüstən” kitabının sözbəsöz tərcüməsi yolu ilə öyrənmişdi. Mirzə Abbas həmçinin rus dilini də mükəmməl öyrənmişdi.

İrəvan Oğlanlar Gimnaziyasında dərs deyən Abbas Məhəmmədzadə bir sıra dərsliklərin müəllifi idi. 1912-ci ildə Bakıda “Orucov qardaşları” mətbəəsində Mirzə Abbas Məhəmmədzadənin “Guldəstə” adlı kitabı nəşr olunur. Üzərində “İrəvanda satış üçün” sözləri yazılmış bu kitaba Sədinin, Caminin tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən nəsihətamiz şeirlərindən nümunələr daxil edilmişdi. Mirzə Abbas “Guldəstə” kitabına həmçinin özünün “Razi” imzası ilə yazdığı, xalqı elmə, maariflənməyə çağıran şeirlərini də daxil etmişdi. 1913-cü ildə Mirzə Abbas Məhəmmədzadənin yazdığı “Bədrağatül-Ətfal” (Balalara hədiyyə”) dərsliyi Bakıda, Tiflisdə və İrəvanda çap olunmuşdu. 1913-cü ildə

Mirzə Abbasın “Самоучитель фарсидского языка для русских” adlı daha bir dərsliyi Bakıda yenə də “Orucov qardaşları” mətbəəsində çap olunmuşdu. 1918-ci ildə ermənilərin İrəvanda törətdikləri qırğınlardan canını qurtararaq Təbrizə gedən Mirzə Abbas bir il sonra orada vəfat etmişdir²³².

1913-cü ildə İrəvan şəhərində daha bir ibtidai azərbaycanlı qızlar məktəbi açılmışdı. Bu məktəbin maddi-maliyyə təchizatı şəhər idarəsinin üzərində idi²³³.

İrəvan məktəblərinin bir çox azərbaycanlı məzunları sonradan Rusiyada və xarici ölkələrdə ali təhsil almışdılar. Həbib bəy Səlimov Peterburq Hərb Akademiyasını, Nəriman bəy

Həbib bəy Səlimov.

232. Зейналов Аскер. Эриванская интеллигенция. Баку, 2011, с. 51-52.

233. Акопян Тадевос, , göstərilən əsəri, с. 287.

Nərimanbəyov əvvəlcə Moskvada Dövlət Universitetin fizika-riyaziyyat fakültəsini, sonra Xarkovda hüquq fakültəsini, Ruqiyyə və Kubra xanım Mirbabayeva bacıları İsveçrədə tibb və humanitar fənlər fakültələrini, Miryusif Mirbabayev, Məmməd bəy Qaziyev, Teymur bəy Makinski, Adil bəy və Əkbər bəy Qaziyev qardaşları Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini, Əkbər ağa Şeyxülislamov Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunu, Mustafa bəy Topçubaşov Kiyev Dövlət Universitetinin tibb fakültəsini, Abbas ağa Fərəcov Almaniyada Leypsiq universitetini bitirmişdi²³⁴.

Miryusif Mirbabayev

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə İrəvanda həyata keçirdikləri soyqırım azərbaycanlı məktəblərinin hamısının bağlanması ilə nəticələndi. İrəvan ziyalılarının bir qismi erməni vəhşiliklərinin qurbanı oldular. Bir çox ziyalılar isə İrəvan şəhərindən didərgin düşdülər. İrəvanlı ziyalılardan bir qismi İrana, bir qismi Türkiyəyə qaçdılar, böyük bir qismi isə Azərbaycanda özlərinə yeni yurd-yuva qurdular. Yüz illər boyu formalaşmış adlı-sanlı nəsillərin hərəsi bir tərəfdə özlərinə sığınacaq tapdı, qohumluq bağları qırıldı, yeni mühitdə yeni adət-ənənələrə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qaldılar.

Daşnakların hakimiyyəti dövründə şəhəri tərk etmiş azərbaycanlıların yalnız bir qismi Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra İrəvana qayıda bilmişdi. Bütün zamanlarda bu ərazidə çoxluq təşkil edən azərbaycanlılar öz doğma yurd-yuvalarında “milli azlığa” çevrilmişdilər. Ermənistan Xalq Komissarları Soveti 1920-ci il dekabrın 9-da məktəblərin kilsədən və məsciddən ayrılması və dövlətin ixtiyarına verilməsi barədə dekret vermişdi. Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının 17 dekabr 1920-ci il tarixli əmrində təlimin məktəblərdə ana dilində və pulsuz olacağı qərara alınmışdı. Ermənistan XMK-nin 23 aprel 1921-ci il tarixli qərarına əsasən azərbaycanlıların öz dillərində təhsil alması, erməni və xarici dillərdən birinin məcburi tədris edilməsi təsbit edilmişdi.

Ermənistanda yaşayan digər xalqların arasında aparılan mədəni-maarif işlərinə rəhbərlik etmək üçün 1921-ci ilin sonlarında Ermənistan K(b)P MK-nin təbliğat-təşviqat şöbəsinin nəzdində azlıqda qalan millətlərlə işi gücləndirmək üçün türk bölməsi yaradılmışdı. Həmin bölməyə əvvəlcə sabiq İrəvanlı, Azərbaycandan gəlmiş Məmmədəli Nasir, sonra isə 1921-ci ildə Azərbaycandan rəhbər vəzifəyə göndərilən, Ermənistan xalq daxili işlər komissarının müavini,

234. Zeynalov Əsgər. İrəvan məktəbləri. Bakı, 2011, s. 11-21.

daha sonra isə xalq ictimai təminat komissarı olmuş Bala Əfəndiyev rəhbərlik etmişdi. Sonralar Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının nəzdində fəaliyyət göstərən “Azlıqda qalan millətlər bürosu” 1932-cü ilin iyunundan “Azlıqda qalan millətlər şurası”na çevrilmişdi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar arasında savadsızlığın ləğv edilməsində “Azlıqda qalan millətlər şurası”nın xüsusi rolu olmuşdu. 1924-cü il aprelin 28-də İrəvanda Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradılmışdı. Bala Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi Yeni Türk Əlifba Komitəsi Ermənistanda azərbaycanlı əhali arasında savadsızlığın ləğv edilməsində çox iş görmüşdü.

Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra təhsilin inkişafı üçün əməli tədbirlər həyata keçirilməyə başlanılmışdı. Azərbaycanlı məktəblərinin müəllimə olan ehtiyacını təmin etmək üçün qısa müddət ərzində İrəvanda və Gümrüdə kurslar təşkil edilmişdi. Bəzi müəllimlər ixtisaslarını artırmaq üçün Bakıya göndərilmişdilər. Əgər 1922-ci ildə Ermənistanda təhsil Azərbaycan dilində olan 32 məktəb var idisə, 1923-24-cü tədrisi ilində onların sayı 104-ə çatmışdı²³⁵.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində İrəvan şəhərində azərbaycanlı qızlar məktəbində, keçmiş Haşım bəy Nərimanbəyovun məktəbinin bazasında fəaliyyət göstərən Məşədi Əzizbəyov adına məktəbdə (bu məktəbi irəvanlılar Haşım bəyin məktəbi adlandırırdılar), əvvəllər S.M.Kirov adına olan və sonralar Mizə Fətəli Axundovun adını daşıyan məktəbdə və şəhərdəki digər iki beynəlmiləl məktəbdə azərbaycanlı uşaqları təhsil alırdılar. İrəvan şəhərində savadsızlığı ləğv etmə kursları açılmışdı. 1923-cü ildən fəaliyyət göstərən İrəvan Qadınlar Klubu savadsızlığın ləğv edilməsində və evdar qadınlara peşə öyrədilməsində xeyli iş görmüşdü.

1925-ci il mayın 30-da Əzizbəyov adına məktəbdə Ermənistandakı azərbaycanlı məktəblərinin müəllimlərinin respublika müşavirəsi keçirilmiş, yeni əlifbanın təlim üsullarının bəzi cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdi. Həmin il avqustun 25-də Leninkanda (Gümrüdə) Ermənistandakı azərbaycanlı məktəblərinin müəllimlərinin qurultayı keçirilmişdi.

1930-cu ildə ümumiçbari ibtidai təhsilin tətbiqinə başlanılmışdı. 1930-1931-ci tədris ilində Ermənistanda 971 məktəb mövcud idi ki, orada 132300 şagird təhsil alırdı. Bunlardan 162-si azərbaycanlı məktəbi idi və onlarda 9536 şagird təhsil alırdı. 1936-cı ildə Ermənistandakı azərbaycanlı məktəblərində işləyən 541 müəllimdən yalnız 5-nin ali təhsili var idi ki, onlar da İrəvan şəhərindəki məktəblərin müəllimləri idilər. 1935-ci ildə Leninkanda (Gümrüdə) Azərbaycan dilində qiyabi ikiillik Müəllimlər İnstitutu açılmışdı. Sonradan həmin institut Dilican şəhərinə köçürülmüş və daha sonra bağlanmışdı. İkiillik Müəllimlər İnstitutunda Bakıdan göndərilən müəllimlər dərslər deyirdilər²³⁶.

235. Эфендиев Бала. (Биографический очерк). Баку, 1975, с. 25-26.

236. Adıgözəlov Əli. Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən. Bakı, 2003, s. 52-53.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulsa da azərbaycanlılara qarşı məkrli siyasət üstü-örtülü şəkildə davam etdirilirdi. Ermənistanın kommunist qiyafəsinə bürünmüş millətçi rəhbərləri milli ayrıseçkilik edir, azərbaycanlı əhalini başsız qoymaq üçün ilk növbədə onların ziyalılarını müxtəlif yollarla sıradan çıxarırdılar. XX əsrin 20-30-cu illər repressiyası bütöv Ermənistanda olduğu kimi, İrəvanda yaşayan azərbaycanlı ziyalıların və din xadimlərinin də sıralarının seyrəlməsinə səbəb olmuşdu. Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin və Xalq Komissarları Şurasının 18 iyun 1928-ci il tarixli qərarı ilə azərbaycanlıların dini mərasimlərinin istər məscidlərdə, istərsə də digər dini ibadət yerlərində keçirilməsinə qadağa qoyularaq cinayət əməli hesab edilmişdi.

Mirzə Hüseyn ağa.

Bundan sui-istifadə edən Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanları yüzlərlə azərbaycanlı din xadimini saxta ittihamlarla repressiyaya məruz qoyulmalarına nail olmuşdular. İlk təhsilini İrəvanda alan, sonra Bağdadda və Nəcəfdə təhsilini davam etdirən, ərəb və fars dillərinə mükəmməl yiyələnən məşhur şərqşünas, “Hadi”, “Səfa” təxəllüsü ilə ərəb, fars və Azərbaycan dilində şeirlər yazan Mirzə Hüseyn ağa repressiyaya məruz qoyularaq 1938-ci ildə Rusiyanın Kaluqa şəhərinə sürgün edilmiş, təqribən 70 yaşında orada vəfat etmişdir. Hüseyn Cavidlə, Bəkir Çobanzadə ilə dostluq edən, Rusiya və İrandakı şərqşünaslarla məktublaşan Mirzə Hüseyn ağanın irsini də ermənilər müsadirə edərək məhv etmişdilər²³⁷.

İrəvanlı ziyalılardan “Qızıl şəfəq” qəzetinin redaktoru Mustafa Hüseynov saxta ittihamla həbs edilərək güllələnmiş, qəzetin digər əməkdaşlarından İbrahim Əliyev, şair Abbas Azəri, İsmayıl Əliyev, Abdulla Mirzəyev repressiyaya məruz qoyulmuşdular. 1930-1935-ci illərdə İrəvan Türk Pedaqoji texnikumunun 102 nəfər tələbə və müəllimləri “bəy”, “xan”, “mülkədar”, “qolçomaq”, “kulak” damğası ilə repressiyaya məruz qoyulmuşdular²³⁸.

1924-cü ildən fəaliyyət göstərən, Ermənistandakı azərbaycanlı məktəbləri üçün müəllimlər hazırlayan internat tipli İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun məzunları arasından onlarla akademik, elmlər doktorları, yüzlərlə maarif fədailəri yetişmişdir. Bu təhsil ocağına müxtəlif vaxtlarda Mehdi Kazımov, Bəhlul Yusifov, Həmid Məmmədzadə kimi tanınmış maarif xadimləri rəhbərlik etmişlər.

237. Зейналов Аскер. Эриванская интеллигенция. Баку, 2011, с. 77-84.

238. Allahverdiyev Cəlal. İrəvan ədəbi mühiti. Bakı, 2010, s. 41-43, s. 57.

1936-cı ildən İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbi adlanan həmin təhsil ocağı Azərbaycan elminə və maarifinə görkəmli xadimlər bəxş etmişdir. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti olmuş Yusif Məmmədəliyev Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutu bitirdikdən bir qədər sonra, 1928-1929-cu illərdə İrəvan Pedaqoji Məktəbində və fəhlə fakültəsində müəllim işləmişdir. O, İrəvan azərbaycanlılarının ictimai həyatında da fəal iştirak etmişdir. Y.Məmmədəliyev həmin dövrdə Ermənistanda azlıqda qalan millətlərlə iş komissiyasının üzvü olmuş, kütlənin hüquqi vəziyyəti, gənclərin, xüsusən də qızların təhsilə cəlb edilməsi ilə əlaqədar mətbuat səhifələrində çıxış etmişdir²³⁹.

1926-cı ilin ortalarından etibarən İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsi və Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının nəzdindəki Azsayılı xalqlarla iş şöbəsinin birgə orqanı olan “Xalq maarifi” adlı pedaqoji məcmuə ayda bir dəfə işıq üzü görməyə başlayır. Bala Əfəndiyevin və Mehdi Kazımovun təşəbbüsü sayəsində nəşr edilən “Xalq maarifi” jurnalı əsasən azərbaycanlı müəllimlərin mədəni-maarif və pedaqoji tələbatını ödəmək, tədrisin yeni metod və üsullarla aparılmasına yardım etmək məqsədi daşıyırdı. Jurnalın ayda bir dəfə nəşr edilməsi nəzərdə tutulsa da, 1926-cı ildən 1932-ci ilə qədər cəmi 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Ermənistanın şovinist rəhbərliyi azərbaycanlıların mədəni inkişafının qarşısını almaq üçün heç bir əsas olmadan bu jurnalın da fəaliyyətini əvvəlcə əngəlləmiş, sonra isə tamamilə dayandırmışdı²⁴⁰.

1928-ci ildən İrəvanda Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun azərbaycanlı bölməsi fəaliyyətə başlamış, 1933-cü ildən həmin bölmə müstəqil İrəvan Azərbaycanlı Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna çevrilmişdi.

1936-1937-ci dərslər ilində İrəvan Qiyabi Pedaqoji İnstitutu təsis edilmişdi. Beynəlmiləçilik siyasətinə müvafiq olaraq onun nəzdində türk şöbəsi də açılmışdı. Az sonra, yəni 1937-ci ildə İrəvanda ikiillik müəllimlər institutunun Azərbaycan şöbəsi də açılmışdı. Burada 20 nəfərin əyani, 20 nəfərin qiyabi təhsil alması planlaşdırılmışdı. Tədris prosesinin səmərəli təşkilinə imkan olmadığı üçün müəllimlər əsasən Bakıdan dəvət olunurdu. Dərslilər də Bakıdan gətirilirdi²⁴¹.

1937-ci ildən İrəvan Pedaqoji İnstitutunun 3 fakültəsində azərbaycanlı bölməsi (dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat, tarix-coğrafiya) mövcud idi. 1947-ci il 22 iyunda qəbul edilən qərara əsasən Azərbaycan bölmələri erməni bölmələri ilə birləşdirildi. Azərbaycan bölməsinin dekanları isə erməni bölməsi dekanlarının müavini vəzifəsinə keçirildi. Onların müstəqil qərar

239. Akademik Yusif Məmmədəliyev. Bakı, 1996, s. 13.

240. Allahverdiyev Cəlal, göstərilən əsəri, s. 66.

241. Nəcəfov Nəcəf. İrəvan Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan bölməsinin acı taleyi. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, № 8, 1 mart 2013-cü il..

İrəvan Pedaqoji Məktəbinin 1938-ci il buraxılışı.

qəbul etmək səlahiyyəti əllərindən alındı. Bununla da bu fakültələrdə milli mənəvi dəyərlərə ağır zərbə vuruldu²⁴².

“Könüllü köçürülmə” adı altında həyata keçirilən azərbaycanlıların Ermənistandan 1948-1953-cü illər deportasiyası nəticəsində azərbaycanlı məktəblərinin şəbəkəsi ciddi dağıntıya məruz qoyuldu. İrəvan Pedaqoji Texnikumu 1948-ci ildə tələm-tələsik Azərbaycanın Xanlar (indiki Göygöl) rayonuna köçürüldü. İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun və Erməni Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı bölmələri (dil-ədəbiyyat, tarix, fizika-riyaziyyat) müvafiq olaraq Bakıdakı pedaqoji institutlara köçürüldü. Həmin dövrdə İrəvan şəhərində təlim Azərbaycan dilində olan iki orta məktəbin - Kirov adına qızlar və Əzizbəyov adına oğlanlar orta məktəblərinin müəllim və şagird kontingentinin xeyli hissəsi Azərbaycana köçmək məcburiyyətində qalmışdı. Bununla da azərbaycanlı pedaqoji kadrların İrəvan şəhərindən uzaqlaşdırılmasını istəyən Ermənistan rəhbərliyinin çoxdankı arzusu həyata keçmiş oldu.

242. Yənə orada.

Yalnız 1954-cü ildə tərkibində iki fakültə (Fizika-riyaziyyat və Azərbaycan dili və ədəbiyyatı) olmaqla İrəvan Pedaqoji İnstitutunda yenidən azərbaycanlı bölməsi açıldı. Lakin iki buraxılışdan sonra fizika-riyaziyyat bölməsinə qəbul dayandırıldı. 1958-ci ildə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fakültəsinin də profilində dəyişiklik edildi və ədəbiyyatla yanaşı, onlara tarix ixtisası da verildi.

1963-cü ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsinə qəbul dayandırıldı, yalnız ibtidai sinif müəllimi hazırlayan 25 nəfərlik qrup saxlandı..

İnstitutda yalnız Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası müstəqil fəaliyyət göstərirdi. Kafedraya əvvəlcə tanınmış elm xadimi Əkbər Yerevanlı, onun vəfatından sonra isə Knyaz Mirzəyev rəhbərlik etmişdi. İnstitutun azərbaycanlı bölməsində müəyyən fənlərin tədrisi üçün Bakıdan müvafiq ixtisaslı alimlər dəvət edilirdi.

1970-ci ildə İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası fakültəsi də ləğv edilmiş, əvəzində 25 tələbə qəbul edilən Ədəbiyyat-tarix fakültəsi açılmışdı.

1960-cı illərin ortalarından etibarən erməni şovinizminin yenidən baş qaldırması və qədim azərbaycanlı məhəllələrində kompakt şəkildə yaşayan azərbaycanlı ailələrinin şəhərin kənarında salınan yeni qəsəbələrə pərakəndə halında köçürülmələri, azərbaycanlı balalarının şəhərin ucqarlarından mərkəzdəki azərbaycanlı məktəblərinə gedib-gələ bilməmələri azərbaycanlı ailələrini İrəvan şəhərindən köçüb getməyə məcbur edirdi. Bəzi azərbaycanlı ailələri öz uşaqlarını şəhərdəki rusdilli məktəblərdə oxutdurmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bütün bunlar öz növbəsində İrəvan şəhərində azərbaycanlı şagird və müəllim kontingentinin azalmasına səbəb olurdu. Ermənistan SSR Maarif Nazirliyinin 1981-1982-ci illərdə təlim Azərbaycan dilində aparılan və beynəlmiləl məktəblər haqqında verdiyi məlumatlara görə, Ermənistanda 155 sırf azərbaycanlı və azərbaycanlı siniflərinin də mövcud olduğu 38 beynəlmiləl məktəblərdə cəmi 48812 azərbaycanlı şagird təhsil almışdır. Həmin dövrdə İrəvan şəhərində mövcud olan azərbaycanlı bir səkkizillik və bir orta məktəbdə cəmi 176 şagird təhsil almışdır. Onlardan 36-sı Əzizbəyov adına səkkizillik məktəbdə, 140-ı isə Axundov adına orta məktəbdə oxuyurdular²⁴³.

İrəvan şəhəri Azərbaycan elminə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Uzun müddət Ermənistan SSR Maarif Nazirliyi sistemində işləmiş Nurəddin İbrahimovun tərtib etdiyi siyahıdan məlum olur ki, sovet hakimiyyətinin süqutunadək əslən İrəvan şəhərindən olan, elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən 6 akademik, akademiyanın 3 müxbir üzvü, 27 elmlər doktoru və 73 elmlər namizədi yetişmişdir. Bir ənənə olaraq Ermənistan

243. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. II cild, Bakı, 2011, s. 149.

İrəvan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı fakültəsinin 1970-ci il buraxılışı.

SSR maarif nazirinin müavinlərindən biri azərbaycanlı olurdu. Bu vəzifədə müxtəlif vaxtlarda Rəhim Allahverdiyev, Rza Vəlibəyov, Suren Şərifov və İsrəfil Məmmədov işləmişlər.

1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırması Ermənistanda azərbaycanlıların tamamilə deportasiya olunması və bununla da zəngin ənənəyə malik olan təhsil ocaqlarının birdəfəlik məhv edilməsi ilə nəticələndi. 1988-ci ilin fevralında M.F.Axundov adına İrəvan şəhər azərbaycanlı orta məktəbinin binası erməni vandalları tərəfindən yandırıldıqdan sonra məktəbdə tədris prosesinə son qoyuldu.

Ümumiyyətlə, 1988-1989-cu illərdə təlim Azərbaycan dilində aparılan 155 məktəb və 38 beynəlmiləl məktəblərdəki azərbaycanlı bölməsi bağlandı, 48681 şagird və 3992 müəllim Ermənistandan zorakılıqla deportasiya edildi.

Tarixən Azərbaycanın elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhəri XX əsrin sonlarında etnik təmizlənməyə məruz qoyularaq sırf erməni şəhərinə çevrildi.

Ədəbi mühit

İrəvan şəhəri Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetişmişdir. İrəvan şəhərində olduqca zəngin ədəbi mühit formalaşmışdır. İrəvan şəhərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinin bir çoxu İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlər və yerli azərbaycanlı əhalinin dəfələrlə öz yer-yurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində itib-batmışdır. Xüsusən, XIX əsrin əvvəlində rus qoşunlarının şəhəri işğalından sonra qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti yandırılmışdır. Bununla belə, Azərbaycandakı və qonşu dövlətlərdəki arxivlərdə və kitabxanalarda İrəvan ədəbi mühitinə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir.

Orta əsrlərdə şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri şairlər tərəfindən tərcümə edilir və ədəbi məclislərdə qiraət ustaları tərəfindən oxunurdu. Sədi Şirazinin 1258-ci ildə farsca qələmə aldığı “Gülüstan” əsəri Yaxın və Orta Şərqdə ən çox oxunan və üzü köçürülərək məktəblərdə tədris edilən və tərcümə edilən əsərlərdən idi. “Gülüstan”ın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nadir əlyazmalarından biri **Məhəmməd ibn Hüseyn Rəvaniyə** aiddir. Rəvaninin 1657-58-ci illərdə tamamladığı “Tərcümeyi Gülüstan”ın gözəl nəsx xəttilə köçürülmüş əlyazmasının həcmi 107 vərəqdir və hazırda Təbrizdəki Milli Kitabxanada saxlanılır (şifri: 2444). Həmin əlyazmanı Azərbaycan kitabşünası Hacı Məhəmməd Naxçıvani 1923-cü ildə kitabxanaya hədiyyə etmişdir²⁴⁴.

İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra 1829-1832-ci illərdə xanlığın ərazisini hərtərəfli tədqiq edən rus tarixçi-statisti İvan Şopen yazır ki, İrəvanda gənclərin əksəriyyəti Rudəkinin, Firdovsinin, Ənvarinin, Nizaminin, Caminin, Hafızın, Sədinin və Şərqdə məşhur olan digər şairlərin əsərlərini əzbərdən söyləyərdilər²⁴⁵.

Hələ orta əsrlərdən İrəvan xanlığının ərazisində bir sıra aşığı məktəbləri formalaşmışdır. Bunlardan ən zəngini Göyçə aşığı məktəbidir. Göyçə aşığı məktəbinin parlaq simalarından Miskin Abdal (1430-1535), Ağ Aşığı adı ilə tanınan Aşığı Allahverdi (1754-1860), Aşığı Alı (1800-1911), Aşığı Ələsgər (1821-1926) özlərindən sonra zəngin irs qoyub getmişlər. Həmin irs İrəvan

244. Nağioğlu Möhsün. Rəvaninin “Gülüstan” tərcüməsi” məqaləsi. “Elm və həyat” jurnalı, № 2, 2010-cu il.

245. Шопен Иван. Исторический памятник ..., с. 904.

ədəbi mühitinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan dilinin zənginliyi, poetikliyi, onun musiqi kimi ahəngdar olması İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan ermənilərin də bu dildə yazıb-yaratmalarına səbəb olmuşdur. Erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan yazırdı: “Türkcəni həтта qadınlar və uşaqlar belə bilir. Buna görə də xalq içərisində məşhur və fitrətən şairlik istedadına malik olan adamların tatarca (*yəni - Azərbaycan dilində*) şeir yaratmaları və oxumaları çox təbii bir haldır”²⁴⁶.

Azərbaycan dilinin köməyi ilə erməni aşıqları özlərinə çoxlu dinləyici və tamaşaçı toplaya bilirdilər. Professor A. Arşaruni də təsdiq edir ki, azəri dili “demək olar ki, erməni aşıqlarının və erməni xalqının doğma dili olmuşdur. Əks təqdirdə, onlar (*yəni - erməni aşıqları*) dinləyicilər qarşısında müvəffəqiyyət qazana bilməzdilər və onların dili dinləyicilər üçün anlaşılmaz olardı”²⁴⁷.

Erməni aşıqlarının Azərbaycan dilindən, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının forma və məzmun zənginliyindən istifadə etmələrinin səbəblərindən biri də XV-XVI əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının çox sürətlə inkişaf etməsi olmuşdur. Digər səbəb isə XIX əsrin birinci yarısındanək müasir erməni ədəbi dilinin - aşxarhabarın formalaşmaması olmuşdur. Həmin vaxtadək erməni yazarlarının əksəriyyəti əski erməni ləhcəsində - qraparda yazıb-yaratdıqlarından həmin əsərləri erməni xalqı başa düşmürdü.

“Qədim erməni xalqı”nın bu gün özünü ifadə etdiyi dilin – yəni aşxarhabarın cəmisi iki əsrlik tarixi var. Yeni erməni ədəbi dilinin əsasını Xaçatur Abovyan qoymuşdur. XIX əsrin əvvəllərində əsərlərini Kənəker ləhcəsində yazan Xaçatur Abovyan müasir erməni dilinin banisi hesab edilir²⁴⁸.

Məşhur erməni tarixçisi Leo (Arakel Babaxanyan) belə qənaətə gəlmişdir ki, erməni dilinin yoxsulluğu üzündən erməni aşıqları öz mahnılarını azəri dilində qoşmuşlar. Leo yazır: “Aşıqlar üçün nağıllarda, mahnılarda təsvir olunan həyatı ifadə etmək üçün türk dili (*yəni - Azərbaycan dili*) erməni ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngindir”²⁴⁹.

Azərbaycan dilində yazıb-yaradan XVII əsr erməni aşıqları haqqında xeyli məlumat vardır. Onların əsərlərindən bəzi nümunələr Matenedaranda və Ermənistan Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyində saxlanılır. XVIII əsrdə Azərbaycan dilində nəğmələr qoşan Sayat Nova, Miran, Bağıroğlu, Əmiroğlu, Qul Yeqaz, Turab Dədə, Şamcı Meleko, Kiçik Nova, Qul Hovanes və başqalarının adları məlumdur. İrəvanda Aşıq Şirinin və Gümrüdə Aşıq

246. Yerevanlı Əkbər. Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri. İrəvan, 1958, s. 135-136.

247. Abbasov İsrail. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, s. 102.

248. Yerevanlı Əkbər. Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri, s. 134.

249. Լեո (Արակել Բաբախանյան). Հայոց պատմություն. Երկերի ժողովածու, հ. III, Երևան, 1973, p. 573. (Leo (Arakel Babaxanyan). Hayoç patmutyun. Yerkeri joğovacu, III cild, Yerevan, 1973).

Bavenin türk-azəri dilində yazıb-yaradan aşıq məktəbləri olmuşdur²⁵⁰.

Ermənilər yalnız əhatəsində yaşadıkları xalqların folklorunu və musiqisini yamsılamaqla məşğul olmuşlar. Ermənilərin başqa xalqlardan istifadə etdikləri, bu xalqların təsiri sayəsində yaratdıqları nəğmələr və havalar haqqında erməni tədqiqatçısı S.Palasyan yazır: “Bizim mahnıların havası müxtəlifdir. Türkiyədə türkün, Gürcüstanda gürcünün, İrəvan, Şuşa, Ağkilə və İranda farsın, ümumiyyətlə hansı xalqın təsiri altında olmuşuqsa, həmin xalqın mahnılarının havalarını götürmüşük”²⁵¹.

Məşhur erməni yazıçısı Avetik İsaahyan öz xatirələrində yazır ki, o, 1926-cı ildə kompozitor A.Spendiarovla birlikdə dəfələrlə İrəvanda azərbaycanlıların musiqi ifa edilən məclislərinə getmiş, yerli və Azərbaycandan gəlmiş aşıqların deyişmələrinə qulaq asmışlar. A.İsaahyan A.Spendiarovun tərəvətli uşaq hissi ilə azərbaycanlı aşıqların məlahətli səslərinə, insanı mütəəssir edən ahənginə necə valeh olduğunu təsvir etmişdir²⁵².

Bu gün dünyaya “Erməni havaları” kimi təqdim olunan havalar və nəğmələr haqqında erməni yazıçısı Mikael Nalbandyan yazırdı: “Ancaq havaların əksəriyyəti türklərdən götürülüb. Mən ermənilərin yaşadıkları çox yerləri dolaşmışam, həmişə də çalışmışam sırf ermənicə nə isə eşidəm. Lakin həmin şeyi dinləmək mənə nəsib olmamışdır”²⁵³.

Erməni alimi Q.Kapansyan yazır ki, qədim erməni dilindən fars, suriya, assurbabil, yunan, gürcü və hindavropa dillərindən alınma sözləri çıxardıqdan sonra erməni dilində cəmi 5 minə qədər söz və 30-a yaxın sözdüzəldici forma qalır²⁵⁴. Bütün bunlar erməni dilinin hibrid dil olduğunu bir daha göstərir.

Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrini dərinəndən araşdıran, Matenadaranda və Ermənistanın digər arxivlərində uzun illər tədqiqat aparən filologiya elmləri doktoru İsrəfil Abbasov qeyd edir ki, XVII-XVIII əsrlərə, daha çox isə XIX əsrə aid elə bir erməni əlyazması yoxdur ki, orada Azərbaycan xalqının qədim nəğmələrinə təsadüf edilməsin. İ.Abbasov həmçinin Matenadaranda saxlanılan və Azərbaycan folkloru nümunələrini, habelə bir sıra yazılı ədəbiyyat materiallarını özündə əks etdirən qiymətli əlyazmaların inventar nömrələrini göstərməklə, onların yazılma tarixini müəyyənləşdirən cədvəl tərtib etmişdir. **(Həmin cədvəl kitabın “Əlavələr” bölməsində olduğu kimi verilir).**

Filologiya elmləri doktoru Əsgər Zeynalov Matenadaranda, Ermənistan

250. Yerevanlı Əkbər. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. İrəvan, 1968, s. 282.

251. Abbasov İsrəfil, Folklorşünaslıq axtarışları. II cild, Bakı, 2010, s. 50.

252. Yerevanlı Əkbər. Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri, s. 235.

253. Nalbandyan Mikael. Əsərlərinin tam külliyyatı (ermənicə), I cild, s. 276; Bax: Abbasov İsrəfil. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində, s. 65.

254. Капанцян Г.А. Хайаса - колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947, с. 79.

Xalq Yaradıcılığı Evində, İrəvandakı Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyində axtarışlar apararaq 550-dən artıq Azərbaycan bayatılarını toplayaraq tədqiqata cəlb etmişdir. Ə.Zeynalov belə nəticəyə gəlmişdir ki, ermənilərdə bayatı janrı olamamış, onlar əsrlər boyu Azərbaycan bayatılarından istifadə etmişlər²⁵⁵.

İrəvan xanlığının ərazisində yeganə işlək dil Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 1829-1832-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statisti İ.Şopen “tatar dilinin” – yəni Azərbaycan dilinin yayılma arealı haqqında belə qənaətə gəlmişdir: “Bu məşhur dil haqqında bir neçə söz deməmək mümkün deyildir, hansı ki, Adriatik dənizindən tutmuş, Sakit, Hind və Atlantik okeanlarının sahillərində, Qədim Dünyanın üçdəbir hissəsində milyonlarla xalqlar bu dildə anlaşırlar”²⁵⁶.

Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Qafqazı gəzdikdən sonra bu qənaətə gəlmişdi: “Tatar dilini (yəni Azərbaycan dilini) öyrənməyə başlamışam, fransız dili Avropada zəruri olduğu kimi, bu dil də burada və ümumiyyətlə Asiyada zəruridir”²⁵⁷.

2001-ci ildə Tehranda “Zufa” nəşriyyatı tərəfindən görkəmli Azərbaycan alimi, uzun müddət Təbriz radio-televiziyasında çalışmış Səməd Sərdariniyanın (1947-2008) “İrəvan yek vilayətə muselman neşin bud” kitabı çap olunmuşdur. Müəllifin uzun illər apardığı araşdırmalarının nəticəsi olan 247 səhifəlik bu kitab tarixi Azərbaycan torpaqlarında süni surətdə bir erməni dövləti qurulduğunu, yüzilliklər boyu Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın necə Ermənistan Respublikasının paytaxtına çevrildiyini tarixi-elmi faktlarla əks etdirir. Kitabın son hissələrindəki bölmələrdə ermənilərin İrəvanda törətdiyi soyqırımlardan nicat tapmış bir sıra ailələr haqqında sənədlərə və fotoşəkillərə əsaslanan materiallar təqdim edilmiş, İrəvanın məşhur Göy məscidi və digər məscidləri, Ermənistanda qalıqları mövcud olan islam abidələri, İrəvanlı alimlər və ruhanilər, görkəmli şəxsiyyətlər, şair və yazıçılar haqqında məlumatlar verilmişdir²⁵⁸.

S.Sərdariniyanın bu əsəri AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dilindən tərcümə edilərək 2014-cü ildə Bakıda “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur” adı ilə çap olunmuşdur²⁵⁹.

S.Sərdariniya öz kitabına Əziz Dövlətabadinin 1991-ci ildə çap olunan

255. Zeynalov Əsgər. Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda. Bakı, 2001, s. 3.

256. Шопен И. И. Исторический памятник ..., s. 907.

257. Лермонтов М.Ю. Полное собрание сочинений. В 5 томах., Том V, Москва-Ленинград, 1937, с. 393.

258. Mədətli Eynulla. Səməd Sərdariniyanın “İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur” kitabı” məqaləsi. “Tarix və onun problemləri” jurnalı, 2002, № 2, s. 196-199.

259. Sərdariniya Səməd. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Tərcümə İbrahim Quliyev. Bakı, 2014.

“Qafqazda fars dilində yazılan şeirlər” kitabına istinadən “İrəvani” imzası ilə şeirlər yazan 12 şair - Aşüftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çeşmə İrəvani, Bidil İrəvani, Höccət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani kimi Azərbaycan dilində və farsca yazan şairlər haqqında qısa məlumatlar və onların şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir.

Məlum olur ki, **Aşüftə İrəvani** (əsl adı Kəlbəhüseyn bəydir) İrəvanın əsil-nəcabətli ailəsindən çıxmış və bu şəhərin şeyxülislamı Hacı Molla Məhəmmədin qardaşı oğlu olmuşdur. O, cavanlığında Tehrana getmiş, Fətəli şahın oğlu Zilli-sultan Əlişahın mehribanlığı və kəraməti sayəsində firavan ömür sürmüşdür. Onun gözəl məzmunlu və ürəyəyatan şeirləri vardır. Aşüftə İrəvaninin lətafətli nitqi olmuşdur²⁶⁰.

Əsl adı Mirzə İsmayıl olan **Aşub İrəvani** şeirlərində əsasən Fətəli şah Qacarı mədh etmişdir. O, İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan tərəfindən Müslümün oğlanlarının məzarı üzərində ucaldılmış günbəz binasının inşa edilməsi tarixini nəzmə çəkmişdir²⁶¹.

Halbuki, indi nəinki vaxtilə İrəvanda müsəlman qəbirlərinin üzərində tikilmiş günbəzlər, hətta şəhərdə salınmış bütün müsəlman qəbiristanlıqları yerlə yeksan edilmişdir.

Hər iki gözdən məhrum olan **Şeyx Musa İrəvani** şeirlərini “Şakir” təxəllüsü ilə yazmışdır. Şakir İrəvani güclü hafizəyə malik olmuşdur. O, həmçinin xoşavazlı vaiz, şirindilli natiq olmuşdur²⁶².

Şair **Çeşmə İrəvaninin** əsl adı Rzaqulu xan olmuşdur. O, Fətəli şahın oğlu Mahmud Mirzənin əmirlərindən olan Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin oğlu idi. Yüksək şairlik təbinə malik olan, xalq arasında hörmət-izzət qazanan Çeşmə İrəvani uzun müddət Nəhavənddə Mahmud Mirzənin xidmətçilərinin rəhbəri olmuşdur²⁶³. Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin digər oğlu, cavanlığında kamil təhsil alan Həsən öz şeirlərini “**Şəhab**” təxəllüsü ilə yazmışdır. O, qəzəl yaradıcılığında xeyli püxtələşmişdir. Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin üçüncü oğlu Hüseynəli şeirlərini “**Qabil**” təxəllüsü ilə yazmışdır.

Şair **Nazim İrəvaninin** əsl adı Əli xandır. Əli xanın atası Əli Əkbər xan İrəvandan İrana köçdükdən sonra Nəsrəddin şahın yaxınlarından biri olmuşdu. Əli Əkbər xan bir müddət xarici işlər naziri, bir müddət isə ədliyyə naziri olmuşdu. Tehrandə doğulan Əli xan fars dilini mükəmməl öyrəndikdən sonra orduda xidmət etmiş, general rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. Əhməd şah dövründə

260. Tərbiyət Məhəmmədəli. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, 1987, s. 35.

261. Sərdariniya Səməd, göstərilən əsəri, s. 192-193.

262. Yenə orada, s. 194-195

263. Yenə orada, s. 193.

(XX əsrin əvvəli) İranın qoşunlar komandanlığının baş müşavirlər idarəsində xidmət etmişdir. Yaradıcılığının əsas üslubu qəzəlxanlıq olmuşdur²⁶⁴.

Dəlil İrəvani Fətəli şah Qacarın müasirlərindən olmuşdur. Şahı mədh edən qəsidəsinin bir yerində İrəvan xanı Hüseynqulu xanın bünövrəsini qoyduğu İrəvan məscidinin binasının tikilməsi tarixindən söz açmışdır:

*Bu mina üzli məscid
İrəvanda da onlardan yadigar qaldı,
Dəlil ondan ilham alıb, yazıb- yaratdı,
Onların xeyrixahlığından bir məscid ucaldı²⁶⁵.*

Qəsidənin sonunda şair Göy məscidin təmir edilməsi tarixinə işarə etmişdir:

*Bina tarixini Dəlil rəqəmə saldı,
Ondan tarixi bir məscid binası qaldı.
(Öz işən məscidi nikust bərpa:
hicri qəməri 1238/1822)*

Bu əsərin üstün cəhətlərindən biri də irəvanlı şair Mirzə Müslüm Qüdsinin İrəvana həsr etdiyi 300 beytlik «İrəvanın vəsfi» məsnəvisinin həmin kitaba daxil edilməsidir. S.Sərdariniya qeyd edir ki, M.M.Qüdsinin adı çəkilən məsnəvisinin də daxil edildiyi divanının bir nüsxəsi hazırda mərhum Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin “Şadrəvan” kitabxanasında 2814 sayılı bölmədə saxlanılır. 23 x16 ölçüdə olan divan 350 səhifədən ibarətdir və hər səhifədə 18 beyt vardır. Burada Rəsuli-Əkrəm (s.s), dövrün əmir və vəzirlərinin tərfi, tarixi hadisə və faciələrə, böyüklərin vəfatına aid madeyi-tarixlər, fars, türk, ərəbcə məsnəvilər, qəzəllər yer almışdır. Bu məsnəvidə Çuxursəd, Qırxbulaq, Xan bazarı, Dərəbağı, Xan məscidi kimi İrəvan məhəllələrinin bir çoxunun adı çəkilir²⁶⁶.

Əslən Cənubi Azərbaycanın Qaracadağ mahalının Əhər qəsəbəsindən olan **Əndəlib Qaracadaği** gənclik illərindən şeir yazmağa başlamış, bir müddət Təbrizdə, sonra isə ömrünün sonunadək İrəvanda yaşamışdır. Şairin əsl adı Molla Əlidir. O dövrdə “Molla” ünvanı dərin biliyə malik olan ziyalılara verilir.

Şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığı uzun zaman elm aləminə naməlum qalmışdır. Onun haqqında ilk dəfə ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadə məlumat vermiş, sonralar əsərlərinin bir qismi toplanılıb nəşr edilmişdir. 1984-cü ildə çap edlən «Cənub ulduzları» kitabına onun şeirlərinin bir qismi daxil edilmişdir²⁶⁷.

264. Yenə orada, s. 195-196.

265. Yenə orada, s. 194.

266. Yenə orada, s. 197.

267. Cənub ulduzları. Şeirlər və poemalar. Bakı, 1984, s. 135-185.

Əndəlib Qaracadağının qoşma, gəraylı, heydəri, qəzəl, rübai, qəsidə, təxmis və digər janrdə doğma Azərbaycan dilində və farsca yazdığı şeirləri onun dövrünün tanınmış şairi olduğunu sübut edir. Onun poetik irsinin tapılmış cüzi bir hissəsi şairin dövrü, mühiti, əlaqələri və sənətkarlıq qüdrəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Əndəlib Qaracadağının Sərdar Hüseyn xana mənzum məktubunda şairin doğma yurdundan didərgin düşməsi səbəblərini açıb söyləyir. Məlum olur ki, o, İrəvanda Hüseynqulu xanın yanında «münşiyü dəbiri-karxanə» – yəni katib olmuşdur. Əndəlib Qaracadağı 1827-ci ildə İrəvanın rus qoşunları tərəfindən işğalının şahidi olmuş və “İrəvanın alınması” adlı bir tarixi dastan yazmışdır. İrəvanın işğalından sonra Əndəlib Qaracadağı İrəvanda qalaraq şəhərin divanbəyisi təyin edilən mayor Şubininin yanında katib işləmişdir. Şair heydəri janrında yazdığı seirlərinin birində deyir:

Hərəmi gözlərin salıbdır cəngi.
Yay qaşların müjgan olub xədəngi.
Çapdı İngilisi, Rumi, Firəngi.
İndi fikri İrəvanə düşübdür.
Əzizim İrəvani,
Həccdən İrəvani.
Nə zülm oldu görmədin
Aşiqə irava ni!
Az qalıb gözüm yaşı
Yıxa, gəl, İrəvani²⁶⁸.

Əndəlib Qaracadağının müasirlərinə həsr etdiyi şeirlərində Hüseynqulu xandan başqa, Naxçıvan hakimi Ehsan xan Kəngərlinin, onun qardaşı Ordubad xanı Şıxəli xan Kəngərlinin, Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Gövhər ağanın, Qafqazın hakimi, İrəvan xanlığının işğalına rəhbərlik edən qraf İvan F.Paskeviçin, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaradılan “Erməni vilayəti”nin rəisi, Tiflis ermənisi general-mayor Vasili Bebutovun, İrəvan divanbəyisi mayor Şubinin, İlisu hakimi Əhməd xan kimi dövrünün dövlət xadimlərinin və məşhur adamların adları çəkilir.

1829-1832-ci illərdə İrəvan xanlığı ərazisində kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statisti İvan Şopen yazır ki, İrəvan şairlərindən biri öz şairlərini elə avazla oxuyarmış ki, onu Mirzə Əndəlif (Mirzə Bülbül) deyə çağırırdılar. Görünür, İ.Şopen məhz Əndəlib Qaracadağıdən bəhs edirmiş²⁶⁹.

Tədqiqatçıların qənaətinə, Əndəlib Qaracadağı XVIII əsrin son qərinəsi, XIX əsrin birinci yarısında yaşamışdır.

268. Yenə orada, s. 146.

269. Шопен И.И. Исторический памятник ..., с. 903.

Şairin əlyazmalarının bir qismi hazırda Rusiya Elmlər Akademiyasının Sankt-Peterburqda yerləşən Şərq Əlyazmaları İnstitutunda və M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. 2002-ci ildə şairin şeirlərindən ibarət toplu “Nurlan” nəşriyyatında çapdan buraxılmışdır²⁷⁰.

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və pedaqoqu Firudin bəy Köçərli 1885-1895-ci illərdə İrəvan gimnaziyasında müəllim işləyərkən İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin əsərlərini toplamışdır. Firudin bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində İrəvan şairlərinə ayrıca bölmə həsr etmişdir. Bölmənin əvvəlində Firudin bəy Köçərli qədim İrəvan şəhərinin tarixinə qısa nəzər salmış, onun coğrafi mövqeyi haqqında məlumat vermişdir. Müəllif bir zamanlar “**mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra**” şəhəri olan, böyük alimlər və müctəhidlər yetirən İrəvanın XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra ədəbi mühitinin tənəzzülə uğradığını yazır.

Firudin bəy Köçərli İrəvan şairləri arasında “**Bəzmi**” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadənin məşhur olduğunu yazır. 1846-cı ildə İrəvan şəhərində anadan olan İsmayıl Kazımzadə XIX əsr Azərbaycan şairi, jurnalisti və maarif xadimi Mirzə Məhəmmədağlı Sidqi Naxçıvaninin məktəbində təlim almış, öz fitri istedadı sayəsində qısa müddətdə fars və türk dilini mükəmməl öyrənmişdir. İsmayıl Kazımzadə İrəvanın sərvət sahibi tacirlərindən olsa da, gözəl təbi, şirin danışığı ilə şəhərin əyanları arasında, xüsusən də şairlər içərisində əziz və hörmətli olmuşdur. Firudin bəy Köçərlinin yazdığına görə, Bəzminin farsca və türkcə yazdığı şeirlər bir kitablıq olardı. Lakin dağınıq olduğu üçün onun qələmindən çıxanları bir yerə toplayan olmamışdır. Bəzminin şeirlərinin çoxu qəzəl, rübai və müxəmməs janrında olmuşdur. Bunlarla yanaşı, Bəzminin həcvləri və satirik məzmunlu şeirləri də olmuşdur. Firudin bəy Köçərli həm də “Əndəlib” (“Bülbül”) təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Məşədi İsmayıl Kazımzadənin yaradıcılığından nümunələri “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabına daxil etmişdir. İsmayıl Kazımzadə həmçinin ömrünün son 20 ilini maarifə həsr etmiş, İrəvanda məktəb açmışdır ki, bu haqda kitabın “Elm və təhsil” bölməsində ətraflı yazılmışdır.

Firudin bəy Köçərli “**Mütəlle**” təxəllüslü şair kimi təqdim etdiyi 1832-ci il təvəllüdlü Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədovun gənc yaşlarında Təbriz mahalından İrəvana gəldiyini, sonra ömrü boyu İrəvanda yaşadığını və orada vəfat etdiyini yazır. İrəvan ziyalısı Mirzə Abbas Məhəmmədzadəyə istinadən Firudin bəy Köçərli qeyd edir ki, Mütəlle bütün şeirlərini farsca yazmışdır. Lakin elə oradaca Firudin bəy Köçərli Mirzə Kazımın həm farsca, həm də azərbaycanca yazdığı şeirlərdən nümunə gətirir. Mirzə Kazım da İsmayıl

270. Əndəlib Qaracadaği. Şeirlər. Bakı, 2002.

Kazımdə kimi, İrəvanda məktəb açmışdı. O, ibtidai məktəb şagirdləri üçün kitab tərtib etmiş, həmin kitaba uşaqlar üçün yazdığı şeirlərini də daxil etmişdi. Mirzə Kazımın uşaqları oxuyub-yazmağa həvəsləndirmək məqsədilə yazdığı düzgülər o qədər rəvandır ki, onu uşaqlar çox asanlıqla əzbərləyirdilər.

Düvgü

Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum.
Bülbül kimi dərs oxur,
İstər çox, ya az oğlum.
Qələmin al əlinə,
Bir yaxşı zad yaz, oğlum!
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə.
Dərsin oxur, rəvanlar,
Nə oxuyubdur, anlar.
Daş üstə çiçək qazar,
Məşqini göyçək yazar.
Mənim oğlum candı, can,
Dərslərin oxur rəvan.
Gümüşdəndir dəvəti,
Qələmi var beş-altı.
Qələmdanı şəkilli,
Qələmi xalli-müllü.
Dəftəri var tər-təmiz,
Kitabı ondan əziz.
Kağızları rəngbərəng,
Oğlum, gətir, yaz, görək.

Bu şeirdə müasir Azərbaycan dilində işlənməyən yeganə ifadə “dəvət” sözüdür ki, o da ərəbcə mürəkkəbqabı deməkdir. 1892-ci ildə İrəvanda vəfat edən Mirzə Kazım ömrünü gənclərin maariflənməsinə həsr etmiş, məktəblərdə yeni əlifba ilə dünyəvi təhsilin tətbiqinin tərəfdarı olmuşdur.

Firudin bəy Köçərlinin oxuculara təqdim etdiyi üçüncü irəvanlı şair “**Sabir**” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Hacı Seyid Rza Əmirzadədir. Seyid Rza 1846-cı ildə Xoy şəhərində anadan olsa da, 27 yaşından ömrünün sonunadək İrəvan şəhərində yaşamışdır. Firudin bəy Köçərli Seyid Rzanı xoşsöhbət, rəvan təbə malik zərif bir şair kimi xarakterizə edir. Şairin qələmindən gözəl qəsidələr, qəzəllər, qitələr çıxsada onların hamısını toplamaq mümkün olmamışdır. Şairin İrəvana gəlməsi vaxtı Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi”

qəzetini çap etdirdiyi vaxta təsadüf etmişdir. Seyid Rza Əmirzadə imzası ilə “Əkinçi” qəzetində şairin nəsr ilə və nəzmlə yazılmış yaradıcılıq nümunələri dərc olunmuşdur. XIX əsrin sonlarında Hüseyn Əfəndi Qayıbov “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” adlı topluya 107 Azərbaycan şairinin şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir. Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan həmin “Məcmuə”də Seyid Rza Əmirzadənin müxəmməs, müstəzad, tərkibbənd və tərcibəndlərindən nümunələr də öz əksini tapmışdır. Seyid Rza 1896-cı ildə İrəvan şəhərində təqribən 60 yaşında vəfat etmişdir. “Zari” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Mirzə Abbas Seyid Rza Sabirin doğum və vəfatı tarixini məzar daşı üstünə həkk etmək üçün qitə (iki beytdən ibarət şeir) yazmışdır²⁷¹.

İrəvanlı şairlərdən biri də “**Ləli**” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvani olmuşdur. Əldə edilən məlumatlara görə, o, 1836-cı ildə İrəvanda anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdır. Kiçik yaşlarından atası Hacı Ağa Mirzə ilə bərabər Təbrizə getmiş, ədviyyat ticarəti ilə məşğul olmuş, sonra isə nüsxəbəndlik (qədim tibb kitablarına baxıb dərman yazan ara həkimi) etmişdir. Daha sonra Mirzə Mirzə Ağa Əli İstanbulda tibb fakültəsini bitirmişdir. Təbrizə qayıtdıqdan sonra həkim kimi şöhrət qazanmış, nəhayət Tehranda Nəsrəddin şahın saray həkimi olmuşdur. Şərq və Qərb ölkələrini şahla bərabər gəzmiş, fransız dilini bildiyi üçün həm də şahın tərcüməçisi olmuşdur. Şeirlərini fars və Azərbaycan dillərində yazmışdır. Onun şeirləri sadə və aydın, hər cür mürəkkəblikdən uzaq, eyni zamanda dil şirinliyinə və gözəl məzmununa malik idi. Qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə və həcvlərdən ibarət divanı 1882, 1898, və 1907-ci illərdə kütləvi tirajla çap edilmişdir. Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvaninin təkmilləşdirilmiş “Divan”ı 1944-cü ildə iki cildə Təbrizdə kütləvi tirajla çap edilmişdir. Firudin bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvanini Mirzə Əlixan Şəmsül-Hükəmə (“Ləli”) kimi təqdim edərək onun şeirlərindən iki nümunə vermişdir. Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvani 1907-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir²⁷².

Firudin bəy Köçərlinin şəxsi arxivində İrəvan şairlərinin şeirlərindən ibarət əlyazmalarda mövcud olmuşdur. Firudin bəy 1920-ci ildə Gəncə üsyanından sonra həbs edilərək güllələnmişdir. Onun şəxsi arxivini arvadı Badisəba xanım öz qardaşının evində qoruyub saxlamışdır. 1937-ci ildə Badisəba xanımın qardaşı oğlu Mustafa Vəkilov “əksinqilabçı-millətçi təşkilatın üzvü” ittihamı ilə “NKVD” tərəfindən həbs edilərkən Firudin bəyin şəxsi arxivi də müsadirə edilmişdir. Firudin bəyin şəxsi arxivində saxlanılan

271. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, Bakı, 1981, s. 201-217.

272. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, s. 218-219.

Bəzminin (Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə), Mütəllənin (Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov), Sabirin (Hacı Seyid Rza Əmirzadə) şeirlərinin əlyazmalarından ibarət 36 səhifə həcmində bir dəftər, Ləlinin (Mirzə Ağa Əli İrəvani) şeirlərinin əlyazmalarından ibarət 8 səhifə həcmində digər bir dəftər “NKVD” tərəfindən məhv edilmişdir²⁷³.

Fazil İrəvani 1782-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini şəhərdəki molla məktəbində alıb. 20 yaşında ikən dünyanın ən qədim universitetlərindən biri olan Qahirədəki Əl-Əzhər Universitetində oxumağa getmişdir. 20-25 il Qahirədə qalaraq mükəmməl təhsil almışdır. Sonra İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq etmişdir. Şərq tarixinə, dini elmlərə dair əsərlər yazmışdır. Vətənə qayıdıandan sonra İrəvanda Göy məscidin baş axundu olmuşdur.

Müctəhid Fazil İrəvani 1843-cü ildə Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsi sədrinin müavini, 1847-1872-ci illərdə Qafqazın şeyxülislamı olmuşdur. 1872-ci ildə Şeyxülislam vəzifəsindən istefa verən Fazil İrəvani yenidən İrəvana qayıtmış, onun adı ilə adlandırılan “Şeyxülislam” məhəlləsində yaşamışdır. Fazil İrəvani 1885-ci ildə doğma İrəvan şəhərində 103 yaşında vəfat etmişdir.

Fazil İrəvaninin «Kitabüt-təharət» (“Paklıq kitabı”) əsəri 1883-cü ildə Təbrizdə daşbasması (litoqrafiya) üsulu ilə çap olunub. Onun “Qızılgül və bülbül” povesti Sankt-Peterburqda yaşayan Xocens Markar Geğamyan tərəfindən tərcümə olunaraq 1812-ci ildə erməni və rus dillərində çap edilmişdir. Sonra isə bu əsər Xocens Markarın öz orijinal əsəri kimi, Avropada fransız və alman dillərində dənə-dənə çap edilmişdir. Əsəri fransız dilinə Vayyan de Floribal, alman dilinə Yozef fon Hammer tərcümə etmişlər. Fransız tədqiqatçısı Şarl Jorjien 1892-ci ildə məsələyə aydınlıq gətirərək yazmışdır ki, “Qızılgül və bülbül” əsəri Fazil və ya Fazili adlı türk müəllifinin əsəridir, Xocens Markar sadəcə olaraq, “Qızılgül və bülbül”ü erməni və rus dillərinə tərcümə edərək öz əsəri kimi çap etdirmişdir. Kitabın əsl müəllifinin Fazil İrəvani olduğu bəlli olduğdan sonra belə, ermənilər “Qızılgül və bülbül”ü 1950-ci ildə yenə də erməni müəllifinin əsəri kimi, Freznoda (ABŞ) çap etdirmişlər²⁷⁴. “Qızılgül və bülbül” əsərinin orijinalı Matenadaranda – Mesrop Maştos adına Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

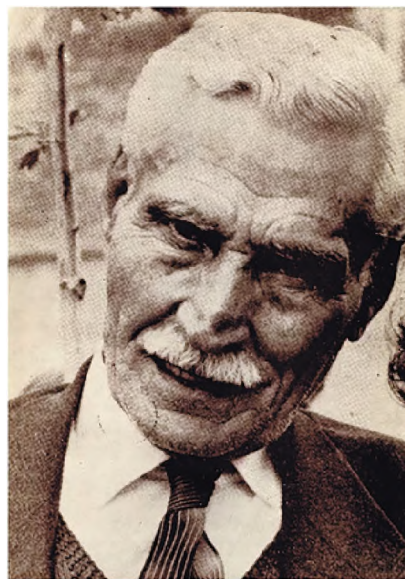
İrəvanlı müəlliflər öz əsərlərini kənar yerlərdə, başqa dillərlə çap etdirməklə yanaşı, ana dilində də çap etdirmişlər. İlk təşəbbüsü **Molla Hüseyn İrəvani** göstərmişdir. Onun 201 səhifəlik şəkilli «Müseybnamə» kitabı 1888-

273. Firudin bəy Köçərlinin şəxsi arxivi. Bakı, 2006, s. 143.

274. Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. Bakı, 2002, s. 19-21.

ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdur. Bir il sonra Təbrizdə **Mirzə Ağa Əli Həkim** **İrəvaninin** növhə və qəzəllərindən ibarət divanı çap olunub. 229 səhifəlik bu divan Azərbaycan və fars dillərində nəşr edilmişdir²⁷⁵.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən bir-birinin ardınca İrəvanda dövlət və özəl məktəblərin açılması həm tərcümə ədəbiyyatının, həm də ayrı-ayrı azərbaycanlı müəlliflərin kitablarının çap edilməsini zəruri edirdi. XIX əsrin sonlarında İrəvanda yaşayan ziyalılardan **Əbülfət Şahtaxtinski**nin tərcümə etdiyi İohann Volfhanq Hötenin “Gənc Verterin iztirabları”, **Ə.Z.Qəmərinski**nin tərcümə etdiyi Molyerin “Zorən təbib”, **Firudin bəy Kəçərlinin** tərcümə etdiyi “Təlimati-Sokrat” kitabları azərbaycanlı ziyalıların ilk tərcümə ədəbiyyatı hesab edilir. Həmin vaxtdan etibarən İrəvanda mövcud olan mətbəələrin bir qismi ərəb əlifbası şriffləri gətizdirərək Azərbaycan dilində kitab çapına başlamışdılar. Firudin bəy Kəçərlinin A.S.Puşkindən tərcümə etdiyi “Torçu və balıq” hekayəsi 1892-ci ildə İrəvanda “Güləmiryan” mətbəəsində çap edilmişdi²⁷⁶. XX əsrin əvvəllərində İrəvanda “Güləmiryan”, “R.K.Edilson” mətbəələri ilə yanaşı, “Kultura” və “Luys” (“İşıq”) mətbəələri də Azərbaycan dilində kiablar çap edirdilər. İrəvan rus-tatar məktəbinin müəllimi **Məhəmməd Vəli Qəmərinski**nin “Atalar sözü” kitabı 1899-cu ildə “R.K.Edilson” mətbəəsində çap olunmuşdu. **Cabbar Əsgərzadə**nin uşaqlar üçün yazdığı “Qızıl yarpaq, yaxud Ənvər” şeirlər kitabı 1913-cü ildə “Kultura” mətbəəsində çap olunmuşdu.

Cabbar Əsgərzadə.

1875-1877-ci illərdə “Əkinçi”, «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzetlərinin, 1880-1891-ci illərdə “Kəşkül” jurnalının nəşr edilməsi İrəvanda ədəbi mühitin formalaşmasına təkan vermişdi. XX əsrin əvvəllərində İrəvanda xeyli sayda püxtələşmiş qələm sahibləri mövcud idi. 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”

jurnallarının nəşrə başlamaları İrəvanda yazıb-yaradan qələm sahiblərini də hərəkətə gətirmişdi. İrəvanda “Molla Nəsrəddin”çilər məktəbi yaranmışdı. 1914-cü ildə İrəvanda həftəlik “Lək-Lək” (“Leylək”) satirik jurnalı, 1917-ci ildə ayda iki dəfə nəşr edilən ədəbi, siyasi, tarixi və elmi “Bürhani-həqiqət”

275. Историческая география Западного Азербайджана. Сост. С. Асадов. Доп. и перераб. изд. Баку, 1998, с.53.

276. Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri, s. 26-27.

jurnalı işıq üzü görmüşdür. Bu jurnalların səhifələrində İrəvan ədəbi mühitinin tanınmış simalarından Əli Məhzunun, Cabbar Əsgərzadənin (Aciz), Cabbar Məmmədzadənin, Məmmədəli Nasirin, qadın şairlərdən Şöhrət xanımın, Səri xanımın, Nigar xanımın, Əbdülhəqq Mehrinise xanının və digər qələm sahiblərinin məqalələri, felyetonları, şeirləri və tərcümələri dərc olunmuşdur.

Əli Məhzun.

“Bürhani-həqiqət” jurnalının müdir-redaktoru **Əli Məhzun** (Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov) 1886-cı ildə İrəvanda anadan olmuşdur. Məcmuənin bütün nömrələrini transfoneliterasiya edən tədqiqatçı alim Şəfəq Nasir yazır ki, Əli Məhzun hələ yeniyetmə çağlarından ədəbiyyata maraqla göstərmişdir və yüksək erudisiyaya malik bir ziyalı, istedadlı qələm sahibi idi. Əli Məhzun “Bürhani-həqiqət” jurnalını nəşr edənədək Cənubi Qafqazın bir sıra mətbuat orqanlarında şeirləri, ictimai-siyasi mövzuda yazdığı məqalələri, felyetonları ilə çıxış edirdi. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalının İrəvan müəllifləri sırasında jurnalla ən çox əməkdaşlıq edən müəlliflərdən idi. Əli Məhzun həm də milli ruhda yazılmış roman

və hekayələrin müəllifi idi. Cəhaləti, dini-xurafatı tənqid edən əsərlərindən biri olan “Şəriət xadimi” 1927-ci ildə Bakıda “Azgiz”də nəşr olunmuşdu. Türk dili (Azərbaycan) və ədəbiyyatını tədris edirdi. Müəllimlik sənəti ona xalqın qəflət yuxusundan ayılması, gözünün açılmasında, ictimai şüurunun formalaşmasında daha çox işlər görməsinə şərait yaratmışdı. O, İrəvanın tərəqqipərvər ziyalıları ilə qüvvələrini birləşdirərək xalqın cəhalət girdabından azad olması yolunda ideoloji mübarizə aparır, şəhərin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edirdi. 1934-cü ildə vəfat edən Əli Məhzun maarifpərvər ziyalı, qüdrətli qələm sahibi kimi, ictimai-ədəbi fəaliyyətini dilimizin, mədəniyyətimizin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizin qorunmasına və yeni ənənələrlə inkişafına həsr etmişdir. Şəfəq Nasir qeyd edir ki, Ə.Məhzunun “Bürhani-həqiqət”in ikinci sayından başlayaraq jurnalın sonuncu nömrəsinədək dərc olunmuş “Ədəbiyyata dair” əsəri yaradıcılığa yeni başlayan şair, ədiblər üçün, ümumən ədəbiyyatın qayda-qanunları, ədəbi terminlər, bədii ifadə və təsvir vasitələri haqqında elmi bir mənbədir. Ə.Məhzun həmin əsərində ədəbiyyatda və sənətdə yaradıcı təxəyyülün növləri, onların tərifləri və izahından bəhs etmişdir

ki, bu yazılar bütövlükdə ədəbiyyat elmi haqqında bitkin bir tədqiqat əsəri, ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsidir²⁷⁷.

Ermənilərin İrəvanda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1905-1906-cı illər qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımını nəticəsində İrəvan ədəbi mühiti demək olar ki, məhv edilmişdir.

1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından bir qədər sonra İrəvan şəhərindən didərgin düşən azərbaycanlı ziyalıların az bir qismi öz doğma şəhərlərinə qayıtmışdılar.

İrəvan xanlığı dövrünə aid və Rusiya işğalı dövründən qalan bir sıra əlyazmalar XX əsrin 30-40-cı illərində (repressiya illərində) ayrı-ayrı ziyalıların evlərində, əsasən də İrəvandakı Göy məscidin kitabxanasında saxlanılırdı. İrəvan ziyalılarının ədəbi məclisləri Göy məsciddə keçirilərdi. Azərbaycanı Tədqiq-Tətəbbö Cəmiyyətinin əməkdaşı İsa Əzimbəyov ekspedisiyanın nəticəsi olaraq 1929-cu ildə dərc etdirdiyi “Tiflis, İrəvan və Naxçıvan SSR-in müsəlman kitabələri” məqaləsində yazır ki, o, İrəvandakı Göy məsciddə olarkən **Hacı Mirzə Hüseynlə** (1868-1938) tanış olmuşdur. Mirzə Hüseyn ağa onu məscidin kitabxanası ilə tanış etmişdir. İ.Əzimbəyov həmin məqaləsində kitabxanada mövcud olan İslam dininə aid kitabların adları ilə yanaşı, Firdovsinin, Nizaminin, Hafizin, Caminin, Xaqaninin kitablarının adlarını da sadalamışdır²⁷⁸.

İrəvanda həkim ailəsində doğulan və istedadlı şərqşünas alim kimi tanınan Mirzə Hüseyn ağa Bağdadda və Nəcəfdə mükəmməl təhsil almışdı. Məqalələri Türkiyədə və İranda dərc olunmuşdu. 1938-ci ildə bir çox azərbaycanlı ziyalılar kimi, Mirzə Hüseyn ağa da repressiyaya məruz qoyularaq Kaluqa şəhərinə sürgün edilmiş və bir qədər sonra sürgündə vəfat etmişdir. Onun zəngin kitabxanası və əlyazmaları ermənilər tərəfindən qarət edib yandırılmışdır²⁷⁹.

XX əsrin 20-ci illərinin ortalarından yaradıcı insanlar qarşısında partiyalı ədəbiyyat səpkisində əsərlər yazmaq, sovet siyasi sistemini tərifi etmək, keçmiş quruluşu lənətləmək kimi tələblər irəli sürülürdü. 1924-cü ilin noyabrından İrəvanda rəsmi dövlət orqanı kimi, Azərbaycan dilində “Zəngi” qəzeti müntəzəm nəşrə edilmiş və bu qəzet azərbaycanlı yazarları öz ətrafında birləşdirmişdi. 1925-ci ildən İrəvanda Azərbaycan dilində Ermənistan ali dövlət orqanlarının qərarlarının, direktivlərinin, təlimatlarının kitab və kitabçalar şəklində çap olunmasına başlanılmışdır. 1926-cı ildə Ermənistan Yeni Türk

277. Şəfəq Nasir. İrəvanda Azərbaycan mətbuatı: 95 yaşlı “Bürhani-həqiqət” jurnalı. “525-ci qəzet”, 24 yanvar 2012-ci il.

278. Азимбеков Иса. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нахичевани. Известия Азкомистариса, Баку, 1929, выпуск 4, с. 300.

279. Zeynalov Əsgər. İrəvan ziyalıları. Bakı, 1999, s. 67-73.

Əlifbası Komitəsi fəaliyyətə başlamışdır. 1927-ci ildə Ermənistan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin nəzdində türk (azərbaycanlı) bölməsi yaradılmışdır. 1929-cu ilin iyununda İrəvanda Zaqafqaziya şair və yazıçılarının ədəbi toplantısı keçirilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Cəfər Cabbarlı, Süleyman Rüstəm, Mikayıl Müşfiq, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Əbülhəsən Ələkbərzadə kimi şair və yazıçıların Bakıdan İrəvana gəlmələri, onların azərbaycanlı ziyalıları ilə görüşləri İrəvan ədəbi mühitinin canlanmasına təkan vermişdi.

1931-ci ildə İrəvanda Ermənistan Dövlət Nəşriyyatında “Zərbə” adlı Ermənistan türk proletar yazıçılarının şeir və hekayələrindən ibarət iki min nüsxə ilə ilk məcmuə çap olunmuşdu. 1933-cü ildə Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 13-cü ildönümü münasibətilə azərbaycanlı yazıçıların əsərlərindən ibarət “XIII noyabr” adlı almanax Ermənistan Şura Yazıçıları Cəmiyyətinin Türk sektoru tərəfindən çap edilmişdir²⁸⁰.

XX əsrin iyirminci-otuzuncu illərində Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin və onun davamı olan digər elmi təşkilatların xətti ilə xalqımıza məxsus zəngin şifahi söz sərəvətinin toplanması və nəşri istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Nə yaxşı ki, məşhur folklorşünas Hümət Əlizadə İrəvanda və ətraf bölgələrdə folklor nümunələrinin bir qismini vaxtında toplayaraq çap etdirmişdir. Hümət Əlizadənin yazıya aldığı “O xal nə xaldır” xalq mahnısının mətni “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın X cildinə daxil edilmişdir. Yeddi bəndlilik mahnının ilk bəndi belədir:

İrəvanda bir quyu var,
Şəkərdən şirin suyu var,
Hər gözəlin bir xoyu var.

Nəqərat:

Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?

Sonrakı bəndlərdə birinci üç misra yenilənir və sonrakı dörd misra nəqərat kimi təkrarlanır. Digər bəndlərdəki birinci üç misra belə olmuşdur:

İrəvanda yol işlərəm,
Xəncərimi gümüşlərəm.
Bir öpərəm bir dişlərəm.

Nəqərat:

280. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-1985). Bibliografiya. Tərtib edən Söhbət Məmmədov. İrəvan, 1985, s. 35-38.

İrəvanın ayağ quşu,
Gedər yazı, gələr qışı.
Yaxşı olar yar görüşü.

Nəqərat:

İrəvanda Çarşı bazar,
İçində bir gəlin gəzər.
Dərdlərimə dərman yazar.

Nəqərat:

İrəvanda Zəngi çayı,
Hüsnün mat eyləyər ayı,
Mən yazıq yetimin payı.

Nəqərat:

İrəvanda olar düyü,
Tacirlər bağlayar yükü.
Hindisdandakı qul tək.

Nəqərat:

İrəvanda xan qalmaqda,
Gəncədə sultan qalmaqda,
Daha məndə can qalmaqda.²⁸¹

Çox təəssüf ki, bu mahnının mətni ciddi şəkildə təhrif edilərək, ayrı-ayrı müğənnilər tərəfindən müxtəlif versiyalarda oxunmuşdur.

1934-cü ildə Ermənistan Yazıçılar İttifaqı yaradılmış və onun Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsi təşkil edilmişdir. Həmin ildə İrəvanda gənc azərbaycanlı şair və yazıçıların yaradıcılıq nümunələrindən ibarət “Gənc səslər” toplusu işıq üzü görmüşdür. Təbii ki, həmin illərin yazarlarının əsas mövzusunun ağırlığını sosializm quruluşunun təbliği təşkil edirdi. 1934-cü ildə yazıçı-dramaturq Nəsim Əfəndiyevin Ermənistan Yazıçılar İttifaqının türk bölməsinə rəhbərlik etməsindən sonra azərbaycanlı müəlliflərin kitabları daha tez-tez çap olunmuşdur. Abbas Azəri, Abbas Tahir, Əsgər Əsgərzadə, Telman Nəzərli, Ələşrəf Bayramov, Sərdar Cəlal, Əbülfət Rəhimov, Məmməd Mübariz kimi azərbaycanlı yazarlar Ermənistan Yazıçılar İttifaqının türk bölməsinin ətrafında birləşmişdilər. Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin, Ermənistan Ali Sovetinin və Xalq Komissarları Sovetinin orqanı olan “Qızıl Şəfəq” qəzetində müntəzəm olaraq azərbaycanlı şair və yazıçıların yaradıcılıq nümunələri çap olunurdu. Ermənistan Yazıçılar Cəmiyyətinin azərbaycanlı bölməsinin daimi binası olmadığı üçün ədəbi yığıncaqlar çox zaman ya İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunda, ya da “Qızıl Şəfəq” qəzetinin

281. Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab. İrəvan Çuxuru. Bakı, 2004, s. 298-299.

redaksiyasında keçirilirdi. Bakıdan gələn şair və yazıçılar həmişə “Qızıl Şəfəq”in qonağı olurdular. 1935-ci ildə Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Məmməd Səid Ordubadi, Mikayıl Müşfiq və Sabit Rəhmandan ibarət nümayəndə heyəti İrəvanda olmuş, əvvəlcə “Qızıl Şəfəq”in redaksiyasında, sonra isə İrəvan Konservatoriyasının iclas salonunda ədəbi ictimaiyyətin nümayəndələri və tələbələrlə görüş keçirilmişdi. Görkəmli şair və yazıçılardan Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mikayıl Rəfil, Mir Cəlal İrəvanda olmuş, azərbaycanlı ədəbi mühitinin nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdilər.

1935-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 15-ci ildönümü münasibətilə “Almanax” buraxılmışdı. “Almanax”a Abbas Tahirin, Nəsim Əfəndiyevin, Abbas Azərinin, İnsaf Ağazadənin, Əli Şahinin, erməni müəllifi Stepan Zoryanın və Sərdar Cəlalin şeirləri, poemaları və hekayələri daxil edilmişdi.

1937-ci ilin repressiya dalğası İrəvanda yazıb-yaradan azərbaycanlıları da öz ağışına almışdı. Azərbaycanlı ziyalıları hansısa “əksinqilabçı-millətçi təşkilatın üzvü” kimi ittihamla həbs etmək üçün heç bir əsas tapılmasa da, onların əksəriyyətini “Türkiyəyə casusluqda” ittiham edərək həbs etmişdilər. İrəvan ədəbi-mədəni mühitinin sayılıb-seçilən nümayəndələrindən Mustafa Hüseynov, Abbas Azəri, Mirzə Hüseyn ağa, Əhməd Əhmədov, Abdulla Mirzəyev, Əkbər Rəsulov, Mirzə Əsgərov, Yunis Ağayev kimi ziyalılar 1937-ci il repressiyasının qurbanı olmuşdular. Bir çox irəvanlı ziyalılar repressiyadan qurtulmaq üçün Ermənistanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar²⁸².

1936-1946-cı illərdə İrəvanda erməni yazıçı və şairlərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş kitabları çap edilsə də, azərbaycanlı yazarların kitabları çap olunmamışdır. 1947-ci ildə Abbas Tahirin, 1949-cu ildə isə Sərdar Cəlalin şeirlər kitabları çap olunmuşdur. Azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından 1948-1953-cü illər deportasiyası İrəvan azərbaycanlı ədəbi mühitində durğunluğun yaşanmasına səbəb olmuşdur. Yalnız 1957-ci ildən etibarən 1959, 1960, 1962, 1963, 1964, 1965, 1967-ci illərdə azərbaycanlı şairlərin, yazıçıların, publisistlərin bədii yaradıcılıq və tərcümə nümunələrindən ibarət “Ədəbi Ermənistan” seriyasından 8 məcmuə işıq üzünə görmüşdür.

1958-ci ildən etibarən ayrı-ayrı tədqiqatçıların Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrinə, Azərbaycan ədəbi mühitinin erməni ədəbi mühitinə təsiri problemlərinə aid araşırımları İrəvanda çap olunmuşdur. 1958-ci ildə İrəvanda Əkbər Yerevanlının “Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri”, 1962-ci ildə yenə həmin müəllifin “M.Ə.Sabir və erməni xalqı”, 1966-cı ildə Məhərrəm Bayramovun “Məslək dostları. C. Məmmədquluzadə və A.Şirvanzadə”, 1967-ci

282. Allahverdiyev Cəlal, göstərilən əsəri, s. 43-44.

İldə Teymur Əhmədovun C.Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Dostluq və səadət nəğmələri”, 1968-ci ildə Əkbər Yerevanlının “Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Qədim dövrdən XVIII əsrin sonunadək”, 1971-ci ildə Məhərrəm Bayramovun “Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan”, 1974-cü ildə Əkbər Yerevanlının “Hovanes Tumanyan və Azərbaycan ədəbiyyatı”, 1975-ci ildə Əkbər Yerevanlının “Avetik İshakyan və Azərbaycan ədəbiyyatı” araşdırmaları işıq üzü görmüşdür. O dövrün tələblərinə uyğun şəkildə, xalqlar dostluğunun tərənnümü və beynəlmiləçilik prizmasından çıxış edərək yazılan bu əsərlər faktların zənginliyi və əksər mənbələrin bu gün əlçatmaz olması baxımından indi də öz aktulluqlarını qoruyub saxlayırlar.

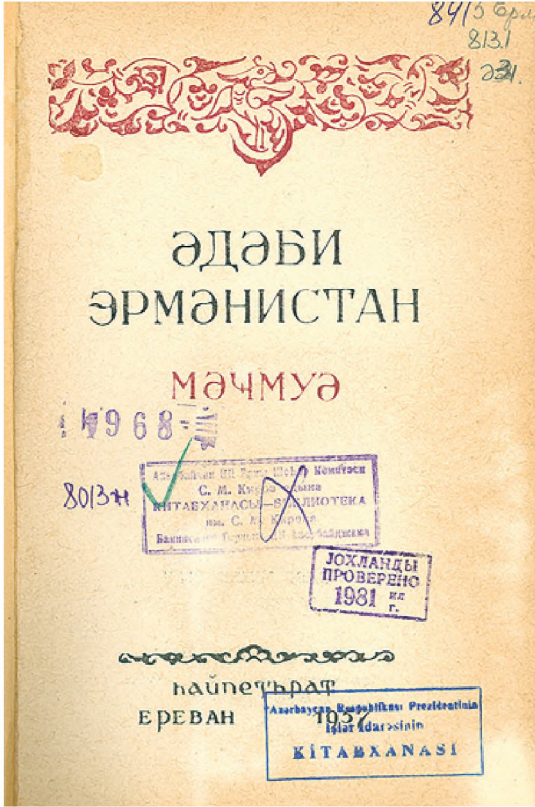
XX əsrin 60-cı illərindən etibarən “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaksiyası və İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsi Ermənistanda yazıb-yaradan ziyalıların toplaşdıqları məkana çevrilmişdi. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin səhifələrində vaxtaşırı olaraq redaksiyanın ünvanına göndərilən bədii yaradıcılıq nümunələri ədəbi tənqid prizmasından təhlil edilir, gənc yazarlara lazımi məsləhətlər verilir.

İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinin müəllimləri İrəvan arxivlərində axtarışlar aparır, Azərbaycan ədəbiyyatının nadir nümunələrini üzə çıxarırlar və onları ədəbi ictimaiyyətin nəzərinə çatdırırdılar. 1436-1467-ci illərdə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı olmuş Müzəffərəddin Cahanşah “Həqiqi” təxəllüsü ilə doğma Azərbaycan türkcəsində gözəl şeirlər yazmışdır. Həqiqinin “Divan”ını İrəvan pedaqoji İnstitutunun müəllimi, filologiya elmləri namizədi Lətif Hüseynzadə üzə çıxarmışdır. Uzun müddət həmin “Divan”ın harada saxlanması haqqında dəqiq məlumat olmamışdır. Yalnız 1961-ci ildə əlyazmanın sirri açılmışdır. Məlum olmuşdur ki, Həqiqinin “Divan”ı uzun müddət İstanbulda, türk sultanlarının saray kitabxanasında saxlanmışdır. Sultan Əbdülhəmidin dövründə əlyazma kitabxanadan itmiş, bir müddət sonra isə Misirdə, İskəndəriyyə kitabxanasında tapılmışdır. Lakin sonradan buradan da yoxa çıxaraq, dünyanı gəzə-gəzə Londona gəlib çıxmışdır. Həmin əlyazma buradan da yoxa çıxmış, hansı yolla Nyu-Yorkda yaşayan erməni kolleksiyaçısı Arutyun Qazaryanın şəxsi arxivinə gəlib çıxmışdır. Onun vəsiyyətinə əsasən kolleksiyası İrəvan Dövlət Universitetinə təhvil verilmişdir. Lətif Hüseynzadə Həqiqinin “Divan”ını burada aşkar etmiş və ona müqəddimə yazaraq 1966-cı ildə İrəvanda “Hayastan” nəşriyyatında 12500 nüsxə ilə çap etdirmişdir²⁸³.

1975-ci ildə Azərbaycan folklorşünası Sədnik Paşayevin toplayaraq İrəvanda çap etdirdiyi “Erməni aşıqlarının azərbaycanca şeirləri” kitabı

283. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-1985), s. 113.

Azərbaycan aşıq mühitinin erməni ədəbi mühitinə təsirini öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir.

“Ədəbi Ermənistan” almanaxı.

Rəhim Əliyevin “Qəlbimin təranələri” (1964), “Dan ulduzu” (1975), İsrafil Məmmədovun “Ömür yarpağı” (1965), “İnsan elı yaşamalıdır ki” (1967), Əhməd Paşayevin “Səhər duyğuları”, Qəşəm Aslanovun “Saymazovun salamı” (1968), Hidayətin “Məni səsləyəndə” (1970), “Məhəbbət qocalmır” (1973), “Bir az gözləyin məni”(1977), “Zirvə cıdırı” (1983), “İrəvanda xal qalmadı” (1984), Dünyamalı Məftunun “Çiçəklənən arzular” (1971), Nüsrət Sadıqovun “Meşənin yaralı bacıları” (1971), “İllərdən sonra”(1977), “Samirə” (1985), Alyoşa Bayramovun “Nailənin səhvi” (1973), İsmayıl Davudovun “İki ana” (1973), İsmayıl İsmayılovun “Doğrulmayan ehtimal” (1973), “Müasirlərimiz” (1977), Musa Bağırovun “Ürəyimin səsi” (1974), “Ömrün mənası”, Vəli Seyidovun “Ədalət” (1974), Əziz Süleymanovun “Pyeslər” (1975), “Hicran” (1981), H. Həsənovun “İlk nəfəs” (1975), Zeynal Paşayevin “Gənclik məni yola salır” (1977), Həmzə Vəlioğlunun “Dağlar çağırır məni”,

“Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı”nda 1960-1985-ci illərdə İrəvanda Ermənistan Yazıçılar İttifaqının Azərbaycan Ədəbiyyatı bölməsinin xətti ilə azərbaycanlı şair və yazıçılardan İdris Zamanlının “Mənim məhəbbətim” (1960), Teymur Əhmədovun “Ülkər” (1961), Əli Vəkilovun (Vəkil) “Sona bulağı” (1963), “Zəfər çələngi” (1967), “İki günəş” (1971), Cavad Həkimov və Vəli Seyidovun birgə yazdıqları “İntiqam” (1963), Şeyda Muradın “Doğma yollar” (1963), Məhərrəm Bayramovun “Fırtınadan sonra “ (1964), Əkbər Yerevanlının “Gözəllik və səadət nəğmələri” (1964), “Qəlbimin çırağı” (1979), “Yeddinci övladın anası” (1982), Mehdi Həsənovun “Dağlar qoynunda” (1964), “Maral əfsanəsi” (1972),

İnqilab Vəlizadənin “Bir gecənin romantikası” (1980), Arif Poladlının “Baxışlar” (1980), Tahir Talıblının “Yazılmamış seirlər” (1984), Əli Vəlioğlunun “Mənim dan ulduzum” (1985) kitablarının çap olunması haqqında məlumat verilir.

İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi Əkbər Yerevanlı (Süleymanov Əkbər Yunis oğlu, 1921-1981) 50-ci illərin ortalarından ömrünün sonunadək Ermənistan Yazıçılar İttifaqının Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsinin sədri olmuşdur. Məhz Əkbər Yerevanlının həmin bölməyə sədrliyi dövründə İrəvanda Azərbaycan dilində yüzlərlə kitab çap olunmuşdur.

Əkbər Yerevanlıdan sonra Ermənistan Yazıçılar İttifaqının Azərbaycan Ədəbiyyatı bölməsinə şair-dramaturq Hidayət Orucov rəhbərlik etmişdir.

1982-ci ildə “Sovetkan qroğ” (“Sovet yazıçısı”) nəşriyyatı şairlər Hidayətın, Tahir Talıblının, Fərhad Vəlizadənin, H.Ələkbərovun və Rafiq

Əkbər Yerevanlı.

Musanın şeirlərindən ibarət “Sevgi harayı” adlı məcmuə çap etmişdir. “Ədəbi Ermənistan” almanaxının sonuncu - 9-cu buraxılışı 1985-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Ermənistan azərbaycanlı ədəbi mühitinin yetirməsi olan şair Tahir Talıblının verdiyi məlumata görə, 80-ci illərin ortalarında Ermənistan Yazıçılar İttifaqının cəmisi 4 nəfər azərbaycanlı üzvü olmuşdur. Gənc azərbaycanlı şair və yazıçıların Ermənistan Yazıçılar İttifaqına

Ermənistan Yazıçılar İttifaqının azərbaycanlı bölməsinin iclası. Soldan: Bölmənin sədri Hidayət Orucov, Ermənistan Yazıçılar İttifaqının sədri Vardges Petrosyan, “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru Cahangir Əliyev.

üzvlüklərinə bir növ qadağa qoyulmuşdu. Verilən ərizələrə, edilən şikayətlərə heç baxılmırdı.

1985-ci ildə ermənipərəst Mixail Qorbaçovun SSRİ-nin rəhbəri postuna yiyələnməsindən sonra Ermənistanda erməni şovinizmi yenidən baş qaldırdı. Azərbaycanlı ziyalılarının sıxışdırılması, onların Ermənistanı tərk etməyə məcbur edilməsi ədəbi mühitə də öz mənfi təsirini göstərdi. 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinə ərazi iddiası irəli sürməsindən sonra İrəvanda azərbaycanlılara qarşı edilən zorakılıqlar onların etnik təmizlənməsi ilə nəticələndi.

Bütün bunlara baxmayaraq, tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində əsrlər boyu yaranan azərbaycanlılara məxsus zəngin ədəbi irsin böyük bir qismi qorunmuş, bu günümüzə gəlib çatmışdır.

Ermənistandakı tarixi vətənlərindən 1988-1989-cu illərdə deportasiya edilərək Azərbaycanda məskunlaşan qələm sahiblərinin Vətən həsrətini, qaçqınlıq faciəsini, ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri özündə əks etdirən zəngin bədii yaradıcılıq nümunələri meydana gəlmişdir. 1908-ci ildə İrəvanda doğulan, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə törətdikləri qırğınların canlı şahidi olan Səriyyə Xatunun (Əli xanın nəvəsi Cəmil bəyin qızı) sinəsindən gələn ah-fəryadı “İrəvan bayatıları” adı ilə Bakıda “Günəş” nəşriyyatında 1998-ci ildə ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur²⁸⁴.

Əslən Qərbi Azərbaycandan olan, lakin müxtəlif səbəblərdən Azərbaycanda məskunlaşan ziyalıların Vətən həsrəti, yurd itkisi ilə bağlı şeirləri, hekayələri, publisistik yazıları, elmi araşdırmaları toplanaraq 2004-2008-ci illərdə “Ədəbi İrəvan” (toplayanı, tərtib edəni və redaktoru Əli Vəkil) almanaxları çap edilmişdir. AMEA-nın Folklor İnstitutu 2004-cü ildə “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından “İrəvan çuxuru folkloru” kitabını çap etmişdir. Bu kitabda yüzillər boyu İrəvan şəhəri və onun ətraf bölgələrində yaranan folklor nümunələri toplanmışdır.

İrəvan ədəbi mühiti ab-havasında yeni-yeni əsərlər yaranmaqla yanaşı, xarici dövlətlərin kitabxanalarında, arxivlərdə, elmi mərkəzlərdə, qorunub saxlanılan əsərlərin üzə çıxarılması və elmi tədqiqatlar dövryyəsinə daxil edilməsi prosesi davam edir.

284. Səriyyə Xatun. İrəvan bayatıları. Bakı, 1998.

Mətbuat

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda Azərbaycan dilində nəşr edilən mətbuatın sıralarının genişlənməsi İrəvanda da mətbuata olan marağın artmasına səbəb olmuşdu. Həmin dövrdə artıq İrəvanda ədəbi-ziyalı mühiti formalaşmağa başlamışdı. İrəvanlı ziyalılar, xüsusən də İrəvandakı məktəblərin müəllimləri və məzunları “Əkinçi” (1875-1877), “Kəşkül” (1883-1891), “Kaspi” (1881-1919), “Şərqi-Rus” (1903-1905), “Həyat” (1905-1906), “İrşad” (1905-1907), “Füyuzat” (1906-1907), “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) kimi qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq edirdilər.

İrəvanda Azərbaycan dilində ilk mətbuat Çar Rusiyası dövründə işıq üzü görmüşdür. 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində ilk erməni dövləti – Ermənistan (Ararat) Respublikasının mövcudluğu dövründə İrəvanda Azərbaycan dilində mətbuat nəşr olunmamışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1921-ci ildən etibarən müəyyən fasilələrlə İrəvanda Azərbaycan dilində qəzet çap olunmuşdur. Ona görə də İrəvanda Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbu orqanlarının tarixini iki mərhələyə bölmək olar: Çar Rusiyası dövrü və Sovet hakimiyyəti dövrü.

Çar Rusiyası dövründə İrəvan ziyalılarından Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə (“Mütəllə”) və Hacı Seyid Rza Əmirzadə (“Sabir”), Məhəmmədəli bəy Vəliyev “Əkinçi” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişlər. Firudin bəy Köçərli, Haşım bəy Vəzirov İrəvanda yaşadıkları dövrdə “Kəşkül” qəzetinin səhifələrində çıxış etmişlər.

Görkəmli Azərbaycan ədibi Cəlil Məmmədquluzadənin həyatının müəyyən dövrü İrəvan şəhəri ilə bağlı olmuşdur. Mirzə Cəlil 1887-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra avqustun 25-dən oktyabrın 12-dək müddətdə İrəvan qəzasının Uluxanlı (indiki Masis qəsəbəsi) məktəbində müəllim işləmişdi. Sonra isə o, 1897-ci ilədək Naxçıvan qəzasının Baş Nəraşen (indiki Şərur şəhəri) və Nehrəm kəndlərində müəllim və müdir vəzifələrində işləmişdi. 1897-ci ildə İrəvan şəhərinə gələn Mirzə Cəlil əvvəlcə qəza polis idarəsində tərcüməçi və dəftərxana xidmətçisi vəzifələrində işləmişdir. O, 1898-ci ilin sonunda Naxçıvana qayıtmış, 1901-ci ilin yanvarınadək orada şəhər pristavının köməkçisi işləmişdir. Mirzə Cəlil 1901-1903-cü illərdə İrəvanda yaşadığı dövrdə həm məhkəmə vəkili olmaq üçün imtahanlara hazırlanmış, həm də “Kaspi” qəzetində İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların hüquqların tapdalanmasından bəhs edən məqalələr dərc etdirmişdir.

Mirzə Cəlilin “Kaspi” qəzetinin 7 mart 1902-ci il tarixli nömrəsində

“İrəvan müxbirimizdən” başlıqlı yazısında şəhərin cənub-qərbində, Zəngi çayının sahilində salınan Dəlmə arxı ilə suvarılan azərbaycanlıların minbir əziyyətlə saldıqları, sayı 60-a çatan meyvə-üzüm bağlarını şəhər bələdiyyəsinin ələ keçirmək üçün həyata keçirdiyi qanunsuz əməllərdən bəhs edilir. Müəllifin “C.M.” imzası ilə 28 mart 1902-ci ildə “Kaspi” qəzetində dərc edilən “İrəvan” başlıqlı məqaləsində şəhər Dumasının iclaslarında azərbaycanlıların ərizələrini müzakirə etmədən onlara rədd cavablarının verilməsindən bəhs edilir²⁸⁵. Ədibin bu məqalələri XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının rəsmi dövlət orqanları tərəfindən kobudcasına pozulmasının əyani nümunələridir.

Azərbaycan ədəbi-mədəni fikir tarixində özünəməxsus yeri olan, 1886-cı ildə İrəvan Oğlanlar Gimnaziyasını bitirən, “Kaspi” qəzetinin İrəvan quberniyası üzrə müxbiri, yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanovun 1905-1906-cı illərdə İrəvan şəhərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar haqqında həmin qəzetin səhifələrində silsilə məqalələri dərc olunmuşdur. Məhz həmin məqalələr o vaxt İrəvan şəhərində baş verən hadisələr haqqında obyektiv məlumatlar əldə etmək imkanı verir.

1906-cı ildə öz dövrünün nöqsanlarını, eybəcərliklərini satira dili ilə və karikatura vasitəsilə oxucularına çatdıran “Molla Nəsrəddin” adlı jurnalın işıq üzü görməsi təkcə Cənubi Qafqazda deyil, eyni zamanda Cənubi Azərbaycanda da böyük əks-səda doğurmuşdu. “Molla Nəsrəddin” qısa bir zamanda İrəvanda da özünə xeyli oxucu kütləsi qazanmışdı. İrəvanlı ziyalılar içərisindən molla-nəsrəddinçilər dəstəsi formalaşmışdı. Cabbar Əsgərzadə (Mirzə Cabbar Əsgər oğlu Əsgərzadə, 1885-1966), Əli Məhzun (Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov, 1886-1934), Məmmədəli Nasir (Məmmədəli Nasir Hacı Məmmədzadə İrəvani, 1899-1982), Mirzə Məhəmməd Axundov, Məşədi Mehdi Sadıqzadə kimi ziyalılar “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində çıxış edirdilər. İrəvanda meydan sulayan cəhalətpərəstlərin, xalqın savadlanmasını istəməyən bəzi din xadimlərinin, yeni-yeni müasir tipli məktəblərin açılması, gənclərin maariflənməsi üçün var-dövlətini əsirgəyən bəzi xan zadə və bəyzadələrin qorxusundan “Molla Nəsrəddin”in İrəvandan olan müxbirləri gizli imzalarla çıxış edirdilər. Müxbirlərdən Əli Məhzun “Anaş qurbağa”, Yetim cüce”, Cabbar Əsgərzadə (Aciz) “Məhkəmə pişiyi” kimi imzalarından istifadə edərək özlərini qaragüruhçulardan qorumağa çalışırdılar.

“Molla Nəsrəddin”inin səhifələrində 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri kütləvi qırğınlardan canını qurtararaq Bakı və Yelizavetpol (Gəncə)

285. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 6 cildə. 6-cı cild. Bakı, 1985, s. 7-9.

quberniyalarına pənah gətirən qaçqınların acınacaqlı vəziyyətinə biganə qalan sahibkarlar, varlı və imkanlı adamlar tənqid atəsinə tutulurdu.

İrəvanda 1911-1912-ci illərdə və 1914-cü ildə “Эриванский вестник” (“İrəvan xəbərləri”) qəzeti nəşr olunmuşdur. Faydalı Biliklərin Yayılması üzrə İrəvan Cəmiyyətinin orqanı olan bu gündəlik qəzet “İctimai-ədəbi qəzet” rubrikası altında üç dildə - rus, tatar (*Azərbaycan*) və erməni dilində məqalələr dərc edirdi²⁸⁶. Bu qəzetdə rus dilində təhsil almış İrəvanın azərbaycanlı ziyalıları, İrəvan Gimnaziyasının və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlı tələbələri də öz məqalələrini dərc etdirirdilər.

İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində ilk mətbu orqanı “Lək-lək” (Leylək”) adlı satirik məcmuə olmuşdur. İrəvan ziyalılarından Mirməhəmməd Mirfətullayev və Cabbar Əsgərzadə İrəvan qubernatorunun 21 yanvar 1914-cü il tarixdə onlara verdiyi icazəyə əsasən həmin il fevralın 22-də “Lək-lək”in ilk nömrəsini buraxmışdılar. İrəvandakı “Luys” (“Işıq”) mətbəəsində həftədə bir dəfə 8 səhifə həcmində nəşr edilən “Lək-lək”in hər nömrəsində başlığının altında “Lək-lək” türk dilində həftəlik məzhəkəli məcmuədir” sözləri yazılırdı. Məcmuənin ilk nömrəsində verilən “Baş məqalə”də və irəvanlılara ünvanlanan “Lək-lək”in salamı” şeirində “Ləl-lək” öz məsləyini “Molla Nəsrəddin” sayacağı bəyan etmişdir. Elə jurnalın ilk nömrəsindən başlayaraq İrəvanın ictimai-siyasi həyatındakı eybəcərliklər, xalqın balalarının məktəbdən, təhsildən uzaq qalması, xalqı avam yerinə qoyan “möminlərin” din pərdəsi altında çıxardıqları hoqqalar, satirik dillə oxuculara çatdırılırdı. Jurnalın səhifələrindəki tənqidi yazılar “Lək-lək”, “Hərif”, “Kələmbaş”, “Şeytan”, Yetim cücə”, “Keffi”,

“Lək-Lək” (“Leylək”) məcmuəsi.

“Lək-lək”in ilk nömrəsində verilən “Baş məqalə”də və irəvanlılara ünvanlanan “Lək-lək”in salamı” şeirində “Ləl-lək” öz məsləyini “Molla Nəsrəddin” sayacağı bəyan etmişdir. Elə jurnalın ilk nömrəsindən başlayaraq İrəvanın ictimai-siyasi həyatındakı eybəcərliklər, xalqın balalarının məktəbdən, təhsildən uzaq qalması, xalqı avam yerinə qoyan “möminlərin” din pərdəsi altında çıxardıqları hoqqalar, satirik dillə oxuculara çatdırılırdı. Jurnalın səhifələrindəki tənqidi yazılar “Lək-lək”, “Hərif”, “Kələmbaş”, “Şeytan”, Yetim cücə”, “Keffi”,

286. Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М. Библиография периодических изданий России, 1901-1916. Том 3, Ленинград, 1960, № 9456.

“Şərxətə”, “Dul toyuq” “Naqqal”, “Məlik Naqqal”, “Bayquş”, “Hərdəmxəyal”, “Palazqulaq”, “Məhkəmə pişiyi”, “Həpənd” və s. kimi imzalarla təqdim edilirdi. Bu imzalardan bir çoxuna “Molla Nəsrəddin”in səhifələrində də rast gəlinmişdir. “Hərdəmxəyal” gizli imzası Məmməd Səid Ordubadiyə, “Məlik Naqqal” imzası Əliqulu Qəmküsara, “Şeytan” və “Dul toyuq” imzaları isə Məmmədəli Nasirə məxsus idi.

İrəvanda qaragüruhçular əhalini maariflənməyə, dünyada gedən proseslərdən xəbərdar olmağa səsləyən qələm sahiblərinə qarşı fiziki terror tətbiq edir, onlara hədə-qorxu gəlirdilər. “Molla Nəsrəddin”in İrəvan müxbirləri Əli Məhzun və Cabbar Əsgərzadəni öldürmək haqqında hökm verilmişdi. Gənc müxbir Məmmədəli Nasiri xəncərlə yaralamışdılar. “Lək-lək” 28 may 1914-cü il tarixli nömrəsində “Nəsihət” başlıqlı şeirdə xəbərdarlıq edirdi:

Özünü topla a “leylək”, bircə rahat otur!
Olmasın çox da işin seyid ilən, həm bəy ilən!
Görmüürsən a quzum, Nasiri xəncərlədilər,
Mərvdə Yusifi öldürmədi bir çəkməsilən?²⁸⁷

Şeirdə adı çəkilən Yusif İrəvan qəzasının Qəmərli kəndində anadan olmuş, bir müddət İrəvanda yaşadıqdan sonra Mərv şəhərinə (Türkmənistan) getmiş, oradakı məktəbdə müəllimlik etməklə yanaşı, Bakıda nəşr edilən “İqbal” qəzetində məqalələrlə çıxış edirdi. Yusif Heydərzadə Mərv şəhərindəki Əhmədiyyə məktəbində uşaq teatrı təşkil etmişdi. O, çıxışlarının birində bəzi əyanların xeyir işlərdə səhlənkarlıq etmələrini tənqid etdiyinə görə, 1914-cü ilin fevral ayında vəhşicəsinə öldürülmüşü. “Lək-lək” məcmuəsi 1914-cü il 17 iyun tarixli sayında Yusif Heydərzadənin ölümü ilə bağlı nekroloq dərc etmişdi.

Jurnalın səhifələrində İrəvan şəhəri ilə yanaşı Bakıdan, Tiflisdən, Naxçıvandan, Ordubaddan, Makudan, Təbrizdən alınan xəbərlər satira janrında oxuculara çatdırılırdı. “Lək-lək” xarici ölkələrdə baş verən prosesləri ibrətamiz şəkildə oxucularına çatdırmaqla, onlarda milli özünüdərk prosesinə xeyli təkan vermişdi. Məcmuənin səhifələrində İrəvandakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəaliyyəti tez-tez işıqlandırılır, cəmiyyət üzvləri arasında olan narazılıqların təhsilin və mədəniyyətin inkişafına maneçilik törətməsi dolayısı ilə oxucuların nəzərinə çatdırılırdı.

“Lək-lək”in 5 may və 19 may 1914-cü il tarixli nömrələrində “Dil məsələsi” başlıqlı yazı dərc olunmuşdur. Məmmədəli Nasirin “Dul toyuq” imzası ilə dərc edilən bu yazısında öncə danışığında rus kəlmələri işlədən

287. İrəvan türklərinin mətbuat abidəsi “Lək-lək” jurnalı. Transliterasiya edən Ziyəddin Məhərrəmov. Bakı, 2008, s. 92.

“intiligentlər”, sonra isə ərəb və fars dillərindəki qəliz ifadələri işlədərək dilimizi korlayan mollalar, vaizlər, xanəndələr, savaddan yarımçıqlar tənqid atəşinə tutulmuşdur.

“Lək-lək”in maddi vəziyyətinin ağır olması İrəvanlı gəncləri də narahat edirdi. Jurnalın redaksiyasına maddi köməklik göstərmək məqsədilə İrəvanlı gənclərin bir qrupu Azad adlı birisinin rəhbərliyi ilə teatr tamaşası vermişdilər²⁸⁸. Lakin görünür, bu yolla jurnalı xilas etmək mümkün olmamışdı.

Cəmisi 12 nömrəsi işıq üzü görən məcmuənin 30 iyun 1914-cü il tarixli sonuncu nömrəsində “Lək-lək”in müdir və naşirləri M.Mirfətullayev və C.Əsgərzadənin imzası ilə oxuculara müraciət dərc olunub. Müraciətdə “Lək-lək”in qapanacağı, əvəzində müştərilərinə “Çınqı” adında yeni məcmuənin göndəriləcəyi bildirilirdi. Həmçinin qeyd edilirdi ki **“Çınqı”** məcmuəsi Əli Məhzun Hacı Zeynalabdinzadə və Cabbar Əsgərzadənin birgə redaktorluğu və müdirliyi ilə, İrəvanın bir neçə maarifpərvər gənclərinin maddi və mənəvi köməyi ilə nəşr olunacaq. Lakin indiyədək İrəvanda “Çınqı” adında məcmuənin işıq üzü görməsinə dair hər hansı məlumat rast gəlinməyib.

Fədakar tarixçi alim, publisist və tərcüməçi, 1972-ci ilə İrəvanda “Ermənistanda Azərbaycan mətbuatının tarixi” mövzusunda namizədlilik dissertasiyası müdafiə edən İsrafil Məmmədov ilk dəfə “Lək-lək” və “Bürhani-həqiqət” məcmuələrinin bütün nömrələrini müxtəlif aspektlərdən təhlil etmişdir. İsrafil Məmmədovun 2002-ci ildə çap etdirdiyi “İrəvan dəftəri” kitabında “Lək-lək” və “Bürhani-həqiqət” jurnallarının hər birinə ayrıca fəsilələr ayrılmışdır²⁸⁹. “Lək-lək” məcmuəsinin bağlanması 1916-cı ilin sonunadək keçən müddət ərzində İrəvanda Azərbaycan dilində hər hansı bir mətbuat orqanının işıq üzü görməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə rus qoşunları Qafqaz cəbhəsindən Şərqi Anadolu üzərinə hücumla keçmişdi. Rusiyanın Türkiyə torpaqlarını işğalına yardım etmək üçün İrəvan şəhərində erməni könüllü dəstələri formalaşdırılır və bir müddət sonra cəbhə bölgələrinə göndərilirdi. Şəhərdə əllərində silah dolaşan erməni əsgərləri azərbaycanlılara qarşı zorakılıqlar edirdilər. Digər tərəfdən, Şərqi Anadoludan kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza gələn erməni qaçqınlarının əksəriyyəti İrəvan şəhərinə və onun ətraf kəndlərinə üz tuturdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dilində mətbuat nəşr etdirmək olduqca çətin bir iş idi.

Lakin uzun yazışmalardan sonra tanınmış mollanəsrəddinçi, şair, publisist Əli Məhzunun müdir və redaktorluğu və İrəvanın nüfuzlu ziyalılarından

288. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850-1920). Toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi Qulam Məmmədli. Bakı, 1975, s. 376.

289. Məmmədov İsrafil. İrəvan dəftəri. Bakı, 2002, s. 85-186.

“Bürhani-həqiqət” jurnalı.

Həsən Mirzəzadə Əliyevin nəşirliyi ilə 1917-ci il yanvarın 1-də “Bürhani-həqiqət” məcmuəsi işıq üzü görmüşdür. “Bürhan” kəlməsi ərəbcədir və mənası dəlil, sübut, isbat deməkdir. **“Bürhani-həqiqət”** birinci sayında “Həqiqət” adlı redaksiya məqaləsində məcmuənin adı ilə əməlinin üst-üstə düşdüyünü gələcək nömrələrində oxucularına sübut edəcəyini bəyan etmişdi²⁹⁰. İstiqaməti ədəbi, siyasi, tarixi, elmi və fənni olan “Bürhani-həqiqət”in işıq üzü görməsi İrəvanın ictimai-siyasi həyatında, ədəbi mühitində mühüm hadisə idi. İrəvandakı “Luys” mətbəəsində ayda iki dəfə nəşr edilən məcmuənin cəmisi 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Əli Məhzun İrəvan şəhərində yaşayan

müxtəlif ixtisaslı ziyalıları, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tələbələrini xalqın maarifləndirilməsi üçün məcmuə ilə əməkdaşlığa cəlb etmişdi. Tanınmış molla-nəsrəddinçi Cabbar Əsgərzadə (Aciz), fars və rus dillərində dərsləklər müəllifi Mirzə Cabbar Məmmədov, təbiət elmləri və təbabət mövzusunda məqalələr yazan ziyalılardan Rəhim Naci, Vahid Muğanlı və Təhvil İrəvani, şairə xanımlardan Şöhrət, Nigar, Səri, Əbdülhəqq Mehrinisə, Fatma Müfidə, Rəmziyyə kimi qələm sahibləri “Bürhani-həqiqət”in müəllifləri idilər.

“Bürhani-həqiqət” öz oxucusunu cəhalət zülmündən xilas etməklə yanaşı, baş verən hadisələri həqiqətin dili ilə izah etmək, ayrı-ayrı partiyaların və qurumların əsl məqsədini kütlələrə izah etmək, qətl və qarətlərin, kütləvi qırğınların arxasında duran qüvvələri göstərmək, ermənilərin İrəvandakı maddi-mədəniyyət abidələrimizin tarixini saxtalaşdırmaq cəhdlərinin qarşısını almaq kimi bir missiyalar da daşıyırdı.

1917-ci il fevral inqilabından sonra “Bürhani-həqiqət” məcmuəsi “Hürriyyət, müsavət, ədalət” başlıqlı məqalə dərc edərək yazırdı ki, azadlığı qazanmaq nə qədər çətindir, onu əldə saxlamaq ondan da çətindir. Məcmuə

290. Yenə orada, s. 158.

azərbaycanlı seçiciləri seçki prosesinə ciddi yanaşmağa, öz aralarından layiqli nümayəndələr seçməyə çağırırdı.

Əli Məhzun “Bürhani-həqiqət”də yazdığı “Azadlıqımı, əsarətmi?” məqaləsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərə etiraz səsinə ucaldaraq yazırdı: “Bulvarda, küçədə, bazarda hər gün yüzlərcə müsəlmanlar erməni soldatları tərəfindən təhqir olunurlar. Gecələr saat səkkizdə belə bulvarda bir nəfər də olsun papaqlı müsəlman tapılmayıb. Hətta teatroya getməyə belə bir çoxları cürət edə bilməyirlər. Səbəbi isə hər halda təhqir olunub döyülməkdir. Azadlıqımı? Əsarətmi? Əvət, lap da qorxulu bir əsarətdir. Kimə rücu (*yəni – müraciət*) etməli? Və kimdən əlac istəməli?”²⁹¹.

“Bürhani-həqiqət” öz yazılarını əsasən beş başlıq – “Lüğətin lüğəti”, “Ədəbiyyata dair”, “Məişət məsələləri”, “Elmi məqalələr” və “Elanlar şöbəsi” başlıqları altında oxucularına təqdim edirdi. Məcmuənin ilk nömrələri İrəvanda yığıldıqdan sonra Tiflisə göndərilir, senzuradan icazə alındıqdan sonra çap edilirdi. Senzura əngəlləri üzündən məcmuənin 2-ci və 4-cü nömrələr vaxtında çıxmamış, yazıların bir qismi dəyişdirilmişdi. Məcmuənin nəşri və redaktoru “Bürhani-həqiqət”i 16 səhifə həcmində çıxarmağa hazırlaşsalar da, buna müvəffəq ola bilməmişdilər. Məcmuə iyunun 29-da çıxan 9-cu nömrəsindən sonra bağlanmışdı²⁹².

1917-ci ildə İrəvanda “İrşad”, “İttihad”, “Yeni firqə”, sosial-demokrat təmayüllü “Müdafiyyə-Məzluman” adlı firqələr, İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti kimi bir sıra ictimai qurumlar fəaliyyət göstərirdi. Şübhəsiz ki, onlardan bəzilərinin mətbu orqanları olmuşdur. Lakin indiyədək həmin dövrdə İrəvanda yalnız “Cavanlar şurası” adlı qəzetin buraxılması haqqında məlumat gəlib çatmışdır. İrəvan Müsəlman Milli Şurası öz ətrafında vətənpərvər qüvvələri birləşdirirdi. Bu şura İrəvanda milli zəmində qanlı toqquşmaların qarşısının alınması üçün erməni siyasi təşkilatları ilə əməkdaşlıq edirdi. Nazim Axundovun tərtib etdiyi “Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)” bibliografik-məlumat kitabında həftəlik siyasi-ictimai, ədəbi qəzet olan “Cavanlar şurası”nın İrəvan azərbaycanlılarının Milli Şurası tərəfindən 1920-ci ildə nəşr edildiyi, tələbə Rza Tağıyev, M.Ə.Nasir və Mirfətullayev tərəfindən redaktə olunduğu göstərilmişdir²⁹³. Lakin indiyədək bu qəzetin hər hansı nömrəsi əldə edilmədiyindən bəzi suallar açıq qalır.

İrəvanda Azərbaycan mətbuat tarixinin ilk tədqiqatçısı İsrail Məmmədovun da qeyd etdiyi kimi, 1920-ci ildə İrəvanda azərbaycanlılara qarşı

291. Şəfəq Nasir. İrəvanda Azərbaycan mətbuatı: 95 yaşlı “Bürhani-həqiqət” jurnalı. “525-ci qəzet”, № 12, 24 yanvar 2012-ci il.

292. Məmmədov İsrail. İrəvan dəftəri. Bakı, 2002, s. 184-185.

293. Axundov Nazim. Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920). Bibliografiya. Bakı, 1965, s. 70-71.

soyqırımını həyata keçirildiyi dövrdə Azərbaycan dilində qəzet nəşr etdirmək mümkün deyildi. Digər tərəfdən, qəzetin redaktorlarından Məmmədəli Nasir 1918-ci ildə daşnakların təqibindən qurtularaq Gəcə şəhərinə gəlmiş, orada jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmişdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası 1918-ci ilin mayından daşnakların hakimiyyətə gəlməsinədək aktiv fəaliyyət göstərdiyindən, **“Cavanlar şurası”**nın 1917-ci ilin ikinci yarısı, 1918-ci ilin birinci yarısında nəşr edildiyini təxmin etmək olar.

1918-1920-ci illərdə Ermənistan daşnaklarına hakimiyyəti dövründə İrəvanda Azərbaycan dilində mətbuat nəşr olunmadığı halda, həmin dövrdə Bakıda erməni dilində **“Arev”** (**“Günəş”**), **“Aşxatavori dzayn”** (Əməkçinin səsi), **“Aşxatanki droşak”** (**“Əmək bayrağı”**), **“Banvori xosk”** (**“Fəhlə sözü”**), **“Qordz”** (**“İş”**), **“Yerkir”** (**“Ölkə”**) və s. kimi mətbu orqanları işıq üzü görürdü. Bu gün erməni tarixçilərinin iddia etdikləri kimi, əgər 1918-ci ildə Bakıda ermənilərə qarşı **“soyqırımını”** törədilmiş olsaydı, bu qədər qəzet və jurnal işıq üzü görə bilməzdi.

Sovet Ermənistanında Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk qəzet kimi, **“Kommunist”**in adı çəkilir. Hələlik heç bir nüsxəsi əldə olunmayan bu qəzet nə zamandan nəşr edilmiş və onun ilk redaktoru kim olmuşdur sualı indiyədək açıq qalmışdır. Məlumdur ki, 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan az bir müddət sonra yenidən öz yer-yurdlarına qayıdıb gələn azərbaycanlı əhalinin mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsilçiliyi məsələsi gündəliyə gəlmişdi. İlk dövrlərdə Ermənistana rəhbər kadrlar Azərbaycandan göndərilirdi. 1921-ci ilin yanvarın ortalarında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin zəmanəti ilə rəhbər vəzifə tutmaq üçün Süleyman Nuri adında şəxs Ermənistan İnqilab Komitəsinin sərəncamına göndərilmişdi. 1895-ci ildə İstanbulda doğulan Süleyman Nuri hərbi məktəbi bitirdikdən sonra 1917-ci ilin fevralında Sarıqamış cəbhəsində rusa əsir düşmüş, 6 ay Nargin adasında həbsdə saxlanılmışdı. Nargin adasında ikən bolşeviklərlə əlaqə quran Süleyman Nuri, daha sonra Mustafa Sübhinin başçılıq etdiyi Türkiyə Kommunist Partiyasının sıralarına daxil olmuş, 1920-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilən Şərqi xalqlarının I qurultayının təşkilatçılarından olmuşdu. 1921-ci il yanvarın ortalarında Ermənistan Hərbi-İnqilab Komitəsinin üzvü sifətilə İrəvana göndərilən Süleyman Nuri, Ermənistan Xalq Komissarları Şurasının qərarı ilə Xalq Ədliyyə komissarı və Ali Məhkəmənin sədri təyin edilir. Süleyman Nuri xatirələrində yazır ki, o, eyni zamanda, tərkibi İrəvan şəhərində yaşayan yerli türklərdən təşkil edilmiş kommunist özəklərinin yaradılması ilə məşğul olmuşdur. Süleyman Nuri yazır **“... təklifim əsasında Ermənistan Kommunist Partiyası mərkəzi**

Komitəsi Bakıya məktub göndərmiş, qəzetəçi Semih Hüseyn adına bir yoldaş redaktor olaraq İrəvana dəvət edilmiş və İrəvanda yerli türklərin dilində çıxan bu qəzetin yayınları daha verimil hala gəlmişdir”²⁹⁴.

Süleyman Nuri xatirələrinin başqa bir yerində yazır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sərəncamında Semih Hüseyn adlı İstnabullu bir türk zabitanın komandanlığında bir ehtiyat polis taburu var idi. Semih Hüseyn də bəzi türklər kimi, Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Bakıda qalmış, kommunist partiyasına üzv olmuş, Süleyman Nuri ilə birgə çalışmışdı²⁹⁵. Çox ehtimal ki, Bakıdan qəzet redaktoru kimi İrəvana dəvət edilən Semih Hüseyn elə Süleyman Nurinin bəhs etdiyi həmin şəxs olmuşdur. Belə qənaət hasil olur ki, bəzi tədqiqatçıların “Kommunist”in redaktorunun Həmid Qənizadə adlı şəxsin olması haqqında irəli sürdüləri fikir yanlışıdır. Həmid Qənizadə “Kommunist”in deyil, 1921-ci ilin ikinci yarısından nəşr edilən **“Rəncbər”** qəzetinin redaktoru olmuşdur²⁹⁶.

1921-ci il fevralın ikinci yarısında daşnaklar qiyam qaldıraraq Ermənistanı sovet hakimiyyətini yıxmış, İrəvan şəhəri daşnakların əlinə keçmişdi. Bununla da “Kommunist” qəzeti öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Aprel ayında İrəvanda sovet hakimiyyəti yenidən bərpa edilmiş, may ayında yeni hökumət – Xalq Komissarları Soveti təşkil edilmişdi. Erməni dilini bilməyən, tərcüməçi vasitəsi ilə ədliyyə komissarı vəzifəsində işləməyin səmərəli olmadığını söyləyən Yunis Nuri yenidən İrəvana qayıtmaqdan imtina etmişdi. 1922-ci ilin iyul ayında Azərbaycandan göndərilən Bala Əfəndiyev xalq daxili işlər komissarının müavini vəzifəsinə təyin edilmişdi. 1893-cü ildə Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının Çaykənd kəndində (*sonralar Ermənistan SSR-in Krasneselo rayonuna daxil olan kənd*) anadan olan Bala Əfəndiyev Bakıda neft mədənlərində işlədiyi dövrdə kommunist partiyası sıralarına daxil olmuş, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Şəmkir rayon Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində işləmişdi.

Bala Əfəndiyev 1924-cü ilin yanvarından Ermənistan KP MK-nın azlıqda qalan millətlər arasında iş şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləməklə yanaşı, Ermənistan KP MK-nın və İrəvan şəhər Partiya Komitəsinin orqanı olan “Rəncbər”, sonra isə “Zəngi” qəzetinin redaktoru olmuşdu. Bala Əfəndiyev 1927-ci ildən 1928-ci ilin sonunadək Ermənistan SSR xalq ictimai təminat komissarı vəzifəsində işləmişdi. Bala Əfəndiyevin xanımı Fatma Əfəndiyeva da ictimai-siyasi işlərdə fəal iştirak edirdi. O, “Rəncbər” qəzetinin ilk qadın müxbiri olmaqla yanaşı, İrəvanda azərbaycanlı qadınlar üçün təşkil edilmiş

294. Nuri Süleyman. Uyanan Esirler. İstanbul, 2002, s. 365.

295. Yenə orada, s. 305.

296. Vəlibəyov Rza. Keçmişdən səhifələr. İrəvan, 1969, s. 55.

Qadınlar klubunun rəhbəri olmuşdu. Sonralar Bülbül Kazımovanın rəhbəri olduğu həmin klub azərbaycanlı qadınlar içərisində mədəni-maarif işlərinin aparılmasında, dini mövhumata qarşı mübarizədə mühüm işlər görmüşdü. 1949-cu ilədək fəaliyyət göstərən Qadınlar klubunun nəzdində savadsızlığın ləğv edilməsi, dərzilik kursları, özfəaliyyət və dram dərnəkləri fəaliyyət göstərirdi²⁹⁷. Əvvəlcə 500, sonra isə 1000 nüsxə ilə 4 səhifə həcmində nəşr olunan “Rəncbər” qəzetinin 1921-ci ildə 31 nömrəsi, 1922-ci ildə isə 46 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. “Rəncbər” qəzeti 1922-ci il dekabrın sonunda nəşrini dayandırmışdır. Ermənistanın bolşevik qiyafəsinə girmiş millətçi-şovinist rəhbərləri Azərbaycanlıların doğma yer-yurdlarına qayıtmalarını istəmirdilər. Üstəlik, Azərbaycan dilində qəzetin buraxılmasını heç istəmirdilər. Mərkəzi Komitənin katiblərindən biri olan Aşot Hovanisyan “Rəncbər”in abunəçilərinin az olmasını bəhanə edərək qəzetin bağlanması göstəriş vermişdi. Digər tərəfdən, 1922-ci ilin dekabrında Zaqafqaziya Ölkə Partiya Komitəsi Zaqafqaziyada nəşr edilən bir sıra qəzetlərin vəziyyətini müzakirə edərək qərar qəbul etmişdi. Qərarla deyilirdi: “İrəvan və Batumidə türk dilində nəşr edilən qəzetlərin çıxarılması dayandırılсын. Zaqafqaziya türkləri üçün ümumi bir ölkə qəzetinin nəşri zəruri hesab edilsin. Gürcüstan K(b)P MK-nın orqanı olan “Yeni fikir” qəzeti Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin və Xalq Komissarları Şurasının orqanı olaraq gündəlik nəşr edilsin”²⁹⁸.

Ermənistan K(b)P MK-nın nəzdindəki Türk seksiyasının müdiri Bala Əfəndiyev seksiyanın 1922-1925-ci illərdə gördüyü işləri əhatə edən

Zəngi qəzeti.

297. Yenə orada, s. 123.

298. Əkbərov Əlizəbun. Böyük dostluq səhifələri. Bakı, 1968, s. 7.

hesabatında göstərirdi ki, 1923-cü ildən Ermənistan K(b)P MK-nın orqanı olan “Rəncbər” qəzeti Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin qərarı ilə bağlanmış, əvəzində “Yeni fikir” qəzeti alınmışdır, hansı ki, Ermənistanın türk rayonlarının ehtiyac və tələbatını ödəyə bilmir²⁹⁹.

Məhz Bala Əfəndiyevin gərgin əməyi nəticəsində, 1924-cü il noyabrın 29-da onun redaktorluğu ilə Ermənistan K(b)P MK-nın və Ermənistan SSR Xalq Komissarları Şurasının orqanı kimi, “Zəngi” qəzeti nəşr olunmağa başlamışdı. Əvvəlcə həftədə bir dəfə, sonra isə iki dəfə çap olunan bu qəzet azərbaycanlıların maariflənməsi, onların hüquqlarının qorunması, yeni türk əlifbasına keçid məsələlərində müstəsna rol oynayırdı. 1928-ci ilin sonuna kimi “Zəngi” adı ilə nəşr olunan qəzet 1929-cu ilin yanvarından “Qızıl Şəfəq” adı ilə nəşr olunmağa başlamışdı. “Qızıl Şəfəq” öz sələfi haqqında yazırdı: “Zəngi” qəzeti Ermənistanda yaşayıb da türkcə danışan işçi və kəndli kütləsinin mədəni inqilab tarixini yaratmağa birinci vasitə və ilk bayraqdar olaraq meydana gəlmişdir. Həftədə iki dəfə çıxan, üç il davam edən, fəaliyyətində apardığı təşviqat və məfkurəvi mübarizə sayəsində türk zəhmətkeşlərinin maarif və mədəniyyətcə qabağa getməsində böyük iş görmüşdür. Onun şəfəqləri türk zəhmətkeş kütləsini maarifləndirmək və sosializm quruculuğuna cəlb etmək işində yardımçı olacaqdır³⁰⁰. Bala Əfəndiyev 1926-cı ildə Ermənistanda ictimai təminat komissarı vəzifəsinə təyin edilməsindən sonra qəzetin məsul redaktoru Mustafa Hüseynov olmuşdur.

Qızıl şəfəq.

299. Ermənistan KP MK-nın Partarxivi, fond 1, iş 309, qovluq 18, vərəq 10.
300. “Qızıl şəfəq” qəzeti, № 3, 12 yanvar 1929-cu il.

1930-cu ilin yanvarında Əli Əkərəkli “Qızıl Şəfəq” qəzetinin redaktoru təyin edilmişdir. Bu barədə Rza Vəlibəyov öz xatirələrində yazır ki, Zaqafqaziya Kommunist Universitetinin məzunu Əli Əkərəkli Mərkəzi Komitənin tapşırığı ilə kollektivləşmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün Basarkeçər rayonuna təhkim edilmişdi. Həmin vaxt Basarkeçərə gələn Ermənistan KP MK-nın ikinci katibi Ağasi Xancyan Əli Əkərəkli ilə görüşəndə deyir ki, Mərkəzi Komitənin bürosu razılığını soruşmadan onu “Qızıl Şəfəq” qəzetinə redaktor təyin etmişdir³⁰¹. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, o vaxt Kommunist Partiyası qəzətlərə redaktor təyin edərkən həmin şəxsin redaktorluq təcrübəsinə və yaxud jurnalistlik peşəsinə yiyələnib-yiyələnməməsi baxımından deyil, onun siyasi yetkinliyi baxımından yanaşırdı.

Ermənistana rəhbər işə göndərilən köhnə kommunist Əli Tağızadə də “Qızıl Şəfəq”-in redaktoru işləmişdir. Tiflisdə anadan olan, 1906-cı ildən kommunist partiyasının üzvü olan Əli Tağızadə 1921-1929-cu illərdə Gürcüstan KP Borçalı qəza komitəsinin katibi, Zaqafqaziya Kənd Təsərrüfatı Kooperasiyasında şöbə müdiri işləmişdi. Əli Tağızadə Bala Əfəndiyevdən sonra 1929-1932-ci illərdə Ermənistan SSR ictimai təminat komissarı, eyni zamanda “Qızıl Şəfəq”-in redaktoru olmuş, Ermənistan KP MK-nın büro üzvü seçilmiş, 1933-1935-ci illərdə Vedi rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi işləmişdi. Ermənistanın daşnak rəhbərliyi köhnə bolşevik Əli Tağızadəni ləkələmək üçün bəhanə axtarırdı. Nəhayət, işində “ciddi nöqsan taparaq” Əli Tağızadəni Vedi rayonunun Qaralar kəndinə kitabxana müdiri göndərmişdilər. Təqiblərdən qurtularaq 1945-ci ildə Bakıya qaçmağa müvəffəq olan Əli Tağızadə 1957-1966-cı illərdə Azərbaycan İnqilabi Şöhrət Şurasının sədri, 1959-1963-cü illərdə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri seçilmişdi. 1966-cı ildə Bakıda vəfat edən Əli Tağızadə Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

1932-1936-cı illərdə Mustafa Hüseynov yenidən “Qızıl Şəfəq”-in redaktoru təyin olunmuşdur. Türkiyədə doğulan Mustafa Hüseynovu redaksiyada qarışıq vəzifəsinə vaxtilə Türkiyədən gələn bir türk dostunu işə götürdüyü üçün həbs etmiş, ona “Türkiyənin agent”i” damğasını vuraraq 1936-cı ildə güllələmişdilər.

1936-cı ilin noyabrından 1937-ci ilin aprelinədək “Qızıl Şəfəq”-in redaktoru Səfər Alməmmədov olmuşdur. Səfər Alməmmədov bir müddət Ermənistan SSR-in xalq ədliyyə komissarı, sonralar isə Azərbaycanda ədliyyə nazirliyində yüksək vəzifədə çalışmışdı.

1937-ci il oktyabrın 2-dən etibarən həmin qəzet “Kommunist” adı altında nəşr edilmişdir. Bu arada qəzetin redaktoru Əkbər Rizayev olmuşdur. İrəvanda azərbaycanlı gənclərdən ibarət ilk komsomol özaklərinin yaradılmasında

301. Vəlibəyov Rza, göstərilən əsəri, s. 136.

fəal iştirak edən Əkbər Rizayev bir müddət Ermənistan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində və sonra isə Ermənistan KP MK-da şöbə müdiri, daha sonra Moskvada “İnostrannaya literatura” nəşriyyatında Türk ədəbiyyatı redaksiyasının müdiri vəzifəsində işləmişdi.

Qəzet 1939-cu il sentyabrın 26-dan sonuncu nömrəsində “Sovet Ermənistanı” adı ilə nəşr olunmuşdur.

Müəyyən fasilə ilə Cəfər Vəlibəyov təqribən 20 ilə yaxın qəzetin (əvvəlcə “Qızıl Şəfəq”in, sonra isə “Sovet Ermənistanı”nın) redaktoru olmuşdur. 1907-ci ildə İrəvan qəzasının Əştərək nahiyəsinin Əkərək kəndində anadan olan Cəfər Vəlibəyov valideynlərini ermənilərin törətdikləri soyqırımını nəticəsində erkən itirmiş, 13 yaşından İrəvan pambıqtəmizləmə zavodunda fəhlə işləməklə bərabər, təhsilini davam etdirmişdi. 22 yaşında İrəvan Türk Dram Teatrının direktoru, 25 yaşında Basarkeçər rayon Komsomol Komitəsinin katibi, sonra Amasiya rayonunda çıxan “Maldarlıq cəbhəsində” qəzetinin redaktoru, daha sonra Amasiya rayon Partiya Komitəsinin katibi vəzifələrində işləmişdi. 1938-ci ildən 1947-ci ilədək Cəfər Vəlibəyov “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru, 1947-1949-cu illərdə isə Qarabağlar rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi işləmişdi. 1949-cu ildə Cəfər Vəlibəyov yenidən “Sovet Ermənistanı”nın redaktoru təyin edilmiş, 1961-ci ilədək redaksiya kollektivinə rəhbərlik etmişdi. Cəfər Vəlibəyov təqaüdə çıxdıqdan sonra İrəvanı tərk edərək Bakıda yaşamışdır.

Rza Vəlibəyov da iki dəfə “Sovet Ermənistanı”nın redaktoru olmuşdur. 1903-cü ildə Əkərək kəndində anadan olan Rza Vəlibəyov (*Cəfər Vəlibəyovla əmioğlu idilər*) 17 yaşından kommunist partiyasının üzvü, Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda çalışan mübarizlərdən idi. 1920-ci ildən Ermənistan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində, sonra İrəvan şəhər Partiya Komitəsində, daha sonra Ermənistan KP MK-da təlimatçı, 1922-ci ildə 19 yaşında ikən Vedi rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifələrində işləmişdi. 1924-1928-ci illərdə Zaqafqaziya Kommunist Universitetində təhsil aldıqdan sonra Basarkeçər rayon Partiya Komitəsinin katibi, sonra isə qısa müddətdə “Qızıl Şəfəq”in redaktoru işləmişdir. 1931-1933-cü illərdə Moskvada Qırmızı Professorlar İqtisadiyyat institutunda təhsil aldıqdan sonra İrəvana qayıdan C. Vəlibəyov, əvvəlcə Vedi rayon Maşın-Traktor Stansiyasında siyasi şöbənin rəisi, sonra Vedi rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi, Ermənistan KP MK-da şöbə müdiri, Ermənistan SSR xalq ədliyyə komissarı, Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini, 1939-1941-ci illərdə SSRİ Sənaye Akademiyasının Plan İqtisadiyyat İnstitutunu bitirdikdən sonra SSRİ Dövlət Bankının Ermənistan Kontorunun

müdiri, 1944-1947-ci illərdə SSRİ-nin Türkiyədəki Ticarət Nümayəndəliyinin başçısının müavini, 1947-1949-cu illərdə bir daha “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru, 1949-1962-ci illərdə isə Ermənistan SSR maarif nazirinin birinci müavini vəzifələrində işləmiş, SSRİ və Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı olmuşdu. Rza Vəlibəyov yeganə azərbaycanlıdır ki, İrəvanda Fəxri xiyabanda (Panteonda) dəfn olunmuşdur³⁰².

1961-1974-cü illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzeti Həbib Həsənovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. 1922-ci ildə Kəvər rayonunun Ağzıbir kəndində anadan olan Həbib Həsənov Moskvada Ali Partiya Məktəbini bitirdikdən sonra Ermənistanın Əzizbəyov rayon Partiya Komitəsinin şöbə müdiri, Eçmiədzin rayon Partiya Komitəsinin ikinci, Amasiya Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində işləmişdir. Həbib Həsənov qardaşı, filologiya elmləri namizədi, İrəvan Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin müəllimi Mehdi Həsənovun erməni şovinistləri tərəfindən öldürülməsindən (kor bağırsağ əməliyyatından) sonra İrəvanı tərk edərək Bakıda məskunlaşmış, Tovuz rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi, meşə təsərrüfatı naziri kimi müxtəlif vəzifələrdə işləmişdi. Həbib Həsənovun 1997-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş “Silinməz adlar, sağalmaz yaralar” adlı kitabında hazırda Ermənistan Respublikası adlandırılan qədim Oğuz yurdunda – Qərbi Azərbaycanda son 200 ildən artıq bir dövrdə ermənilərin soydaşlarımızın başına gətirdikləri faciələrdən, deportasiyalardan, soyqırımlardan, bəhs edilir.

1974-1981-ci illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru filologiya elmləri namizədi Məhərrəm Bayramov olmuşdur. 1928-ci ildə Zəngibasar rayonunun Aşağı Necili kəndində anadan olan Məhərrəm Bayramov 1952-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra bir müddət Azərbaycan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində, sonra isə Ermənistan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində təlimatçı vəzifəsində işləmişdi. 1955-1964-cü illərdə Ermənistan KP MK-da təlimatçı. 1964-1966-cı illərdə Ararat (Vedi) rayon Partiya Komitəsinin katibi, 1966-1969-cu illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktor müavini, 1969-1974-cü illərdə Amasiya rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi, 1974-cü ildən “Sovet Ermənistanı”nın redaktoru işləmişdir. Eyni zamanda, Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini olan, İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı bölməsində filologiyadan dərs deyən Məhərrəm Bayramov 1981-ci ilin yanvarında faciəli şəkildə həyatdan getmişdir.

Ermənistan KP MK, Ali Soveti Rəyasət Heyəti və Nazirlər Sovetinin orqa-

302. Vəlibəyov Rza, göstərilən əsəri, s. 4; Зейналов Аскер. Эриванская интеллигенция. Баку, 2011, с.116-118, с. 136-138.

nı olan “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru 1981-1985-ci illərdə Cahangir Əliyev olmuşdur. O, 1931-ci ildə Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunun (Ağbaba mahalı) Düzkənd kəndində anadan olmuşdur. 1952-1954-cü illərdə rayon Komsomol Komitəsinin ikinci, sonra isə birinci katibi işləmişdi. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən sonra 1956-1962-ci illərdə Amasiya rayonunda çıxan “Kolxozçu tribunası” qəzetinin redaktoru olmuşdu. 1962-1964-cü illərdə Bakı Ali Partiya Məktəbində təhsil aldıqdan sonra rayonlararası “Şirak” qəzetinin redaktor müavini, daha sonra Amasiya rayon Partiya Komitəsində təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdi. 1965-1969-cu illərdə Amasiya rayon Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri, sonra Ermənistan KP MK-nın təbliğat və təşviqat şöbəsində təlimatçı, 1974-1981-ci illərdə Amasiya rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi işləmişdi. O, 1982-84-cü illərdə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini olmuşdu. 1984-cü ildə Bakıya köçmək məcburiyyətində qalan Cahangir Əliyev əvvəlcə Azərbaycan KP MK aparatında mətbuat bölməsində işləmiş, 1991-ci ildən ömrünün sonunadək “Xalq qəzeti”ndə çalışmışdır.

Sovetlər dönəmində bir qayda olaraq Kommunist Partiyasının və hökumətin mətbu orqanlarına abunə yazılışı üçün yerli təşkilatlar qarşısında plan qoyulurdu. Lakin Ermənistanın millətçi rəhbərləri Ermənistan KP MK-nın, Ali Soveti Rəyasət Heyəti və Nazirlər Sovetinin orqanı olan “Sovet Ermənistanı” qəzetini abunə yazılması nəzərdə tutulan qəzetlərin siyahısına daxil etmədilər. Bununla belə, qəzetin oxucularının sayı getdikcə artırdı. 80-ci illərin ortalarında qəzetin tirajı 10 min nüsxəyə çatmışdı.

1985-ci ildən “Sovet Ermənistanı”nın redaktoru Zərbəli Qurbanov olmuşdur. 1934-cü ildə Basarkeçər rayonunun Nərimanlı kəndində anadan olan Zərbəli Qurbanov ali partiya təhsili almışdı. Vardenis (Basarkeçər) rayon Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri, 1981-1984-cü illərdə Amasiya rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi işləmişdi. Zərbəli Qurbanovun redaktorluq illəri “yenidənqurma” və “aşkarlıq” pərdəsi altında erməni şovinizminin yenidən baş qaldırması dövrünə təsadüf etmişdir. 1987-ci ilin sonlarından etibarən “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaksiyası öz

“Sovet Ermənistanı” qəzetinin baş redaktoru Zərbəli Qurbanov.

əməkdaşlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qayğısına qalmaqla yanaşı, həm də bütövlükdə Ermənistan ərazisində insan hüquqları kobudcasına pozulan, təzyiqlər və təqiblərlə üzləşən, ermənilərin zorakılıqlarına məruz qalan azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış etmək məcburiyyətində qalmışdı. Qəzetin baş redaktorunun imzası ilə azərbaycanlılara qarşı edilən təzyiqlər və zorakılıqlar barədə Ermənistanın və SSRİ-nin rəhbər orqanlarına müraciətlər edilir, soydaşlarımızın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün konkret tədbirlərin ələ alınması tələb edilirdi. Lakin “türksüz Ermənistan” siyasətini həyata keçirən Ermənistan rəhbərliyi ciddi tədbirlər görmək əvəzinə, azərbaycanlıların respublika ərazisini tərk etməyə məcbur edən erməni silahlı dəstələrinin hər cür özbaşınalıqlarını ört-basdır edirdi. 1988-ci ilin sonunda “Sovet Ermənistanı” qəzetinin əməkdaşlarının böyük əksəriyyəti Azərbaycana köçmək məcburiyyətində qalmışdı. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini, Ermənistan KP MK-nın, Ali Sovetin və Nazirlər Sovetinin orqanı olan qəzetin redaktoru kimi, Zərbəli Qurbanov 1989-cu ilin yanvarında Bakıya gələrək, Azərbaycan KPMK-nın birinci katibi Əbdürrəhman Vəzirovun qəbulunda olmuş, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin etdikləri vəhşiliklər haqqında məlumat vermiş, etnik təmizləmə siyasətinin respublika rəhbərliyi səviyyəsində həyata keçirildiyini bildirmişdi. Lakin Azərbaycan rəhbərliyinin öz soydaşlarının taleyinə biganə qalması ermənilərə imkan verdi ki, etnik təmizləmə siyasətini qısa müddətdə başa çatdırsınlar. İrəvandakı Opera teatrının qarşısında keçirilən mitinqlərin birində “Sovet Ermənistanı” qəzeti ilə haqq-hesab çəkmək təklif olunmuş, mitinqçilər redaksiya binasını mühasirəyə almışdılar. Xüsusi təyinatlı dəstənin mitinqçiləri dağıtması nəticəsində redaksiyanın 20-yə yaxın əməkdaşı girov vəziyyətindən azad olunmuşdular. Bir müddətdən sonra Zərbəli Qurbanov və redaksiyanın bir neçə əməkdaşı həmişəlik olaraq İrəvanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar³⁰³.

Tarix elmləri namizədi İsrəfil Məmmədov 1989-cu ildə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin sonuncu redaktoru olmuşdur. 1927-ci ildə Meğri rayonun Əmrəkar kəndində anadan olan İsrəfil Məmmədov 1944-1948-ci illərdə Meğri rayon Komsomol Komitəsinin birinci katibi işləmiş, sonra İrəvandakı üçillik partiya məktəbində və Bakıda qiyabi ali pedaqoji təhsil almışdı. 1956-cı ildən taleyini “Sovet Ermənistanı” qəzeti ilə bağlayan İsrəfil Məmmədov 30 ildən artıq müddətdə şöbə müdiri, məsul katib, redaktor müavini kimi məsul vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdi. Tarix elmləri namizədi olan İsrəfil Məmmədov 1987-ci ildə Ermənistan SSR maarif nazirinin müavini vəzifəsinə təyin edilmiş, azərbaycanlı məktəblərinin pedaqoji kadrlarla və maddi-texniki

303. Vilayətoğlu Salman. Oğuz elinin müqəddəs ocağı: Göyçə. Bakı, 2006, s. 410-411.

bazalarının möhkəmləndirilməsində əlindən gələn köməyi əsirgəməmişdi. Zərbəli Qurbanovun İrəvanı tərk etmək məcburiyyətində qalmasından sonra Ermənistan rəhbərliyi “Sovet Ermənistanı” qəzetinin nəşrini davam etdirməyi İsrafil Məmmədova həvalə etmişdi. Müxbir, tərcüməçi və korrektor çatışmazlığı, ciddi erməni senzurası şəraitində qəzetin nəşrini davam etdirmək mümkün deyildi. Lakin Ermənistan rəhbərliyi orada yaşayan azərbaycanlıların heç bir problemi olmadığı təəssüratını yaratmaq məqsədilə hər vəchlə çalışırdı ki, “Sovet Ermənistanı” qəzeti nəşrini davam etdirdirsin. Çünki həmin dövrdə Bakıda ermənilər fırvan şəkildə yaşayırdı və erməni dilində nəşr olunan “Kommunist” qəzeti, “Agitator” jurnalı, Yazıçılar İttifaqının orqanı olan “Qrakan Adrbecan” (“Ədəbi Azərbaycan”) jurnalı həmişəki qaydada nəşr edilirdi. Lakin əsasən teletayp vasitəsilə alınan rəsmi materialları dərc etməyə gücü çatan “Sovet Ermənistanı” qəzetinin nəşrini davam etdirmək mümkün olmadı. 1989-cu ilin sonunda “Sovet Ermənistanı” qəzeti həmişəlik qapadıldı. Girov kimi İrəvanda qalan qəzetin redaktoru İsrafil Məmmədov 1990-cı ilin yanvarında hərbiçilərin müşayiəti ilə Azərbaycan sərhədinə çatdırılmışdı.

Azərbaycan mətbuat tarixində silinməz iz qoyan “Sovet Ermənistanı” qəzetində Tofiq Məmmədov, Lətif Hüseynov, Cümşüd Sultanov, Rza Əsgərov, Əsgər Əsgərov, Nəcəf Şabanov, Nüsrət Sadıqov, Allahyar Rəhimov, Vidadi Quliyev kimi peşəkar jurnalistlər dəstəsi formalaşmışdı. Tarix elmləri doktoru Sabir Əsədov, filologiya elmləri doktoru, “Respublika” qəzetinin redaktoru Teymur Əhmədov, şair-publisist Hidayət Orucov, Azərbaycan Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkətinin sədri olmuş Babək Məmmədov, Milli Məclisin üzvü olmuş Eldar Səfərov əvvəllər “Sovet Ermənistanı” qəzetinin əməkdaşı olmuşdular.

“Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktorları bir qayda olaraq Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilir və Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini olurdular. Qəzetin redaktorlarının bioqrafiyasından görünür ki, 1961-ci ildən 1989-cu ilədək bir qayda olaraq “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktorluğuna bundan əvvəl Amasiya rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi olmuş şəxslər təyin edilmişdir. Lakin bu qəzetin redaktorlarından Rza Vəlibəyovdan başqa, heç birinə ömrünün sonunadək Ermənistanda yaşamaq nəsisib olmamışdır.

Təəssüf ki, Sovet hakimiyyəti illərində, İrəvan arxivləri azərbaycanlı tədqiqatçıların üzünə hələ aşıq ikən İrəvanda Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbuatın tarixi kifayət qədər araşdırılmamışdır. Yalnız tədqiqatçı alim İsrafil Məmmədov 1972-ci ilə İrəvanda müdafiə etdiyi “Ermənistanda Azərbaycan mətbuatının tarixi” mövzusunda namizədlik dissertasiyasında Çar Rusiyası

dövründə - XX əsrin əvvəllərində İrəvanda nəşr olunan “Lək-lək” və “Bürhani-həqiqət” jurnallarını araşdırmışdır. Tədqiqatçı-jurnalist Qəzənfər Qəribov isə 1978-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsində “Ermənistanda Azərbaycan dilində dövrü mətbuat orqanlarının meydana gəlməsi haqqında” müdafiə etdiyi diplom işində sovet hakimiyyəti illərində İrəvanda nəşr edilən qəzetlərin tarixçəsini araşdırmışdır.

İrəvan radiosunda Azərbaycan dilində verilişlər redaksiyası. Diktorlar Lətifə Dalqılıcova və Nəcəf Şabanov.

İrəvan radiosunun Azərbaycan dilində verilişlər redaksiyasında da təcrübəli jurnalistlər və diktorlar çalışırdılar. Hər gün axşam bir saat efirə buraxılan Azərbaycan dilində verilişdə rəsmi xəbərlərlə yanaşı, müxbirlərin əmək kollektivlərindən hazırladıqları reportajlar, müsahibələr, sonra isə bir qayda olaraq Azərbaycan musiqisindən

ibarət lent yazıları səsləndirilirdi. Azərbaycanca verilişlər redaksiyasının ilk rəhbəri “Sovet Ermənistanı” qəzetində işləyən Siddiqə Qədimova olmuşdur. SSRİ Ali Sovetinin deputatı olan Siddiqə Qədimova jurnalistlik fəaliyyəti ilə yanaşı, tərcümə işi ilə də məşğul olurdu. Şair-tərcüməçi Əli Vəkil (Səfiyev) də əmək fəaliyyətinə Azərbaycan dilində verilişlər redaksiyasında diktor-redaktor kimi başlamışdır. Ali dərəcəli diktor Lətifə Dalqılıcova və Nəcəf Şabanov uzun illər verilişlərin mətnlərini efirdən səsləndirmişdilər. Dursun Abbasov, Cəlil Hüseynov, Kamil Hüseynov redaktor kimi, İsmayıl İsmayılov, Ramiz Məşədiyev təcrübəli radio müxbirləri kimi tanınırdılar. 1988-ci ilin dekabrında Azərbaycan dilində verilişlər redaksiyası fəaliyyətini dayandırmalı oldu. Lakin azərbaycanlılar Ermənistanı bir nəfər kimi tərk etdikdən sonra belə, Ermənistan radiosunda Azərbaycan dilində verilişlər erməni diktorlarının səsi ilə siyasi məqsədlər naminə xeyli müddət davam etdirilmişdi.

Azərbaycan mətbuat salnaməsinin ayrılmaz parçası olan, İrəvanda nəşr edilən mətbu orqanlarının tarixinin daha dərinəndən araşdırılması mətbuat tarixinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Teatr

İrəvan şəhərində ilk teatr tamaşaları XIX əsrin ikinci yarısında göstərilmişdir. Qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi, İrəvan şəhərində də azərbaycanlıların yüzillər boyu formalaşdırdığı müxtəlif səpkili bayramlar, el şənlikləri və kütləvi dini mərasimlər keçirilirdi. Musiqili ədəbi-bədii məclislərin keçirilməsi, şənlik və toy ənənələri, aşıqların günlərlə dastan söyləmələri, tərəf müqabilləri ilə tamaşaçılar qarşısında deyişmələri bir növ səhnələşdirilmiş teatr tamaşalarını xatırladırdı. İştirakçıları və təşkilatçıları xalqın özünün olduğu hər bir mərasimin bir növ qəlibləşmiş ssenarisi mövcud idi. Mərasim, ayin və oyunlardakı tamaşa elementləri sonralar müstəqil xalq teatrlarının yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Hələ orta əsrlərdə Avropadan gələn səyyahlar İrəvanda gördükləri musiqili-əyləncəli məclisləri heyranlıqla təsvir etmişlər. Xüsusən, İrəvan xanının sarayında tez-tez musiqili məclislər keçirilərdi. Fransız səyyahı Jan Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olarkən Xan sarayında Qulam şahın (*həmin dövrdə İrəvana gələn şah elçisinin*) şərəfinə düzənlənmiş bir məclisi təsvir etmişdir. Onun yazdığına görə, güləş əyləncəsi başa çatdıqdan sonra həyəti çadırlarla örtülər, yuxarı başa gözəl xalçalar saldılar, böyük bir dəstə musiqiçilər və rəqqasələr gətirdilər. Avropalı səyyah daha sonra yazır: "...onlar iki saatdan çox heç kimi darıxdırmadan səhnədə oldular. Hakim (*yəni - İrəvan xanı - N.M.*) bu müddət ərzində onlara baxdı, şah elçisi ilə, məclisdəkilərlə söhbət etdi, məni Avropa barədə danışmağa vadar etdi. Şah sarayındakı xidmət sistemində uyğun olaraq, əyalət hakimləri də eyni cür mürəkkəb qulluqçu sistemində malikdirlər. Musiqiçilər və rəqqasələr də bu cür qulluqçu sistemində daxildir. Şərqdə əylənmək və ya bir-biri ilə xoş rəftar etmək xatirinə rəqs etmək adətləri yoxdur. Onlarda rəqs bir incəsənət və ya sənət kimi mövcud olub, Avropadakı teatr sənətinə oxşardır... Musiqiçilər və rəqqasələr Şərqin mimləri (*mimik hərəkətlərlə tamaşa göstərən aktyor*) və ya məzhəkəçiləridirlər, daha dəqiq desək bu, onların operasıdır"³⁰⁴. Deməli, hələ XVII əsrdə İrəvan qaləsindəki Xan sarayında yerli sənətkarlar tərəfindən teatr tamaşaya qoyulmuş və yaxud opera oynanılmışdır. Bu zaman həmin ərazidə ermənilərin nə dövləti və dövlətçilik ənənəsi, nə də ədəbi məclisləri var idi. Üstəlik, həmin dövrdə ermənilərin mədəni mərkəzi Tiflis şəhəri hesab olunurdu.

Professional teatrının təşəkkülündə xalq teatrları əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1873-cü ildə Bakıda və Tiflisdə Mirzə Fətəli Axundovun "Lənkəran

304. Şardən Jan, göstərilən əsəri, s.23-28

xanının vəziri” komediyasının həvəskar oyunçular tərəfindən oynanılması ilə Azərbaycan teatr tarixində ilk səhifə açılmışdır. Bakıda və Tiflisdə bir-birinin ardınca göstərilən tamaşalar haqqında qəzetlərdə verilən xəbərlər İrəvanda da teatr sənətinə böyük maraq və həvəs oyatmışdı.

Erməni müəllifləri hər sahədə olduğu kimi, İrəvanda azərbaycanlı teatrının tarixini də özlərinə sərf edən tərzdə saxtalaşdırmağa çalışmışlar. Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan “İrəvan tarixinin öçerki” kitabında yazır: “Böyük fasilələrlə fəaliyyət göstərən, azərbaycanlı müəllimlərin təşkil etdikləri teatr həvəskarları dərnəyi özünün ilk tamaşasını gimnaziyanın müəllimi Firudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi altında 1884-cü ildə göstərmişdir. 1886-cı ildə həvəskarların gücü ilə Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyası tamaşaya qoyulmuşdur.

Bu pyes haqqında E.Ter-Qriqoryanın 8 dekabr 1896-cı ildə yazdığı resenziyasından görünür ki, tamaşa uğurla oynanılmışdır. Ermənistanda Azərbaycan teatrının banilərindən biri Yunis Nuri, Şəhrabanu xanım rolunu yaxşı oynamışdır. Sonralar dərnəyin repertuarında Axundovun “Hacı Qara” və “Lənkəran xanının vəziri” pyesləri möhkəm yer tutmuşdur³⁰⁵. Əvvəla, Firudin bəy Köçərli İrəvana 1885-ci ildə gəlib. Ona görə də o, 1894-cü ildə gimnaziyanın müəllimi kimi, tamaşa hazırlaya bilməzdi. Digər tərəfdən, Emin Ter-Qriqoryanın “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasının tamaşaya qoyulması ilə bağlı resenziyası “Nor dar” qəzetində 19 dekabr 1896-cı ildə dərc olunmuşdur. Emin Ter-Qriqoryanın 8 dekabr 1896-cı ildə İrəvanda oynanılan “Müsyö Jordan” tamaşasını türk teatr həvəskarlarının ilk tamaşası kimi təqdim etməsi nəticəsində meydana çıxan yanlışlıq sonrakı tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır. Lakin İrəvan azərbaycanlı teatrının tarixi haqqında yazan bəzi azərbaycanlı müəlliflər də teatrın yaranma tarixində yanlışlığa yol vermiş, erməni tədqiqatçılarının məqsədli təhriflərini sadələşləklə təkrarlamışlar.

Tarixçi alim İsrafil Məmmədovun üzə çıxardığı bir məqalə isə İrəvanda Azərbaycan dilində oynanılan ilk tamaşanın səhnələşdirmə tarixini üzə çıxarmağa imkan verir. Söhbət İrəvanda erməni dilində nəşr edilən “Psaq” (“Çələng”) qəzetində 10 aprel 1882-ci il tarixində “Xryusi” imzası ilə dərc edilən “Fars teatri” başlıqlı məqalədən gedir. Məqalənin məzmunundan bəlli olur ki, 1882-ci il aprelin 2-də İrəvanda Müqəddəs Qayane məktəbinin salonunda İrəvanın kasıb müsəlman tələbələrinə kömək məqsədilə, Azərbaycan türkcəsində “Tamahkarlıq düşmən qazanır” pyesi ikinci dəfə tamaşaya qoyulmuşdur. Çox güman ki, həmin əsər birinci dəfə 1881-ci ilin sonu, 1882-ci ilin əvvəllərində tamaşaya qoyulmuşdur. Adı çəkilən məqalədə

305. Акопян Тадевос, göstərilən əsəri, c.301.

göstərilir ki, pyesin məzmununu İrəvan şəhər məktəbinin müəllimi Məşədi İsmayıl söyləmiş, “Qırt-qırt” pyesinin müəllifi Vasak Mədətov onu komediya şəklinə salmışdır. Məşədi İsmayılın söyləməsinin əsasında qələmə alınan həmin əhvalat orta əsrlərdə Təbriz şəhərində baş vermişdir. Şərq ədəbiyyatı ilə kifayət qədər bələd olan Məşədi İsmayıl həmçinin bildirmişdir ki, ərəb və fars ədəbiyyatında bu hadisə ilə bağlı heç nə yazılmayıb, sadəcə olaraq xalqın arasında ağızdan-ağıza dolaşıb. Həmin əsər 1909-cu ildə İrəvanda “R.K.Edilson” mətbəəsində Xəlilovun nəşirliyi ilə kitabça şəklində çap edilmişdir. Kitabçanın müqəddiməsində özünə “Nəzmi” təxəllüsü götürən Vasak Mədətov erməni əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazdığı müqəddimədə etiraf etmişdir ki, əsərin mövzusunı şəhər məktəbinin müəllimi Məşədi İsmayıl söyləmiş, o isə sadəcə olaraq əhvalatı olduğu kimi qələmə almışdır³⁰⁶.

Üçpərdəli tamaşanın qısa məzmunu ondan ibarətdir ki, təbrizli Tacir Fərəc ağa öz doğma bacısı Gülsənəmi atasından qalan mal-mülkdən məhrum etmək üçün rüşvətlə saxta məhkəmə qərarı əldə etmişdir ki, guya Gülsənəm onun doğma bacısı deyil, evin qulluqçusudur. Evdən qaçan Gülsənəm İranın hakimi şahzadə Fətəli Mirzəyə şikayət edərək deyir ki, onunla evlənəcəyini vəd edən Fərəc ağa adlı birisi aldadaraq qaçıb, daha onunla evlənmək istəmir. Fətəli Mirzə Fərəc ağanı çağırır deyir ki, hərəmxanada gözəl bir xanım var, onunla evlənməlisən. Fərəc ağa evlənəcəyi xanımı görmək istədiyini bildirir. Gülsənəmi görəndə kimi, Fərəc ağa yalvarıb deyir ki, o, həmin xanımla kəbin kəsdirə bilməz, çünki onun doğma bacısıdır. Beləcə işin üstü açılır. Şahzadə əmr edir ki, Fərəc ağanı həbsə atsınlar. Gülsənəm şahzadəyə yalvarıb qardaşını xilas edir və ata mülkündən ona çatan halal paya sahib olur. “Psak”ın yazdığına görə, Fərəc ağa rolunu Mədətov, evin ağası rolunu Mirzə Xəlil Hacıyev, şahzadə rolunu İrəvanın xanlarının nəslindən olan gənc Rüstəm xan Abbasquluxanov, Gülsənəm rolunda Şəhrabanu adlı bir xanımın səhnəyə çıxacağı afişada yazılsa da, həmin rolu bir erməni qadını ifa etmişdir. Tamaşaya azərbaycanlılarla ermənilər birgə baxmışdılar³⁰⁷. Sonralar bu tamaşa “Bacı və qardaş” adı ilə Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhərlərində oynanılmışdır.

Bəs görəsən, məqalədə adları çəkilən Məşədi İsmayıl və Vasak Mədətov kimdirlər?

Məşədi İsmayıl İrəvan şəhər məktəbinin müəllimi, “**Bəzmi**” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məşədi İsmayıl Kazımzadədir (1846-1888). O, şəhər məktəbində şəriət və türk dili müəllimi işləməklə yanaşı, özü də ayrıca məktəb açmışdır. Onun haqqında kitabın “Elm və təhsil” bölməsində ətraflı məlumat vermişik.

306. Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. III, Teatr tariximizdən səhifələr. Bakı, 2009, s. 19-20.

307. Yenə orada, s. 21-23.

Vasak Mədətov (1845-1914) isə əslən qarabağlıdır və məşhur Mədətovlar nəslinin nümayəndəsidir. Onun adı rəsmi sənədlərdə İrəvan şəhər İctimai İdarəsinin icra məmuru kimi çəkilir. Podporuçik olmuşdur. Azərbaycan dilini mükəmməl bilən Vasak Mədətov daha sonralar İrəvan dairə məhkəməsində tərcüməçi işləmişdir. Görünür, Vasak Mədətov Məşədi İsmayilla dostluq etmiş, onun “Bəzmi” təxəllüsünə bənzər, özünə “**Nəzmi**” təxəllüsü götürmüşdür.

“Tamahkarlıq düşmən qazanır” pyesi haqqında “Psaq” (“Çələng”) qəzetində dərc edilən məqalə bir daha sübut edir ki, XIX əsrin ikinci yarısında belə, İrəvan şəhərində Azərbaycan dili sənət dili, ədəbi mühit dili kimi hakim dil olmuşdur. Bir çox ermənilər də bu dildə yazmış, tamaşalarda rolları azərbaycanca ifa etmişlər. Azərbaycan dilində oynanılan əsərlərin tamaşaçıların bir qismi də ermənilər olmuşlar.

Firudin bəy Köçərli Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra 1885-1895-ci illərdə İrəvan gimnaziyasında müəllim işləmiş, həmin dövrdə azərbaycanlı gənclərin teatr tamaşaları hazırlamalarına yaxından köməklik göstərmişdir. O, 1890-cı il aprelin 20-də “Kəşkül” qəzetində dərc edilən “İrəvandan məktub” məqaləsində şəhərdə göstərilən tamaşalar haqqında yazırdı: “Bu aprelin 4-də darülmüəllimində (*yəni - Müəllimlər Seminariyasında*) elm və kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rüsxəti ilə mərhum Mərzə Fətəli Axundovun “Məstəli şah” ünvanında tərtib etdiyi komediyanı oynayıb, cümlənin diqqət və hörmətini cəlb etdilər. Komediya türk dilində oynandı. Təklif olunan icmanın bir o qədər xoşuna gəldi ki, pərdənin axırında afərin sədası göyə çıxıb üç-dörd dəfə pərdənin qalxmağını və oynayanların zühurə gəlməyini əl çalıb tələb edirdilər. “Məstəli şah”dan sonra “Könülsüz nikah” (*bu tamaşa həm də “Zor ilə evlənməyin nəticəsi” adlanırdı*) ünvanında bir pərdədə tərtib olunmuş təfriqə (vodevil) oynandı. O dəxi hamının xoşuna gəldi. Məlum oldu ki, “Könülsüz nikah”ı yazan darülmüəllimin şagirdlərindən Rzayev familiyasında bir şagirdidir ki, müsəlmanca oxuyub-yazmağa artıq şövqü var. Müsəlman camaatı bir dərəcədə komediyadan razı qaldılar ki, dübarə təkrarına talib və xahişmənd oldular...”³⁰⁸.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Firudin bəy Köçərlinin adını çəkdiyi Rzayev familiarı şagird həmin Əkbər Rizayevdir ki, sonralar Ermənistan KP MK-nin şöbə müdiri və “Sovet Ermənistanı” qəzetinin və Mərkəzi Komitənin orqanı olan rusca nəşr edilən “Kommunist” qəzetinin redaktoru, müharibə illərində Moskvada “İnostrannaya literatura” nəşriyyatında Türk ədəbiyyatı redaksiyasının müdiri olmuşdur. Əkbər Rizayevin oğlu Sabir Rizayev Sovet Ermənistanında görkəmli kinoşünas və teatrşünas olmuşdur. Sabir Rizayev

308. Firudin bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963, s.33-34.

1963-cü ildə Bakıda rus dilində çap olunan “Ermənistanda Azərbaycan teatri” kitabının müəllifidir.

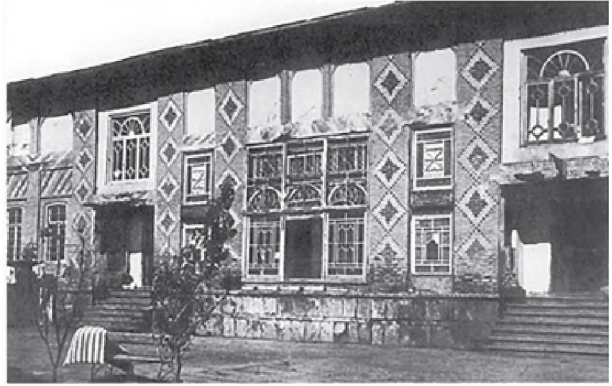
Publisist, teatrşünas və salnaməçi Qulam Məmmədlinin toplayaraq tərtib etdiyi iki hissədən ibarət “Azərbaycan teatrının salnaməsi” kitablarında İrəvan teatrının keçdiyi keşməkeşli yola aid qiymətli materiallar toplanmışdır. Salnamədən bəlli olur ki, 1896-cı il dekabrın 18-də və 1897-ci il dekabrın 10-da İrəvanda M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsəri tamaşaya qoyulmuşdur. İkinci tamaşadan əldə edilən vəsait hesabına İrəvan gimnaziyasının yoxsul tələbələrinə köməklik göstərilmişdir. Ağzına kimi dolu olan hər iki tamaşaya azərbaycanlılarla yanaşı, ermənilər və ruslar da baxmışdılar³⁰⁹.

İrəvanda Azərbaycan teatrının formalaşması Yunis Nurinin adı ilə bağlıdır. 1878-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş Yunis Hacı Süleyman oğlu Süleymanov fitri istedadlı aktyor, teatr təşkilatçısı və rejissor kimi ömrünü İrəvan teatrına həsr etmişdir. 1950-ci ildə vəfat edən Yunis Nurinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş kitablar və məqalələr yazılmışdır³¹⁰.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan teatrının formalaşmasında Yunis Nuri ilə yanaşı, Mirzə Mustafa Rəcəbovun, Kərim Əhmədovun, Mirabbas Mirbağırzadənin, Cəfər Əhmədovun, Əkbər Rizayevin, Məcid Rəcəbovun, Mehdi Kazımovun, Asif bəy Şəfibəyovun xidmətləri böyük olmuşdur. İrəvanın adlı-sanlı zadəganlarından Pənah xan Makinskinin və Əli xan İrəvanskinin mülklərində xeyriyyəçilik məqsədilə İrəvan teatrının tamaşaları oynanılmışdır.

Görkəmli Azərbaycan ədibi Cəlil Məmmədquluzadə 1901-1903-cü illərdə İrəvanda yaşadığı dövrdə teatr həvəskarları ilə dostluq etmiş, tamaşaların təşkilinə fəal surətdə yardım etmişdi.

1903-cü ildə İrəvandakı Azərbaycan teatr truppası o dövrdə çox dəbdə olan “Qırt-qırt” vodevilini tamaşaya qoyur. Tamaşa Pənah xan Makinskinin malikanəsində

Pənah xan Makinskinin evi. İrəvan teatrının bir çox tamaşaları burada oynanılmışdır.

309. Azərbaycan teatrının salnaməsi. Birinci hissə. (1850-1920). Toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi Qulam Məmmədli. Bakı, 1975, s. 79, s. 83.

310. Sabir Rizayev, Əkbər Yerevanlı. Yunis Nuri. İrəvan, 1980; Hrayr Hovakimyan. Yunis Nuri. İrəvan, 1962.

göstərilir. Onun təşkilatçısı və rəhbəri Yunis Nuri idi. Yunis Nuri tamaşanın güclü təsirə malik olması üçün bütün bacarığını səfərbər etmişdi. Ancaq Pənah xan tamaşanın geniş xalq kütləsi qarşısında oynanılmasına icazə vermir, onu xanın sarayında ev tamaşası kimi oynayırlar. Buna baxmayaraq, tamaşanın əks-sədası Pənah xan Makinskinin saray divarlarını aşaraq bütün şəhərə yayılır. Çoxları, tamaşanın ikinci dəfə oynanılmasına icazə verilməsi üçün xanın yanına xahişə gəlirlər. “Qırt-qırt” ikinci dəfə Pənah xanın geniş həyətidə oynanılır. Çox böyük müvəffəqiyyət qazanmış bu tamaşada Yunis Nuri azərbaycanlı balalarına heç bir şey öyrədə bilməyən küt və əzazil molla rolunu inandırıcı şəkildə oynamışdı³¹¹. “Qırt-qırt” tamaşasının müvəffəqiyyətindən ruhlanan teatr həvəskarları az sonra N.V.Qoqolun “Müfəttiş” əsərini tamaşaya qoymuşlar. Sonralar həmin tamaşa bir neçə dəfə Canpoladov klubunda da göstərilmişdi.

1905-ci il avqustun 5-də İrəvanın yerli müsəlman cavanları şəhərdə ermənilərin törətdikləri qırğınlardan zərər görənlərə yardım etmək üçün tamaşa göstərmiş, əldə edilən 400 manatadək pulu onlara yardım kimi paylamışdılar. Həmin ayın 20-də həmin məqsədlə daha bir tamaşa göstərilmişdi³¹². 1906-cı ilin avqustunda Pənah xan Makinskinin mülkündə qıraətxana təşkil etmək məqsədilə teatr tamaşası göstərilmiş, bu məqsədlə 426 manat pul yığılmışdır. Təkcə avqust ayında Pənah xan Makinskinin mülkündə M.F.Axundovun “Müsyö Jordan”, Rüstəm xanın “Əqdi biməhəbbət”, R.Əfəndizadənin “Qan ocağı”, V.Mədətovun “Qırt-qırt” tamaşaları yerli həvəskarlar tərəfindən oynanılmışdı³¹³.

1907-ci il avqustun 24-də İrəvanda rus-müsəlman məktəbinin həyətidə məktəbin kasıb tələbələrinə yardım məqsədilə bir teatr tamaşası göstərilmiş və 277 manat pul yığılmışdı. Eyni məqsədlə həmin məktəbdə 1908-ci il iyulun 17-də “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” və “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” tamaşaları göstərilərək 75 manat pul hasil edilmişdir³¹⁴.

İrəvan teatrının aktyorları daha təcrübəli Bakı və Tiflis teatrlarının repertuarlarını izləyir, orada oynanılan tamaşaları öz repertuarlarına daxil edirdilər. 1908-ci il yanvarın 19-da İrəvan ziyalıları məşhur türk yazıçısı Namiq Kamalın “Vətən” əsəri Asif bəy Şəfibəyovun rejissorluğu ilə Şəhər klubunda tamaşaya qoyulmuşdu.

1909-cu ilin mayında Hüseyn Ərəblinskinin teatr truppası İrəvana qastrola

311. Ризаев Сабир. Азербайджанский театр в Армении. Баку, 1963, с. 29; Кərimov İnqilab. Azərbaycan teatr tarixi. I cild. Bakı, 2008, s. 328-329.

312. Azərbaycan teatrının salnaməsi. Birinci hissə, s. 111,113.

313. Yənə orada, s. 127-129.

314. Yənə orada, s. 145-164.

gəlmiş, ayın 4-də Şəhər klubunda “Bəxtsiz cavan”ı, 10-da “Nadir şah”ı, 18-də “Zorən təbib”i, 25-də isə “Yəhudilər”i tamaşaya qoymuşdu. Ərəblinski tamaşalarda həm baş rolları oynamış, həm də rejissorluq etmişdi. Ərəblinski və onunla Bakıdan gələn digər artistlər İrəvan teatr həvəskarlarına xeyli köməklik etmiş, onlara qrim, bir neçə dəst kostyum bağışlamışdılar. Yunis Nuri xatirələrində yazırdı ki, Hüseyn Ərəblinski İrəvan-Azərbaycan teatrının həyatında silinməz iz qoyub getdi, ondan sonra teatrımızın üzvlərinin sayı xeyli artdı, biz daha həvəslə, şövqlə işləməyə başladıq³¹⁵. Məşhur aktyor Sidqi Ruhulla 1910-cu il mayın 19-da səyyar aktyor sifətilə İrəvana gəlmiş, yerli həvəskarların iştirakı ilə “Müsibəti Fəxrəddin” tamaşasını səhnələşdirmişdi.

1911-ci il iyunun 3-də Bakıdan İrəvana gəlmiş artist Cəlil Bağdadbəyov yerli həvəskarların iştirakı ilə “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediya-sını səhnələşdirmişdi. Hacı Qəmbər rolunda Məcid Rəcəbov, Əsrəf bəy rolunda Mehdi Kazımov, Yetər rolunda Asif bəy Şəfəbəyov çıxış etmişdilər. Həmin ayın 16-da “Ev tərbiyəsinin bir şəklisi” vodevili oynanmış, tamaşanın sonunda Azərbaycan muğamları ifa edilmişdi³¹⁶.

“Erivanskiy vestnik” qəzeti 9 oktyabr 1911-ci il tarixli sayında xəbər verirdi ki, Tiflisdən gəlmiş Mirzə Ağa Əliyevin truppası yekun tamaşa kimi, “O olmasın, bu olsun” operettasını oynamışdır. Məşədi İbadı Mirzə ağa Əliyev, Gülnazı Göyərçin xanım ifa etmişlər. Qəzet yazırdı: “İrəvan səhnəsi və teatrı ilk dəfə idi qadın rolunda müsəlman qadını görürdü. Müsəlman qadınları örtülü lojalardan səhnəyə tamaşa edirdilər. Onlar tamaşadan çox razı qaldılar. Pərdə dalından olsa da, bu, birinci addım olaraq diqqətəlayiq hadisə idi. Mirzə Ağa Əliyevin truppası ilə bərabər gənc bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyov (*Üzeyir Hacıbəyovun böyük qardaşı*) da İrəvana gəlmişdi. Qastrol ərzində Zülfüqar Hacıbəyovun “Əlli yaşlı cavan” operettası da oynanılmışdı.

1912-ci ildə Zülfüqar Hacıbəyov yenidən İrəvana gəlmişdir. Noyabr ayında onun rəhbərliyi ilə “Xor xor”, “Kərbəlayi Şükür xalça satan”, “O olmasın, bu olsun” və “Əlli yaşında cavan” operettalarının təsvirlərindən 14 pərdə göstərilmişdi. Noyabrın 22-də “İqbal” qəzeti Z.Hacıbəyovun İrəvana qastrol səfərinə aid xüsusi məqalə dərc etmişdi.

25 mart 1913-cü ildə Əli Məhzun Rəhimzadə və Əsgər Axundov İslam Dram Şirkəti adlı bir şirkətin fəaliyyəti üçün rəsmi dairələrdən icazə almışdılar. Bu şirkət öz ətrafında gənc aktyorları birləşdirirdi. Qısa müddət ərzində şirkətin aktyorları Cənpoladovun teatr binasında “Kimdir müqəssir?”, “Pul dalınca”, “Ac həriflər”, “Sevgili övlad”, “Millətpərəstlər, yaxud ürəfa

315. Ризаев Сабир, göstərilən əsəri, c. 34.

316. Azərbaycan teatrının salnaməsi. Birinci hissə, s. 188-190, s. 250-251.

qiyafəsində süfəha” (*süfəha – yəni səfeh*), “İbrahim bəy, yaxud istibdad qurbani”, “Aldandılar” əsərlərini tamaşaya qoymuşdular³¹⁷.

1914-cü il İrəvan teatri üçün çox uğurlu il olmuşdur. İslam Dram Şirkəti yanvarın 24-də Canpoladov teatrında Jan Batist Molyerin “Zorən təbib”, həmin ayın 31-də Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun”, mayın 16-da Məmmədli Nasirin “Millətpərəstlikmi, şərəbxorluqmu?” komediyalarını tamaşaya qoymuşdu. İyunun 3-də isə teatr həvəskarları İrəvan gimnaziyasının tələbəsi Vahabova yardım etmək məqsədilə “Sevgili övlad”, “Daşım-daşım” və “Mən ölmüşəm” tamaşalarını göstərmişdilər. Həmin il avqustun 25-də yerli həvəskarlar Çinovniklər klubunda yaralı rus əsgərlərinin nəfinə “O olmasın, bu olsun” tamaşasını, sentyabrın 4-də isə həmin tamaşanı Əli xanın evində “Qızıl xaç” cəmiyyətinin xeyrinə azərbaycanlı qadınlar üçün göstərmişdilər.

İrəvan İslam Dram Şirkətinin aktyorları Yunis Nurinin rejissorluğu ilə 1916-cı il mayın 26-da Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağlan tifaq” əsərini, iyunun 9-da isə “İran faciələri”ni və “Qız istəmək” məzhəkəsini, sentyabr ayında isə “Arşın mal alan” operettasını tamaşaya qoymuşdular. 1917-ci ildə isə teatr həvəskarları yazıçı Rza Zakinin (Lətifbəyov) “Sultan Əbdülhəmidin xəli” əsərini “Zülm və istibdadın axırı” adı altında səhnələşdirmişdilər.

Göründüyü kimi, İrəvanda daşnakların hakimiyyətə gəlməsində İrəvan teatri sözün həqiqi mənasında intibah dövrünü yaşamışdır.

Sənətşünaslıq elmləri doktoru İlham Rəhimli arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları, aktyorların canlı ifadələri əsasında İrəvan teatrının 1882-2006-cı illəri əhatə edən yaradıcılıq yolu haqqında “İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatri” adlı sanballı monoqrafiya qələmə almışdır. Sovet hakimiyyəti illərində İrəvan teatrında oynanılan tamaşalar haqqında məlumatlar verərkən əsasən İlham Rəhimlinin adıçəkilən monoqrafiyasına istinad etmişik. Həmin əsərdə müəllif qeyd edir ki, 1918-1920-ci illərdə ermənilər İrəvan şəhərində kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Bu kütləvi qırğınlardan qaçıb canını qurtara bilən İrəvanın həvəskar aktyorlarının böyük bir qismi, başda Yunis Nuri olmaqla, İranın Xoy şəhərinə mühacirət etmişdilər. Həmin truppa üç il qədər orada qalmış, trupanın üzvləri çörəkpulu qazanmaq üçün müxtəlif işlərdə çalışsalar da, hərdən teatr tamaşaları da göstərmişdilər³¹⁸.

1921-ci ilin ikinci yarısından etibarən İrana, Türkiyəyə və Azərbaycana sığınmış irəvanlı qaçqınlar tədricən geri qayıtmağa başlamışdılar. İrəvan şəhərində azərbaycanlıların mədəni-maarif problemləri əsasən 1921-ci ilin dekabrında yaradılan Türk klubu ətrafında birləşən azərbaycanlı ziyalıların

317. Yenə orada, s. 316-323.

318. Rəhimli İlham. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatri. Bakı, 2007, s. 15.

vasitəsi ilə həll edilirdi. 1922-ci ilin fevralından Mərkəzi Türk klubu adlanan klubun nəzdində Yunis Nurinin başçılığı ilə həvəskar artistlərin cəmləşdiyi Türk teatr truppası fəaliyyət göstərirdi. 1923-cü ilin əvvəlində teatr dərnəyinin nizamnaməsi geniş müzakirə edilir və qəbul olunur 1924-cü ilin may ayında Mərkəzi Türk klubu nəzdindəki dram dərnəyinə müstəqil teatr truppası statusu verilir. Türk truppasının tamaşaları Mərkəzi türk klubunda hazırlanır və orada da nümayiş etdirilirdi. Tamaşalar uğur qazandıqda Erməni Dövlət Teatrının, yaxud İncilab Teatrının səhnəsinə çıxarılırdı. Türk klubu ilə yanaşı, İrəvanda Müsəlman qadınlar klubu da fəaliyyət göstərirdi. Türk teatr truppasına İrəvanın sayılıb-seçilən ziyalılarından Bala Əfəndiyev, Abbasəli Axundov, Məşədi Rzayev, Əşrəf Yusifzadə, Yusif Ziya və başqaları daxil idilər. İlk dəfə olaraq yerli azərbaycanlı qadınlardan Fatma xanım Əfəndiyeva, Firəngiz Rizayeva və başqaları səhnəyə gəlib, qadın rollarını oynayırlar³¹⁹.

Repertuarında sosializm quruluşunu təbliğ edən tamaşalara da yer ayıran teatr truppası, əsasən klassik əsərlərin tamaşaya qoyulmasına üstünlük verirdi. Teatr truppası əsasən Yunis Nurinin quruluşçu rejissorluğu ilə (*bəzi tamaşalara teatrın aktyoru Yusif Ziya da quruluş vermişdi*) 1922-ci ildən 1928-ci ilədək İrəvan şəhərində və respublikanın rayonlarında M.F.Axundovun “Hacı Qara”, Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, N.Nərimanovun “Nadir şah», N.B.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, V.Mədətovun “Qırt-qırt”, Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun”, Z.Hacıbəyovun “Evliyə subay”, S.S.Axundovun “Laçın yuvası”, Cabbarlının “Aydın”, “Almaz”, “M.M.Kazımovskinin “Nə qanır, nə qandırır”, H.Cavidin “İblis”, “Şeyda”, J.B.Molyerin “Zorən təbib”, S.M.Qənizadənin “Dursunəli və ballıbadı”, “Axşam səbri xeyir olar”, S.Rüstəmin “Çimnaz xanım yuxudadır” kimi əsərlərini fədakarlıqla tamaşaya qoymuşdur.

Ermənistanda Azərbaycan teatrının tarixini tədqiq edənlər Sabir Rizayev və Əkbər Yerevanlı, habelə sənətsünaslıq doktoru, professor İlham Rəhimli yazılar ki, İrəvanda yaşayan qeyrətli ziyalıların və uzun illər böyük fədakarlıqla fəaliyyət göstərən teatr həvəskarları 1928-ci il mart ayının 15-də istəklərinə nail oldular: - Ermənistan hökumətinin qərarı ilə səyyar tipli İrəvan Dövlət Türk (Azərbaycan) Dram Teatrı yaradıldı. Erməni Sovet Ensiklopediyasında “Yerevan Azərbaycan teatri” məqaləsində teatrın 1928-ci il aprelin 14-də Molyerin “Zorən təbib” pyesi ilə açıldığı yazılır³²⁰.

Teatr truppasının formalaşmasına rəhbərliyi peşəkar aktyor Yunis Nuri və

319. Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. III, Teatr tariximizdən səhifələr. s. 44; Ризаев Сабир. Азербайджанский театр в Армении, с. 58.

320. Հայկական Մովսեսյան Հանրագրություն. (Erməni Sovet Ensiklopediyası. 3-cü cild). Yerevan, 1977, s. 566.

baş rejissor, türk dilində təmiz danışan əslən İstanbul erməni, Ermənistan Dövlət Teatrının aktyoru olmuş Mkrtiç Canan həyata keçirildilər. İşə başlayan kimi, M.Canan teatrın inzibatçısı Abdulla Ramazanovla birgə Bakıya gəlmiş, Dövlət Dram Teatrından və Bakı Türk İşçi Teatrından başda Qafar Həqqi, Xədicə İsmayılova, Qəzənfər Məlikov olmaqla, bir neçə aktyoru İrəvana aparmışdılar. İrəvan Dövlət Türk (Azərbaycan) Dram Teatrının təntənəli açılışı 1928-ci il aprelin 14-də olmuş, həmin vaxt M. Cananın rejissorluğu ilə J.B.Molyerin “Zorən təbib” komediyası oynanılmışdı³²¹.

Bəzi tədqiqatçılar ilk tamaşanın göstərilməsi tarixini – yəni 1928-ci il aprelin 14-nü İrəvan Dövlət Türk Teatrının yaranma tarixi kimi qəbul edirlər. Teatrın təntənəli açılışından düz iki ay sonra C.Cabbarlının “Aydın” faciəsi M.Cananın rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuşdu. Həmin il oktyabrın 20-də Aleksandr Slavvanskiyin “Qırmızı qartal” pyesinin premyerası olmuşdu. Yay aylarında İrəvan teatrı əsasən azərbaycanlıların məskun olduqları Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli, Ağbaba, Böyük Qarakilsə, Dilican və başqa bölgələrə qastrol səfərlərinə çıxmışdı.

1929-1933-cü illərdə İrəvan Dövlət Türk Teatrı əsasən M. Cananın, irəvanlı ziyalı, aktyor Rza Şeyxzadənin (*sonralar partiya-sovet sistemində məsul vəzifələrdə işləmiş, 1936-1938-ci illərdə Amasiya rayon Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdu*) və Leninqradda (*indiki Sankt-Peterburq*) Səhnə Sənəti İnstitutunda rejissor və dram aktyorluğu fakültəsini bitirmiş Yusif Yulduzun (Əliyev) rejissorluqları ilə C.Cabbarlının “Sevil” və “Almaz”, M.F.Axundovun “Hacı Qara”, Q.Sundukyanın “Pepo” və “Xatabala”, Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad” və “Arşın mal alan”, S.M.Qənizadənin “Axşam səbri xeyir olar”, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, A.Şirvanzadənin “Namus”, M.Nasirin “Bədbəxt ailə” və “Zorən izdivac”, S.S.Axundovun “Tamahkar” əsərlərini səhnələşdirmişdi.

İrəvan teatrında görkəmli Azərbaycan yazıçı-dramaturqu Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” və “Bəxtsiz cavan” pyesləri 1916-1923-cü illərdə dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdu. Teatrşünas-alim Sabir Rizayev “Erməni-Azərbaycan teatr əlaqələri tarixindən” məqaləsinə Ə. Haqverdiyevin İrəvan teatrına rəğbətini ifadə edən bir məktubunun mətnini daxil etmişdir. Məktubdan aydın olur ki, 1932-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Ə.Haqverdiyevin ədəbi fəaliyyətinin 40 illiyinin qeyd edilməsini qərara almışdır. Yubiley tədbirinin keçirilməsinə etiraz edən ədib, pyeslərindən birinin tamaşaya qoyulması ilə kifayətlənməyi xahiş etmişdir. Ə.Haqverdiyev hələ Şuşada realni məktəbdə oxuduğu zaman dostlaşdığı, sonralar İrəvan

321. Rəhimli İlham, göstərilən əsəri, s. 28-29.

erməni teatrının məşhur aktyoru olan, Azərbaycan dilində rollar ifa edən Qriqori Avetyana 1 aprel 1932-ci ildə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Mən çox istərdim ki, İrəvanın türk teatr dəstəsi də həmin günü qeyd etsin. Özün türk dəstəsinin rəhbərləri ilə danış. Güman edirəm ki, onlar həmin günü mənim pyeslərimdən birini tamaşaya qoymaqla qeyd edərlər”³²². Bundan sonra ədibin “Pəri cadu” pyesi dəfələrlə İrəvan teatrında oynanılmışdı.

1933-cü ilin sonlarında, Xankəndində anadan olmuş, Bakı Teatr Texnikumunu və Leninqrad Səhnə Sənəti İnstitutunu bitirmiş Baxşı Qələndərli İrəvan Dövlət Türk Teatrında rejissorluq fəaliyyətinə başlamışdı. Onun rejissorluğu ilə 1934-cü ildə “Almaz”, “Hacı Qara”, “Məşədi İbad”, “Tamahkar”, “Pəri cadu”, “Namus”, 1905-ci ildə isə “Yaşar”, “1905-ci ildə”, “Od içində”, “Şeyx Sənan” kimi sanballı əsərlər tamaşaya qoyulmuşdu.

O vaxtlar teatr işlərinə rəhbərlik Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığını səlahiyyətində idi. Nazirlik teatrın qarşısında tələb qoymuşdu ki, briqadalara bölünüb kəndlərdə tamaşalar göstərsin. Ümumiyyətlə, 1934-1935-ci illərdə İrəvan Türk Teatrı 142 kənddə 160-dan çox tamaşa göstərmişdi³²³.

İrəvan teatrının direktoru, Ermənistan Sovet Yazıçıları İttifaqının Türk bölməsinin katibi Nəsim Əfəndiyevin “Od içində” pyesi 1934-cü ilin aprelində ilk dəfə tamaşaya qoyulmuşdu. Əsər tamaşaya qoyulduqdan sonra Yazıçılar evində onun disputu keçirilmiş, “Qızıl Şəfəq” qəzetində haqqında geniş resenziya dərc edilmişdi. Daha sonra Nəsim Əfəndiyevin “Qısqanclıq” pyesi də həmin teatrın sənəsində oynanmışdı. 1936-cı ildə Nəsim Əfəndiyev repressiya olunmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Bir il öncə haqqında tərifli məqalələr dərc edən “Qızıl Şəfəq” qəzeti 23 sentyabr 1936-cı il tarixi sayında “Nəsim Əfəndiyevin maskası dəxi yırtılmalıdır” məqaləsində yazırdı: “Hiyləgər Nəsim Molla Vəli oğlu Əfəndiyev ...Türk Teatr Komsomol təşkilatı himayəsi altında gizlənərək nəzərdən qaçmışdır. Nəsim bu günədək özünün və qardaşlarının əksinqilabi hərəkətlərini təşkilatdan gizlətməmiş və gizlətməkdə davam etməkdədir...” Bu cür təqiblərdən sonra Nəsim Əfəndiyev İrəvanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı³²⁴.

1906-cı ildə Qazax qəzasının Qaraqaya kəndində anadan olan Nəsim Əfəndiyev ali pedaqoji təhsil aldıqdan sonra İrəvan Pedaqoji Texnikumunda müəllim işləmişdi. O, Ermənistanın ictimai təminat komissarı, və “Rəncbər” qəzetinin redaktoru, İrəvan Türk Teatrının yaradıcılarından biri Bala Əfəndiyevin bibisi oğlu idi. Bala Əfəndiyev də 1937-ci il repressiyasının qurbanı olmuşdur.

322. Ədəbi Ermənistan. Məcmuə. İrəvan, 1957, s. 277-278.

323. Rəhimli İlham, göstərilən əsəri, s. 51.

324. Allahverdiyev Cəlal, göstərilən əsəri, s.217-223.

İrəvan teatri. 1939-cu il. Orta cərgədə soldan 4-cü teatrın direktoru Yunis Nuri

1930-cu illərdə İrəvan teatr truppasında Məmmədbağır Qaraxanov, Abbasqulu Tağıyev, Cəmil Əliyev kimi yerli aktyorlar yetişmişdi. Yunis Nuri'nin böyük oğlu Əziz Süleymanov və kiçik oğlu Əkbər Süleymanov da (*sonralar Ermənistan Yazıçıları İttifaqının Azərbaycan bölməsinin rəhbəri, filologiya elmləri namizədi olan Əkbər Yerevanlının adı teatr*

afişalarında "Ə. Yuniszadə" kimi göstərilmişdir) gənc yaşlarından aktyorluq edirdilər.

30-cu illərin ortalarından etibarən neçə-neçə aktyor Bakıdan gələrək, İrəvan teatrında parlaq obrazlar yaratmışdılar. Gənc və istedadlı aktyorlar, sonralar Azərbaycan teatr salnaməsinin parlaq səhifələrinə adları həkk olunan Əli Zeynalovun, Ətayə Əliyevanın, Həsən Mirzəyevin, Rza Əfqanlı'nın, İsmayıl Dağıstanlı'nın, Kazım Ziyanın, Kamil Qubuşovun, Adil Əsgərovun Əsrəf Quliyevin Bakı və Tiflis teatrlarından gəlib, İrəvan teatrında fədakarcasına çalışmaları teatra ikinci nəfəs vermişdi.

"Qızıl şəfəq" qəzetinin 3 noyabr 1935-ci il tarixli "Dövlət Türk Teatrosunun fəaliyyəti haqqında qeydlər" başlıqlı məqalədə qeyd edilirdi ki, teatr özünün yaradıcılıq potensialını gücləndirmək, truppasının qüvvəsini artırmaq üçün Ermənistanın əlaqədar təşkilatları qarşısında məsələ qaldırmış, bu məqsədlə 1935-ci ildə İrəvandakı Teatr Texnikumu nəzdindəki türk qrupunda 4 qız və 21 oğlan təhsil almışdı. Tələbələr yataqxana ilə və təqaüdlə təmin edilmişdilər³²⁵.

İrəvan teatrında müxtəlif vaxtlarda milli operalar və operettalar da oynanılmışdısa da, uğurlu alınmamışdı. 1924-1937-ci illərdə Tiflis teatrında peşəkar aktyor və rejissor kimi formalaşan Əli Şahsabahlı və həyat yoldaşı Nübar Əlixanovanın İrəvan teatrında işləməyə gəlmələri teatrın həyatında mühüm hadisə olmuşdu. Əli Şahsabahlının quruluş verdiyi "Arşın mal alan" operettasının premyerası həmin ilin dekabrında çox uğurlu keçmişdi.

1939-cu il martın 15-də İrəvan Dövlət teatri dövlət teatrının yaranmasının 10 illiyi münasibətilə təntənəli iclas keçirilmiş, konsert verilmiş və Baxşı

325. Rəhimli İlham, göstərilən əsəri, s. 55-56.

Qələndərlinin rejissorluğu ilə C.Cabbarlının “1905-ci ildə” tamaşası oynanılmışdı.

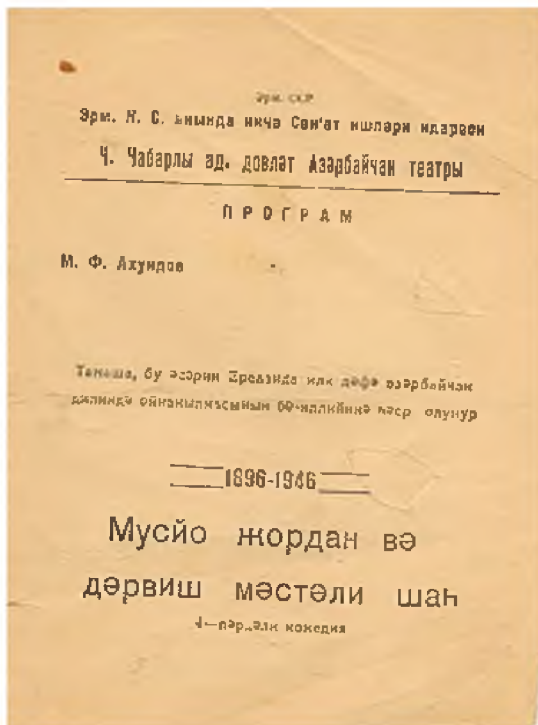
1939-1941-ci illərdə Əli Şahsabahlı “Vətən namusu”, “Lənkəran xanının vəziri”, “Dəmirçi gavə”, “Jor Danden”, “Pəri cadu”, “Aydın”, “Qaçaq Nəbi”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, “Anzor” tamaşalarının rejissoru olmuşdu. Əli Şahsabahlı həmçinin bir müddət teatrın direktor müavini, sonra isə direktoru olmuşdu.

Baxşı Qələndərlinin yeni quruluş verdiyi “Vaqif” tamaşasının premyerası 1941-ci ilin iyun ayının əvvəllərində böyük təntənə ilə keçmişdi. Tamaşada Vaqifi Əli Zeynalov, Qacarı Əli Şahsabahlı, İbrahim xanı Məmmədbağır Qaraxanov, Vidadini Əziz Süleymanov, Tamaranı Nübar Əlixanova, Əli bəyi Adil Məmmədov, Gülnarı Ətayə Əliyeva və Gülzar Rəhimova, Kürd Musanı Həsən Mirzəyev, Tükəzbanı Adriq Dərzaqova, Şalikonu Abbasqulu Tağıyev, təlxək rolunu Zakir Şahbazov məharətlə ifa etmişdilər.

İkinci Dünya müharibəsi illərində teatrın kollektivi dövrün tələbinə əsasən ayrı-ayrı dəstələrə bölünərək hərbi hospitallarda, çağırış məntəqələrində çıxışlar edir, tamaşalardan parçalar göstərirdilər. Bununla belə, müharibə illərində İrəvan teatrı əvvəllər repertuarında olan tamaşalarla yanaşı, bir sıra yeni tamaşalar da hazırlamışdır.

Əsasən Baxşı Qələndərli və Əli Şahsabahlının quruluş verdikləri Jan Batist Molyerin “Jorj Danden”, Lope de Veqanın “Quzu çeşməsi”, Aleksandr Ostrovskinin “Günahsız müqəssirlər”, Mehdi Hüseynin “Nizami”, “Cavanşir”, Sabit Rəhmanın “Aşnalar”, “Xoşbəxtlər”, Səməd Vurğunun “Fərhad və Şirin”, Əli Zeynalovun “Həyəcanlı qəlb”, Vardges Şoğeryanın “Cəvahir”, Əkbər Yerevanlının “Səadət uğrunda”, Rza Şahvələdin “Qız qalası” və s. əsərlər müharibə illərində İrəvan teatrının repertuarına daxil edilmişdi.

1944-cü ilin aprelinde Şekspirin anadan olmasının 380 illiyi

Teatr afişası. 1946-cu il.

münasibətilə İrəvanda VI Ümumittifaq elmi-tədqiqat konfransı və Şekspir tamaşalarının festivalı keçirilmişdi. Sekspir festivalına Teatrın rejissoru Baxşı Qələndərli “Otello”nu Cəfər Cabbarlının tərcüməsi əsasında yeni quruluşda tamaşaya hazırlamışdı. Tamaşada Əli Zeynalov Otello, Abbasqulu Tağiyev Yaqo, Əziz Süleymanov Rodriqo, Zarik (Zarina) Teryan Dezdmona, Həsən Mirzəyev Kassio, Əhməd Şəfai Brabansio rollarını yüksək peşəkarlıqla ifa etmişdilər. Münsiflər heyəti kollektivin işinə yüksək qiymət vermişdi. İsrafil Məmmədovun verdiyi məlumata görə, münsiflər heyətinin üzvü professor Morozov faciənin azərbaycanca mətninin üzərində bu ifadəni yazmışdı: “Mən Şekspir festivalında əsl ləzzəti azərbaycanlıların “Otello” tamaşasından aldım”. O dövrün mətbuatında dərc olunmuş rəylərə istinadın məşhur teatrşünas Sabir Rizayev “Otello” tamaşasını C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Teatrının şah əsəri adlandırmışdır³²⁶.

Sovet şekspirşünaslığının banisi, Ümumittifaq Şekspir konfranslarının rəhbəri, bütün ömrünü Şekspirin yaradıcılığını öyrənməyə həsr etmiş Mixail Morozov (1897-1952) kimi bir nüfuzlu teatrşünasın C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Teatrına belə yüksək qiymət verməsi, gərgin kollektiv əməyinin qanunauyğun nəticəsi idi.

1939-cu ildə Ermənistan SSR-in Əməkdar artisti adına layiq görülən Əli Zeynalov 1944-cü ildə Bakıya gələrək, Azərbaycan Dram Teatrında fəaliyyətini davam etdirmiş, 1964-cü ildə Azərbaycan SSR-in xalq artisti adına layiq görülmüşdür.

1946-1947-ci illərdə İrəvan teatrında Əli Şahsabahlının rejissorluğu ilə “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, “Cancur Səməd”, “Qaçaq Nəbi”, Baxşı Qələndərlinin rejissorluğu ilə isə “Ürəkaçanlar”, “Bahar” “Fərhad və Şirin”, “İşıqlı yollar” tamaşaları oynanılmışdı.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərarının icra edilməsinə başlanması azərbaycanlılara qarşı böyük ədalətsizlik və antiinsani bir aksiya idi. Bütün azərbaycanlı ailələri kimi, C.Cabbarlı adına İrəvan Teatrı da səksəkəli günlərini yaşayırdı. Bütün bunlara baxmayaraq teatrın kollektivi 1948-1949-cu illərdə “Məşədi İbad”, “Leyli və Məcnun”, “Eşq və intiqam”, “Sevil”, “Şah İsmayıl” kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu. Nəhayət, sıra İrəvan teatrına da çatdı. 1949-cu ilin sentyabrında İrəvan teatrı azərbaycanlı ailələrinin demək olar ki, yaşamadığı Basarkeçər rayon mərkəzinə sürgün edilmişdi³²⁷.

326. Məmmədov İsrafil. İrəvan dəftəri. III, Teatr tariximizdən səhifələr. s.60-61.

327. Arzumanlı Vaqif, Mustafə Nazim. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998, s. 119.

1946-1953-cü illərdə Basarkeçər rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi olmuş Talib Musayev İrəvan teatrının aqibəti haqqında yazır: “1928-ci ildə təşkil edilmiş C.Cabbarlı adına teatr respublikanın ən ucqar rayonuna, heç elə bir geniş klubu olmayan, rayon mərkəzi erməni kəndi olan Basarkeçərə göndərildilər. Mən bir növ teatrı saxladım, bir neçə dəfə məsələ qaldırdım ki, Basarkeçərdə teatrı saxlamaq üçün şərait yoxdur. Mənim bu qaldırdığım məsələyə kömək əvəzində, respublika Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan və MK-nın II katibi Vazgen Qriqoryan dedilər: Sən qərar qəbul et, məsələ qaldır, biz teatrı ləğv edək. Mən bu tələbi ödəmədim. Teatrı bir növ saxladım. Ancaq 1948-ci ilin sonunda məni işdə saxlamaq şərtilə Moskvaya oxumağa göndərildilər. Məni əvəz edən Ağayan fürsətdən istifadə edib teatrın ləğv olunması haqqında qərar qəbul etdi və həmin qərarı respublika hökumətində təsdiq etdirdi”³²⁸.

Daimi binası olmayan C.Cabbarlı adına İrəvan Teatrı Basarkeçərə sürgün edilənədək tamaşalarını İrəvan Musiqili Komediya Teatrında hazırlamış, orada da nümayiş etdirmişdi.

C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Teatrının bağlanaraq, səyyar teatr kimi fəaliyyətini davam etdirməsi peşəkar aktyorlardan bəzilərinin truppanı tərk etmələrinə səbəb olmuşdu. Basarkeçər rayon mərkəzinə gedən aktyorlar isə ayrı-ayrı evlərdə kirayədə qalırdılar. Əli Şahsabahlı, Ətayə Əliyeva, Nübar Əlixanova, Cəmil Əliyev kimi peşəkarlar Basarkeçərə getməmişdilər. Basarkeçərdə oynanılan tamaşaların hamısına Baxşı Qələndərli quruluş vermişdi. Onun səhnə təfsirində kollektiv 1950-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, Aleksandr Şirvanzadənin “Cinli”, Nəsim Əfəndiyevin “Qısqanclıq”, 1951-ci ildə Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Ər və arvad”, Cəfər Cabbarlının “Aydın”, Əkbər Rizayevin “Könülsüz nikah”, 1952-ci ildə Məmmədli Nasirin “Bəxtsiz ailə” əsərlərini tamaşaya qoymuşdu. 1952-ci ildə isə teatrın maliyyələşdirilməsi tamamilə dayandırılmışdı. Lakin bu teatrın fədakar aktyorları onun tamamilə sıradan çıxmasına imkan verməmiş, onu xalq teatrı kimi yaşatmışdılar³²⁹. Lakin maddi çətinlik üzündən teatrın istedadlı kollektivinin üzvlərinin əksəriyyəti Bakı və Gəncə teatrlarında özlərinə yeni iş yerləri tapmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus olan və İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən yeganə C.Cabbarlı adına teatr bağlandığı zaman, Azərbaycanda mövcud olan erməni teatrı respublika rəhbərliyinin qayğısı sayəsində gündən-günə inkişaf edirdi. 1932-ci ildə

328. Musayev Talib. Ermənilər və faciələrimiz. Bakı, 2008, s. 170.

329. Rəhimli İlham, göstərilən əsəri, s. 119-120.

Stepanakertdə (Xankəndi) yaradılan və əvvəlcə Maksim Qorkinin, sonralar isə Vahram Papazyanın adını daşıyan Erməni Dövlət Dram Teatrı üçün çox yaraşqlı bina inşa edilmişdi.

C.Cabbarlı adına İrəvan teatrı bir müddət sonra xalq teatrı adı altında yenidən fəaliyyətə başlamışdı. Xalq teatrı İrəvandakı Nor Ares (Yeni Ərəş) qəsəbəsində tamaşalarını hazırlayırdı. Lakin teatr burada da qərar tuta bilməmiş, bir müddət də İrəvan şəhərinə bitişik Zəngibasar (Masis) rayonundakı mədəniyyət evində fəaliyyət göstərməli olmuşdu. Əvvəl onu Zəngibasar rayon xalq teatrı, bir qədər sonra isə Hrazdan rayon xalq teatrı, ara bir də C.Cabbarlı adına rayonlararası teatr adlandırmışdılar. Rejissorlardan Baxşı Qələndərli və Əli Şahsabahlı, artistlərdən Abbasqulu Tağıyev, Şövkət Əliyeva, Cəmil Əliyev, Hüseyn İsmayılov və başqaları doğma sənət ocağından ayrılırmı, teatrın ənənələrini yaşadır və azərbaycanlılar yaşayan kəndləri bir-bir gəzərək, yeni-yeni əsərlərlə tamaşaçıların qarşısına çıxırdılar³³⁰.

Nəhayət, 1967-ci ilin əvvəlində Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı 15 illik fasilədən sonra bərpa edildi.

Bu sənət ocağının dövlət teatrı kimi bərpa edilməsində görkəmli Azərbaycan alimi və dövlət xadimi Şıxəli Qurbanovun xüsusi xidməti olmuşdu. Ynis Nurinin böyük oğlu Əziz Süleymanov teatrın direktoru, Leninqrad Dövlət Teatr İnstitutunu bitirmiş Tofiq Ağayev isə baş rejissor təyin edilmişdilər. Ə.Süleymanov və T.Ağayev həmin ilin fevral ayının ortalarında Mirzağa Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunun rektorunun yanına gəlmiş, məzunların bir qismini İrəvan teatrında işləməyə dəvət etmişdilər. Sonuncu kurs tələbələrindən 11 nəfəri buraxılış kursu işləmək üçün mart ayında İrəvana göndərilmişdilər. Onlarla birlikdə rejissor-pedaqoq Nəsir Sadıqzadə də İrəvana gəlmişdi. Bu arada Bakının Gənc Tamaşaçılar Teatrından Tamilla Abdullayeva, Zərnişan Fətəliyeva, Zemfira Sadıqova, Naxçıvan teatrından Aydın Şahsuvarov, Tariyel Qasımov, Zemfira Əliyeva, Gəncə teatrından Nisə Rzayeva aktyor ştatına işə qəbul edilmişdilər³³¹.

Yeni açılan teatrın kollektivi quruluşçu rejissor Nəsir Sadıqzadənin rəhbərliyi altında C.Cabbarlının “Sevil” tamaşasını təntənəli açılış mərasimi üçün hazırlamışdı. Böyük uğurla keçən tamaşanın premyerası aprelin 28-də göstərilmişdi. “Sovet Ermənistanı” qəzeti 30 aprel 1967-ci il tarixli sayında teatrın açılışına bütöv səhifə həsr etmiş, Azərbaycanın və Ermənistanın rəsmi dövlət orqanlarının, hər iki respublikadan teatr xadimlərinin, teatrşünasların, məşhur aktyorların və ayrı-ayrı ziyalıların təbriklərini dərc etmişdi. İrəvan

330. Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. III, Teatr tariximizdən səhifələr. s. 65.

331. Rəhimli İlham, göstərilən əsəri, s. 122-123.

teatrı həmin ilin iyulunda Sabit Rəhmanın “Əliqulu evlənir”, noyabr ayında isə teatrın direktoru Əziz Süleymanovun “Alovlar” tamaşalarını Tofiq Ağayevin rejissorluğu ilə tamaşaçıların ixtiyarına verilmişdi. Həmin ildə teatrın qocaman aktyoru Cəmil Əliyevə Ermənistan SSR-in Əməkdar artisti fəxri adı verilmişdi.

1968-ci ilin iyununda şair-jurnalist Hidayət Orucov İrəvan teatrının direktoru təyin edilmişdir. O, 1984-cü ilin əvvəlinədək kollektivə rəhbərlik etmişdir. Bu dövrdə teatrda aktyor problemi demək olar ki, həll edilmiş, sabit, işgüzar kollektiv formalaşmışdı. Şamil Dəmirçiyev, Abbasqulu Tağıyev, Mərziyə Məmmədbəyli, Vidadi Əliyev, Tamilla Abdullayeva, Elmira İsmaylılova, Süleyman Nəcəfov, Raya Qafarova, Marietta Kərimova İrəvan teatrında püxtələşmiş, peşəkar aktyorlar kimi ad-san qazanmışdılar. Teatrın repertuarı xeyli dərəcədə zənginləşmişdi. Bu dövrdə teatrın rəhbərliyinin sifarişi ilə bir sıra xarici müəlliflərin, o cümlədən məşhur erməni dramaturqlarının əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq səhnələşdirilmişdi. Həmin illərdə İrəvan teatrı C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər”, “Aydın”, “Yaşar”, N.Vəzirovun “Hacı Qəmbər”, Y.Əzimzadənin “Nəsreddin”, Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, “Arşın mal alan”, Ş.Qurbanovun “Sənsiz”, M.F.Axundovun “Mola İbrahimxəlil kimyagər”, P.Pançevin “Əkizlər”, İ.Qasımovun “Sən nə üçün yaşayırsan”, M.Əlizadənin “Toy kimindir”, G.Xuqayevin “Arvadımın əri”, “Elbrus evlənir”, Anarın “Şəhərin yay günləri”, N.Həsənzadənin “İmzalar içində”, H.Orucovun “Məhəbbət yaşayır hələ”, “Məni qınamayın”, A. Babayevin “Ana ürəyi”, G.Sarkisovun “Evlənməkdənsə ölüm yaxşıdır”, “Sevgi tufanında”, S.Rəhmanın “Ulduz”, “Toy”, M.Şamxalovun “Qaynana”, M.Atəşin “Şərəfin sandığı”, M.İsgəndərzadənin “Səni kim unudar”, İ.Qasımov və H.Seyidbəylinin “Sən nə üçün yaşayırsan”, H.Muxtarovun “Nənəm ərə gedir”, Ş.Xurşud və Ə.Hacıyevin “Qızıl zəncir”, Ə.Əylislinin “Bağdada putyovka var”, “Vəzifə”, N.Hacizadənin “Ömür gözləyir bizi”, A.Abdulinin “On üçüncü sıdr”. A.Məmmədovun “Kişilər”, A.Ostrovskinin “Cehizsiz qız”, A.Safronovun “Kişilərə inanmayın”, V.Petrosyanın “Son Müəllim”, A.Kələntərovun “Dünyanın mərkəzi”, J. Arutyunovun “Evimizə gəlin gəlir”, G.Arşakovun “Üç kişi, bir qız, bir gecə...”, Q.Sundukyanın “Daha bir qurban”, A.Gelmanın “Aləmlə üz-üzə”, H.Paronyanın “Bağdasar dayı”, “Şərqli diş həkimi”, Q.Boryanın “Bir damın altında”, H. Matevosyanın “Gəlin şəhərə gedir”, N. Xəzrinin “Əks-səda”, R. Ağayevin “Yeddi oğlan və bir qız”, K.Qoldoninin “İki ağanın bir nökrəri”, K. Vittlingerin “Ulduzdan düşmüş adam” əsərlərini tamaşaya qoymuşdur.

1971-ci il martın 25-də görkəmli şair Bəxtiyar Vahabzadənin “İkinci

səs” pyesi Naxçıvan teatrının rejissoru Vəli Babayevin rejissorluğu ilə İrəvan teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşanın premyerasında müəllifin özünün də iştirak etmiş, aktyorların ifasından çox məmnun qalmışdı. İlk tamaşada Arzu rolunu Naxçıvan teatrının məşhur aktrisası, Azərbaycanın Xalq artisti Zəroş Həmzəyeva ifa etmişdi³³².

Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dram Teatrına dövlət teatri statusunun verilməsinin 50 illiyi münasibətilə 1978-ci ildə keçirilən yubiley tədbirləri bu çərçivədə təşkil edilən qastrol səfərləri teatrın tarixinə mühüm hadisələrdən biri kimi daxil olmuşdur. Ermənistan KP MK-nın bürosu teatrın 50 illik yubileyinin respublika miqyasında qeyd edilməsi üçün qərar qəbul etmişdi. Teatrın artistlərindən Şamil Dəmirçiyev və Abbasqulu Tağiyev Ermənistan SSR-in Əməkdar artisti adına layiq görülmüşdülər. İyunun 29-da baş tutan yubiley gecəsi teatrın öz binası olmadığı üçün Rus Dram Teatrının binasında keçirilmişdi.

1978-ci il noyabr ayının 14-dən 27-nə qədər İrəvan teatri Bakıya ilk böyük qastrol səfərində oldu. Qastrolun ilk və yekun tamaşası Musiqili Komediya Teatrının binasında göstərildi. Kollektiv öz tamaşalarını 8 gün Musiqili Komediya Teatrında, 6 gün isə keçmiş “26-lar adına Mədəniyyət Sarayı”nda göstərdi. Qastrol günlərində teatrın rejissoru Tofiq Ağayev Azərbaycan SSR-in Əməkdar İncəsənət xadimi Vidadi Əliyev və Marietta Kərimova Azərbaycan SSR-in Əməkdar artisti adına layiq görüldülər³³³.

Hidayət Orucovun Bakıya köçməsindən sonra teatrın direktoru Yunis Nurinin nəvəsi Yunis Süleymanov (Əkbər Yerevanlının oğlu) olmuşdur. Deməli, İrəvan Dövlət Dram teatrında müxtəlif dövrlərdə Süleymanovlar nəslinin üç

*“İki ağanın bir nökrəri”
tamaşasından səhnə. 1983.*

nümayəndəsi - baba Yunis Nuri, oğlu Əziz Süleymanov və nəvə Yunis Süleymanov direktorluq etmişlər. Yunis Süleymanovun direktor olduğu dövr “yenidənqurma” pərdəsi altında erməni millətçiliyinin yenidən baş qaldırdığı dövrə təsadüf etmişdir.

1985-ci ildə İrəvan teatri 4 tamaşa hazırlamışdı. İ.Əfəndiyevin “Məhv olmuş

332. Yenə orada, s. 148-149.

333. Hidayət. Sabaha çox var. Bakı, 1989, s. 286-296.

gündəliklər”, A.Çexovun “Ayı”, Amerika dramaturqu, Nobel mükafatı laureatı Y.O’Nilin “Qarağaclar altında məhəbbət” əsəri (İsrafil Məmmədovun tərcüməsində) Rafael Crbaşovun rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuşdu. S.Rəhmanın “Hicran” tamaşasına isə Tofiq Ağayev quruluş vermişdi.

1986-1987-ci illərdə İrəvan teatrında A.Makayonokun “tribunal”, V.Şekspirin “Axını xeyir olsun”, Q.Ter-Qriqorovun “Ah əsəblər, əsəblər”, Ə.Əbubəkirin “Şurumburumda qalmaqal”, tamaşaları göstərilmişdi.

İrəvan teatrı gənc aktyorlar dəstəsi ilə yanaşı, özünün ilk yerli qadın rejissorunu da yetişdirmişdi. İrəvanda boya-başa çatan, Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun diplomçusu Ətirə Məmmədova 1987-ci ildə tamaşaya qoyulan “Atayevlər ailəsi” (İ.Əfəndiyev) pyesinin rejissoru olmuşdu.

Dəfələrlə edilən rəsmi və qeyri-rəsmi müraciətlərə baxmayaraq, Ermənistan hökuməti C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına bina ayırmaq məsələsini həll etmədi. Fədakar teatrın kollektivi öz tamaşalarını gah İrəvandakı Rus Dram Teatrının binasında, gah İrəvan Musiqili komediya Teatrının binasında, gah da Zabitlər Evində göstərmişdi. Ermənistanda elə bir azərbaycanlı kəndi olmazdı ki, İrəvan teatrı orada öz tamaşalarını göstərməsin. Müvafiq bina olmadıqda teatrın kollektivi açıq havada səyyar tamaşa göstərmişdi.

Son əlli ildə İrəvan teatrında Baxşı Qələndərli, Nəsir Sadıqzadə, Tofiq Ağayev, Hilal Həsənov, Ağakəşi Kazımov, Rafael Crbaşov kimi tanınmış rejissorlar yaddaqalan əsərlər səhnələşdirmişlər.

100 ildən artıq tarixə malik olan İrəvan teatrı 1988-ci ildə özünün son iki tamaşasını hazırladı. Həmin ilin fevralından etibarən İrəvan şəhərinin mərkəzində ermənilər Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinə qarşı iddia ilə fasiləsiz mitinqlər keçirirdilər. Belə bir gərgin şəraitdə teatrın aktyorları fədakarlıq edərək, ilin birinci yarısında qırğız dramaturqu M.Bayciyevin “Ər və arvad” dramını Tofiq Ağayevin rejissorluğu ilə, ukraynalı dramaturq Boris Rabkinin “Aya səyahət” əsərini isə Rafael Crbaşovun rejissorluğu ilə tamaşaya hazırladılar. Vəziyyətin günü-gündən gərginləşdiyini görən teatrın rəhbərliyi ləvazimatların bir hissəsini M.F.Axundov adına azərbaycanlı orta məktəbin üçüncü mərtəbəsinə yığsa da, erməni quldurları, məktəblə birlikdə C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının ləvazimatlarını da yandırdılar. Ermənistan Mədəniyyət Nazirliyi İrəvan teatrını məcburən Azərbaycana qastrol səfərinə ezam etmişdi ki, bir daha geri qayıtması mümkün olmasın. Belə də oldu. Lənkəran, Cəlilabad və Neftçalaya qastrol səfərini dekabrın 3-də başa vuran teatrın geri qayıda bilmədi. Teatrın aktyorları tək-tək İrəvana qayıdaraq, yalnız orda qalan ailə üzvlərini çox çətinliklə olsa da

şəhərdən çıxara bildilər.

Pərən-pərən düşün İrəvan teatrının aktyorları yalnız bir ildən sonra bir yerə yığıla bildilər. İrəvan teatrı 1989-cu il iyul ayının 4-də akademik Milli Dram Teatrının nəzdində teatr-studiya kimi fəaliyyətə başladı. Teatr Abşeron rayonunun Xırdalan qəsəbəsindəki Mədəniyyət evinin bir neçə otağında özünə sığınacaq tapdı. Paytaxtın və Sumqayıtın teatrları İrəvan teatrına rekvizitlərlə, dekorasiyalarla, geyim paltarları ilə təmin olunmasında köməklik etdilər. Qaçqın teatrı həmin il noyabrın 4-də ilk tamaşasını göstərdi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 avqust 1994-cü il tarixli əmri ilə dövlət teatrlarının yaradıcılıq-istehsalat fəaliyyətini tənzimləyən bütün şərtlər C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına da şamil edildi. Həmin əmrə əsasən İrəvan teatrı Bakıdakı Hüseynqulu Sarabski adına Mədəniyyət evində yerləşdirildi. İrəvan teatrının cəfakəş aktyoru, əməkdar artist Vidadi Əliyev teatrın direktoru və bədii rəhbəri təyin edildi. 1989-2000-ci illərdə İrəvan teatrının truppası gənc aktyorlar hesabına yeniləndi, ənənəvi repertuarına yeni-yeni əsərlər əlavə edildi.

2000-ci ildən teatra tanınmış aktyor İftixar Pirişev rəhbərlik edir. Son vaxtlaradək İrəvan teatrında 60-dan artıq tamaşanın premyerası olmuşdur.

*İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının
kollektivi. 2007-ci il.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 avqust 2006-cı il tarixli “İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyi haqqında” sərəncamında qeyd edilmişdir ki, milli teatr sənətimizin inkişafında mühüm yer tutan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı Qafqazın qocaman

sənət ocaqlarından biridir. Teatrın keşməkeşli və əzablı ömür yoluna nəzər salınan sərəncamda həmçinin qeyd edilmişdir ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma yurdlarından xüsusi qəddarlıqla didərgin salındıqları zaman İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdır. 1988-ci ildən Bakı şəhərində məskunlaşan teatrın yenə də öz dəst-xətti ilə seçildiyi və yaradıcılıq uğurları ilə teatrsevərlərin diqqətini daim cəlb etdiyi vurğulanmışdır. Azərbaycan xalqının mədəni və ictimai həyatında İrəvan Dövlət Azərbaycan

Dram Teatrının rolunu nəzərə alaraq, teatrın 125 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını qərara alınmışdı³³⁴. 2007-ci il oktyabr ayının 16-da, Bakıda təntənəli şəkildə teatrın 125 illik yubileyi dövlət səviyyəsində keçirildi. Teatrın bir qrup aktyoru fəxri adlarla təltif olundu.

2008-ci il fevral ayının 8-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq sərəncamı ilə paytaxtın Binəqədi rayonunda yerləşən M.Rəsulzadə adına Mədəniyyət Sarayı hüquqi ünvan olaraq C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının balansına verildi. Bununla da, İrəvan teatrı dövlət teatrı adını daşdığı dövrdən keçən 80 il ərzində ilk dəfə özünün daimi isti yuvasına sahib oldu.

Dövlət tərəfindən hər cür qayğı ilə əhatə olunan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı son illərdə Türkiyədə, İranda, Gürcüstanda, Rusiya Federasiyasının Dağıstan vilayətində uğurlu qastrol səfərlərində olmuşdur.

Bu gün İrəvan teatrı bəşəri mövzularla yanaşı, xalqımızın ağırlı-acılı problemlərindən, teatrın özünün dəfələrlə üzləşdiyi qaçqınlıq faciəsindən, Xocalı soyqırımından bəhs edən əsərləri səhnələşdirir.

İrəvan teatrının tarixinə həsr olunmuş Sabir Rizayevin, İsrafil Məmmədovun və İlham Rəhimlinin yuxarıda adları çəkilən monoqrafiyaları ilə yanaşı, Əli Vəkilin “Əli Şahsabahlı” (İrəvan, “Hayastan”, 1973) və “Azərbaycan-erməni teatr əlaqələri” (Bakı, “İşıq” 1983) kitabları, Hidayət Orucovun “Bizim teatr” (İrəvan, “ETC”, 1974) bukleti və “Burdan min atlı keçdi” publisistik yazısı (Sabaha çox var. Bakı, 1989, s.211-319), Əkbər Yerevanlının “Bir teatrın üç aktyoru” (İrəvan, 1977) kitabı, Hrayr Hovakimyanın “Ermənistanda azərbaycanlı teatr tarixindən səhifələr” adlı araşdırması (“Ədəbi Ermənistan” məcmuəsi, İrəvan, 1963), habelə İrəvanda Azərbaycan dilində nəşr olunan “Rəncbər”, “Zəngi”, “Qızıl şəfəq” “Kommunist”, “Sovet Ermənistanı” qəzetləri Azərbaycan teatr salnaməsinin parlaq səhifələrindən olan İrəvan teatrının tarixinə işıq salırlar.

İrəvan teatrının salnaməsi bu gün Ermənistan Respublikası adlanan tarixi Azərbaycan ərazisində minillər boyu yaşamış soydaşlarımızın tarixi taleyinin bir parçasıdır.

334. “Azərbaycan qəzeti”, № 195, 31 avqust 2006-cı il.

MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT

İrəvan qalası

İndi Ermənistan Respublikası adlanan tarixi Azərbaycan ərazisində çoxsaylı qalalar, qala-şəhərlər, hərbi-istehkam obyektləri mövcud olmuşdur. Orta əsrlər dövrünə və Rusiya işğalı dövrünə aid ədəbiyyatlarda indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş və hərbi-istehkam xarakteri daşıyan İrəvan qalası, Keçi (Keşikçi) qalası, Sərdarabad qalası, Talın qalası, Gümrü qalası, Şörəyel qalası haqqında məlumatlar verilir. Bu qalaların içərisində ən möhtəşəm olanı və tədqiqatlarda indi də tez-tez adı çəkilən qala İrəvan qalasıdır. Adları sadalanan bütün bu qalaları İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra ermənilər tədricən dağıdaraq yer üzündən silmişlər.

İrəvan qalası haqqında ilkin yazılı məlumat Səfəvilər dövrünə aiddir. 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayılın qoşunları Qaraqoyunlu əmirləri üzərində qələbə çalaraq İrəvan şəhərini ələ keçirmişdir. XVII əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqazda səfərdə olmuş məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yazır ki, Şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 ilə qalanı tikdirərək adını “Rəvan” qoymuşdur³³⁵.

İstər Səfəvilərin, istər Nadir şahın, istər Qacarların, istərsə də Osmanlıların hakimiyyəti dövründə İrəvan hakimlərinin, bəylərbəylərinin və xanlarının iqamətgahı İrəvan qalasında olmuşdur. İrəvan qalası Səfəvilərlə Osmanlılar arasında gedən müharibələrdə 14 dəfə əldən-ələ keçmişdir.

1514-cü ildə Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Osmanlı hökmdarı Sultan Səlim arasında Çaldıranda gedən döyüşdən sonra Səfəvilərin məğlubluğu nəticəsində İrəvan qalası türklərin əlinə keçir və 7 il osmanlıların hakimiyyəti altında qalır. 1521-ci ildə Sultan Səlimin vəfatından sonra Şah İsmayıl İrəvanı türklərin əlindən geri alır. 1534-cü ildə İrəvan qalası yenidən türklərin əlinə keçir və 1551-ci ildə Şah Təhmasibin dövründə səfəvi qoşunları şəhəri yenidən azad edirlər. 1554-cü ildə Sultan Süleymanın Cənubi Azərbaycana yürüşü zamanı İrəvan qalası yenidən türklərin əlinə keçir. Türk tarixçisi İbrahim Peçevi yazır ki, miladi təqvimə ilə 19 iyul 1554-cü ilə təsadüf edən tarixdə türk qoşunları, sözün həqiqi mənasında İran ölkəsinin ürəyi olan Rəvan şəhərinə daxil olmuş, xanların, sultanların saraylarını, parkları, bağları, xüsusən də “Bağ-i sultaniyyə” adlanan cənnətəbənzər bağı yandırmış və yerlə

335. Evliya Çələbi. Səyahətnamə, s. 50.

bir etmişdir³³⁶.

1555-ci ildə osmanlılarla səfəvilər arasında bağlanan sülh müqaviləsinə əsasən İrəvan yenidən Səfəvilərin hakimiyyətinə qayıtmışdır. 1579-cu ildə İrəvan xanı Toxmaq xanın (əsl adı Məhəmməd xandır) hakimiyyəti dövründə Osmanlı qoşunlarının baş komandanı Lələ Mustafa paşanın komandanlığı altında türk qoşunları İrəvan qalasına hücum edərək onun daşını daş üstə qoymamış, qala içərisində olan bütün tikililəri yerlə yeksan etmişdi. Sonra iki dövlət arasında bağlanan müqaviləyə əsasən türk qoşunları İrəvan əyalətini tərk etmiş, Toxmaq xan qısa müddətdə bütün dağıntıları aradan qaldıraraq İrəvanı yenidən abad diyara çevirmişdi.

1583-cü ildə Sulan III Murad xanın dövründə türk qoşunlarının komandanı Fərhad paşa İrəvan qalası üzərinə hücum etmiş və onu döyüzsüz ələ keçirmişdi. Fərhad paşa qalanı ələ keçirdikdən sonra müdafiə qurğularının tikintisinə başlamışdı. O, İrəvan qalasını yenidən inşa etdirərək daha da genişləndirmişdi. Ö.Çələbi yazır ki, Osmanlı əsgərlərindən ibarət 150 minlik ordu 45 gün ərzində Zəngi çayının sahilində qalanı yenidən tikib, 40 gün müddətində lazım olan sursat və hərbi ləvazimat ilə təchiz etdirmişdi³³⁷. Sonralar İrəvan qalası yenə də dəfələrlə əldən-ələ keçsə də, Fərhad paşanın tikdirdiyi qala divarları bütün hücumlara tab gətirmişdi.

I Şah Abbas sarayının münşisi (mirzəsi) İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, İrəvanda üç qala mövcud olmuşdur. O, Fərhad paşanın dövründə inşa edilən qalanın adının Ətiq qalası (Köhnə qala) adlandırıldığını yazır. İsgəndər bəy Münşi Ətiq qalasının cənub-qərbindəki tərənin üzərində, iki-üç ox sürətinə bərabər məsafədə yerləşən Gözcü adlı ikinci kiçik bir qalanın olduğunu yazır. Münşi Yeni qala (Qələyi-cədid) adlanan və olduqca möhkəm üçüncü qalanı Naxçıvandan geri çəkilən ordunun 2-3 gün ərzində Ətiq qalasının yanında tikdiyini yazır³³⁸. Görünür, Ətiq qalasını osmanlılardan azad etmək üçün Şah Abbasın göstərişi ilə Yeni qala adlanan qala inşa edilmişdir. Sonrakı müharibələr nəticəsində Yeni qala və Gözcü qalaları dağıdılmış, rusları işğal ərəfəsində yalnız köhnə İrəvan qalası mövcud olmuşdur.

Zaman göstərdi ki, İsgəndər bəy Münşi köhnə İrəvan qalasını “Azərbaycan və Şirvan qalalarının kilidi”³³⁹ adlandırmaqda nə qədər haqlı imiş.

1604-cü ildə 8 aylıq mühasirədən sonra I Şah Abbasın qoşunları İrəvan

336. Печевы Ибрахим Эфэнди. История. (Извлечение по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520-1640гг.). Подготовил З. Буниатов, Баку, 1988, с. 26.

337. Evliya Çələbi, göstərilən əsəri, s. 51.

338. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi). II kitab, Bakı, 2010, s. 1173.

339. Yenə orada, s. 1191.

qalasını türklərdən geri almışdı. 1635-ci ilin avqustunda IV Sultan Muradın qoşunu 9 günlük mühasirədən sonra İrəvan qalasını ələ keçirir. Artilleriya zərbələri nəticəsində qala divarları, onun qüllələri, müdafiə qurğuları ciddi dağıntılara məruz qalır və İrəvan xanı Təhmasibqulu xanın sarayı yerlə yeksan edilir. Təhmasibqulu xan əsir alınaraq İstanbulla göndərilir. Qalada 15 minlik türk qarnizonu yerləşdirilir. 1639-cü ildə Səfəvilər dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan Qəsri-Şirin müqaviləsinə əsasən iki dövlət arasında sərhəd qərbi Arpaçaydan müəyyən edilmiş, bununla da təqribən 80 il sakitlik hökm sürmüşdü.

Fransız səyyahı Jan Tavernye 1655-ci ildə İrəvanda olmuşdur. Onun 1682-ci ildə yol qeydlərinə əsasən yazdığı kitabında Tavernye İrəvan şəhərini və qalasını təsvir etmiş, şəhərin planını öz əsərinə daxil etmişdir. Tavernyenin yazdığına görə, Zəngi çayının sahilindəki təpədə salınan, 5 qülləyə və möhkəm müdafiə divarlarına malik olan İrəvan qalasının şimal tərəfə açılan bir darvazası olmuşdur. Tavernye qala ilə şəhər arasında geniş boş ərazinin olduğunu yazır³⁴⁰. Tavernye qalanın sakinlərinin yalnız müsəlmanlardan ibarət olduğunu, ermənilərin isə qalada yalnız dükanlarının olduğunu və onların qaladan kənarı, bir top atəşi məsafəsində yaşadıklarını yazır³⁴¹.

1673-cü ildə İrəvanda olmuş fransız səyyahı və kolleksioneri Jan Şardən İrəvan qalasını belə təsvir etmişdir: “Qala kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar... Qalanın müdafiəsi üçün üç min əsgər ayrılmışdır. Hakimin sarayı qalanın içərisindədir... Qalanın şimal tərəfində təpədə kiçik bir qala da vardır. Aralarındakı məsafə min addım olar. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir. Orada iki yüz adam yerləşə bilər. Onun adı Keçi qalasıdır”³⁴². Hesab edirik ki, J.Şardenin “Keçi qalası” adlandırdığı qala elə İsgəndər Münşinin “Gözcü qalası” adlandırdığı qaladır. Əslində isə J.Şarden bu qalanın “gözetçi” və ya “keşikçi” məqsədilə tikildiyinin fərqi var bilməmiş, yaxud tərcüməçinin yanlışlığı səbəbindən onu “Keçi qalası” kimi ifadə etmişdir.

Evliya Çələbi İrəvan qala-şəhər ilə bağlı maraqlı məlumatlar vermişdir: “Bütün qapıları üç ədəd dəmirdən qəvi və möhkəm darvazalardır. Əvvəla, cənub tərəfə Təbriz qapısı, şimal tərəfə Meydan qapısı və ya Yayla qapısı deyirlər. Çövkən meydanı bu tərəfdədir. Qərb tərəfinə Körpü qapısı, Əcəm dilində Darvazeyi-Pul deyirlər. Cümlə 700 para Osmanlıdan qalmış böyük və

340. АКОПЯН Тадевос, göstərilən əsəri, c. 85.

341. Շահազիզ Երվանդ. Հին Երևանը. Երևան, Հրատարակչություն Մեղրոնյան Ֆոնդի, 1931. (Şahəziz Yervand. Hin Yerevan. Erivan, 1931).

342. Şardən Jan, göstərilən əsəri, s. 21.

kiçik topları var. Digər sursat və cəbbəxanalarının da sayı-hesabı yoxdur. ...Cəmi 3 min qala nəfərləri, 3 min xan əsgəri, 7 min əyalət əsgəri vardır³⁴³.

1679-cu ildə Zal xanın hakimiyyəti dövründə İrəvanda baş verən zəlzələ şəhərin bütün tikililərini, həmçinin

İrəvan qalasının maketi. İrəvan tarix muzeyi.

qala divarlarının bəzi yerlərini uçursa da, Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ, Təbriz və Maku bəylərbəyliklərinin köməyi ilə tezliklə bərpa edilmişdi. Zəngi və Qırxbulaq çaylarından saxsı tünqlər vasitəsilə qalaya su kəmərləri çəkilmişdi.

Avropa və Rusiya səyyahlarından Moritz fon Kotzebue, Avqust fon Hakshauzen, Ceyms Morier, Dübua de Monpere, Henri Linç və başqaları da müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, İrəvan qalasını və onun içərisində olan Xan sarayını, onun Güzgülü salonunu, qaladakı məscidləri, hovuz və hamamları, Zəngi çayından enib keçən yeraltı mərmər pilləkənli yolu öz əsərlərində təsvir etmişlər.

İrəvan qalası şəhərin 4 massivindən biri idi. Qala ilə digər yaşayış massivləri (Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı və Dəmirbulaq) arasında Bazar meydanı yerləşirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində I Pyotrun Qafqaz üzərindən isti dənizlərə və Hindistana çıxmaq arzusunun olduğunu bilən ermənilərin nümayəndəsi, avantürist İsrail Ori Rusiya çarına göndərdiyi məktubunda İrəvan qalasının strateji əhəmiyyətini qeyd edərək, onu ələ keçirmək yollarını göstərir və qeyd edirdi ki, şəhərdəki barıt və digər hərbi sursat anbarı ermənilərin əlindədir. İ.Ori şəhərdə 300 nəfərdən artıq erməninin yaşadığını və həmin ermənilərlə sövdələşməklə onların qalanın qapısını rus qoşunların üzünə açma biləcəklərini, bununla da qəfil hücumla şəhərin ələ keçirilə biləcəyini göstərirdi³⁴⁴.

1722-ci ildə I Pyotrun Səfəvilər dövləti üzərinə yürüşə başlaması, Dərbəndi. Bakını, Rəşti ələ keçirməsi Osmanlı dövlətini qabaqlayıcı tədbirlər görməyə vadar edirdi. 1723-cü ildə Osmanlı qoşunları Tiflisi, bir il sonra isə böyük itkilər hesabına olsa da İrəvanı ələ keçirmişdi. Türk qoşunlarının komandanı Rəcəb paşa İrəvan qalasının divarlarını daha da möhkəmləndirmiş, qalanın içərisində məscid inşa etdirmişdi.

343. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan, s. 91;

344. Эзов Г. А. Снощения Петра Великого с армянском народом. Документы. СПб. 1898, док. № 43. с. 88.

İrəvan qalası. 1796. (açıqca).

Təqribən 11 ildən sonra İrəvan qalasını Nadir şah osmanlılardan azad etmişdir. 1747-cildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra İrəvan xanlığı müstəqillik qazanır. Xanlıqlar arasında ixtilaflar və çəkişmələr olsa da, İrəvan xanlığı əsasən öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi.

XIX əsrİ əvvəllərində Rusiya Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün hərbi əməliyyatlara başlamışdı. 1804-cü ilin yanvarında Gəncə xanlığının işğalından sonra rus qoşunlarının növbəti hədəfi İrəvan xanlığı idi. İrəvan qalasını ələ keçirməklə, Rusiya həm hərbi-strateji mövqe əldə edir, həm də İran və Türkiyə sərhədlərində möhkəmlənmiş olurdu. 1804-cü ildə rus qoşunlarının İrəvan xanlığına hücumu ərəfəsində İrəvan xanı Məhəmməd xan qalanı daha da möhkəmləndirmək üçün ciddi tədbirlər həyata keçirmişdi. Qalanın müdafiəçilərinin sayı 7 min döyüşçüyə, qala bürclərindəki atəşə hazır topların sayı isə 22-yə çatdırılmış və xeyli ərzaq ehtiyatı tədarük edilmişdi. İrəvan qalasını uzun müddət mühasirədə saxlamaq cəhdləri bir nəticə verməmiş, həmin ilin payızında rus ordusunun baş komandanı general Pavel Sisianov daha böyük tələfatla üzləşməmək üçün qalanın mühasirəsindən əl çəkmiş və qoşunla birgə Tiflisə qayıtmışdı.

1806-cı ilin iyulunda Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edilən general-feldmarşal İvan Qudoviçin qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri İrəvan xanlığının işğal edilməsi idi. İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar İrəvan qalasını 1807-ci ildə fransız mühəndislərinin iştirakı ilə

daha da möhkəmləndirilməsinə nail olmuşdu. İrəvan qalasında toptökmə və barıt zavodları inşa edilmiş, əlavə qoşun hissələri toplanmış, qala divarları möhkəmləndirilmişdi. İ. Qudoviç yazırdı ki, İrəvan qalası bütün Avropa hərbi qaydaları əsasında möhkəmləndirilmişdir, iki divarı vardır, divarlarının qarşısında xəndəklər qazılmışdır, xəndəyin qarşısında isə torpaq və qumdan ibarət təpələr əmələ gətirilmişdir ki, onun üzərində də toplar quraşdırılmışdır, qalada əvvəllər mövcud olmayan fuqas bombaları vardır³⁴⁵.

Rus qoşunlarının İrəvan qalası üzərinə ikinci hücumu 1808-ci il sentyabrında baş tutmuşdu. Ruslar sentyabrın 27-də Üçkilsə (Eçmiədzin) monastırını ələ keçirmiş, sonra isə İrəvan ətrafında düşərgə qurmuşdular. Lakin bu dəfə də rus qoşunları İrəvan qalasını ələ keçirə bilməmişdilər. Nəhayət, 1827-ci ilin sentyabrın 15-də rus qoşunları uzun sürən mühasirədən sonra Sərdarabad qalasını ələ keçirirlər. Bundan sonra bütün qüvvələr İvan Paskeviçin komandanlığı altında İrəvan qalasına yönəlmişdi. Hüseynqulu xan qardaşı Həsən xanla birlikdə İrəvan qalasını daha da möhkəmləndirmək üçün əvvəlcədən ciddi tədbirlərə əl atmışdılar. Qala ətrafındakı istehkam qurğuları təkmilləşdirilmiş, qaladan tufəng atəşi məsafəsində olan bütün tikililər məhv edilmiş, qalanın ətrafını daha yaxşı müşahidə etmək üçün torpaq istehkam xeyli ucaldılmış, xanın hərəmxanasına məxsus olan və qala ilə şəhər arasında yerləşən bağın ağacları tamamilə kəsilmişdi ki, ətrafı daha yaxşı müşahidə etmək mümkün olsun³⁴⁶.

Qalanın divarlarında 52 top yerləşdirilmişdi. Bayır şəhərdən və ətraf bölgələrdən 18 min nəfər köçürülərək qalada yerləşdirilmiş, onların bir neçə aylıq ərzaq təminatı məsələsi həll edilmişdi³⁴⁷.

1827-ci il oktyabrın 1-də rus qoşunları əvvəlcə qalanın cənub-qərb qülləsini ələ keçirmiş, sonra isə qalanın şimal darvazasını (Şirvan darvazası) sındıraraq qalaya daxil olmuşdu. Qalanı

İrəvan qalasının sxemi. Müəllif V.Potto.

345. АКАК, Том III, Тифлис, 1869, док. 467, с. 254.

346. Потто Василий. Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826—1828 гг. Москва, 2006, с. 317.

347. Щербатов А.П., göstərilən əsəri, с. 322.

işğalından sonra İ.Paskeviç I Nikolaya göndərdiyi raportunda yazırdı ki, İmperatorun bayrağı artıq İrəvan qalasının divarlarında dalğalanır, çox məşhur qalanın açarları onun əlindədir, bütün qarnizon əsir götürülmüşdür, 37 top, 2 qaubisa (qısalüləli ağır top), 9 mortir (qısalüləli top), 50-yə qədər falkonet (kiçik çaplı top) qənimət kimi ələ keçirilmişdir³⁴⁸.

“Alınmaz qala” adlandırılan İrəvan qalasının rus qoşunlarının fasilələrlə 23 il apardıqları müharibələr nəticəsində işğal olunması ilə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdırıldı. İrəvan qalasının alınmasında yenə də erməni xəyanəti və satqınlığı mühüm rol oynamışdı. Regionun relyefinə bələd olan ermənilər rus hərbiçilərinə bələdçilik etmiş, qalanın zəif müdafiə olunan yerlərini onlara nişan vermiş, casusluq fəaliyyəti göstərmişdilər.

İrəvan qalasının alınmasındakı xidmələrinə görə İ.Paskeviç imperator tərəfindən “Qraf Erivanski” tituluna və II dərəcəli Müqəddəs Georgi ordeninə layiq görülmüşdü. Digər generallar da yüksək mükafatlar almışdılar. Bir müddət sonra “İrəvan qalasının alınması uğrunda” xüsusi medal da təsis edilmişdi. İmperator buyruğu ilə arxiyepiskop Nerses İrəvan xanlığının işğalı zamanı xidmətlərinə görə Müqəddəs Aleksandr Nevski ordeni ilə təltif edilmişdi.

İrəvan qalasının alınması xəbəri Rusiya İmperatori I Nikolaya Riqada olarkən çatdırılmışdı. Qalanın süqutundan sonra İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın hazırda Kremlin “Silahlar Palatası”nda saxlanılan qılıncını çara təqdim etmişdilər. Çar da öz növbəsində həmin qılıncı Rıqa şəhərində olmasının xatirəsi olaraq şəhər ratuşuna bağışlamışdı. Peterburqa qayıtdıqdan sonra İmperator noyabrın 8-də ailəsi ilə birlikdə Qış sarayındakı kilsəyə gedərək İrəvan qalasının alınması münasibətilə dualar etmişdi. İrəvan qalasının işğalı zamanı götürülmüş açarları və 4 bayrağı paytaxt sakinlərinin alqış sədələri altında küçələrdə gəzdirilmişdi³⁴⁹.

Qalanın işğalından dərhal sonra, ilk olaraq 1725-ci ildə Osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşa tərəfindən inşa etdirilmiş məscidin günbəzindəki ayparanı çıxararaq onun yerinə xaç asmış, minarəsində isə kilsə zəngi quraşdıraraq pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. Qaladakı Sərdar məscidini rus qoşunlarının arsenalına çevirmiş, xanın hərəmxanasını isə hospital etmişdilər. İrəvan xanlığının süqutundan sonra Xan sarayında yeni yaradılan “Erməni vilayəti”nin inzibati binası yerləşirdi. Rusiya çarı I Nikolayın Şimali Azərbaycan xanlıqlarının sonuncu istehkamı olan əfsanəvi İrəvan qalasını görmək arzusu 1837-ci ildə reallaşmışdı. Xan sarayında qalan I Nikolay şəhərin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini orada qəbul etmişdi.

348. АКАК, Том VII, Тифлис, 1878, док. 523, с. 581-584.

349. Потто В. Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826—1828 гг. с. 361-363.

Rus qoşunlarının İrəvan qalası üzərinə hücumunu müşahidə edən rəssam akademik V.Moşkov qalanın şimal-qərb istiqamətindən qoşunların artilleriya hücumunu təsvir edən “Hücumla İrəvan qalasının alınması” adlandırdığı rəsm əsəri hazırda İrəvan şəhər tarix muzeyində saxlanılır.

Digər rus rəssamı və batalisti, akademik Frans Rubo İrəvan qalasının alınması mənzərəsini təsvir etmişdir. Bu əsər isə hazırda Ermənistan tarix muzeyində saxlanılır.

İrəvan qalasının ruslar tərəfindən işğalından sonra qalanın tərtib edilən çertyojunda göstərilən miqyasa əsasən aparılan hesablamalardan bəlli olur ki, uzunluğu 850 m, eni 790 m olan qala təqribən kvadrat formasında olub, 7 ha ərazini əhatə etmişdir. İkiqat qala divarlarının hündürlüyü 10,5-12 m idi. Qalanın birqat divarı isə Zəngi çayının divarlarını yuduğu qayalıq üstündən keçirdi. Qalanın üç qapısı var idi: cənubda Təbriz qapısı, şimalda Şirvan qapısı (yaxud Meydan qapısı) və Körpü qapısı. 1679-cu ildə Meydan qapısı ilə Köhnə şəhər arasında Zəngi çayının üzərində Qırmızı körpü adlanan körpü salınmışdı.

Osmanlı dövləti ilə Qacarlar dövləti arasında strateji mövqedə yerləşən İrəvan qalasını ələ keçirmək Rusiya üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin rus qoşunlarının 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan qalasını ələ keçirmək cəhdləri puç olmuşdu. 20 ildən artıq müddətdə rus qoşunlarının fasilələrlə hücumuna igidliklə tab gətirən İrəvan qalası, nəhayət 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilərin qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi. İrəvan şəhərinin qara günləri başlandı.

İşğaldan sonra İrəvan qalası dövlət mülkiyyəti elan edilmişdi. XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan qaləsində 120-dən artıq binada müxtəlif təyinatlı dövlət müəssisələri və təşkilatlar yerləşirdi. 50-ci illərdə qalanın içərisində müxtəlif tikinti işləri aparılmış və təmir-bərpa işləri görülmüşdü. Qalada rus hərbi hissələri və onlarla top saxlanılırdı. İrəvan qalası 1864-cü il martın 12-dək hərbi –istehkam qalası

İrəvan qalasının Qırmızı körpü tərəfindən görünüşü. XX əsrin əvvəli.

statusunu saxlamışdır. Qala rəsmən buraxıldıqdan sonra onun divarlarının, qüllələrinin daşlarını ətrafda yaşayan sakinlər söküb aparmışlar. 1880-ci illərdən etibarən isə bir-birinin ardınca qalanın içərisindəki tikililər və müdafiə qurğuları yoxa çıxmışdır³⁵⁰.

1865-ci ildə İrəvan qalasının ərazisinin bir hissəsini Nerses Tahiryən adlı tacir satın alaraq orada şərab zavodu (indiki konyak zavodu) inşa etdirmişdi.

İrəvan qalasının və onun içərisində olan tarixi-memarlıq abidələrinin sökülüb dağıdılması prosesi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Türkiyə ərazisində erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra Cənubi Qafqaza axışb gələn erməni qaçqınlarının böyük bir qisminin İrəvan şəhərində məskunlaşmalarından sonra daha da sürətlənmişdir. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1924-cü ildə şəhərin baş planı təsdiq edilmişdir. Əksər tədqiqatçıların təsdiq etdikləri kimi, Aleksandr Tamanyanın rəhbərliyi altında hazırlanan həmin baş planın başlıca məqsədi azərbaycanlılara məxsus olan tarixi-memarlıq abidələrini yer üzündən silməkdən ibarət olmuşdur. 1936-cı ildə İrəvanın yeni baş planı hazırlanmışdır və onun həyata keçirilməsi nəticəsində qalanın içərisində müasir tipli hündürmərtəbəli binalar inşa edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsi dövrünə aid şəkillərdə İrəvan qalasının divarlarının müəyyən hissəsinin hələ də mövcud olduğu görünür. Lakin sonralar qala divarları tamamilə sökülmüş və hazırda ondan əsər-əlamət qalmamışdır.

*İrəvan qalasının divarlarının bir hissəsi.
1930-cu illər.*

İrəvan qalasının həmyaşıdları – Bakıda İçərişəhərin qala divarları, onun içərisindəki Şirvanşahlar sarayı, Şəkiddə Xan sarayını əhatə edən qala divarları bu gün də yaşayır və keçmişdən bu günə soraq verirlər. İrəvanda isə orta əsr memarlığından soraq verən bircə dənə də olsun tarixi abidə qalmamışdır. Azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin

məhv edilməsinin nəticəsidir ki, İrəvan şəhərində yaşı 250 ildən yuxarı bircə dənə də olsun tarixi abidə qalmamışdır. Hazırda İrəvan şəhər tarix muzeyində müasir erməni memarları tərəfindən hazırlanmış İrəvan qalasının maketi nümayiş etdirilir. Maketdən görünür ki, heç də qalada mövcud olmuş bütün

350. Акопян Тадевос, göstərilən əsəri, с. 189-190.

tikililər orada öz əksini tapmamışdır. Həmçinin həmin muzeydə qalanın ruslar tərəfindən işğalından sonra ələ keçirildiyi iddia edilən “İrəvan qalasının açarı” da nümayiş etdirilir.

*İrəvan qalasının açarı.
İrəvan şəhər tarix muzeyi.*

Son illərdə Ermənistan rəhbərləri “İrəvan qalası” adı altında yeni layihə həyata keçirmək fikrinə düşüblər. Bu məsələdə erməni rəsmiləri üç əsas məqsəd güdürlər. Birincisi, xaricdən gələn qonaqlara “qədim İrəvandan” kiçik bir nümunə göstərmək imkanı əldə edir, ikincisi, ermənilərin Şərqi mədəniyyətinə, müsəlmanların irsinə tolerant münasibət göstərdiklərini nümayiş etdirmək şansı qazanır, üçüncüsü isə yeni “İrəvan qalası”nda XVII-XVIII əsrlərmemarlığı üslubunda

inşa edilməsi nəzərdə tutulan “Sərdar sarayı”ndan, ticarət obyektlərindən, bazarlardan karvansaralardan, Şərqi hamamlarından və s. külli miqdarda gəlir əldə etmək istəyirlər. Şəhər ətrafında - keçmişdə Təzəkənd adlanan, indi isə ermənilərin Noraqyuğ adlandırdıqları yaşayış massivində 184 hektar ərazidə inşa edilməsi nəzərdə tutulan layihənin ilkin smeta dəyəri 6-7 milyard ABŞ dolları civarındadır. Moskva şəhərinin keçmiş meri Yuri Lujkovun İrəvana 2010-cu ilin yanvarındakı səfəri zamanı erməni rəsmiləri onu şirnikləndirərək “İrəvan qalası” layihəsinin maliyyələşdirilməsi məsələsini merin və onun biznes ortaqlarının üzərinə qoymaq üçün onun razılığını almışdılar³⁵¹. Lakin Y.Lujkov Moskvanın meri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra “İrəvan qalası” layihəsinin icrası təxirə salınıb.

İrəvan qalası bu gün Ermənistan Respublikası adlanan tarixi Azərbaycan torpağında vaxtilə mövcud olmuş, lakin “mədəni” ermənilərin terroruna məruz qoyularaq yer üzündən silinən yüzlərlə tarixi-memarlıq abidələrindən biridir.

İrəvan qalasında mövcud olmuş Xan sarayı kompleksi, və məscidlər haqqında ayrıca material verdiyimiz üçün bu yazıda yalnız İrəvan qalasının tarixi aqibəti haqqında söhbət açdıq.

351. «Будет построен новый комплекс «Ереванская крепость»», Газета «Ноев Ковчег», № 3 (150) март 2010; <http://www.noev-kovcheg.ru/mag/2010-03/1973.html#ixzz3c5s3boJg>

Xan sarayı

İrəvan şəhərində mövcud olmuş mülki memarlıq nümunələrindən ən diqqətçəkəni İrəvan qaləsindəki Xan sarayı, yaxud Sərdar sarayı idi.

İstər Səfəvilər, istər Nadirşahlıq, istərsə də Qacarlar dövründə İrəvan hakimlərinin, bəylərbəylərinin və xanlarının iqamətgahı İrəvan qaləsində olmuşdur. 1578-ci ildə İrəvan bəylərbəyi Toxmaq xan İrəvan qaləsi ilə üzbəüz Zəngi çayının sağ sahilində bağ saldırmış və qalanın içərisində yeni xan sarayı inşa etdirmişdi. XVII əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqazda səfərdə olmuş məşhur türk səyyahı Evliya Çələbinin yazdığına görə, 1583-cü ildə Sulan III Murad xanın dövründə türk qoşunlarının komandanı Fərhad paşa İrəvan qaləsini və behiştə bənzər Toxmaq xan sarayını uçurub, daşı daş üstə qoymamışdı. Sonra isə 45 gün ərzində qalanı yenidən tikdirərək lazım olan sursat və hərbi ləvazimat ilə təchiz etdirmişdi³⁵².

Sonradan İrəvan əyaləti yenidən səfəvilərin hakimiyyəti altına keçmişdir. Əmirgünə xan Qacarin (1604-1625) İrəvanın hakimi olduğu dövrdə qala və Xan sarayı daha da möhkəmləndirilmişdi.

Evliya Çələbi təsvir edir ki, Əmirgünə xanın ziyadəsilə təmir edilmiş Xan sarayı abad və yaraşıqlı binadır. O, sarayın yaxınlığında Şah zərboxanasının yerləşdiyini, orada abbasi və bisti kəsildiyini qeyd edir. Yayla qapısından bayırda yerləşən böyük hissənin Əskişəhər adlandığını, orada cümə məscidinin, karvansaranın və hamamın olduğunu, Körpü başında Xan bağının və məscidin yerləşdiyini yazır. Evliya Çələbi İrəvanı içində və çölündə böyük bazarı olan möhtəşəm bir qəsəbəyə bənzədir³⁵³.

1679-cu il zəlzələsindən sonra tamamilə dağılan İrəvan qaləsi və o cümlədən, Xan sarayı Zal xan (1679-1688) tərəfindən yenidən bərpa edilmişdir.

İrəvan əyalətinin Osmanlı hakimiyyəti altına keçdiyi dövrdə Rəcəb paşa (1725-1728) tərəfindən İrəvan qaləsindəki saray kompleksində xeyli quruculuq və abadlıq işləri həyata keçirilmişdir. Hüseyinli xan Qacarin (1759-1783) hakimiyyəti dövründə yeni Xan sarayı inşa edilmişdir. Hüseyinli xanın və oğlu Məhəmməd xanın (1784-1805) hakimiyyəti dövrləri İrəvan şəhərinin və qaləsinin çiçəklənmə dövrü hesab edilir.

Hüseyinli xan yeni iqamətgah inşa etdirmək üçün dövrün məşhur memarı Mirzə Cəfər Xoylunu İrəvana dəvət etmişdir. XX əsrin əvvəllərində İrəvan qaləsində mövcudluğunu saxlayan Xan sarayı Mirzə Cəfər Xoylunun rəhbərliyi

352. Evliya Çələbi, göstərilən əsəri, s. 50-51.

353. Evliya Çələbi "Səyahətnaməsi"ndə Azərbaycan, s.91;

altında yenidən qurulmuşdur. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan Qacar Güzgülü salonu və Sərdar bağındaki Yay imarətini inşa etdirmiş, bununla da bu möhtəşəm tikili memarlıq baxımından monumental saray kompleksi kimi tamamlanmışdır. Saray kompleksi 1810-cu ildə Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövründə əsaslı təmir edilmiş və ona bir sıra tikililər əlavə edilmişdir.

İrəvan qalasının və Xan sarayının Rusiya işğalından sonra çəkilmiş cizgilərinin (çertyojlarının) bir qismi hazırda İrəvan şəhər tarix muzeyində saxlanılır. 1837-ci ildə Sərdar sarayının tərtib edilmiş mükəmməl cizgisində göstərilən miqyasa əsasən sarayın təqribən 1 hektar ərazini tutduğu aydın olur. Saray qala kompleksinin şimal-qərb hissəsində yerləşmiş və qaladan saraya qarşı açılmışdır.

Rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş ikimərtəbəli saray binası trapesiya formasında (ölçüləri 36 x 35 x 31 x 25 m) olmuşdur. Sarayın ortasında şahın tənənəli qarşılanması üçün böyük eyvan olmuşdur. Eyvanın qurtaracağında Zəngi çayına açılan və rəngli şüşələrlə bəzədilmiş, şəbəkələrlə ayrılan yataq yerləri – taxçalar düzəldilmişdi. Xan sarayının Güzgülü zalında xanın taxtının önündə müalicəvi xüsusiyyətli damarlı əqiq daşlardan (oniks) ulduzvari hovuz düzəldilmişdi. Ortasında kiçik fontan olan hovuz rus rəssamı Q. Qaqarinin çəkdiyi Güzgülü zalın rəsmində də öz əksini tapmışdır. Həmin hovuz hazırda İrəvan şəhər Tarix Muzeyində saxlanılır.

Bunlardan əlavə, Xan sarayına bitişik daha iki bina – biri xanın yaxın ətrafının yaşadığı bina, digəri yardımçı tikili olmuşdur³⁵⁴.

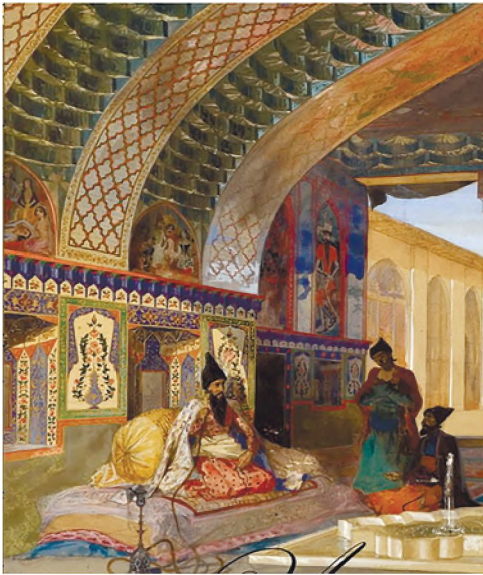
Bir-birinə bitişik olan və uzun fasada malik Xan sarayı və hərəmxanası vahid memarlıq kompozisiyası təşkil edirdilər. Hərəmxana sarayla kiçik dəhliz vasitəsilə birləşirmiş. Düzbucaqlı formada olan hərəmxananın uzunluğu 200 fut (*1 fut = 0,3048 m*), eni təqribən 125 fut olmuşdur. Hərəmxananın çoxlu otaqları və dəhlizləri var idi. İrəvan qalasının rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra – yəni 1827-ci ildə hərəmxana hospitala çevrilmişdi. Sərdar hərəmxanasının mərmər üzlük çəkilmiş, mozaikalı ornamentlərlə bəzədilmiş hamamı da öz təmtərağı ilə seçilirdi. Hərəmxananın geniş yay hovuzu var idi. Uzunluğu 15 sajen (*1 sajen = 2,1336 m*), eni 4 sajen, dərinliyi 3 arşın (*1 arşın = 71,12 sm*) olan hovuz və hamam 1830-cu ilədək mövcud idilər. Bu tikililər qalanın “yenidənqurulması” zamanı digər çoxsaylı tikililərlə birgə sökülərək məhv edilmişdi³⁵⁵. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, İrəvan Xan sarayı memarlıq forması, biçimi, plan quruluşu, daxili həcmnin həlli və bədii

354. Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. Москва, 1968, с. 33-34.

355. Акопян Тадевос, göstərilən əsəri, s. 129-130.

tərtibatına görə Şərq memarlığının şah əsərlərindən sayılan, 1483-cü ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub tərəfindən Təbrizdə, 1669-cu ildə Şah Süleyman səfəvi dönməində İsfahanda inşa edilən “Həşt behişt” (“*Səkkiz cənnət*”, yəni 8 qatlı cənnət – N.M.) adlandırılan saray-komplekslərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir.

Digər maraqlı cəhət orasıdır ki, həm relyefinin seçilməsi baxımından, həm də tikintinin arxitektura həlli baxımından Xoy, İrəvan və Şəki xanlarının sarayları bir-birini sanki təkrar etmişlər. Bu, onu deməyə əsas verir ki, hər üç saray dövrünün məşhur memarı Mirzə Cəfər Xoylu memarlıq məktəbinin üslubunda inşa edilmiş və yaxud yenidən qurulmuşdur. Belə məlumat vardır ki, İrəvan xanı Hüseynəli xan yeni saray tikdirmək istəyərkən Xoy xanı olan qohumu Əhməd xana (1763-1786) müraciət etmişdir. Əhməd xan Hüseynəli xanın qızı ilə evlənmişdi. Hüseynəli xan 1783-cü ildə vəfat etmiş, onun yerinə oğlu Qulaməli xan hakimiyyətə keçmişdi. 1784-cü ildə Qulaməli xan qətlə yetirildikdən sonra kiçik qardaşı Məhəmməd xan İrəvan xanı olmuşdu. Əhməd xan İrəvan xanı üzərində təsirini daha da artırmaq üçün 1785-ci ildə 30 yaşlı qızını 12 yaşlı Məhəmməd xana ərə vermişdi³⁵⁶.

*İrəvan xanının qəbul otağı.
Rəssam Q. Qaqaqin.*

Azərbaycan xanları içərisində böyük nüfuza və təsir dairəsinə malik olan Xoy xanı Əhməd xanın hakimiyyəti dövründə Xoy şəhərində ətrafı dərin xəndəklə əhatə olunan ərazidə - İrəvan qalasının yerləşdiyi əraziyə bənzər yerdə qala və onun içərisində saray inşa edilmişdi. Sarayın memarı Mirzə Cəfər Xoylu idi. Əhməd xan Mirzə Cəfəri Hüseynəli xanın xahişi ilə İrəvana göndərmişdi ki, Xan sarayının inşasına rəhbərlik etsin³⁵⁷.

İrəvan xan sarayı ilə Şəki xan sarayının Güzgülü salonlarının tamamilə bir-birinə bənzəməsi onu deməyə əsas verir ki, onların memarı eyni şəxs və yaxud eyni memarlıq məktəbinin nümayəndəsi olmuşdur. Görünür, Xoy-

356. Dəlili Hüseyn. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı, 1979, s. 130; Бутков П.А. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть вторая. Санкт-Петербург, 1869, с. 177.

357. Историческая география Западного Азербайджана. Сост. С. Асадов. Доп. и перераб. изд. Баку, 1998, с. 46.

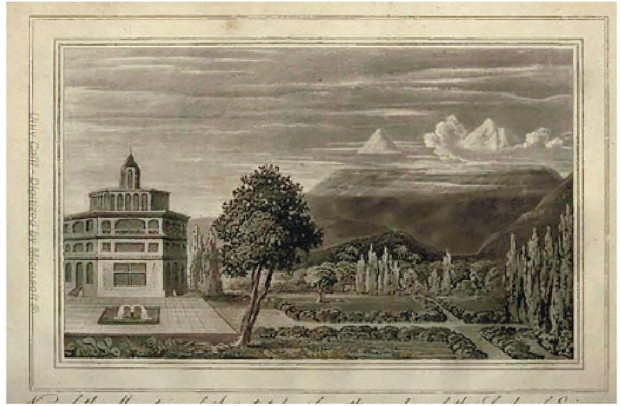
lu Əhməd xanın oğlu Cəfərqulu xan 1806-cı ildə Şəki xanı olduqdan sonra İrəvan xan sarayındakı Güzgülü salonun memarlığı üslubunda salon tikdirmişdi. Şəki xan sarayının divarında kalliqrafik xətlə yazılan “Ustad Mirzə Cəfər” adı çox güman ki, Xoyda və İrəvanda xan saraylarını inşa etdikdən sonra Səki xan sarayının tikintisində də memarlıq edən həmin Mirzə Cəfər Xoyluya aiddir.

Fransız səyyahlarından Jan Batist Tavernye 1655-ci ildə, Jan Batist Şardən isə 1673-cü ildə İrəvan şəhərində olmuş, onun qrafik təsvirlərini çəkmişlər. Həmin təsvirlərdə İrəvan qalası və qalanın içərisindəki tikililər və Xan sarayı göstərilmişdir. Onlar mahir rəssam olmadıqlarından rəsmlərində qeyr dəqiqlik nəzərə çarpır.

J.Şardən incəsənəti və elmi sevən Səfiqulu xanın sarayda qonaqların şərəfinə təşkil etdiyi məclisləri ətraflı nəql edir. Məclisdəkiləri əyləndirmək üçün güləşçilərin, rəqqasların, müğənnilərin və çalğıçıların necə ustalıqla öz məhəmətlərini göstərdiklərini təsvir edir. Müəllif musiqiçilərin və rəqqasların mimik hərəkətlərlə göstərdikləri tamaşanı Şərqin operası adlandırır³⁵⁸.

1817-ci ildə Aleksey Yermolovun başçılığı altında İrana səfər edən Rusiya nümayəndə heyətinin tərkibində İrəvan xanlığında olmuş alman əsilli hərbiçi **Moritz fon Kotzebue** İrəvan qaləsindəki Sərdar sarayını və Sərdar bağındakı Yay köşkünü ətraflı təsvir etmişdir.

Kotzebue yazır: Sarayın divarlarından müxtəlif formalı balaca güzgülər, rəngbərəng güllər və kiçik

şəkillər asılmışdı... Girişin qarşı tərəfində şah (yəni Fətəli şah – N.M.) və oğlu Abbas Mirzənin portretləri ilə birlikdə ov yarışlarını əks etdirən şəkillər və bir neçə qadın şəkli diqqəti cəlb edir... Zəlin açıq tərəfi ilə üz bütüz, içərisində ağ mərmərdən kiçik hovuz və fontanlar olan pavilyon var. Bu pavilyon açıqdır və təzə salınmış gözəl bir bağa baxır. Zəngi çayı düz pəncərənin altından axır: onun sahilləri boyunca hündür ağaclar cərgələnir və bir neçə tağdan ibarət olan yaraşlıq daş körpünün digər qurtaracağı Ağrı (Ararat) dağına söykənmiş

358. Şardən Jan, göstərilən əsəri, s. 23-28.

sahilə aparır”...³⁵⁹. Daha sonra Kotzebue Xan sarayı ilə üzbəüz, Zəngi çayının sağ sahilində salınmış Xan bağındaki Yay köşkündən bəhs edir. Onun yazdığına görə, Asiya memarlıq üslubunda inşa edilən köşkün ortasında fontanlı mərmər hovuz vardır və su şırnaqlarının üzərindən asılmış balaca zənglərin çıxardığı incə səslər xanın zövqünü oxşayırdı³⁶⁰. Deməli, hələ XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanının köşkündə müasir anlamda musiqili fontan mövcud olmuşdur. İrəvan xanları asudə vaxtlarını həmin köşkdə keçirər, musiqiçilərə qulaq asarmış. Sözün həqiqi mənasında gözəlliyinə görə mükəmməl incəsənət əsəri hesab edilən güllü-çiçəkli Xan bağında xarici qonaqlar üçün məclislər təşkil edilmiş.

Xan sarayında A. Qriboyedovun “Ağıldan bəla” əsərinin tamaşası.

təşkil etmişdir. Qriboyedovun ağılına belə gəlməzdi ki, 1827-ci ilin oktyabrında İrəvan qalasının süqutundan bir qədər sonra məhz həmin Güzgülü salonda onun məşhur “Ağıldan bəla” əsərini rus zabitləri onun özünün iştirakı ilə tamaşaya qoyacaqlar. Qriboyedov Hüseynqulu xanın qonaqları qəbul etdiyi Güzgülü salonu ətraflı təsvir etmişdir. O, salonun döşəməsinin bahalı, naxışlı xalçalarla döşəndiyini, tavanının və salonunun divarlarının yapon naxışları ilə bəzədildiyini, bütöv divar boyu olan pəncərəsinin çərçivəsinin şəbəkə üslubunda işləndiyini və onlara rəngli şüşələrin pərçimləndiyini, salonun girişi ilə üzbəüz buxarının yerləşdiyini, qabarıq şəkilli tavanın kiçik güzgü

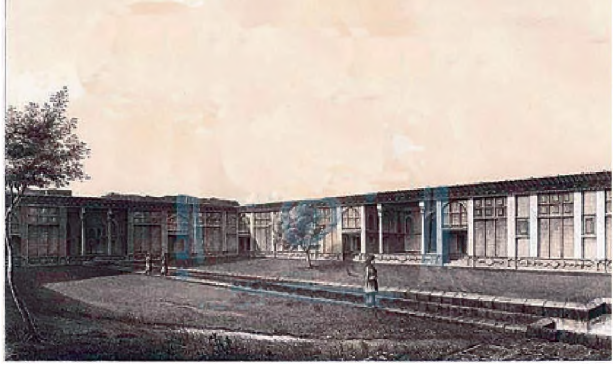
Tanınmış Rusiya yazıçısı və diplomatı **Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedov** Rusiyanın İrandakı nümayəndəliyinin katibi kimi, 1819-cu ilin fevralında İrəvan xanının sarayında olmuşdur. Qriboyedovun bu ölkədə (*yəni İrəvan xanlığında - N.M.*) Allahdan sonra birinci, qacarlar dövlətində isə nüfuzuna görə üçüncü adam hesab etdiyi sərdar Hüseynqulu xan mövcud ənənəyə görə, qonaqların şərəfinə ziyafət

359. Kotzebue by Moritz Von. Narrative of a journey into Persia, in the suite of the imperial Russian embassy, in the year 1817. London, 1819, p. 112-113.

360. Kotzebue by Moritz Von, göstərilən əsəri, p. 121-122.

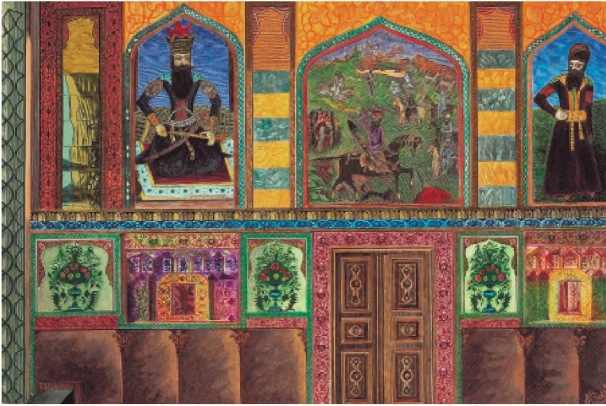
parçaları ilə örtüldüyünü, bütün divarların iki cərgə ilə şəkillərlə bəzədildiyini yazır³⁶¹.

İrəvan xanlığı Rusiya işğalından sonra bir sıra Avropa və Rusiya tədqiqatçılarının diqqət mərkəzinə olmuşdur. Fransız səyyahı, geoloq və rəssamı **Fredrik Düyuba de Monpere** 1833-cü ildə Qafqaza səyahət etmiş və

Xan sarayının hərəmxanasının həyəti. Rəsm Düyuba de Monpere. 1840-cı il

onun 6 cilddən ibarət “Qafqaz ətrafına səyahət” kitabları işıq üzü görmüşdür. Müəllif həmçinin həmin kitablara əlavə olaraq xəritələri, planları və rəsmləri əhatə edən 5 hissədən ibarət atlaslar çap etdirmişdir. Qravürəçi rəssam Nikole Erkül Fredrik Monperenin çəkdiyi rəsmlərin qravürələrini hazırlamışdır. Həmin atlasların 3-cü hissəsində Sərdar sarayının Güzgülü zalının interyerinin, Güzgülü zalın divarlarındakı rəsmlərin və divar naxışlarının, sərdar Hüseyn xanın hərəmxanasının həyətinin içərisindən həmin tikilinin şəkilləri öz əksini tapmışdır³⁶².

Xan sarayının Güzgülü zalının divarı.

Rusiya işğalından sonra xan sarayında əvvəlcə İrəvan müvəqqəti idarəsi, sonra isə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını birləşdirən “Erməni vilayəti”nin administrasiyası yerləşmişdi.

Rusiya imperatoru I Nikolayın 23 ildən artıq müddətdə müəyyən fasilələrlə rus qoşunlarının hücumlarına tab gətirən, “alınmaz qala” kimi şöhrət

qazanan əfsanəvi İrəvan qalasını görmək arzusu 1837-ci ildə gerçəkləşdi. Çar Xan sarayında gecələnmiş, ondan xatirə qalsın deyər, Güzgülü zalın divarına

361. Полное собрание сочинений А.С.Грибоедова. Том 1, С-Петербург, 1839, с. 43-44.

362. Atlas. Voyage au Caucase chez les tcherkesses et les abkhases en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée par Frédéric Dubois de Montpéroux. Paris, 1843.

öz adını yazmışdı. Sonradan divarın həmin hissəsi çərçivəyə alınmışdı. I Nikolay Güzgülü zalda İrəvan şəhərinin əhalisinin müxtəlif təbəqələrdən olan nümayəndələrini qəbul etmişdi.

İrəvan Xan sarayını 1843-cü il avqust ayının 27-də İrəvan qalasında olmuş alman səyyahı **Avqust fon Haksthauzen** də ətraflı təsvir etmişdir. Haksthauzen yazır: “Keçmiş İrəvan sərdarının sarayının yerləşdiyi qala tənəzzüldədir, İran (*İrəvan xanlığı – N.M.*) əyanlarının sarayları xarabalıqlar içərisindədir, məscidlərdən biri Yunan-Rus kilsəsinə, digəri silah anbarına çevrilmişdir. Sərdar sarayı salamatdır, lakin onun əlavə tikilisi olan hərəmxana hospitala çevrilmişdir. Arxitektura baxımından saray o qədər də əzəmətli deyil. Onun çox da böyük olmayan həyətləri və bağçaları, fontanları, süni gölləri, bütün bunlar o dərəcədə miniatürdürlər ki, müəyyən xarakter kəsb etmirlər. Lakin bütün bunlarla yanaşı, bəzək-düzəkləri, pəncərələri, qapıları, tağları gözəldir. Müasir Asiya tikililərini Əlhambra kimi (*XIII əsrdə İspaniyanın Qranada şəhərində inşa edilən və tarixi-memarlıq abidəsi olaraq restavrasiya edilərək hazırda muzey kimi mühafizə edilən, İslam mədəniyyətinin ən məşhur tikililərindən biri sayılan Əlhambra sarayı nəzərdə tutulur. Bu saray da Xan sarayı kimi yüksəklikdə, qala divarlarının içərisində tikilmişdir. İrəvan xan sarayının daxili tərtibatı Əlhambra sarayının daxili tərtibatı kimi mürəkkəb formada olmuşdur – N.M.*) təsəvvür etmək olmaz. Yalnız Sərdar sarayının qəbul zalı əzəmətlidir. Onun həyəətə baxan tərəfi açıqdır və divar əvəzinə gözəl şəbəkə ilə bağlanmışdır, hansı ki, onu bütövlükdə və ya qismən çıxartmaq mümkündür. Həmin şəbəkə götürüldükdə qəbul zalı böyük və açıq qalereyaya çevrilir. Zalın arxa divarında onun üçdə ikisini tutan rəngli şüşələrlə bəzədilmiş böyük pəncərə vardır ki, onun da hər ki tərəfində çox da böyük olmayan kabinetlər vardır. Zalın ortasında çox da böyük olmayan fontanlı hovuz vardır. Divarlar və tavan güzgülər və tablolarla bəzədilmişdi. İslam dininin qaydalarının ziddinə olaraq, rəsmlərin bir qismi axırıncıdan əvvəlki şahın (*yəni Fətəli şahın – N.M.*), onun oğlu Abbas Mirzənin, sonuncu sərdarın (*yəni Hüseynqulu xanın – N.M.*), onun hələ də sağ olan qardaşının (*yəni Həsən xanın – N.M.*), digər qismi İranın Rüstəm, İsfəndiyar və s. qəhrəmanlıq dövrünün hadisələrini özündə əks etdirirdi. Bundan başqa, divardan yaşlı bir kişinin ona bir qədər şərab verən gənc qıza göstərdiyi iltifat səhnəsini təsvir edən şəkil asılmışdır. Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin əlyazmalarında gördüyümüz həmin koloritli rəsmlərin əsasında çəkilən divar rəsmlərində Avropa rəssamlığının təsiri duyulur. Rus məmurları nadir hallarda tarixi binaların və abidələrin qorunması hissəsinə hakim olurlar”³⁶³.

363. Гагстаузен Август. Закавказский край. Санктпетербург, 1857, часть I, с. 230-231

1864-cü ildə İrəvan qalasının hərbi-istehkam qalası kimi istifadəsinə son qoyulmuşdur. 1865-ci ildə İrəvan qalasının ərazisinin bir hissəsini Nerses Tahiryandır adlı erməni taciri satın alaraq orada konyak zavodu inşa etdirmişdir. Hazırda İrəvan konyak zavodunun ərazisinin bir hissəsi Xan sarayı kompleksinin ərazisinə düşür.

1880-ci ilin oktyabrında məşhur Rusiya arxeoloqu qrafinya **Praskofya Aleksandrovna Uvarova** İrəvan qalasında olmuş, uçulub dağılan Xan sarayının vəziyyətini təsvir etmişdir. Erməni tədqiqatçısı Yervand Şahəziz 1931-ci ildə İrəvanda çap edilən “Qədim İrəvan” kitabında P.Uvarovanın Qafqaz ekspedisiyasının nəticələri haqqında dərc etdirdiyi “Qafqaz. Yol qeydləri” (Moskva, 1887) kitabının birinci cildindən aşağıdakı sitatı gətirir: “Qala divarlarının və qüllələrinin içərisində Zəngi çayının altından yeraltı keçidi, fontanlı həyətləri, hamamları, hərəmxanası və iki məscidi olan Sərdar imarəti (*yəni Xan sarayı kompleksi - N.M.*) yerləşir. Bütünlüklə sırf Şərqi üslubunda naxışlarla, güzgülərlə və rəsmlərlə bəzədilmiş, sanki bəzəkli çay qutusuna bənzər Sərdar imarətindən yalnız qəbul zalı (*yəni Güzgülü zal - N.M.*) salamat qalıb. Zalın ortasında mərmər fontan vardır və onun pəncərəsi rəngarəng ağac şəkəllərlə bəzədilmişdir. Oradan Zəngi çayına, Ararat (Ağrı) və Ələyəz dağlarına çox gözəl mənzərə açılır. Zal şimal tərəfdən açıq imiş və pərdələrlə örtülürmüş. Hansı ki, pərdənin izləri, halqaları və asılqanlarının yeri həm tavanda, həm də bünövrədə görünür. Zalın hər iki tərəfində kiçik otaqlar vardır və zirzəmisində buxana yerləşir.

Sarayla Zəngi çayını birləşdirən yeraltı keçiddən yalnız onun qapısı və daş pilləkənləri qalmışdır. Halbuki, bir qədər əvvəl həmin keçiddən çayın altı ilə qarşı tərəfə keçmək olardı”³⁶⁴.

Məşhur Britaniya səyyahı, coğrafiyaşünası və ictimai xadimi **Henri Linç** (*Linçin nənəsi Bağdadda yaşayan bir erməninin qızı olmuşdur. İngilis qoşunlarının zabiti olan babası isə Bağdadda olarkən onunla tanış olmuş və sonradan evlənmişlər - N.M.*) 1893-cü ilin avqustundan 1894-cü ilin mart ayınadək və 1898-ci ilin avqustunda Şərqi Anadoluda və Cənubi Qafqazda səfərdə olmuşdur. O, səfərlərinin nəticəsi olaraq ikicildlik “Armenia. Səyahət və araşdırma” əsərini yazmışdır. Müəllif 1901-ci ildə Londonda çap edilən əsərinin I cildində indiki Ermənistan ərazisində gördüklərini ətraflı təsvir etmişdir.

Linçin təsvir etdiyi Xan sarayının divarlarındakı rəsmlər və pəncərə şəkəlləri sarayın XIX əsrin ikinci yarısında aparılan restavrasiyadan sonrakı dövrünə təsadüf edir. Bunu nəzərdə tutan Linç yazır ki, kətan üzərində çəkilmiş

364. Əliqulunun Guhuuqluq, göstərilən əsəri, s. 170.

rəsmlər orijinal deyil. H.Linç Xan sarayının Güzgülü salonunu belə təsvir edir: “Şəbəkəli tağların saysız-hesabsız güzgüləri ətrafa büllur kimi şölə saçır. Salonun tavanı başdan-başa bəzəyə qərq olubmuş. Tavanın aşağısı bolluca nəbati naxışlarla bəzənib ki, bunlar da əsasən süsən və qızılgüllərdən ibarətdir”.

Güzgülü zalda Fətəli şahın portreti. Rəssam Mirzə Qədim İrəvani. Gürcüstan İncəsənət Muzeyi.

H.Linç Güzgülü zalın divarlarında kətan üzərində işlənmiş 8 tablo gördüyünü və onlardan ikisinin – İrəvan xanı Hüseynqulu xanın və onun sağında farsların qəhrəmanı Fəraməzin tablolarının öz kitabına daxil etdiyi şəkildə əks olunduğunu yazır. Müəllif divarlardakı digər portretlərdə Fətəli şahın, onun oğlu Abbas Mirzənin, İrəvan xanı Hüseynqulu xanın qardaşı Həsən xanın, qəhrəman döyüşçü personajları olan Zöhrabın və Rüstəm Zalın, habelə cəngavər bir qadının (amazonun) obrazlarını əks etdirən portretlərinin təsvir olunduğunu yazır³⁶⁵.

Həmin dövrdə təsviri incəsənətin ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sahəsi memarlıq abidələrində öz əksini tapan divarüstü boyakarlıq olmuşdur. Avropa səyyahlarını və rəssamlarını valeh edən, tərif dolu təəsüratlarını yazmağa vadar edən də Xan sarayının memarlığından daha çox, onun zəngin bədii tərtibatı, divarlarını bəzəyən portret və süjetli kompozisiyalardan ibarət monumental boyakarlıq əsərləri olmuşdur.

İrəvan Xan sarayının daxili tərtibatı haqqında şahidlərin təsvirləri, rus rəssamı akademik Vladimir Moşkovun, həvəskar etnoqraf və rəssam knyaz Qriqori Qaqarinin, fransız səyyahı və rəssamı Düyuba de

Monperenin çəkdiqləri rəsm əsərləri, fotoqraf Dmitri Yermakovun, ingilis səyyahı Henri Linçin çəkdiqləri fotolar sarayın bədii tərtibatı, divar rəsmlərinin məzmunu, forma və üslubu, professional sənətkarlıq və estetik xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Sənətsünaslıq elmləri doktoru Kərim Kərimov İrəvandakı Xan sarayının

365. Lynch H.F.B. Armenia. Travels and Studies. Vol I, p. 216-217.

müxtəlif rəssamlar və fotoqraflar tərəfindən çəkilmiş şəkilləri əsasında sarayın memarlıq xüsusiyyətlərini və bədii tərtibatını sənətsünaslıq nöqteyi-nəzərindən təhlil etmişdir. K.Kərimov “İrəvan sərdarının sarayı” məqaləsində göstərir ki, sarayın Güzgülü zalının və Yay köşkünün divarlarını bəzəyən ilkin rəsmlərin müəllifi bəlli deyil. Dekorativ və süjetli divar rəsmləri

FIG. 46. ERIVAN: INTERIOR OF THE KIOSQUE OF THE SIRDARS.

Xan sarayının interyeri. Foto H. Linç.

həmin dövrdə mövcud olmuş kanonlara və ənənəyə əsaslanır. Bir qayda olaraq divarların paneldən yuxarı səthində tağçalarda və tağçalararası pannolarda həndəsi və stilizə edilmiş nəbati motivlərdən ibarət dekorativ kompozisiyalar, gül və çiçəklərin, heyvan və quşların canlı, real təsvirləri verilmişdir. Sarayın bədii tərtibatının əsasını portret təsvirləri və çoxfiqurlu süjetli kompozisiyalar təşkil edir.

K.Kərimov daha sonra yazır ki, XIX əsrin ikinci yarısında həyata keçirilən təmir işlərində Xan sarayının bədii tərtibatında portret rəsmləri və onların arasında Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin motivləri əsasında ov və döyüş, kef məclisləri və məhəbbət səhnələrini əks etdirən süjetli kompozisiyalar daha çox olmuşdur. Həmin kompozisiyaların birində Rüstəm Zalın gənc döyüşçü ilə vuruşması, digərində onun tanımadan öz oğlunu öldürməsi, başqa bir rəsmdə Rüstəmin İsfəndiyarla döyüşü, daha bir başqasında onun divlə vuruşması və s. təsvir edilirdi³⁶⁶.

İrəvan Xan sarayındakı təsviri sənət nümunələrinin təhlili göstərir ki, istər portret rəsmlərində, istərsə də süjetli və dekorativ kompozisiyalarda ənənəvi Şərq motivləri ilə yanaşı, həmin dövrün Qərbi Avropa və Rusiya bədii yaradıcılığının mütərəqqi ənənələri öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir XIX əsrin ikinci yarısında Xan sarayında aparılan təmir-bərpa işlərindən sonra daha aydın şəkildə özünü büruzə vermişdir.

1864-cü ildə İrəvan qalasının hərbi istehkam obyektinə kimi istifadəsinə son qoyulmasından sonra baxımsızlıq üzündən yararsız hala düşən, nəmişlikdən divar rəsmləri korlanan, karniz və tavanın güzgüləri qopub tökülən Xan

366. Kərimov Kərim. İrəvan sərdarının sarayı. “Yeni fikir” qəzeti, № 5, 18 oktyabr 1995-ci il.

sarayının Güzgülü zalının əsaslı təmiri üçün dəfələrlə dövlət xəzinəsindən vəsait ayrılmışdı. İrəvan qubernatorunun vəsatəti əsasında Qafqaz Cənibşinliyi Sərdar zalının təmiri üçün 1867-ci ildə 1200 rubl, tufan nəticəsində qopmuş dəmir örtüyün bərpası üçün 1871-ci ildə 1112 rubl 28 qəpik, zalın uçmuş divarlarının bərpası üçün 1874-cü ildə 354 rubl 86 qəpik, Qafqaz cənibşinin sərəncamı ilə Sərdar zalının əsaslı təmiri üçün 1880-ci ildə 1978 rubl 78 qəpik, İrəvan şəhər idarəsi isə həmin məqsədlə 1770 rubl vəsait ayırmışdı³⁶⁷.

Verilən məlumatlara görə, Xan sarayında bərpa işlərinin bir qismini Azərbaycan dəzgah boyakarlığının banisi hesab edilən **Mirzə Qədim İrəvani** (1826-1875) həyata keçirmişdir. İrəvan şəhərində anadan olan Mirzə Qədim

Güzgülü zalda Rüstəm zalın portreti. Rəssam Mirzə qədim İrəvani. Gürcüstan İncəsənət Muzeyi.

15 yaşında Tiflisdəki progimnaziyanı bitirmişdir. Fars, rus və fransız dillərini mükəmməl öyrənən Mirzə Qədim İrəvana qayıtdıqdan sonra ömrünün sonunadək poçtda teleqrafçı vəzifəsində çalışmışdır. Verilən məlumatlara görə, Mirzə Qədimin atası Məhəmməd Hüseyn məşhur şəbəkə ustası olmuşdur. Mirzə Qədimdə rəssamlığa meyl hələ Tiflisdə progimnaziya oxuduğu vaxt yaranmışdı. Əvvəlcə şüşə və parça üzərində şəkillər çəkən Mirzə Qədim sonralar portret və ornamental kompozisiyalar ustası kimi məşhurlaşmışdır. Kollec assessoru (*XIX əsrdə əsilliklə zadəgan olan şəxslərə verilən mülki rütbə - N.M.*) olan Mirzə Qədimin İrəvaninin Qərbi Avropa, Şərq və rus yazıçılarının əsərlərindən ibarət zəngin kitabxanası olmuşdur³⁶⁸.

İrəvan Xan sarayının Güzgülü zalındakı portretlərin və ornamental kompozisiyaların bərpası Mirzə Qədimə həvalə edilmişdi. O, Güzgülü zaldakı divar rəsmlərinin əksəriyyətini bərpa etmişdir. Görünür, 1867-1874-cü illərdə Xan sarayında dəfələrlə aparılan bərpa işlərini Mirzə Qədim həyata keçirmişdir. Rəssamın yağlı boya ilə çəkdiyi

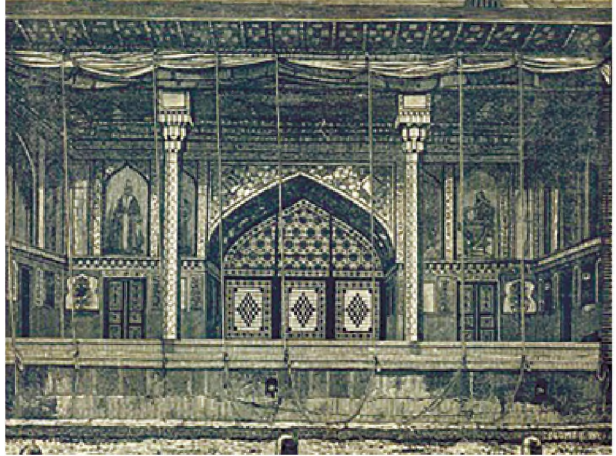
367. Развитие Еревана..., с. 286-288.

368. Миклашевская Н. М. Художники XIX века Мирза Кадым Эривани и Мир Мохсун Навваб. В кн.: Искусство Азербайджана, том IV, Баку, 1954, с. 87.

“Fətəli şah”, “İrəvan sərdarı”, “Həsən xan”, “Rüstəm Zal” portretləri hazırda Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində, “Abbas Mirzə” portreti isə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır³⁶⁹.

Sarayın bərpadan əvvəlki və sonrakı tərtibatına aid əyani materialın müqayisəli təhlili göstərir ki, divar rəsmlərinin ancaq bir hissəsi portretlər və dekorativ pannolar bərpa edilmişdir. Ov, döyüş və məhəbbət səhnələrini bərpa etmək mümkün olmadığından, onların yerində yeni ornamental-dekorativ pannolar çəkilmişdi. Portretləri bərpa edərkən M.Q.İrəvani işə mexaniki yanaşmamış, yeni texniki vasitələrlə, əvvəlkilərdən fərqlənən yeni əsərlər yaratmışdır. Böyük ölçülü kətan üzərində yağlı boyalarla işlənilib sonradan divara yapışdırılmış bu əsərlər, əslində realist monumental boyakarlığın ilkin nümunələri idi. Məhz buna görədir ki, bu əsərlər yüksək qiymətləndirilir və “Asiya boyakarlığının ən yüksək nümunəsi” hesab edilir³⁷⁰.

Memarlıq tarixi üzrə tanınmış Azərbaycan alimi L.S.Bretaniskinin verdiyi məlumata görə, Sərdar sarayının Güzgülü zalının şimal istiqamətindəki açıq interyerinin pərdələrinin məhv edilməsindən sonra, 1886-cı ildə həyata keçirilən təmiri zamanı zalın interyeri Şəki Xan sarayının vitrajına (*qapıya, pəncərəyə və sairəyə salınan rəngli şüşələrdən düzəldilmiş şəkil və ya naxışlar*) bənzər şəbəkə üslubunda işlənmişdir. Lakin interyerin qapı və pəncərələri daha kobud formada bərpa edilmişdir. Bu, İrəvan Xan sarayının Güzgülü zalının Q.Qaqarın və Dyuba de Monpere tərəfindən çəkilmiş rəsmləri ilə, sarayın XIX əsrin ikinci yarısında aparılan bərpa işlərindən sonra çəkilmiş fotoları arasında fərqlər aydın görünür. Q.Qaqarının rəsmlərində portretlər və divar rəsmləri daha zəngin, daha nəfis və daha rəngarəng təsir bağışlayır.

*Xan sarayının Güzgülü zalından görünüş.
Rəssam Vereşşagin.*

Xansarayının qorunub saxlanması məsələsində odövrün mütəxəssislərinin rəyləri də birmənalı olmamışdır. İmperator Arxeoloji Komissiyasının (İAK)

369. Əfəndi Rasim. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2007, s. 114-115.

370. Kərimov Kərim, göstərilən məqaləsi.

restavrsiyaya həsr olunmuş xüsusi iclaslarında iki dəfə - 6 oktyabr 1910-cu il və 17 may 1912-ci il tarixlərində İrəvan qalasındaki Sərdar sarayının məsələsi müzakirə edilmişdir. İclasın 6 oktyabr 1910-cu il tarixli “İrəvan şəhəri. XVIII əsr Sərdar sarayı” başlıqlı protokolundan aydın olur ki, İAK 15 iyul 1910-cu il tarixdə Qafqaz hərbi dairəsinin mühəndis idarəsinə Sərdar sarayı barəsində sorğu göndərmişdir. Bununla bağlı İAK-a göndərilən cavabda, İmperator Moskva Arxeoloji Cəmiyyətindən xahiş edildiyi bildirilmişdir ki, Sarayın qorunması və bərpası üçün vəsait tapsın. Lakin bu məsələ həll edilməmişdir. Protokolda daha sonra qeyd olunur: “12 yanvar 1910-cu ildə İrəvanda baş verən güclü və davamlı zəlzələ nəticəsində sarayın divarlarındakı köhnə çatlar daha da böyümüş, və uçmaq təhlükəsi yaranmışdır. Güzgülü zalın tavanının və divarlarının suvağı ciddi ziyan çəkmişdir, pəncərələrarası pilyastrlar, divarlardakı tağçalar və stakalatitə bənzər karnizlər, güzgülərin əksər hissəsi qopmuş və sınımışdır. Saray hazırda viranəliyi xatırladır və sıldırım qayalığın altında çimən insanlar üçün təhlükəlidir. Sarayın bərpası üçün 11500 rubl və müvəqqəti saxlanması üçün isə 1000 rubl smeta hesablanmışdır. 28 fevral 1910-cu ildə mühəndis dairəsinin rəisi Moskva Arxeoloji Cəmiyyətinə təklif etmişdir ki, sarayın qalıqlarını öz sərəncamına götürsün, əks təqdirdə o, binanın sökülməsi məsələsini qaldıracaqdır. Buna cavab olaraq, Cəmiyyət xahiş etmişdir ki, sarayın planının surətini ona göndərsin və söküləcəyi təqdirdə şəkillərin, portretlərin və Sarayın digər bəzək-düzəyinin haraya veriləcəyi haqqında məlumat verilsin. 3 avqust 1910-cu ildə sarayın çertyoju Arxeoloji Cəmiyyətə göndərilmiş və bildirilmişdi ki, sarayın balaca mərmər hovuzunun, bütün portretlərin, divardakı “Min bir gecə” səhnəsinin kaşı ilə işlənmiş divar lövhəsinin bir hissəsinin və güzgülü karnizlərin nümunələrinin Qafqaz hərbi-tarix muzeyinə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur”... 1910-cu ilin mayında Qafqaz canişinin hərbi məsələləri üzrə köməkçisinin xahişi ilə İmperator Hərbi-Tarix Cəmiyyətinin fəxri üzvü general A.Z.Mışlaevski Saraya baxış keçirmiş və belə rəy vermişdir ki, guya bu binanın heç bir tarixi dəyəri yoxdur və onun bərpasına çox böyük izafi məsrəf çəkməkdənsə, sökülməsi məsləhətdir. Mışlaevski Sarayın bəzi əşyalarının Tarix muzeyinə, portretlərin isə Qafqaz Hərbi-Tarix muzeyinə verilməsini tövsiyə etmişdir.

Daha sonra protokolda hərbi mühəndis kapitan Bresslerin sonuncu İrəvan xanının nəslinin nümayəndəsi Abbasqulu xan İrəvanskiyə istinadən verdiyi məlumat öz əksini tapmışdır. Abbasqulu xanın söylədiyinə görə, Sərdar sarayı 1725-ci ildə türklərin hakimiyyəti dövründə inşa edilmişdir. Onun sözlərinə görə, bir neçə tikilidən ibarət olan Sərdar sarayı hərbi xəstəxana (*yəni sarayın hərəmxanası*) ilə məscid (*yəni Sərdar, yaxud Abbas Mirzə məscidi*) və Zəngi

çayı arasında xeyli geniş ərazini əhatə etmişdir ki, bunların içərisində Güzgülü zal təntənəli qəbullara xidmət edirdi. Saray 1756-cı ildə Hüseynəli xan tərəfindən əsaslı təmir edilmiş, daha sonra 1779-cu ildə və nəhayət, 1810-cu ildə sonuncu xan Hüseynqulu xan tərəfindən təmir edilmişdir.

Protokolda qeyd edilir ki, Hüseynqulu xanın dövründə saray müasir görkəmə malik idi. Rusların hakimiyyəti dövründə isə saray tədricən tənəzzülə doğru gedir.

Daha sonra protokolda qeyd edilir ki, İrəvan quberniya idarəsindən cənab Bresslərə verilən məlumata görə, saray 1868-ci ilədək hərbi müəssisəyə tabe olmuş, sonra şəhər polisinin sərəncamına keçmiş, 1890-cı illərdən isə mühəndis təsisatına tabe edilmişdir. Sərdar sarayının sökülməsində maraqlı olanlar onun 1850-ci ildə baş verən zəlzələdən ciddi ziyan görməsini arqument kimi irəli sürmüşdülər. Həmçinin protokolda qeyd edilirdi ki, 1865-ci ildə baş verən güclü tufan nəticəsində sarayın şimal eyvanının pərdələri parça-parça olmuş, bir çox yerlərdən divarın suvağı güzgülərlə birgə qopub tökülmüşdür. Sarayın təmiri üçün dəfələrlə vəsatət qaldırılmış, nəhayət 1868-ci ildə divarlarının suvağının, pərdəsinin və dam örtüyünün bərpası üçün 1200 rubl vəsait ayrılmışdır. 1886-cı ildə Qafqaz canişinin qarşısında yeni vəsatətlər qaldırıldıqdan sonra şəhər büdcəsinin vəsaiti hesabına Sərdar sarayı təmir edilmiş, o cümlədən sarayın divarlarındakı 8 portret restavrasiya edilmiş, zal yenidən güzgülərlə bəzədilmişdir. Daha sonra isə sarayın damı dəmir təbəqə ilə örtülmüş, pərdələri isə şəbəkə üslubunda pəncərələrlə əvəzlənmişdir. Sarayın “Min bir gecə” səhnələrini xatırladan divar rəsmlərinin əvvəlki görkəmini alması, Şah Abbasın, sonuncu sərdarın və onun yaxınlarının portretlərinin, mərmər fontanın qorunub saxlanması da protokolda öz əksini tapmışdır. Müzakirələrdə çıxış edən B.Farmakovski bildirir ki, ona sarayın elə fotoları məlumdur ki, həmin fotolardan sarayın içərisinin çox maraqlı qədim abidə olduğu bəlli olur. Qraf A.Bobrinski öz növbəsində qeyd edir ki, o, sarayı 1883-cü ildə görmüşdür və həmin vaxt saray binası ona orijinal tikili kimi çox maraqlı gəlmişdir.

Müzakirənin nəticəsi olaraq İmperator Arxeoloji Komissiyası qərara alır: 1) saraya texniki baxış haqqında akt çatdırılsın; 2) N.Y.Marrdan xahiş edilsin ki, saraya yerində baxsın³⁷¹.

İrəvan Sərdar sarayının vəziyyəti haqqında məsələ növbəti dəfə İmperator Arxeoloji Komissiyasının 17 may 1912-ci il tarixli iclasında müzakirə edilmişdir. Məsələ ilə bağlı iki məruzə dinlənilməlidir. Birinci məruzə Qafqaz

371. Эривань. Сардарский дворец. XVIII в. // Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 39. С.Петербург, 1911, с. 29-32.

Hərb Dairəsinin baş komandanının daxili işlər nazirinə göndərdiyi 18 aprel 1912-ci il tarixli müraciətinə rəy verilməsi ilə bağlı olmuşdur. Müraciətdə məsələ belə qoyulmuşdu ki, Sərdar sarayı ya təmir edilərək İmperator Arxeoloji Komissiyasının ixtiyarına verilsin, ya da yoldan keçənlər üçün təhlükəli olduğunu nəzərə alaraq sökülmək şərti ilə satılsın. Məruzədə həmçinin qeyd edilirdi ki, 1909-cu ildə sərdar sarayının təmiri üçün 12000 rubl vəsait ayrılmışdır ki, hazırda həmin vəsait iki dəfə artırılmalıdır.

Gündəliyin ikinci məsələsi kimi, İmperator Arxeoloji Komissiyasının 6 oktyabr 1910-cu il tarixli iclasının qərarına əsasən akademik **Nikolay Marrın** 1911-ci ilin iyul ayında Xan sarayına keçirdiyi baxışın nəticəsi haqqında yazdığı rəy müzakirə edilmişdir. N.Marrın Xan sarayına baxış keçirdiyi zamanı çəkdiyi şəkillər hazırda Sankt-Peterburqdakı Rusiya Elmlər Akademiyasının Maddi Mədəniyyət Tarixi İnstitutunun (*keçmiş SSRİ EA-nın Arxeologiya İnstitutunun Leningrad filialı*) arxivində saxlanılır³⁷².

Akademik N.Marrın məruzəsində qeyd edilirdi ki, o, iki gün ərzində Sərdar sarayına baxış keçirmiş və bəzi şəxslərlə görüşərək onun üçün qaranlıq olan məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Marr Sərdar sarayının dağılmasında həm zəlzələnin, həm ötən illərin təsirinin olduğunu qəbul etməklə yanaşı, həm də son iki onillikdə bu gözəl abidənin qorunmasına cüzi də olsa diqqət yetirilmədiyini qeyd etmişdir. O, əks prosesin getdiyini, yəni sarayın tez bir zamanda dağıdılmasında maraqlı olduğunu, özü də insan əli ilə dağıdıldığını qeyd edir.

Güzgülü zaldakı 7 portretin aqibətini təsvir edən akademik yazır ki, onlar divardan vəhşicəsinə qoparılib çıxarılmış və kənarlarının kiçik parçaları qalmışdır. O, zəlzələnin tavanındakı, həmçinin karnizindəki güzgülərin daşla vurulub sındırıldığını, sındırılmış şüşə parçalarından döşəmədə ayaq qoymağa yer olmadığını qeyd edir. N.Marr Güzgülü zalın hər iki tərəfindəki yan otaqların ayaqyoluna çevrildiyini ürək ağrısı ilə yazır. Halbuki, həmin otaqlardan birində vaxtilə imperator I Nikolay gecələnmiş və öz dəst-xətti ilə adını divara yazmışdı.

Daha sonra N.Marr qeyd edir ki, Sarayın şimal-qərb hissəsinin altı Şustovun konyak zavodu tərəfindən qazılmışdır. (*Həmin zavodu 1898-ci ildə Nerses Tahirovdan rus şarab istehsalçısı Nikolay Şustov satın almış və Xan sarayının tikililərinin hesabına zavodun ərazisini daha da genişləndirmişdi - N.M.*). Bunun nəticəsində Saraya bitişik əlavə tikili uçub dağılmışdı.

Akademik N.Marr iki il öncə Güzgülü zalın Zəngi çayı tərəfə baxan

372. Т. ДЕВЕЛЬ, Т. ТОМЕС. Собрание Н. Я. Марра в фотоархиве Ленинградского отделения Института археологии АН СССР//. «Историко-филологический журнал» (Historical-Philological Journal), Ереван, 1971, № 3, с. 292.

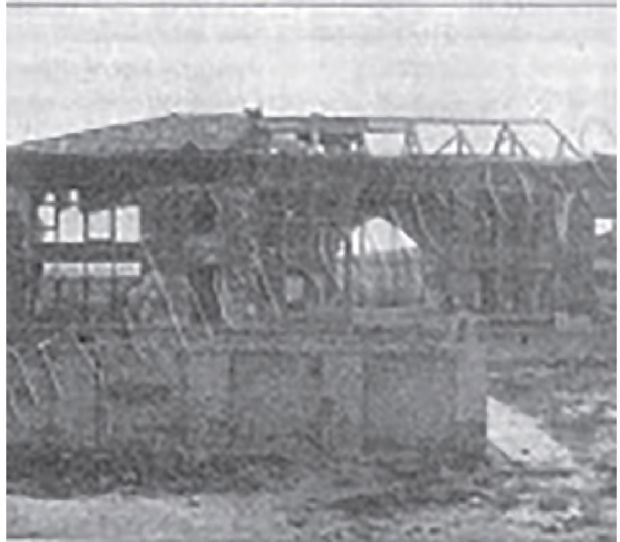
hissəsinin şüşəbəndinin darmadağın edildiyini, zəlin döşəməsinin açıq-boz rəngli plitələrinin, cilalanmış mərmərdən düzəldilmiş fəvvarəli hovuzun da vəhşicəsinə sındırıldığını qeyd edir.

N.Marr daha sonra yazır: “Sorgu-suallardan sonra saraydan çıxarılmış dekorativ hissələrinin taleyi haqda bəzi şeylər öyrənə bildim. Dörd portret mühəndis xidmətinin rəisinin evində aşkar olundu: ikisi şimal-qərb tərəfindən idi (onlar xəsarət almışdır), ikisi – cənub-şərq tərəfindən. Çıxarılmış mərmər fəvvarənin hissələri də orada saxlanılır.”

N.Marr yazır ki, Sərdar sarayının sisteməlik dağılmasının günahkarlarının kimliyi sualı qalxanda, onda həvəslə dağıdıcı zaman, təbii fəlakətlər (zəlzələlər, yanğınlar) səbəb kimi göstərilir, kənar səbəblər kimi Sərdar sarayının ərazisində yerləşən Müqəddəs Hripsime cəmiyyəti və oradakı xüsusi mülkiyyətçilər göstərilir, lakin qanunla onun qorunmasına məsuliyyət daşıyanların adları çəkilir. O, sonuncu onilliklər ərzində bu qədim abidəyə heç bir kəsin nəzarət etmədiyini, əksinə nə işə əks prosesin – yəni dağıdıcı prosesin getdiyini qeyd etmişdir. N.Marr əvvəllər sarayın divarlarından iki pəhləvanın portretlərinin oğurlanmasından sonra axtarıldığını, lakin tapılmadığını yazır. Portretlərin bərpası üçün səksəninci illərdə saraydakı portretlərin fotosunu çəkmiş erməni fotoqrafı Tatyana müraciət edilmiş, onun çəkdiyi şəkillər əsasında portretlərin yenidən işlənilib yerlərindən asılması barədə göstəriş verilmişdi.

Akademik N.Marr Sərdar sarayının nümunəsində bütün Cənubi Qafqazda müsəlman tarixi abidələrinin qorunmasına laqeyd münasibət bəsləndiyini yazır.

Daha sonra akademik N.Marr Sərdar bağındakı Yay köşkünün vəziyyətini ürək ağrısı ilə təsvir edir. O, Yay köşkündən ancaq bir xatirə qaldığını yazır. Marr qeyd edir ki, o, Yay köşkünün fotoqraf Tatyana ot tayasının üstündən çəkdiyi şəklini görmüşdür və onun daxili divarları Molla Nəsrəddinin lətifələrinin mövzusunda uyğun rəsmlərlə bəzədilmişdi. Məruzəçi İrəvan şəhər rəhbərliyinin

Xan sarayı. Foto N. Marr. 1912-ci il.

1892-ci ildə Yay köşkünü partlatmaq qərarına gəldiyini və bu işi barbarcasına həyata keçirilməsini podratçılara həvalə etdiyini qeyd etmişdir.

Akademik N.Marrın uzaqgörənliklə söylədiyi “Görünür, biz yerli qədim abidələrin sisteməlik dağıdılması ilə üzləşmişik. Təbiidir ki, bu dağıdıcı fəaliyyət son nəticədə qədim abidələrin izlərini itirməyə yönəlib” sözləri təbii ki, İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələrə aid idi. Təbii ki, heç bir xalq öz maddi-mədəniyyət abidələrini barbarcasına dağıtmaz, onların yer üzündən silinməsinə çalışmaz.

İrəvan qalasındakı digər tikililərin vəziyyətini təsvir edən akademik N.Marr məruzəsini aşağıdakı ifadələrlə bitirir: “Bütün bu tarixi abidələr çox yaxşı qoruna bilərdi. İndi də qalanları qorumaq mümkündür və lazımdır: Arxeologiyada xarabalıqlar da böyük əhəmiyyət daşıyır və ola bilər ki, axıradək dağılmasının qarşısı alınsın. İlk növbədə mühafizə lazımdır: hasarı olmalı (hansı ki, darvazası ilə qismən mövcuddur) və gözetçisi olmalı, dağılmaya və çirklənməyə yol verilməməlidir. Yuxarıda sadalanan abidələrin sırf elmi əhəmiyyəti ilə yanaşı dövlətin digər maraqları nöqtəyi-nəzərindən də diqqət yetirilməlidir. Bir mədəni Qərb ölkəsi kimi Rusiyanın nüfuzu tələb edir ki, əgər onun adına layiq Şərq mədəni regionunda mədəniyyət sahəsində heç bir yaxşı iş görülmürsə, heç olmazsa, dağıdıcı kimi adını batırmaq lazım deyil. Ölkənin ləyaqətinin qorunmasına zərurəti abidələrin müsəlmanların əksəriyyət təşkil etdiyi bir məntəqədə (yəni İrəvan şəhərində - N.M.), İranla Türkiyənin yaxın qonşuluğunda mövcud olmaları daha da gücləndirir. Sərdar sarayına qayğılı münasibəti, yuxarıda göstəriləyi kimi, Rusiya imperatorunun (yəni I Nikolayın) və rus yazıçısı (yəni A.S.Qriboyedovun) xatirələri diktə edir. Yeri gəlmişkən, belə bir rəvayət mövcuddur ki, “Ağıldan bəla” komediyasının ilk tamaşalarından biri Sərdar sarayında göstərilmişdir”³⁷³.

Akademik N.Marrın məruzəsində işlətdiyi “darmadağın etmişlər”, “sındırmışlar”, “oğurlamışlar”, “insan əli ilə dağıdılmışdır”, “barbarcasına” ifadələri təbii ki, ermənilərə aiddir və onlar belə “təriflərə” layiq olduqlarını yetərinə sübut etmişlər.

İmperator Arxeoloji Komissiyasının iclasının sonunda akademik N.Marr qəti şəkildə bəyan etmişdir ki, saray həddindən artıq baxımsız vəziyyətdədir, lakin onun tezliklə dağılmaq təhlükəsi yoxdur. V.V.Suslov qeyd etmişdir ki, vacib olan sarayın orta hissəsidir və öz görkəmini tamamilə saxlamış vəziyyətdədir, sarayın yan hissələrinin vəziyyəti aydın deyil, əgər onlar uçmayıblarsa, onda abidə əhəmiyyətini itirməmişdir. A.A.Spisin xatırlatmışdır

373. Эривань. Сардарский дворец. 1725 г. // Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 46. С.Петербург, 1912, с. 75-81.

ki, hələ də saraya əsali texniki baxış keçirilməmişdir.

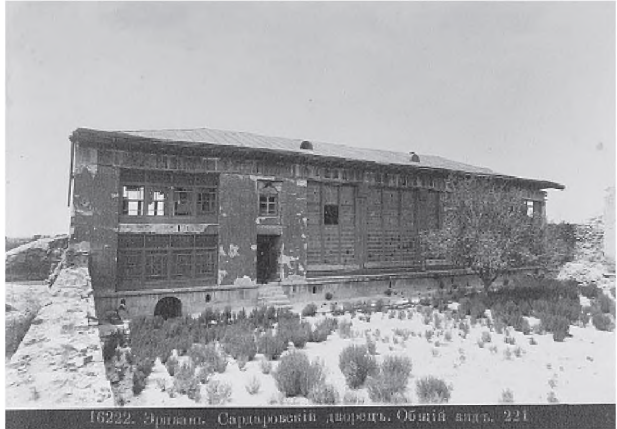
İmperator Arxeoloji Komissiyasının sonrakı illərdəki iclaslarının protokollarında (axıncı iclas 1918-ci ildə keçirilmişdir) İrəvan Sərdar sarayı ilə bağlı məsələnin müzakirəsinə rast gəlinmədi. Görünür, hökumət tərəfindən lazımi tədbirlər görülmədiyindən, Xan sarayının erməni vandalları tərəfindən dağıdılmasının qarşısı alınmadığından saray növbəti illərdə yerlə yeksan edilmişdir.

Sənətşünas alim Natalya Miklaşevskayanın yazdığına görə, Sərdar sarayı 1914-cü ildə dağıdılmışdır və Mirzə Qədim İrəvaninin XIX əsrin ikinci yarısında sarayın divarlarında 2 x 1 m ölçüdə çəkdiyi portretlər divardan qopardıqlaraq Tiflisdəki Hərb-Tarix muzeyinə təhvil verilmişdir. Həmin portretlər Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gürcüstan SSR Dövlət Muzeyinə, sonradan isə Gürcüstan İncəsənət Muzeyinə verilmişdir³⁷⁴.

Belə nəticə hasil olur ki, Mirzə Qədim İrəvaninin Xan sarayının Güzgülü zalında çəkdiyi 7 portretdən 4-ü ("Fətəli şah", "İrəvan sərdarı", "Həsən xan", "Rüstəm Zal") Tiflisdəki, 1-i ("Abbas Mirzə") isə Bakıdakı muzeylərdə saxlanılır. Deməli, qalan iki portret erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Fotoqraf **Dmitri Yermakovun** XIX əsrin 80-ci illərində çəkdiyi İrəvan Xan sarayının bütün detallarını əhatə edən fotoşəkilləri hazırda Gürcüstan Dövlət Muzeyində D.Yermakova aid kolleksiyada saxlanılır.

Köhnə İrəvana aid şəkillər içərisində İrəvan qalasının və Xan sarayının 1916-cı ildə çəkilmiş fotoşəkilləri mövcuddur. Görünür, Xan sarayının 1918-ci ildə yer

*Xan sarayının görünüşü. XIX əsrin sonları.
Foto D. Yermakov.*

üzündən silinməsi haqqında bəzi müəlliflərin yazdıqları həqiqətdir. Çünki 1918-ci ildə İrəvan quberniyası ərazisində erməni-daşnak hökuməti qurulmuş, azərbaycanlılara qarşı soyqırımını həyata keçirilmişdi. İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus olan bir çox tarixi-memarlıq abidələri də məhz həmin

374. Миклашевская Н. О наследии и традициях в Азербайджанском изобразительном искусстве. В книге: Искусство Азербайджана. Том VII, Баку, 1959, с. 51.

dövrədə yer üzündən silinmişdir.

Xan sarayı erməni vandalları tərəfindən Yer üzündən silinsə də, günümüzədək gəlib çatan məlumatlar, arxiv sənədləri, rəsm əsərləri, fotolar İrəvan Xan sarayı kompleksinin tam mənzərəsini yaratmağa imkan verir.

İrəvanda Xan sarayının üslubunda inşa edilmiş tarixi-memarlıq abidələrindən biri də Pənah xan Makinskinin evi idi. İrəvan şəhər Dumasının deputatı, kollej müşaviri Süleyman xanın oğlu Pənah xana məxsus yaşayış kompleksi onun adını daşıyan meydanda, Nalbandyan küçəsi-19 (keçmiş Ter-Qukasov küçəsi) ünvanında yerləşir. Kompleksə xanın ikimərtəbəli evi, mətbəx, anbar, ayrıca həyətlərdə nöqərlər üçün birmərtəbəli ev və tövlələr daxil idi. Pənah xanın evi İrəvanda dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələri siyahısına salınmışdı³⁷⁵. Lakin ötən əsrin 60-70-ci illərində onun fasadına və yan divarlarına bitişik o qədər yeni yöndəmsiz tikililər əlavə etmişlər ki, artıq Pənah xanın evi tanınmaz hala gəlmişdir.

İrəvan Xan sarayı kompleksinin həmyaşıdları – Bakıda Şirvanşahlar sarayı, Şəkidə Xan sarayı kompleksləri bu gün də yaşayır, keçmişdən bu günə soraq verirlər. İrəvanda isə keçmişdən soraq verən bircə dənə də olsun tarixi abidə qalmamışdır. İrəvan rəsmiləri bu gün xaricdən gələn qonaqlara və tədqiqatçılara “qədim erməni torpağında” və onun “qədim paytaxtında” yaşı 200 ildən yuxarı bircə dənə də olsun tarixi abidə göstərə bilmirlər.

Azərbaycanlılara məxsus əsrlər boyu yaranmış tarixi-memarlıq abidələrinin izini silən ermənilər, indi biznes şəbəkəsi qurmaq məqsədilə “İrəvan qalası” layihəsi hazırlamışlar. Şəhər ətrafında - keçmişdə Təzəkənd adlanan, indi isə ermənilərin Noraqyuğ adlandırdıqları massivdə 184 hektar ərazidə inşa edilməsi nəzərdə tutulan layihənin ilkin smeta dəyəri 6-7 milyard ABŞ dolları civarındadır. Həmin layihədə ticarət obyektləri, karvansaralar, Şərq hamamları ilə yanaşı mini “Sərdar sarayı” da inşa edilməsi də nəzərdə tutulur. Həmin layihə başa gəlsə belə, onun tarixi-memarlıq baxımından heç bir qiyməti ola bilməz. Çünki Şərq memarlığının nadir incisi hesab edilən İrəvan xanlarının saray kompleksi ermənilərin dağıdıcı fəaliyyətləri nəticəsində yüz ildir ki, tarixin yaddaşına köçüb.

375. http://www.iatp.am/old_yerevan.

Məscidlər

Hər hansı xalqın müəyyən ərazidə varlığını təsdiqləyən əlamətlərdən biri onlara məxsus dini ibadətgahların mövcud olmasıdır. Keçmiş İrəvan xanlığı, indiki Ermənistan ərazisində islam dini VII əsrdən etibarən yayıldığı üçün həmin ərazidə yüzlərlə məscid və digər dini ibadət yerləri mövcud olmuşdur. İrəvan xanlığının, o cümlədən də İrəvan şəhərinin ərazisində mövcud olmuş məscidlərin hər biri bir memarlıq nümunəsi idi. Azərbaycan kərpic memarlığının nadir nümunələrindən bir neçəsi məhz İrəvan şəhərində yaradılmışdır.

İslami dəyərlərin həyat normasına çevrildiyi qədim İrəvan şəhərində onlarla məscid mövcud olsa da, gah aramsız müharibələr, gah da tez-tez baş verən zəlzələlər nəticəsində onların bir çoxu tamamilə yer üzündən silinmişdir. İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlər haqqında həm müxtəlif dövrlərdə İrəvanda olmuş səyyahların, həm də Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhəri haqqında yazan ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində kifayət qədər məlumat əldə etmək mümkündür.

Şah İsmayılın əmri ilə 1510-cu ildə onun sərkərdəsi Rəvanqulu xan İrəvan qalasını tikdirərkən həm də orada məscid inşa etdirmişdi. Şah İsmayıl məscidi adlandırılan həmin məscid sonradan zəlzələ nəticəsində dağılıraq yer üzündən silinmişdir.

1583-cü ildə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşanın komandanlığında Osmanlı ordusu İrəvanı ələ keçirdikdən sonra ovalşəkilli iç və bayır qala divarlarını inşa etdirməklə yanaşı, yeni məscid də tikdirmişdi.

Məşhur fransız səyyahı Jan Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olmuş və şəhər bazarı ilə üzbəüz kərpicdən tikilən və həmin vaxt uçulub-dağılmış vəziyyətdə olan məscid haqqında məlumat vermişdir. O, bu məscidin onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan (*1515-ci ildən İrəvan bəylərbəyi olan Div Sultan Rumlu nəzərdə tutulur - N.M.*) məscidi adlandırıldığını yazır³⁷⁶.

J.Şardəni İrəvan səfərində müşayiət edən rəssam Qrelonun çəkdiyi qədim qüllənin (türbənin) şəklində arxa planda daha iki möhtəşəm məscidin minarələri təsvir edilmişdir, hansı ki, indi onların heç birindən əsər-əlamət qalmayıb. Erməni tarixçisi Tatevos Hakopyan 1971-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap olunan “İrəvanın tarixi (1500-1800)” monoqrafiyasında qeyd edir ki, çox güman ki, Div Sultan məscidi günümüzədək gəlib çatan Göy məscidin yerində olmuşdur və 1679-cu il zəlzələsi zamanı dağılmışdır³⁷⁷.

376. Şardən Jan, göstərilən əsəri, s. 22.

377. Հակոբյանի թւղյկնս, göstərilən əsəri, s. 366.

“İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə verilən məlumatlara görə, XVIII əsrin 30-cu illərində İrəvan bəylərbəyisi İbrahim paşa İrəvan qalasında Sultan I Mahmudun (1730-1756) şərəfinə came inşa etdirmişdir³⁷⁸.

1833-cü ildə fransız geoloqu və arxeoloqu, naturaçı Fredrik Dübua de Monpere Qafqaza və Krıma etdiyi səyahətinin nəticəsi olaraq 1839-1843-cü illərdə Parisdə çap etdirdiyi “Qafqaz ətrafına səyahət” 6 cildlik əsərində İrəvan qalasını və Göy məscidi ətraflı təsvir etmişdir. Onun Sərdar məscidinin əsas girişi tərəfdən çəkdiyi rəsm və Göy məscidin rəsmi hər iki məscidin möhtəşəmliyini və memarlıq nöqteyi-nəzərindən mükəmməl sənət əsəri olduqlarını əyani nümayiş etdirir. Həmin rəsmlər müəllifin adıçəkilən əsərinə əlavə olaraq 1840-cı ildə çap edilən atlasın üçüncü hissəsində yer almışdır. Qravürəçi Erkül Nikole Dübua de Monperenin çəkdiyi rəsmlərin qravürələrini hazırlamışdır³⁷⁹.

Sərdar məscidi

Ayrı-ayrı dövrlərdə səyyahların əsərlərində, tədqiqatçıların araşdırmalarında İrəvan qaləsindəki Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən “Sərdar”, “Abbas Mirzə”, “Şah Abbas” kimi məscidlərinin adları çəkilir. Təhlillər göstərir ki, ayrı-ayrı adlar altında təqdim edilməsinə baxmayaraq, əslində söhbət son dövr tədqiqat əsərlərində və rəsmi sənədlərdə adı Sərdar məscidi kimi qeyd olunan dövrün nadir memarlıq abidəsindən gedir. Yəni, bir məscid

İrəvan qaləsindəki Sərdar (Abbas Mirzə) məscidi. Rəssam Dübua de Monpere. 1843.

müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür adlandırılmışdır. İrəvan qalasının Çar Rusiyası işğalı dövrünə aid bəzi sənədlərdə bu məscidin adı Abbas Mirzə məscidi kimi hallandırılır. Görünür, həmin məscid XIX əsrin əvvəlində vəliəhd Abbas Mirzə tərəfindən yenidən qurulduğu üçün məhz onun adı ilə adlandırılmışdır. Alman tədqiqatçısı Avqust Haksthauzen 1843-cü

378. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, s. 16.

379. Frederic Dubois de Montpereux. Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Georgie, en Arménie et en Crimée: a 6 v.: Paris, 1843.

ilin avqust ayında İrəvan şəhərində olmuş və Qalada olan iki məsciddən birinin (*yəni Rəcəb paşa məscidinin*) rus-yunan kilsəsinə, digərinin - Sərdar məscidinin isə silah anbarına çevrildiyini qeyd etmişdir³⁸⁰.

Tanınmış rus arxeoloqu qrafinya Praskofya Uvarova 1880-ci ildə İrəvan şəhərində olmuş, əsrlər boyu yaradılan tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılmasını ürək ağrısı ilə təsvir etmişdir. Erməni müəllifi Yervand Şahəzizin 1931-ci ildə İrəvanda çap edilən “Qədim İrəvan” əsərində P.Uvarovadan sitat gətirərək, onun Xan sarayının yaxınlığında yerləşən Sərdar məscidini Vereşşəginin fırçasından çıxan

*Sərdar (Abbas Mirzə) məscidi. 1896.
Foto Lord Kerzon.*

tabloya bənzətdiyini yazır. P.Uvarovaya istinadən Y.Şahəziz yazır ki, Sərdar məscidinin əsas günbəzi, xarici divarları, sütunları, iç divarları, çoxsaylı digər günbəzləri rəngli kaşlarla və gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdir. P.Uvarova Sərdar məscidinin tünd mavi rəngli günbəzinin açıq səma ilə bütöv bir ahəng təşkil etdiyini, onun portalındakı tünd mavi lövhə üzərində ərəb əlifbası ilə ağ rənglə mətn həkk olunduğunu, divar sütunları üzərində uçan minarələrinin üzərinin kvadrat şəkilli tünd mavi və açıq mavi kaşlarla bəzədildiyini qeyd etmişdir.

Daha sonra P.Uvarovanın dili ilə Y.Şahəziz yazır ki, Sərdar məscidinin önündə Şərq ənənəsinə uyğun, hər iki tərəfində hücrələrinin izləri hələ də qalan geniş həyətdə daha bir kiçik yay məscidi yerləşir. Hansı ki, adətən bu tip yay məscidləri Şərqdə əsas tikilinin qarşısında, üzü şimala doğru tikilir. Bundan əlavə, P.Uvarova həmin həyətin ortasında müsəlmanların yuyunması üçün tikilən hovuzdan 1870-ci ilədək istifadə edildiyini qeyd etmişdir³⁸¹.

İmperator Arxeoloji Komissiyasının qərarına əsasən 1911-ci ildə professor Nikolay Marr İrəvan xan sarayına baxış keçirmiş və saray kompleksinə daxil olan Abbas Mirzə məscidinin də vəziyyətini təsvir etmişdir. N.Marr İmperator Arxeoloji Komissiyasının 17 may 1912-ci il tarixli iclasında etdiyi məruzəsində yazırdı: “Məscid indi də yaxşı vəziyyətdədir, lakin onun qorunması üçün

380. Гакстгаузен Август. Закавказский край. Санктпетербург, 1857, часть I, с. 230.

381. Ələquluğlu Cuhuruqulu, göstərilən əsəri, s. 170-171.

heç bir tədbir görülmür və hər şey Sərdar sarayının vəziyyətinə düşməsinə xidmət edir. Bununla belə, o, yerli müsəlman mədəniyyətinin qiymətli irsidir: günbəzin içərisində çevrəsi boyunca ərəb hərfləri ilə kitabə mövcuddur; mehrab üzərindəki naxışlar xalçaya bənzəyir və yüksək dərəcədə üslubludur. Günbəzi çat vermişdir və onu çoxdan təmir etmək olardı”³⁸².

Sərdar (Abbas Mirzə) məscidi. 1916-cı il

Lakin İrəvanda azərbaycanlılara məxsus digər maddi-mədəniyyət abidələri kimi, Abbas Mirzə məscidi də erməni vandalları tərəfindən tədricən hissə-hissə dağıdılmışdır.

Azərbaycan arxeoloqu və epiqrafçısı İsa Əzimbəyov 1928-ci ildə İrəvanda ekspedisiyada olmuşdur. Ekspedisiyanın nəticələrinə dair

İ.Əzimbəyovun yazdığı “Tiflisin, İrəvanın və Naxçıvan SSR-in müsəlman kitabələri” adlı məqaləsində göstərilir ki, Qalanın içərisində, Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən şah Abbasın adına inşa edilən məscid (*yəni Sərdar məscidi-N.M.*) yarıuçuq vəziyyətdədir və onun həyətində bir neçə erməni qaçqın ailəsi məskunlaşmışdır. O, həmin məscidin böyük həyətinin olduğunu, həyətin ortasında hovuz inşa edildiyini yazır. İ.Əzimbəyov məsciddə ibadət edilmədiyini qeyd edir. O, məscidin divarındakı kitabədə fars dilində yazılmış aşağıdakı iki misrasını oxuduğunu qeyd edir:

Zamane şah Abbas cənnətməkan,

Əz u kəşt abad mülke - cahən.

İ.Əzimbəyov həmin məqaləsində daha sonra yazır ki, həmin vaxt Məşədi Cabbar adlı şəxs ona yaxınlıqda Şah Abbas məscidindən daha qədim bir məscidin olduğunu və onun şah Xudabəndə (*Səfəvi hökmdarı Məhəmməd şah Xudabəndə (1532-1595) - N.M.*) tərəfindən inşa edildiyini söyləmişdir. Müəllif evlərin arasında aşkar edilən həmin köhnə, bərbad vəziyyətdə olan məscidin divarlarının uzunluğunun 9 m, eninin 6 m olduğunu, alçaq mehrablı, qırmızı kərpicdən inşa edildiyini qeyd edir. İ.Əzimbəyov çıxış qapısının üzərindəki kitabədə əbcəd hesabı ilə

Sənge tarixə çu məqsud şod əz dur zəman,

Kordən xədid be tarixə qədim Əhməd xən

382. Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 46. С.Петербург, 1912, с. 79.

yazıldığını və onun 1098-ci il hicri tarixində - yəni miladi tarixi ilə 1685-ci ildə inşa edildiyinin göstərildiyini yazır³⁸³.

P.Uvarova ilə İ.Əzimbəyovun təsvirlərindən aydın olur ki, söhbət eyni bir məsciddən – yəni Sərdar məscidindən və onun yaxınlığındakı kiçik məsciddən gedir.

1864-cü ildə İrəvan qalasından rus qoşunlarının hərbi-istehkam məqsədilə istifadəsinə son qoyulduqdan sonra qaladakı tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən Sərdar, yaxud Abbas Mirzə məscidi ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərində Sərdar məscidində Türkiyədən gələn erməni qaçqınları məskunlaşdırılmışdı. *Sərdar məscidinin qalıqları. XX əsrin sonu* Sovet Ermənistanı dövründə isə Sərdar məscidi hissə-hissə sökülərək onun yerində yaşayış evləri tikilmişdir.

Rəcəb paşa məscidi

1724-cü ildə Osmanlı qoşunları yenidən İrəvanı ələ keçirdikdən sonra türk sərkərdəsi Rəcəb paşa şəhərin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Onun tapşırığı ilə 1725-ci ildə Qalanın içərisində yeni bir məscid inşa edilmişdi ki, həmin məscid onu inşa etdirənin şərəfinə Rəcəb paşa məscidi adlandırılırdı. Bu məscid düzgün paralelepiped formasında və sferik günbəzli idi, həmçinin Şərqi üslubunda hündəsi ornamentlərlə bəzədilmişdi. İrəvan qalasının 1827-cil oktyabrın 1-də rus qoşunları tərəfindən işğalından bir gün sonra Rəcəb Paşa məscidinin günbəzindəki ay-ulduzu çıxarılıb, yerində xaç və kilsə zəngi asaraq onu rus pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. 1839-cu ildə onun xarici quruluşunda dəyişiklik edilmiş, fasadına silindrik sütunlar əlavə edilmiş, damına örtük vurulmuş, xristian kilsəsi formasına salınmışdı³⁸⁴. Rəssam Frans Rubonun İrəvan qalasının alınmasına həsr etdiyi rəsmdə öndə Rəcəb paşa məscidi və onun minarəsi, arxa planda isə Xan sarayının yaxınlığında Sərdar məscidinin təsviri verilmişdir. 1930-cu illərdə aparılan

383. Азимбеков Иса. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нахичевани. Известия Азкомистариса, Баку, 1929, выпуск 4, с. 299-300.

384. Гаспарян Мариетта. Классические архитектурные формы в зодчестве Еревана (Рубеж XIX-XX вв.). // «Գաղափար-philosophical and historical» (Historical-Philological Journal), № 3, 2003, p. 76.

“Allahsızlar” kampaniyası çərçivəsində Rus pravoslav kilsəsi də yer üzündən silinmişdir³⁸⁵.

***İrəvan qaləsindəki Rəcəb paşa məscidi.
İşğaldan sonra rus pravoslav kilsəsinə
çevrilmişdir***

İrəvan şəhərinin Rusiya işğalından sonra kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statistiki İvan Şopenin verdiyi məlumata görə, şəhərdə 8 məscid mövcud olmuşdur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onlardan 2-si Qalada, 6-sı isə şəhərdə yerləşmişdir. Şopen qaladakı məscidlərdən birinin silah anbarına, digərinin isə mağazaya çevrildiyini yazır. Sərdar məscidinin silah anbarına çevrildiyini yuxarıda

qeyd etmişdik. Mağazaya çevrilən ikinci məscid isə görünür, Sərdar məscidinin yaxınlığında yerləşən yay məscidi olmuşdur. İ.Şopen qalan 6 məscidin adlarını belə sadalayır: Zal xan, Novruzəli bəy, Sərtib xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi və Hacı Cəfər bəy məscidləri. Bunlardan əlavə, İ.Şopen şəhərdə yarıdaqalmış vəziyyətdə bir neçə məscidin də olduğunu bildirir³⁸⁶.

1906-1911-ci illərdə İrəvan şəhərinin texniki B.Mehrabov şəhərin planını və orada olan memarlıq abidələrinin siyahısını tərtib etmişdir. Mehrabov şəhərdə 8 məscid qeydə almışdır. Həmin məscidlər belə adlanırdı: Təpəbaşı, Şəhər (Zal xan), Sərtib xan, Göy məscid (Hüseynəli xan), Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Dəmirbulaq və Hacı Cəfər bəy məscidi³⁸⁷.

Erməni tədqiqatçısı M.Qasparyan göstərir ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlərdən Göy məscid, Hacı Hüseyn və Şəhər (Zal xan) məscidləri Könhə şəhər (Şəhri) massivində, Təpəbaşı məscidi eyniadlı massivdə, Hacı Novruzəli bəy, Hacı Cəfər bəy və Dəmirbulaq məscidləri isə Dəmirbulaq massivində yerləşmişdir³⁸⁸.

1918-1920-ci illərdə tarixi Azərbaycan ərazisində qurulan erməni daşnak hökuməti zamanı və Sovet Ermənistanının ilk illərində Sərdar, Təpəbaşı, Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy məscidlərində Türkiyədən qaçıb gələn erməni

385. <http://russia-armenia.info/node/8183>

386. Шопен И. И. Исторический памятник..., с. 468.

387. http://www.iatp.am/old_yerevan.

388. Гаспарян М.А. Планировочная структура Еревана 19 – начала 20 вв. // Национальное своеобразие зодчества народов СССР: Сб. науч. тр. Москва, 1979, с. 64-72.

qaçqınları məskunlaşdırılmışdılar.

1924-cü ildə İrəvan şəhərinin baş planı təsdiq edilməsindən sonra ilk növbədə şəhərin mərkəzində yerləşən azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin, o cümlədən məscidlərin sökülməsinə və onların yerində yaşayış kvartallarının, meydanların və parkların salınmasına başlandı.

Göy məscid

İsa Əzimbəyov yuxarıda adı çəkilən məqaləsində Göy məsciddə gördüklərini ətraflı təsvir etmişdir. O, məscidin iki ayrı korpusdan – qış və yay korpuslarından ibarət olduğunu, qış korpusunun kompleksin cənubunda, yay korpusunun isə şimalda inşa edildiyini, onların isə mədrəsə ilə əhatə olunduğunu yazır. İ.Əzimbəyov məscidin çox böyük həyətinin olduğunu, orada çinar və qovaq ağaclarının ucaldığını yazır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cu ilə aid bir arxiv sənədində Ermənistan SSR ərazisində qeydə alınan azərbaycanlılara aid 15 memarlıq abidəsi haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin siyahıda nə zaman inşa edildiyi, nə məqsədlə istifadə edildiyi göstərilməklə, İrəvan şəhərində 4 məscidin mövcudluğu qeyd edilmişdir. Həmin sənəddə Zal xan məscidinin 1649-1685-ci illərdə, Göy məscidin 1776-cı ildə, Sərdar məscidinin 1807-1817-ci illərdə, Hacı Cəfər bəy məscidinin isə XVIII əsrdə inşa edildiyi göstərilmişdir³⁸⁹.

İrəvan şəhərini təsvir edən bütün səyyahların və tədqiqatçıların əsərlərində həm ölçülərinin miqyasına, həm də gözəlliyinə görə şəhərin ən möhtəşəm memarlıq abidəsi kimi Göy məscidin adı birinci çəkilir. Şərq memarlığının nadir nümunələrindən hesab edilən Göy məscidin inşasına 1760-cı ildə başlanılmış, Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə 1765-ci ildə başa çatdırılmışdır. .

İrəvandakı mərkəzi örtülü bazarla üz bəüz yerləşən həmin məscid öz kompozisiyası və əsas ibadət xanasının formasına görə 1616-cı ildə Şah Abbas dövründə Gəncədə inşa edilən Cümə məscidinə bənzəyirdi. Onun ölçüləri 97,2 x 66 m idi. Məscidin adı onun günbəzinin göy rəngli kaşı ilə üz lənməsi ilə bağlı idi. Məscidin həyətinə fontanlı daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi³⁹⁰.

Təkcə Göy məsciddə deyil, İrəvandakı bütün məscidlərdə ibadət üçün ayrıca qadın və kişi zalları olmuşdur ki, onlar da bir-biri ilə ya dəhliz, ya da pərdə ilə ayrılırdı. İbadət zallarının tavanı və divarları adətən gül rəsmləri ilə

389. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 3026, siyahı 1, iş 261, vərəq 23.

390. Арумянян В., Асратян М., Меликян А. Ереван, 1968, с. 31.

Göy məscid. Rəssam Dübua de Monpere. 1843.

bəzədilirdi. Məscidlərin divarlardan və sütunlardan kişmir parçadan güllər düzəldilib asılırdı.

Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan “İrəvanın tarixi (1500-1800)” əsərində Eçmiədzin kilsəsinin yepiskopu Hovhanes Şahxatunyansa istinadən yazır: “Məscidin minarəsinin və günbəzinin bir hissəsi mavi saxsılarla

üzlənmişdir. Əsas tikililər məscidin ərazisinin cənub və şimal tərəflərində idi. Yan tərəflərdə isə yardımçı tikililər və hücrələr yerləşirdi. Məscidin həyətində ətrafına sal daşlar döşənmiş və ağaclar əkilmiş bir balaca hovuz inşa edilmişdi. Məscidin üç qapısı olmuşdur. İki kiçik qapı şimal və şərq istiqamətinə, böyük giriş qapısı isə cənuba baxırdı. Məscid binası cənub səmtində yerləşirdi. Bina bir-biri ilə bağlı üç zaldan ibarət idi. Məscidin günbəzi digər iki kiçik zaldan hündür olan böyük zalın üzərində idi. Sadə görkəmli zalların yalnız həyətə baxan pəncərələri şəbəkə üslubunda işlənilmiş və rəngli şüşələrlə bəzədilmişdi. Həyətin şimal hissəsində kiçik bir ibadət xana da var idi. Məscidin minarəsi çox gözəl idi və İrəvanın tikililəri arasında ən hündür olduğundan şəhərin hər yerindən görünürdü. Azançı onun başına çıxaraq hər gün müsəlmanları ibadətə çağırırdı. Məscidin cənub portalının üzərindəki kitabədə Hüseynəli xanın adı və tikilmə tarixi həkk olunmuşdu³⁹¹.

1893-1894-cü illərdə və 1898-ci ildə İrəvanda səfərdə olmuş məşhur Britaniya səyyahı və coğrafiyaşünası Henri Linç

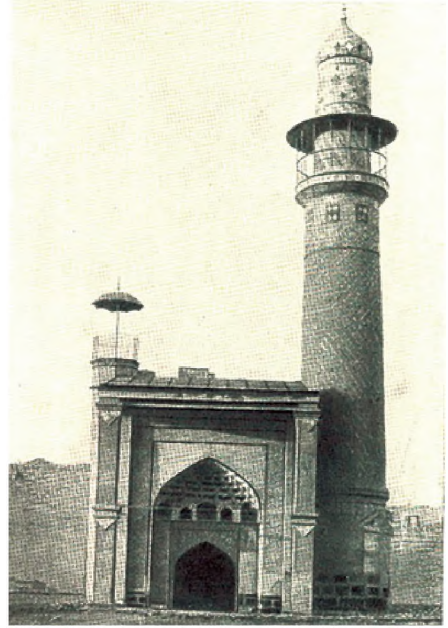
Göy məscidin həyəti. Foto F. Sarre. 1897-ci il.

391. Հակոբյանի թւղնու, ցօտօրիլօն օսօրի, s. 274-275.

səfərləri haqqında 1901-ci ildə Londonda çap etdirdiyi kitabında şəhərin tatar (azərbaycanlı) məhəlləsindəki Göy caminin, Hacı Nəsrullah (*bu məscidin adı digər mənbələrdə Hacı Novruzəli bəy məscidi kimi çəkilir*) bəy məscidinin və Şəhər camisinin adlarını çəkir. Göy məscid haqqında ətraflı məlumat verən Linç, onun minarələrinin, həyətidəki hovuzun və fasadının foto şəkillərini kitaba daxil etmişdir³⁹².

Erməni müəlliflərinin verdikləri məlumata görə, XX əsrin 30-cu illərində

İrəvanda bütün məscidlərin sökülməsi qərara alınsa da, məşhur erməni şairi Yeğişe Çarensin ciddi söyləri nəticəsində onun “Mavi brilliant” adlandırdığı Göy məscid muzeyə çevrilməklə yer üzündən silinməkdən xilas olunmuşdu. 1936-cı ildən Göy məscidin binasında İrəvan şəhər tarix muzeyi yerləşdirilmişdi. İkinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra Göy məsciddən bir müddət eyni zamanda hərbi sursat anbarı kimi istifadə edilmişdi. Müharibədən sonra Göy məsciddə həmçinin Təbiət muzeyi və 1952-ci ildən etibarən isə məscidin kiçik ibadət zalında astronomiya həvəskarları üçün Planetariya fəaliyyət göstərmişdir. 1991-ci ildə Ermənistan müstəqilliyini əldə etdikdən və müsəlman ölkələri ilə diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra Göy məscidin yenidən məscid kimi fəaliyyət

Göy məscid. XIX əsrin sonlarında.

göstərməsi zəruriyyəti meydana çıxmışdı. Əvvəlcə 1991-ci ildə Təbiət muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix muzeyi məscid kompleksindən çıxarıldı. 1995-ci ildə İranla Ermənistan arasında imzalanan müqaviləyə əsasən İran hökuməti Göy məscidin yenidən qurulması xərclərini öz üzərinə götürdü. Rekonstruksiya işləri İranın “Bünyad-e Müstəzəfan və Canbazan” (Müharibə veteranları və şəhidlər) xeyriyyə fonduna həvalə edildi. Məsciddə tamamlama işləri 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdır. Göy məscidin 24 metrlik minarəsi, 28 köşkü (hücrə), kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyəti rekonstruksiya edilmişdir. Hazırda Ermənistan rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlara

392. Linch, H. F. B. Armenia, Travels and Studies. London, 1901, p. 213-215.

*“Fars məscidi” kimi bərpa edilən Göy məscid.
2006-cı il*

“Fars məscidi” kimi təqdim edirlər.

Ermənistan hökumətinin 2015-ci il dekabrın 10-da keçirilən iclasında Mesrop Maştos-12 ünvanında yerləşən Göy məscid haqqında Mədəniyyət Nazirliyinin təqdim etdiyi layihə müzakirə edilmişdir. Təsbit edilmişdir ki, tarixi və mədəniyyət abidəsi kimi, Göy məscidin yerləşdiyi ərazi Ermənistan Respublikasının daşınmaz mülkiyyəti olaraq

Mədəniyyət Nazirliyinin sərəncamındadır və dövlət mülkiyyəti olduğu üçün özgəninkiləşdirilə bilinməyən tarixi və mədəniyyət abidələrinin dövlət reestrinə daxil edilmişdir. Həmçinin qərara alınmışdır ki, Göy məscid və onun yerləşdiyi ərazi istifadə hüququ ilə təmənnəsiz olaraq 99 illiyinə İran İslam Respublikasının Ermənistandakı səfirliyinə mədəniyyət mərkəzi kimi təhvil verilsin³⁹³.

İran Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi nümayəndəsi Hüseyin Cabiri Ənsari 28 dekabr 2015-ci ildə Tehranda keçirdiyi brifinqdə demişdir ki, İrəvandakı Göy məscidin 99 illiyə İran İslam Respublikasının istifadəsinə verilməsi ilə bağlı bu ölkənin Ermənistandakı səfirliyi ilə müqavilə imzalanmışdır və həmin sənədə uyğun olaraq müvafiq işlər görülür³⁹⁴.

Yuxarıda sadalanan faktlar sübut edir ki, təkcə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə Ermənistan adlanan və özünü dünyanın sivil ölkəsi kimi beynəlxalq aləmə təqdim etməyə çalışan bir dövlətin ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinə, onların maddi irsinə qarşı sözün həqiqi mənasında mədəni vandalizm aktları həyata keçirilməsi bu gün də davam etdirilir.

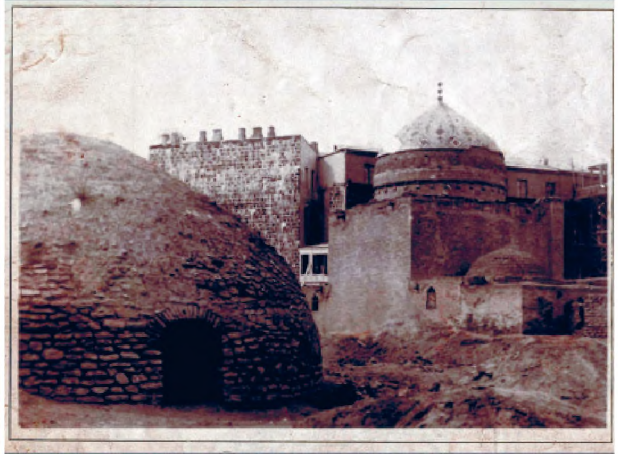
Zal xan məscidi

İrəvanın Qala ilə Təpəbaşı massivləri arasında yerləşən Köhnə şəhər adlanan hissəsindəki məscidlərdən biri Şəhər və yaxud Zal xan məscidi

393. <http://shabat.am/article/14690/14690.html>

394. <http://m.apa.az/az/news/410075>

adlanırdı. Şəhər məscidi həcmcə Göy məsciddən nisbətən kiçik olsa da, çox gözəl olmuşdur. H.Linçin verdiyi məlumata görə, Şəhər camisinin üzərində ərəb əlifbası ilə türk dilində məscidin hicri tarixi ilə 1098-ci ildə tikildiyi – yəni miladi təqvimə ilə 1687-ci ildə inşa edildiyi yazılmışdır. Belə anlaşılır ki, Şəhər məscidi 1679-cu il zəlzələsindən sonra inşa edilmişdir. Həmin

Zal xan məscidi.

dövrə İrəvan bəylərbəyliyi hakimi olan Zal xan şəhərdəki tikililərin bərpası üçün xeyli əmək sərf etmişdi. Onun dövründə inşa edilən məscidlərdən birini əhali Zal xan məscidi, yaxud isə Şəhər məscidi adlandırmışdır. Xarici görünüşünə görə Göy məscidə bənzəyən Zal xan məscidinin də dincəlmək üçün həyəti, sərin bağçası olmuşdur. Tədqiqatçıların verdikləri məlumata görə, Zal xan, yaxud Şəhər məscidi İrəvan şəhərinin mərkəzindəki hazırda Respublika meydanı adlanan ərazidə olmuşdur. 1928-ci ildə Şəhər məscidinin böyük zalı sökülərək onun yerində “Yerevan” hoteli inşa edilmişdir. 1999-cü ildə rekonstruksiya edildikdən sonra həmin hotel hazırda “Golden Tulip Hotel Yerevan” adlanır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cü ilə aid bir arxiv sənədində Zal xan məscidinin sərgi zalı kimi istifadə edildiyi göstərilmişdir.

İkimərtəbəli binası və çoxlu hücrələri olan Zal xan məscidinin mədrəsəsinin təyinatı İkinci Dünya müharibəsindən sonra dəyişdirilmişdir. Hazırda həmin binada Rəssamlar evinin sərgi salonu yerləşir³⁹⁵.

Təpəbaşı məscidi

Təpəbaşı yaşayış massivində yerləşən məscidinin minarəsi 1960-cı illərdə uçmuşdur. Divarlarının qalınlığı təqribən 1,5 metr olan məscidin içərisindəki imamın otağında hazırda bir erməni ailəsi yaşayır. Məscidin ətrafında bir çayxana da var idi ki, müsəlmanlar yığışb çay içərdilər. İndi həmin çayxana da

395. Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. Москва, 1968, с.32.

Təpəbaşı məscidi bu gün.

İçərisində erməni ailələri yaşayan Təpəbaşı məscidi. 2010-cu il.

yoxdur. Məscidin həyətində və ətrafında ermənilər gecəqondular inşa etmişlər. Bəzi məlumatlara görə, həmin məscidi İrəvan şəhər idarəsinin (upravasının) üzvü, xan nəslindən olan Abbasqulu xan İrəvanski tikdirmişdir. Onun evi də həmin məhəllədə olmuşdur. Hazırda dağıdılmış vəziyyətdə olan Abbasqulu xanın evini hələ də ermənilər “Xanın evi” adlandırırlar.

Dəmirbulaq məscidi

Vaxtilə sırf azərbaycanlıların yaşadığı Dəmirbulaq massivində XX əsrin əvvəlində üç məscid qeydə alınmışdır. Həmin məscidlər bunlardır: Hacı Novruzəli bəy, Hacı Cəfər bəy və Dəmirbulaq məscidi. Dəmirbulaq məscidi Gedər çayının üzərindəki körpünün yaxınlığında yerləşdiyi üçün onu Körpüqulağı məscidi də adlandırmışlar. Bunlardan ikisi – Hacı Novruzəli bəy və Körpüqulağı məscidləri 1930-cu illərdə İrəvan şəhərinin baş planının qurbanı olmuşlar. İrəvan şəhərində 1988-ci ilədək fəaliyyət göstərən yeganə məscid Hacı Cəfər bəyin tikdirdiyi Çətirli məscid və yaxud yerləşdiyi ərazinin adına uyğun olaraq adlandırılan Dəmirbulaq məscidi olmuşdur. Üzərindəki kitabədə məscidin hicri təqvimilə 1327-ci ildə - yəni miladi təqvimilə 1909-cu ildə inşa edildiyi göstərilmişdi. Məscidin

Dəmirbulaqda məscid. XIX əsr.

minarəsi yox idi. Əvəzində məscid binasının damında açıq havada 1,5-2 metr hündürlüyündə kvadrat şəkilli meydança inşa edilmiş, onun üzərində dəmir barmaqlıqlarla əhatələnmiş məhəccər quraşdırılmışdı. Dörd yanı açıq olan məhəccərin üstü dəmir təbəqə ilə örtüldüyündən bu məscid Çətirli məscid adlanırdı. Arxitektura baxımından belə məscidlər adətən “Güldəstə” məscidləri tipinə aid edilir. Sonralar yerləşdiyi məkanın adına uyğun olaraq, həmin məscid rəsmi sənədlərdə Dəmirbulaq məscidi adlandırılmışdır. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Erməni Kilsələri Şurasının 17 avqust 1981-ci ildə verdiyi arayışda Babayev Əkbər Cəfər oğlunun Dəmirbulaq məscidinin icraiyyə orqanının sədri olduğu göstərilmişdir. Həmin orqanın 2 iyun 1985-ci ildə verdiyi digər arayışda Myasnikyan rayonu, Nərimanov küçəsi-145 (*hazırda Vardananans küçəsi*) ünvanında yerləşən Dəmirbulaq məscidi üçün siqnalizasiya quraşdırılması məsələsi qaldırılmışdır.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırmasından sonra İrəvanda fasiləsiz mitinqlər keçirilirdi. Fevralın 23-də erməni quldurları İrəvan şəhərindəki Dəmirbulaq məscidini və M.F.Axundov adına 9 №-li azərbaycanlı orta məktəbin binasını yandırmışdılar. Lakin sonradan xarici jurnalistlərə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı xoşməramlı münasibət göstərdiklərini nümayiş etdirmək məqsədilə Dəmirbulaq məscidinin yanmış divarlarını rəngləmişdilər ki, yanğının izləri ört-basdır edilmiş olsun.

ABŞ tədqiqatçısı Robert Kullen İrəvana etdiyi səfər haqqında “The New Yorker” qəzetində 15 aprel 1991-ci il tarixli yazısında şəhərdəki azərbaycanlılara məxsus olmuş yeganə fəaliyyət göstərən məsciddən – Dəmirbulaq məscidindən bəhs etmişdir. R. Kullen yazır ki, bir gecə İrəvanda dostu onu apararaq Qnuni küçəsindəki 22 №-li evin arxasında bir qalaq zibilliyi göstərmişdir. Dostu pıçıltı ilə R. Kullenə söyləmişdi ki, hələ Ermənistanda azərbaycanlılar yaşadığı zaman həmin yerdə onlara məxsus sadə məscid olmuşdur. R. Kullen yazır ki, İrəvanda qırğıınlar və azərbaycanlıların şəhərdən qovulması zamanı qonşuluqda yaşayan ermənilər məscidi linqlə uçurmuş, sonra isə buldozerlə yerlə bir etdiklərini dostu ona söyləmişdi³⁹⁶.

Britaniyalı tədqiqatçı Tomas de Vaal 2000-ci ildə İrəvanda səfərdə olarkən Robert Kullenin təsvir etdiyi yerə getmişdir. Tomas de Vaal yazır: “İrəvan sirlərlə dolu şəhərdir. Mənə elə gəlir ki onlardan biri mərkəzi meydanın yaxınlığında Vardananans küçəsindəki 22 №-li çoxmərtəbəli yaşayış evinin arxasında yerləşir. Dar daş pilləkənlər məni ətrafı paslanmış qarajlar, kərpic və qum qalaqlarından ibarət boş bir məkana gətirib çıxartdı. Mən demək olar ki, əmin idim ki, məhz bu məkanda nə vaxtsa İrəvan azərbaycanlılarının istifadə

396. Robert Cullen, A Reporter at Large, “ROOTS,” The New Yorker, April 15, 1991.

Dəmirbulaq məhəlləsində məscid. XX əsrin 30-cu illərində dağıdılmışdır.

etdiyi məscid dayanmışdı. Lakin həmin məscidin bəxti gətirmədi: onu “fars” məscidi hesab etməyərək (müəllif burada “fars məscidi” adı altında “bərpa edilən” Göy məscidi nəzərdə tutur - N.M.) uçurmuşdular.

Bu məkan çox acınacaqlı və baxımsız bir yer təəssürat yaratdığı üçün məndə şübhə oyatdı: bəlkə mən ünvanı

səhv salmışam. Pilləkənin aşağısında güllü paltarda açılıb-qatlanan stul da bir qarış oturmuşdu. “Burada nə vaxtsa məscid olmuşdu?” – yuxarıdakı meydançanı göstərərək, mən ondan soruşdum.

- Hə, olub, - o, cavab verdi.

- Bəs onunla nə baş verdi?

- Biz ona axırıncı günə qədər əl vurmadıq, o vaxta qədər ki, onlar Bakıdakı erməni kilsəsini dağıtmamışdılar.

Mənə elə gəlir ki, o, 1990-cı ilin əvvəlindəki hadisələri nəzərdə tuturdu.

- Bəs siz onu niyə dağıtdınız?

- Onu niyə saxlamalıydıq ki? - o, çiyinlərini oynatdı. – Biz xristianıq, onlar müsəlman. Azərbaycanla problemlər başlayan kimi, bizim ermənilər gəlib onu 3 günə dağıtdılar. Onlar xüsusi texnika gətirdilər, adını da bilmirəm hansı ki, bax belə edir – və o, ovucunu yelləyərək buldozerin hərəkətlərinə oxşadırdı...

Mən ehtiyatla bildirdim ki, tikililərdən insanların əməllərinə görə qisas alınmamalıdır.

- Doğrudur, divarları günahlandırmaq olmaz – deyə, qadın mənimlə razılaşdı. Ancaq onlar (yəni erməni vandalları-N.M.) hər şeyə qarşı müharibə

1991-ci ildə dağıdılmış Çətirli məscid.

aparırlar..."³⁹⁷.

Görünür, ermənilər İrəvandakı ibadətə açıq olan yeganə azərbaycanlı məscidini sökmək üçün mitinqlərin birində sayıə yaymışlar ki, guya azərbaycanlılar Bakıda erməni kilsəsini sökmüşlər. Bakıda söküldüyü söylənilən erməni kilsəsinin əvəzini çıxmaq üçün mitinq iştirakçılarını qızışdıraraq Dəmirbulaq məscidini sökməyə göndərmişlər. Üç gün ərzində erməni vandalları Allahın ibadət yerini yerlə yeksan etmişdilər.

Bakıdakı erməni kilsəsinin sökülməsi xəbəri məqsədli şəkildə yayılmışdı ki, Ermənistan ərazisində qalan azərbaycanlılara məxsus mədəni irsin yer üzündən silinməsinə ermənisayağı bəraət qazandırılısın. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzündən keçən 20 ildən artıq müddətdə nəinki Bakıda mövcud olan yeganə erməni kilsəsi dağıdılmış, tarixi-memarlıq abidəsi kimi dövlət tərəfindən mühafizə edilir.

İrəvan şəhərini 1988-ci ildə tərک edən sakinlərin ifadələrinə görə, hazırda Nar-Dos küçəsindəki fransız məktəbinin yaxınlığında köklü irəvanlıların “Həzrət Abbas ocağı” adlandırdıqları pir mövcud olmuşdur. Çəpərə alınmış həmin ocağın içində qara daş var idi. Nəinki azərbaycanlılar, hətta işi müşkülə düşən ermənilər belə, həmin ocağa gələr, niyyət tutar, nəzir-niyazlarını ocağın içinə qoyub gedərdilər. Nar-Dos məktəbi inşa edilərkən şəhər rəhbərliyi həmin ocağı sökmək qərarına gəlir. Ekskavatorla söküntü aparən sürücünün başına qəfildən daş düşüb ölməsindən sonra sökmə işləri dayandırılmış və onun ətrafına sonradan çəpər çəkilmişdi. Həmin ocaqdan da indi əsər-ələmət yoxdur.

İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrindən biri də əvvəllər Pənahxan, sonralar Əzizbəyov meydanı, hazırda Saxarov meydanı adlandırılan meydanın arxasındakı Tumanyan küçəsində yerləşən mədrəsədir. Görünür, vaxtilə həmin yerdə mövcud olmuş məscid sökülsə də, onun mədrəsəsindən bu gün də yaşayış evi kimi istifadə edilir. Lakin nədənsə, həmin mədrəsə İrəvan şəhərinin tarixi-memarlıq abidələrinin siyahısına daxil edilməmişdir.

Ermənilərin İrəvan şəhərindəki azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinə düşmən münasibət göstərməsini 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırmasından sonra, yəni həmin ilin sentyabrın 29-da İrəvana səfər edən Rusiya hüquq müdafiəçiləri Viktor Sokiro və Lidiya Tkaçenko öz hesabatlarında əraflı bəhs etmişlər. V.Sokiro Göy məscidinin mədrəsəsində fəaliyyət göstərən İrəvan tarix muzeyində onun əməkdaşı Qarık

397. Томас де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной». Москва, 2005, с. 118-119.

adlı şəxslə rastlaşır. Müəllif həmin görüşü belə təsvir edir: “Mənim üçün bu görüş ona görə yaddaqalan olmuşdu ki, mən görüş zamanı ermənilərin nəinki azərbaycanlılara, hətta müsəlmanlara, həm də onların abidələrinə olan açıq dözümsüzlüyünü aşkar etdim. Mədrəsə və məscid çox gözəl idi. Əvvəlcə yoldan keçən birisi “müsəlmanlara” məxsus abidələrin şəklini çəkdiyim üçün tənbeh etdi. Sonra isə Qarikin “Bütün bu məscidləri sökmək olardı, heyf ki, indi olmaz, qalmaqala səbəb olar” - sözləri məni “mat qoydu”. Biz nə qədər çalışsaq da izah edək ki, bu, bəlkə də İrəvan xanlığından qalan misilsiz yadigarın bir parçasıdır, Qarikin heç eyninə də deyildi... Bax, bunları görərək biz “mədəni soyqırımı” təhlükəsini hiss etdik. Gürcülərdə müsəlman abidələrinə belə bir dözümsüzlüyü biz görmədik, heç azərbaycanlıların da kilsələrə qarşı nifrətləri yoxdur...”³⁹⁸.

Doğrudan da, təkcə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə Ermənistan adlanan və özünü dünyanın sivil ölkəsi kimi beynəlxalq aləmə təqdim etməyə çalışan bir dövlətin ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinə, onların maddi irsinə qarşı sözün həqiqi mənasında mədəni soyqırımı həyata keçirilmişdir.

2003-cü il oktyabrın 6-da Ermənistan Respublikasının xarici işlər naziri Vardan Oskanyan İrəvanda keçirdiyi mətbuat konfransında tarixi saxtalaşdıraraq bildirmişdi ki, İrəvanda heç vaxt 6 məscid olmamışdır, guya cəmişi üç məscid olmuşdur ki, onlardan biri 1930-cu illərdə sökülmüş, digəri tramvay parkına çevrilmiş, Göy məscid isə erməni ziyalılarının səyləri sayəsində sökülməkdən qurtulmuşdu, çünki onu da bolşeviklər söküləsi tikililərin planına daxil etmişdilər. V.Oskanyanın həmin mətbuat konfransında söylədiyi yeganə həqiqət ondan ibarət olmuşdu ki, o, Göy məscidin İrəvan şəhərində ən qədim tikili olduğunu etiraf etmişdi. Doğrudan da, İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus tikililər, o cümlədən də bir-birinin ardınca inşa edilən erməni kilsələri yalnız İrəvan şəhərinin XIX əsrin əvvəlində rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra meydana çıxmışdır.

1902-ci ildə İrəvan quberniyasının statistika komitəsinin İrəvandakı “Edelson” mətbəəsində “İrəvan quberniyasının 1902-ci il üçün yaddaş kitabçası” çap edilmişdir. Həmin kitabında göstərilir ki, İrəvan quberniyasında 310 məscid mövcuddur ki, onlardan 7-si İrəvan şəhərindədir³⁹⁹.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İrəvan şəhərinin texniki B.Mehrabovun XX əsrin əvvəlində tərtib etdiyi İrəvan şəhərinin tarixi-memarlıq abidələrinin siyahısında 8 məscidin adı çəkilir. 1909-cu ildə Hacı Müzəffər ağanın

398. <http://victor.sokirko.com/Tom18/diary.html>.

399. Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год. Эривань, Типография Эдельсонь, 1902, Отд. III, с. 119-121.

Dəmirbulaqda tikdirdiyi məscidi və İrəvan qadınlar klubunun yaxınlığında yerləşən Əsəd ağanın tikdirdiyi məscidi də nəzərə alsaq, deməli, 1918-ci ildə İrəvan quberniyası ərazisində erməni dövləti qurulanadək İrəvan şəhərində azı 10 məscid mövcud olmuşdur. Bütün bu faktlar Ermənistan xarici siyasət idarəsinin başçısının öz hökuməti adından nə qədər yalan məlumat verdiyini göstərir.

Tədqiqatçıların verdikləri məlumata görə, 1840-cı ildən etibarən İrəvanda iki yəhudi icması mövcud olmuşdur. Avropa əsilli yəhudilər “aşkenazilər”, İran əsilli yəhudilər isə “sefradlar” adlanırdılar. Sefradların Maştos prospektinin sonunda, “Örtülü bazar”ın yanında “Şeyx Mordexay” adlanan sinaqoqları olmuşdur. Bu sinaqoq 1924-cü ildə təsdiqlənən İrəvanın baş planının qurbanı olmuşdur. Aşkenazilərin dini ibadət yerləri də həmin vaxt dağıdılmışdır⁴⁰⁰.

İrəvanda mövcud olmuş pravoslav kilsələrindən biri də “Müqəddəs Nikolayevski kilsəsi” adlanırdı. Rusiya çarı II Nikolayın şərəfinə 1894-cü ildə inşasına qərar verilən edilən bu əzəmətli kilsənin tikintisi XX əsrin əvvəllərində başa çatdırılmışdı. Şəhərin mərkəzində olan bu kilsə 1931-ci ildə sökülərək onun yerində azərbaycanlıların 1918-ci il soyqırımının təşkilatçısı Stepan Şaumyana abidə ucaldılmışdır⁴⁰¹.

Ermənistan hökuməti 2007-ci ildə ölkə ərazisində dini və milli azlıqlara məxsus olan və Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan məbədlərin və tarixi abidələrin siyahısını Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Həmin siyahıya Mesrop Maştos küçəsi-12 ünvanında yerləşən Göy məscidin və Xorhrdarani küçəsi-40 ünvanında yerləşən məscidlərin adları daxil edilmişdir. Qeyd edilən siyahıda Göy məscid İran məscidi kimi təqdim edilmiş, Abbas Mirzə məscidinin isə qəfəsinin (skeletinin) qorunduğu qeyd edilmişdir. Halbuki, təqdim etdiyimiz şəkildən də görüldüyü kimi, hazırda

Sərdar məscidinin qalığı. 2006-cı il.

400. <http://hayasanews.com/evrei-v-arm/#sthash.PLa1cZRT.dpuf>

401. <http://russia-armenia.info/node/8183>

Sərdar məscid-kompleksindən yalnız onun bir divarının 2-3 metr enində, 3-4 metr hündürlüyündə kiçik bir parçası qalmışdır. Həmin ərazidə “Qlendale Hills” tikinti şirkəti 14 mərtəbəli 18 bloklu yaşayış kompleksi inşa etmişdir⁴⁰².

XIX əsr Avropa və rus səyyahlarının və tədqiqatçılarının möhtəşəm və nadir memarlıq nümunəsi adlandırdıqları İrəvan qaləsindəki Sərdar məscid-kompleksindən bir ovuc xarabalığın qalması belə, “mədəni” erməniləri çox narahat edirdi. 2014-cü ilin payızında erməni vandalları bir gecənin içində Sərdar məscidinin qalıqlarını da yox etmişlər. Bütün bunlar həmin ərazinin əzəli sakinləri olan azərbaycanlıların mədəni irsinə olan düşmən münasibətinin əyani təzahürü, erməni vandalizminin bariz nümunəsidir.

Yuxarıda sadalanan faktlar sübut edir ki, təkcə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə Ermənistan adlanan və özünü dünyanın sivil ölkəsi kimi beynəlxalq aləmə təqdim etməyə çalışan bir dövlətin ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinə, onların maddi irsinə qarşı sözün həqiqi mənasında mədəni vandalizm aktları həyata keçirilməsi bu gün də davam etdirilir.

Nəinki İrəvan şəhərində, ümumiyyətlə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus məscidlərin və digər dini ibadət yerlərinin yer üzündən silinməsinə görə Ermənistan dövlətindən haqq-hesab çəkilməlidir.

402. http://www.gov.am/u_files/file/kron/ArmeniaPR2_en.pdf.

Sənətkarlıq və incəsənət

Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi, İrəvan şəhərində sənətkarlıq və tətbiqi sənət xüsusilə inkişaf etmişdi. Hələ orta əsrlərdən etibarən İrəvanda şəhərlər üçün xas olan bütün infrastruktur yaranmışdı. İrəvan şəhəri müharibələr və zəlzələlər nəticəsində dəfələrlə yerlə yeksan edilsə də, qısa müddət ərzində yenidən bərpa edilmişdi. Şəhərin əlverişli coğrafi mövqeyi, onun Şərqdən Qərbə və əksinə gedən ticarət yollarının üzərində yerləşməsi orada çoxsaylı karvansaraların, məscidlərin, bazarların, zərbxanaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Ərzurum yolu adlanan ticarət yollarından biri Hindistan, Mərkəzi Asiya və İrani Təbriz və Naxçıvan vasitəsilə İrəvana bağlayan karvan yolu idi⁴⁰³. İrəvandan Tiflisə gedən digər karvan yolu isə Trabzon limanına qədər uzanırdı.

İrəvan şəhərində böyük sənətkarlar zümərəsi formalaşmışdı. Şəhərdə toxuculuq, dulusçuluq, dabbaqlıq, çəkməçilik və papaqçılıq kimi sənətkarlıq sahələri xeyli inkişaf etmişdi. Dərzilik, zərgərlik, dəmirçilik və misgərlik də inkişaf etmiş sahələrdən idi. Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində də əsnaflar sex (emalatxana) təşkilatlarında birləşirdilər.

Rus tarixçi-statisti İvan Şopenin şəhərin işğalından sonrakı dövrə aid verdiyi məlumatlara görə, İrəvanın Dərəkənd hissəsində, Zəngi çayının sahilində dəri emalı emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi. Üstəlik həmin emalatxanalarda Bəyaziddən və Makudan gətirilən dərilər emal olunur və satışa çıxarılırdı. Müəllifin yazdığına görə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində ildə 4 min iribuynuzlu, 25 min xırdabuynuzlu heyvanların dəriləri emal edilirdi. Həmin dövrdə İrəvanda təkcə dəri istehsalçılarının 32 köşkü mövcud olmuşdur⁴⁰⁴.

İrəvan Xan sarayının və digər memarlıq abidələrinin bəzəyən rəngli şüşələr şəhərin özündə istehsal olunurdu. İrəvanda 7 rəngdə - moruğu, qırmızı, çəhrayı, göy, mavi, yaşıl və narıncı rənglərdə şüşələr istehsal edilirdi. Lakin rus qoşunlarının şəhərə hücumu zamanı şüşə zavodu dağıdılmışdı⁴⁰⁵.

İrəvan dülgərləri böyük Asiya pəncərələri düzəltməkdə ad çıxarmışdılar. Onların düzəlttikləri pəncərələrin kənarları çoxsaylı naxışlarla bəzədilir, kaleydoskopda göründüyü kimi, müxtəlif rəngli şüşələr gözəl rəsm əsərini xatırladırdı⁴⁰⁶.

İrəvanda boyakarlıq sənəti xüsusilə inkişaf etmişdi. İrəvan şəhərinin və

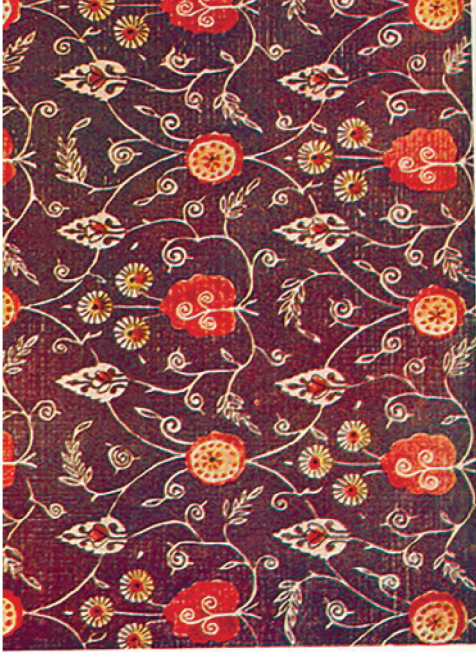
403. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s. 109.

404. Шопен И. И. Исторический памятник..., s. 856-857.

405. Yenə orada, s. 857-858.

406. Yenə orada, s.849-850.

onun yerləşdiyi ərazinin zəngin florası təbii boyaq maddələrinin alınması rəngarəng parçaların istehsalına və həmin məhsulların ticarət yolları ilə xarici bazarlara çıxarılmasına şərait yaradırdı. İrəvanda boyakarlıqla məşğul olan sənətkarlar məhəlləsi Şiləçi məhəlləsi adlanırdı. İ. Şopen boyaqçıların məhsulları göy rəngində, şiləçilərin isə qırmızı rəngə boyadıqlarını, digər rənglərdə boyamağın isə sərbəst olduğunu yazır. Boyaqçılar pambıq parçanın üzərinə müxtəlif naxışlar vurur, at, əjdaha şəkillərini həkk edir, süfrələrin üzərində isə boşqab, çəngəl, qaşığı təsvirlərini basırdılar⁴⁰⁷.

Бон. XVIII в. – XIX в. Рукопись 290. Матениадаран
61

İrəvanda azərbaycanlılara məxsus rəngkarlıq nümunəsi.

tədqiqat aparan Rusiya elmlər akademiyasının akademiki Qammel İrəvan qırmızısını yararlılığına görə Meksika qırmızısı ilə müqayisə edirdi⁴¹⁰.

İrəvanda ipəkçilik sənayesi də inkişaf etmişdi. Basmanaxışlı parçalar daha çox istehsal edilirdi. Bu qəbildən olan parçalar üzərində bitkilər aləminin

İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra azərbaycanlı sahibkarların bir çoxu şəhəri tərk etdiklərindən, boyakarlıq məhsullarının istehsalına tələbat da azalmışdı. Rus tədqiqatçısı A. Erisov İrəvanda olarkən qızmar günəş altında boyakarlıqla məşğul olan iki müsəlmanın taxtadan düzəldilmiş basmaqəliblə parçanı necə rənglədiklərini təsvir etmişdir⁴⁰⁸.

İrəvan xanlığının ərazisində hər bir ailədə toxuculuq dəzgahı mövcud idi. Qadınların əyirdikləri saplardan ailənin ehtiyacına görə pambıq parça toxunurdu. İrəvan xanı hər bir toxuculuq dəzgahından bir qədər pambıq parça vergisi tutdururdu⁴⁰⁹.

İrəvanda əsasən qırmız böcəyindən alınan və rusedilli mənbələrdə “koşenil” adlanan boyaq maddəsinin müxtəlif növlərindən geniş istifadə edilirdi. Bu boyaq maddəsi haqqında xüsusi

407. Yenə orada, s.851.

408. Живописная Россия. С.-Петербург, Москва, 1883, с. 198-199.

409. Шопен И. И. Исторический памятник...,s. 851-852.

410. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, IV hissə, s. 266; İrəvan xanlığı. Bakı, 2010 s. 107.

realist motivləri, xüsusən də bir-birinə sarınmış şəkildə güllər və çiçəklər öz əksini tapırdı. Basmanaxışlı parçalar adətən 2-3 zolaqdan ibarət olurdu. Ornamentlərlə bəzədilmiş bu zolaqlar al-əlvan və qırmızı xətlərdə bir-birindən ayrılırdı. Basmanaxışlılar həmçinin dulusçuluq məmulatlarında da tətbiq edilirdi⁴¹¹.

Xalq yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri də bədii tikmədir. İrəvan xanlığı dövrünün bədii tikmə nümunələrindən 2-si hazırda Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində saxlanılır. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası rus qoşunları tərəfindən işğal edildiyi zaman İrəvan xanlığının 4 bayrağı rus qoşunlarının əlinə keçmişdi⁴¹². Sonralar bu bayraqlar Tiflisdəki Qafqaz Hərb Tarixi Muzeyində saxlanılırdı. Qafqaz Hərb Tarixi Muzeyinin bələdçi kitabındakı məlumat həmin bayraqların bu muzeyin fondlarında saxlanılmasından xəbər verirdi⁴¹³.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov 5 aprel 1919-cu ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinin hərbi attaşesi Məhəmməd bəy Əliyevə əmr etmişdi ki, Azərbaycanın dövlətçiliyinə aid rəqaliyaların vətənə qaytarılması imkanlarını araşdırsın. 1924-cü ilin sentyabrında keçirilən Ümumazərbaycan ölkəşünaslıq qurultayında yenidən bu rəqaliyaların Azərbaycana qaytarılması məsələsi qaldırılmışdı. Həmin ildə Tiflisdəki muzeydən iki bayraq gətirilərək Azərbaycan SSR Dövlət Muzeyinə təhvil verilmişdir⁴¹⁴.

Azərbaycana qaytarılmış bayraqlar hazırda Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyində 461 və 1473 №-li inventarlar altında saxlanılır. Həmin bayraqlar bədii tikmənin nadir və zəngin nümunələri hesab olunurlar. İrəvan sərdarına məxsus üçkünc bayrağın (standartın) qumaş hissəsinin ölçüləri 145 x 261 x 217 sm-dir. Tünd qırmızı mahud parçadan hazırlanmışdır. Bayrağın yuxarı enli hissəsində şir və Günəş (şiri-xurşid) təsvirləri qurama üsulu ilə tikilmişdir. Sarıya çalan açıq qəhvəyi rəngli quramadan hazırlanmış şir yandan təsvir olunmuşdur. Şir quyruğunu belinə qatlanmış, sağ qabaq pəncəsini qaldırılmışdır. Şirin gözləri qara və sarı, dişləri, dili və caynaqları sarı sapla tikilmişdir. Şirin arxasından yarım dairə formasında çıxan insan sifətli Günəş sarı mahud parçadan quranmışdır. Günəşin burnu və qaşları qara, gözləri isə

411. Армянская набойка. Москва, 1953, с. 8-9.

412. Потто В. Кавказская война. Том 3. Персидская война 1826-1828 гг., с. 361.

413. Путеводитель по Кавказскому Военно-Историческому Музею. Тифлис, Типография штаба Кавказского военного округа, 1913.

414. Гезалов Парвин. Штандарт Гусейн хана Иреванского и четырехугольное знамя Иреванского ханства. Журнал "İRS Nasledie" № 6 (54), 2011, с. 28-32.

İrəvan xanının standartı.

qara və sarı saplardan tikilmişdir. Mavi parçadan olan günəşin şüaları açıq qəhvəyi ipək saplarla bayrağın qumaşına tikilmişdir. Şir və günəşin təsvirindən yuxarıda, ona paralel olaraq, bir birinin yanında, açıq qəhvəyi mahud parçadan iki altıguşəli kartuş quranmışdır. Şirin quyruğu yanındakı kartuşda ərəb dilində “Mən qanuna (şəriətə) uyğun hərəkət edirəm”, digərində isə “Kömək Allahdandır, yaxın qələbə” sözləri təkəlduz tikməsi ilə qara ipək saplarla tikilmişdir. Bayrağa müxtəlif rəngli (qəhvəyi, açıq qəhvəyi və qızılı) ipək saplardan saçaq salınmışdır. Bayraq qumaşını bayrağın sapına taxmaq üçün tikilmiş torbacıq yaşıl mahud parçadandır. Bayraq sapının yuxarı hissəsinə gümüşü saplardan

toxunmuş uzun qotaz asılmışdır. Həmin bayraq 1825-26-cı illərdə (hicri 1241) hazırlanmışdır⁴¹⁵.

İrəvan xanlığının digər bayrağının qumaş hissəsi (ölçüləri: 156 x 156 sm) zoğalı rəngli dördkünc ipək qanovuz parçadandır. Zamanın təsirindən bayraq bej rəngini almışdır. Muzeyə qəbul edilərkən tərtib edilən elmi pasportdakı qeydə əsasən həmin bayraq ağ rəngdə olmuş dördkünc qanovuz parça quranmış, ortasında üstündə təbii boyalarla şir və günəş (şiri-xurşid) təsvirləri çəkilmişdir. Yan tərəfdən təsvir edilən şir başını arxaya döndərmiş, qabaq sol pəncəsində qılınc tutmuş, quyruğunu belinə tərəf yuxarı qaldırmış şəkildə təqdim edilmişdir.

Şirin arxasında doğan sarı rəngli Günəş və onun qızılı şüaları görünür. Şirin başı üstündə damcıvari sarı kartuşda “Əs-sultan ben əs-sultan şah Fəthəli Qacar, 1239” sözləri yazılmışdır. Bayraq qumaşının zoğalı hissəsində əmələ gəlmiş üçbucaqların hər birində yerləşdirilmiş yerliyi qara olan dörd kartuşun içərisində sarı rəngli həfflərlə aşağıdakı Quran ayələri yazılmışdır: aşağıda sağda – “Möminləri müjdələ”, solda – “Kömək Allahdandır və yaxın qələbə”,

415. Azərbaycan bayraqları. Bakı, 2005. s. 26-27.

yuxarıda sağda – “Həqiqətən biz sənə açıq-aşkar bir qələbə bəxş etdik”, solda – “Mərhəmətli, rəhmli Allahın adı ilə” sözləri yazılmışdır. Bayrağın üz və astar üzlərindəki təsvirlər biri digərini təkrarlayır. Bayrağın, xüsusilə sağ tərəfdən parçası zədəlidir. Parçaya bayraq sapını taxmaq üçün tikilmiş torbacıq qırmızı mahud parçadandır. Qarağacdan düzəldilmiş bayraq sapı (uzunluğu 261 sm, kəsikdə diametri 3,8 sm) lakla örtülmüşdür. Sapın aşağı hissəsinə taxılan alt ucluğu dəmirdən konusvari formada düzəldilmişdir (uzunluğu 14,5 sm). Burulmuş gümüşü iplərdən toxunmuş qotaz bayraq sapının başına salınmışdır. Bayrağın üzərindəki hicri 1239-cu il tarixi onun 1823-1824-cü ilə aid olduğunu bildirir⁴¹⁶.

İrəvan xanlığının döyüş bayrağı.

İrəvan şəhərində yaradılan və bu günədək gəlib çatan xeyli miqdarda tətbiqi sənət nümunələri, daş və ağac üzərində bədiioyma, döymə metal məmulatları, xalçalar, saxsı qablar və naxıştımələr mövcuddur. Təəssüf ki, bu cür sənət nümunələrinin böyük əksəriyyəti hazırda Ermənistan ərazisindəki və xarici ölkələrdəki muzeylərdə, digər saxlanc yerlərində ermənilərə məxsus nümunələr kimi nümayiş etdirilir.

XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan şəhərində sənətkarlıqla 2318 nəfər məşğul olmuşdur. Onlardan 1436 nəfərini azərbaycanlılar, 468 nəfərini yerli ermənilər, 386 nəfərini isə İrəvandan köçürülüb gətirilən ermənilər təşkil edirdilər⁴¹⁷.

İrəvanda hər bir ustanın demək olar ki, bir, yaxud iki şagirdi olurdu. Şagirdlik adətən 12 yaşından başlanır, təqribən 10 ildən sonra ustalıq məqamına yetişirdi. Usta öz şagirdinə əməkhaqqı deyil, şagirdlik pulu, paltar və yemək verirdi. Ustalıq məqamına yüksəlmiş şagirdin belinə qırmızı kəmərlə bağlanırdı, bundan sonra onun əməkhaqqı artırılırdı. Ustalar şagirdlərdən əlavə, işə günəməzd fəhlələr də götürürdülər. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda 722 usta, 667 şagird çalışırdı. İ. Şopenin XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan şəhərində

416. Yənə orada, s. 27-28.

417. Шопен И. И. Исторический памятник..., с. 475.

cəmisi iki rəssamın qaldığını, himayədarlar (mesenatlar) tapılmadığından onların öz istedadlarını reallaşdırmaq baxımından acınacaqlı vəziyyətə düşdüklerini yazır. İ. Şopen İrəvan rəssamlarının öz sənətkarlıq məharətlərini güllərin, quşların təsvirlərində, burma naxışlarda bürüzə verdiklərini, onların ucuz qiymətə müəyyən mərasimlər üçün peyzajlar, ov səhnələri, portretlər çəkdiklərini yazır. Bununla belə, İ. Şopen İrəvan rəssamlarının əsərlərindəki təravəti və aydın koloriti sevməməyin mümkünsüzlüyünü də qeyd edir⁴¹⁸.

İrəvanda mövcud olan təbii sənət növlərinə Təbriz miniatür və xalçaçılıq məktəblərinin böyük təsiri olmuşdur.

Həmin dövrdə təsviri incəsənətin ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sahəsi memarlıq abidələrində öz əksini tapan divarüstü boyakarlıq olmuşdur. Avropa səyyahlarını və rəssamlarını valeh edən Xan sarayının memarlığından daha çox, onun zəngin bədii tərtibatı, divarlarını bəzəyən portret və süjetli kompozisiyalardan ibarət monumental boyakarlıq əsərləri olmuşdur ki, bu barədə kitabımızın “Xan sarayı” bölməsində ətraflı məlumat verilmişdir.

XIX əsrdə Qərbi Avropa və Rusiya bədii yaradıcılığının mütərəqqi ənənələri Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Yeni meyllər ilk növbədə rəssamların iş üslubunda və təsvir formasında özünü bürüzə verirdi. Şimali Azərbaycan təsviri sənətində realist meyllər XIX əsr rəssamlığının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.

Mirzə Qədim İrəvaninin həyat və fəaliyyəti haqqında kitabın “Xan sarayı” bölməsində ətraflı məlumat vermişik. Mirzə Qədim İrəvaninin zəngin irsini araşdıran sənətsünaslıq elmləri doktoru Natalya Miklaşevskayanın verdiyi məlumata görə, Mirzə Qədimin vəfatından sonra onun şəxsi arxivində 100-dən artıq əsəri qalmışdır. Mirzə Qədimin Qədimbəyov soyadını daşıyan törəmələri ermənilərin 1918-1920-ci illərdə İrəvanda törətdikləri qırğınlar zamanı şəhəri tərk edərək Bakıya köçmək məcburiyyətində qalmışlar. Qədimbəyovlar Bakıya köçdükləri zaman özləri ilə rəssamın 20-dən artıq əsərini (portretlər, bədii tikmə üçün eskizlər və rəsmlər, divar naxışları və s.) gətirmişlər. Hansı ki, həmin əsərləri 1939-cu ildə R. Mustafayev adına İncəsənət Muzeyi Mirzə Qədimin ailəsindən satın almışdır. Mirzə Qədimin İrəvanda qalan digər rəsm əsərləri və şəxsi kitabxanası sonradan yoxa çıxmışdır⁴¹⁹.

1950-ci ilin yayında N. Miklaşevskaya Mirzə Qədimin həyat və yaradıcılığı haqqında daha geniş məlumat əldə etmək və orada qalan əsərlərinin taleyinə aydınlıq gətirmək üçün İrəvana getmişdir. Lakin o, oradan əliboş qayıtmışdır.

418. Yenə orada, s. 27-28.

419. Yenə orada, s. 88.

Yəqin ki, ermənilər Mirzə Qədimin əsərlərinin bir qismini məhv etmiş, biq qismini isə erməni sənətkarlarının əsərləri adı altında muzeylərə satmışdılar.

N.Miklaşevskaya daha sonra axtarışlarını Gürcüstan İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqdakı Dövlət Ermitajının Şərqləndə davam etdirmiş və Mirzə Qədimin bir neçə əsərini aşkar etmişdir.

Mirzə Qədim İrəvani irsini tədqiq edən akademik Rasim Əfəndi qeyd edir ki, Mirzə Qədim rəssamlığın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərən sənətkarlardan olmuşdur. O, portret və ornamental kompozisiyalar sahəsində xüsusilə böyük məharət göstərmişdir. Onun şüşə, dəri, parça üzərində işlənmiş əsərləri Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında nümayiş etdirilir. Mirzə Qədim ilk əsərlərini şüşə üzərində çəkməyi sevirmiş. Bunlar da əsas etibarilə gənc qadın portretləri olmuşdur. Gənclik illərində Mirzə Qədim yerli təkəlduzçular üçün nümunə - ornamental çeşnilər də hazırlayırdı. Zəmanəmizədək qalmış bu tipli çeşni nümunələri göstərir ki, Mirzə Qədim

*Bülbül və qızılgül. Rəssam.
M.Q.İrəvani. Azərbaycan Milli
İncəsənət Muzeyi.*

Azərbaycan ornament sənətini dərinlən bilən sənətkar olmuşdur. Onun ornamental çeşniləri orijinal kompozisiyası və müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Mirzə Qədimin divar boyakarlığı üçün yaratdığı ornamental çeşniləri də məlumdur. Bu tipli ornamental çeşnilərin əksəriyyətini simmetriya əsasında qurulmuş, nəbatat və yaxud heyvanat aləmindən götürülmüş motivlər təşkil edirdi. Canlılar aləmindən götürülmüş motivlər içərisində bülbül, qaranquş, tovuz quşu, nəbati ornamentlərdə isə ot kolları, qızılgül, nar gülü əsas yer tuturdu. Bu baxımdan Mirzə Qədimin hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılan qızılgül şaxəsi üzərində oturan bülbül rəsmi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu motiv Mirzə Qədim yaradıcılığında müxtəlif kompozisiya və ayrı-ayrı materiallar üzərində (şüşə, dəri, parça, kağız)

dönə-dönə təkrar olunmuşdur⁴²⁰.

XIX əsrin 50-ci illərində baxımsızlıq üzündən yarasız hala düşən, nəmişlikdən divar rəsmləri korlanan, karniz və tavanın güzgüləri qopub tökülən Xan sarayında qismən də olsa bərpa işləri aparılmışdır. 1867-1874-cü illərdə Xan sarayında dəfələrlə aparılan bərpa işlərini Mirzə Qədim həyata keçirmişdir. O, Güzgülü zaldakı divar rəsmlərinin əksəriyyətini bərpa etmişdir. Rəssamın yağlı boya ilə çəkdiyi “Fətəli şah”, “İrəvan sərdarı”, “Həsən xan”, “Rüstəm Zal” portretləri hazırda Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində, “Abbas Mirzə” portreti isə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Mirzə Qədim İrəvani Sərdar sarayı üçün 2m x 1m ölçülərində bir neçə böyük portretlər çəkmişdir. N.Miklaşevskaya kətan üzərində yağlı boya ilə çəkilmiş həmin portretləri mahiyyət etibarilə Azərbaycan dəzgah rəssamlığının ilk əsərləri hesab edir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, 1914-cü ildə Sərdar sarayı dağıdılan zaman həmin portretlər divarlardan qoparılmış, Tiflisə aparılmış və

*Mirzə Qədim İrəvani.
Oturmuş qadın portreti.*

*Mirzə Qədim İrəvani.
Gənc oğlan portreti.*

420. Əfəndi Rasim, göstərilən əsəri, s. 114-115.

oradaki İncəsənət Muzeyində saxlanılır⁴²¹.

Bu portretləri Azərbaycan incəsənəti tarixində yağlı boya ilə çəkilmiş ilk əsərlərdən saymaq olar. Mirzə Qədim İrəvaninin sulu boya və qələmlə çəkilmiş əsərlərindən 20 ədədi Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Mirzə Qədimin əsərlərinin gözəl xüsusiyyətlərindən biri ondadır ki, onların əksəriyyətində müəllifin “Mərzə Qədim İrəvani”, yaxud “Qədim bəy” imzası vardır və bəzən bu imzalara “kollec assessoru” sözləri əlavə edilmişdir⁴²².

Rəssamın hazırda Sankt-Peterburq Dövlət Ermitajında saxlanılan bir əsəri olduqca diqqətəlayiqdir. Bu əsər qovluqşəkilli bir hədiyyədir. Qovluğun içərisində sağda güzgü bənd edilmiş, sol tərəfinə isə bir kişi portreti çəkilmişdir.

Portretin altındakı fransızca yazıdan («General Karvalin üçün») bəlli olur ki, Mirzə Qədim bu əsərini o vaxtlar Qafqazda olan bir rus generalına hədiyyə etmişdir. Ornamental bəzəklər qovluğun alt və üst qabığında yerləşdirilərək dəbdəbəli bir xalça kompozisiyasını andırır. Bu ornamental kompozisiyanın ən gözəl hissəsini onun geniş ara sahəsində yerləşən bəzəklər təşkil edir. Burada şəffaf boyalarla, süsən və qızılğüldən böyük bir dəstə, onun da üzərində bülbül təsvir edilmişdir⁴²³.

Mirzə Qədim İrəvani ikifırlu tematik kompozisiyalarına (“Knyaz Aleksandr və knyaginya Mariya”, “Şah və vəziri” və s.) məişət lövhələri daxil etmişdir. Rəssamın əsərlərində

*Knyaz Aleksandr və knyaginya Mariya.
Rəssam. M.Q.İrəvani. Azərbaycan
Milli İncəsənət Muzeyi.*

421. Миклашевская Н. О наследии и традициях в Азербайджанском изобразительном искусстве. В книге: Искусство Азербайджана. Том VII, Баку. 1959, с. 51.

422. Миклашевская Н. Художники XIX века Мирза Кадым Эривани и Мир Мохсун Навваб. В кн.: Искусство Азербайджана, том IV, Баку, 1954, с. 88.

423. Əfəndi Rasim, gösərilən əsəri, s. 115-116.

təsvir olunan xalça, geyim, və ev əşyalarının üzərində çəkilmiş zərif naxışlar, mürəkkəb ornamentli şabəkələr, gül, çiçək və quşların canlı, real əksi (“Çiçəklər və quşlar”) diqqəti cəlb edir⁴²⁴.

Təəssüf ki, Mirzə Qədim İrəvaninin əsərlərinin böyük bir qismi günümüzədək gəlib çatmamış, İrəvanda qalan irsi isə erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

İrəvan xanlığında müxtəlif dekorativ sənət növləri arasında xalçaçılıq xüsusi yer tuturdu. Bunların bir qismi əhalinin şəxsi ehtiyaclarını ödəmək, bir qismi də xarici bazarlara çıxarmaq üçün toxunurdu. Xalça, kilim, palaz, şəddə və s. toxumaq ermənilərin milli mentalitetinə yad xüsusiyyətdir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən İrəvan şəhərinə köçürülərək gətirilən ermənilər əsasən ticarətlə məşğul olur, pinəçilik və bərbərlik edirdilər. Digər tərəfdən, ermənilər əsasən donuzçuluqla, azərbaycanlılar isə qoyunçuluqla məşğul olurdular. Ona görə də toxuculuq və xalçaçılıq sənəti məhz azərbaycanlı mühitində bərqərar olmuşdu. O dövrün səyyahları yerli əhalinin qoyun saxladığını və qoyun yunundan gözəl xalçalar, kisə, palaz, çul, qışda geyinmək üçün isti paltar, əlcək, corab toxuduğunu qeyd etmişlər.

İrəvan xalçaları xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.), və xovsuz (palaz, kilim, cecim, sumağı, zili və s.) olmaqla naxışlarının incəliyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilirdi. Xalçaların üzərində türk mifologiyasından gələn damğalar və müxtəlif atributlar, çox zaman onun toxunma ili və toxuyanın adı öz əksini tapırdı.

İrəvan şəhərinin zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun rəng kompozisiyalarının həllinə çoxçeşidli boyalar bəxş etmişdir. Al-əlvan boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, mifik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların

Qədimi İrəvan xalçası.

424. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, 1980, s. 518.

ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır⁴²⁵.

İrəvan xalçalarının özləri də ornamentli süjetli xalçalar olaraq iki qrupa bölünürdü. Xüsusi kolorit zənginliyi və naxış rəngarəngliyi ornamentli xalçalara xas idi və onlar daha çox toxunurdu.

Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksionerlərinin malına çevrilmişdir. Bu gün “Yerevan xalçası”, yaxud “erməni xalçası” adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı ilmə ustaları toxumuşlar.

Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, İrəvan şəhəri Azərbaycanın sənətkarlıq və incəsənət mərkəzlərindən biri kimi də Azərbaycan tarixində mühüm yerlərdən birini tutur.

425. Azerbaijani carpets. Iravan group. Baku, 2011, p. 41.

Əmir Səəd məqbərəsi

İrəvan şəhəri və onun ətrafında mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrindən yeganə salamat qalanı şəhərin yaxınlığında, İrəvan-Eçmiədzin yolunun üstündə yerləşən Cəfərabad kəndindəki Əmir Səəd məqbərəsidir. İrəvanda Gök məsciddə aparılan təmir-bərpa işlərindən sonra rəsmi İrəvan dairələri onu “İran məscidi” və yaxud “Fars məscidi” adlandırdıqları kimi, Cəfərabad kəndindəki orta əsrlərə aid bu məqbərəni də “Türkmən məqbərəsi” adlandırırlar.

Ermənilərin məqsədləri aydındır: tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirdikdən sonra, onlara məxsus tarixi-memarlıq abidələrini də yer üzündən silmək, bu da mümkün olmazsa, onların adlarını dəyişdirməklə izi azdırmaq.

Azərbaycan elminə və dövlətinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş edən Topçubaşovlar (Topçubaşilər) nəslinin Cəfərabad kəndində əkin yerləri və atababa mülkləri olmuşdur. Məşhur cərrah, akademik Mustafa bəy Topçubaşovun doğum şəhadətnaməsində onun 1895-ci ildə Göykümbət kəndində doğulduğu qeyd edilmişdir. Cəfərabad kəndi ona bitişik olan qədim Göykümbət kəndindən sonradan ayrılmışdır. Əmir Səəd məqbərəsi yeni yaranan Cəfərabad kəndinin ərazisinə düşmüşdür. Göykümbət kəndinin adı elə onun ərazisində yerləşən Əmir Səəd məqbərəsinin günbəzinin göy rəngdə olması ilə bağlı olmuşdur. Bu kəndin adı bəzi mənbələrdə Göygünbəz kimi çəkilir. Zəngibasar (Masis) rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan Cəfərabad kəndinin adını Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 4 aprel 1946-cı il tarixli qərarı ilə dəyişdirərək Arqavand qoymuş, Göykümbət kəndinin adını isə 1 dekabr 1949-cu ildən Gexanist adlandırmışlar.

Göykümbət kəndində Qaraqoyunlu tayfa birliklərinə daxil olan Səədli tayfasının başçılarından qəbiristanlığı olmuşdur. Həmin qəbiristanlıqda bir neçə türbə olmuşdur ki, onlardan da yalnız biri – Əmir Səəd məqbərəsi günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Əmir Səəd məqbərəsi Qaraqoyunlu əmirlərindən olan Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən 1413-cü ildə inşa etdirilmişdir. Hələ Əmir Səədin sağlığında onun hakimiyyəti altında olan ərazilər Çuxur Səəd, yəni Səədin çuxuru adlandırılırdı. Çuxur-Səəd əmirliyinin tabeçiliyində olan ərazilərə hazırda Türkiyənin İqdır vilayətinin düzənlik ərazisini əhatə edən, o zaman Sürməli adlanan ərazi və Ağrı dağı vadisi daxil olmuşdur. Pir Hüseynin idarəçiliyi dövründə əmirliyin sərhədlərinə Qars şəhəri və onun ətraf əraziləri

də daxil olmuşdur. Erməni tarixçisi A.D.Papazyanın yazdığına görə, Çuxur-Səəd adına ilk dəfə erməni mənbələrində Matenadaranda saxlanılan 1428-ci ilə aid alqı-satqı sənədində rast gəlinir. Üçkilsə (Vağarşabad, indiki Eçmiədzin) kəndinin alqı-satqısına aid həmin sənəddə qeyd olunur ki, Üçkilsə kəndi Karpi nahiyəsinin kəndlərindən biridir, hansı ki, Azərbaycan ölkəsinin Çuxur-Səəd vilayətində yerləşir. Ərəbcə tərtib edilən həmin sənəddə şahidlər özlərini “səədilər” adlandırmışlar⁴²⁶.

Qaraqoyunlu tayfa birliklərinin başçısı Qara Yusif, Əmir Teymurun vəfatından bir il sonra, yəni 1406-cı ildə onun nəvəsi Əbu Bəkir Çuxur-Səəddə məğlubiyətə uğradır və onu qaçmağa məcbur edir. Bununla da teymurilərin hakimiyyətinə son qoyulur. Qara Yusif bölgənin idarəçiliyini yenidən səədli tayfasının başçısı və həmin bölgəni XIV əsrin sonlarından idarə edən Əmir Səəddə həvalə edir. 1411-ci ildə Əmir Səəd vəfat edir. Onun yerinə hakimiyyətə oğlu Pir Hüseyn keçir. Pir Hüseynin hakimiyyəti dövründə Çuxur-Səəddə və Əmir Teymurun hücumundan sonra dağılan Qarsda xeyli abadlıq və quruculuq işlərinin həyata keçirildiyini orta əsr müəllifləri təsdiqləyir. 1414-cü ildə Pir Hüseynin vəfatından sonra hakimiyyətə onun oğlu Pir Qaib (*bəzi müəlliflər onun adını Pir Yaqub kimi çəkirlər*), sonra isə digər oğlu Pir Əvdül gəlmişlər.

Əmir Səədin vəfatından iki il sonra – yəni 1413-cü ildə Pir Hüseyn atasının məzarı üzərində həmin məqbərəni tikdirmişdir. Bu abidəni digər orta əsr abidələrdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarət idi ki, o kərpicdən deyil, yerli qırmızı tuf daşdan inşa edilmişdir. Azərbaycan memarlıq tarixinin görkəmli tədqiqatçısı professor Leonid Bretanski 1939-cu ildə Q.Yelkin, L.Mamikonov D.Motislə birgə Əmir Səəd məqbərəsində ölçmə işləri aparmışlar. L. Bretanski Əmir Səəd məqbərəsini Məminə-xatun məqbərəsinin kərpic

Əmir Səəd məqbərəsi. Cəfərabad kəndi.

426. Փափազյան Հ. Դ. Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.). ՀՄՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1960, № 7-8, p. 25. (Папазян А. Иноземное господство в Араратской области (XV в.), в. Журнале “Известия АН Армянской ССР. Общественные науки”, № 7-8, 1960, (erməni dilində)).

memarlığı formasından daş memarlığa “keçidin” özünəməxsus forması adlandırmışdır⁴²⁷.

Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən düzgün onikiüzlü Əmir Səəd məqbərəsinin hündürlüyü günbəzi nəzərə alınmamaqla 12 metr, yerin səthindən yuxarıda qalan hissəsində içəridən diametri 5 metrdir. Kürsülükdən 12 daş yuxarıda içəriyə işıq düşməsi üçün biri şimal, digəri isə cənub tərəfə iki balaca deşik qoyulmuşdur. Məqbərənin tağlı qapısı cənuba baxır və oyma naxışla haşiyələnmişdir.

Məqbərənin karnizinin altında 50 sm enində, 22 metr uzunluğunda friz üzərində nəsx xətti, süls elementləri ilə Qurandan ayələr həkk olunmuş və məqbərənin kim tərəfindən inşa etdirildiyi qeyd edilmişdir.

Əmir Səəd məqbərəsinin günbəzi.

Məqbərənin ərəb dilində olan kitabəsindəki yazının birinci hissəsi rəhmlı Allahın adı ilə və bir çox sərdabələrdə rast gəlinən “Quran-i Kərim”in 2-ci surəsinin 255-ci ayəsi ilə başlayır. Sonra isə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin bir sıra tarixi şəxsiyyətlərinin adları çəkilir. Kitabədə yazılır: «Bu müqəddəs qübbəli sərdabə ən böyük, ən gözəl, ən nəcib, xoş xasiyyətli padşahların

və sultanların dayağı, fəqirlərin, səfillərin arxası, aqillərin və biliklər üçün susamışların himayəçisi, yoxsullara və iztirab çəkənlərə əl tutan, dövlətinə eşq olmuş Əmir Səədin oğlu Pir Hüseynin buyruğu ilə ucaldılmışdır. Qoy onun ədalətli, idarə üsulu var olsun. Qoy mərhəmətli, mərhum, mərhəmətlilərin ağışuna atılmış Əmir Səədin torpağı pak olsun. Qoy Allah böyük padşahın hökmranlığı dövründə, alicənab xaqan, Şərqin və Qərbin şahlar şahı, dövlətin və dinin dayağı Pir Budaq xan və Yusif noyəninin hakimiyyətini əbədi etsin, - 816 hicri, rəcəb ayının 15-i”.

Bu tarix miladi təqvimə ilə 11 oktyabr 1413-cü ilə təsadüf edir.

Əmir Səəd məqbərəsini 1950-ci illərin sonlarında tədqiq edən erməni tarixçisi Akop Papazyan kitabədə Pir Budaq xanın adının Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin adından öncə çəkilməsini məşhur tarixçi V.Minorskiyə

427. Бретаницкий Л.С. Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма. «Советский художник», Москва, 1988, с. 203.

istinadən onunla izah edir ki, Qara Yusif 1409-cu ildə Təbrizdə oğlu Pir Budağı taxta çıxartdıqdan sonra özü səltənətin naibi (regent) kimi qalmışdı. Ona görə də, Əmir Səəd məqbərəsindəki kitabədə Əmir Yusufun adı Pir Budağın adından sonra çəkilməmiş və o, “Yusif noyən” kimi – yəni qoşunların baş komandanı kimi təqdim edilmişdir.

Erməni tarixçisi A.Papazyan daha sonra yazır ki, yerli sakinlərin verdikləri məlumatlara görə, Əmir Səədin sülaləsinə məxsus məqbərədən başqa, həmin ərazidə nisbətən kiçik həcmdə günbəzvari daha iki məqbərə olmuşdur ki, sonradan sökülən həmin məqbərələrin daşlarından yaxınlıqdakı tikililərdə istifadə edilmişdir. A.Papazyan hesab edir ki, Pir Hüseyn məqbərəsi ilə sökülən məqbərələr eyni dövrdə inşa edilmişdir. Səədli əmirlərinin ailə qəbiristanlığının İrəvana bu qədər yaxın olmasını A.Papazyan onunla izah edir ki, Əmir Səədin hakimiyyəti dövründən İrəvan şəhəri səədlilərin iqamətgah yeri olmuşdur. Məqbərənin içərisi yer səthi səviyyəsində torpaqla örtüldüyündən onun sirri hələ də tam açılmamışdır. A. Papazyan məqbərənin daxilinin tədqiqi zamanı döşəmənin ortasında getdikcə genişlənən və yonulmuş daşla hörülmüş yeraltı sərdabəsi mövcuddur. Onun yazdığına görə, çox ehtimal ki, həmin yeraltı tikilinin qərb divarında qapı yeri olmalıdır ki, qəbirüstü kitabələrin də orada olması güman edilən sərdabəyə keçmək mümkün olsun⁴²⁸.

1961-cı ildə Azərbaycanın ilk qadın epiqrafçı alimi Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşı Məşədixanım Nemət də Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının Arxeologiya İnstitutunun əməkdaşları ilə birgə Əmir Səəd məqbərəsini tədqiq etmişdir. Yerli sakinlərin onlara verdikləri məlumatlara görə, həmin kənddə orta əsrlərdən qalma çox böyük qəbiristanlıq və daha iki mavzoley olmuşdur. Lakin M. Nemət həmin qəbiristanlıqda Pir Hüseyn məqbərəsindən başqa heç bir qəbirüstü abidəyə rast gəlmədiklərini yazır⁴²⁹.

Məşədixanım Nemət Əmir Səəd məqbərəsini həmin yerlərin tarixi keçmişindən söhbət açan yeganə tarixi abidə və sənət əsəri adlandırır.

Yerli sakinlərin verdikləri məlumatlara görə, belə şeyi yayılmış ki, məqbərənin günbəzi inşa edilərkən onun ən yuxarı hissəsində xeyli qızıl qoyularaq üstü bağlanmışdır. Hətta belə bir deyim formalaşmışdı: “Dələrsən qafa tasını, taparsan qızıl yuvasını”. Əsrlər boyu bu deyim nəsillərdən nəsillərə ötürülmüşdü. Söylənilən qızıla sahib olmaq üçün XX əsrin ortalarında

428. Папазян А. Арабская надпись на гробнице туркменских Эмиров в или Аргаванд // Ближний и средний Восток/ Сб. статей памяти Б.И.Заходера, Москва, 1961, с. 74-75.

429. Неймат Мешадиханум. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Том III. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - начала XX века) (с иллюстр.). Баку, 2001, с. 39.

ermənilər xəlvəti qaldırıcı kran gətirərək onun günbəzini deşmişdilər. Oradan qızıl tapdıqlarını kimsə görməyib. Ancaq məqbərənin günbəzinin deşik olduğunu çoxları görmüşdü.

1991-ci ildə SSRİ-nin süqut etməsi nəticəsində yeni yaranan müstəqil dövlətlərdən bəzilərinin arasında ciddi problemlər meydana çıxmış, Sovet hakimiyyəti illərində İttifaq büdcəsindən aldığı dotasiya ilə dolanan Ermənistan isə Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürməsi ucbatından ciddi iqtisadi böhranla üzləşmişdi. Uzun müddət Rusiya və Gürcüstan üzərindən Türkmənistandan qaz alan və onun dəyərini isə ödəyə bilməyən Ermənistan rəhbərliyi Türkmənistan hökumətinin güzəştə getməsi üçün yollar axtarırdı. Xəzər dənizindəki “Kəpəz” karbohidrogen yatağının istismarı ilə əlaqədar Azərbaycanla Türkmənistan arasında narazılıq yaranmışdı. Türkmənistanın həmin yatağa əsassız iddiası səbəbindən yaranan narazılıqdan Ermənistan rəhbərliyi faydalanmaq fürsəti əldə etmişdi. Bu zaman ermənilərin ağına gəldi ki, İrəvan yaxınlığındakı Əmir Səəd məqbərəsini “türkmən abidəsi” kimi təqdim etsinlər və onu “göz bəbəyi kimi qoruduqlarını” Türkmənistan prezidenti Saparmurad Niyazovun nəzərinə çatdırsınlar. 1996-cı ilin martında S.Niyazovun Ermənistana rəsmi səfərə gəlməsi ermənilərin hiyləgər niyyətlərini gerçəkləşdirməyə imkan verdi. “Zvartnos” aeroportunda rəsmi qarşılansızdan sonra prezidentlərin kartəjləri oradan birbaşa Cəfərabad kəndinə yollandı. Türkmənistan prezidentinin tarixlə bağlı məlumatsızlığından istifadə edən Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyan bəyan etdi ki, 1413-cü ildə “türkmən əmiri” Pir Hüseyn tərəfindən inşa edilən bu abidə türkmən-erməni dostluğunun simvoludur. Elə oradaca Ermənistan prezidenti türkmən həmkarına təklif etdi ki, abidənin araşdırılması üçün arxeoloqlardan və tarixçilərdən ibarət birgə işçi qrupu yaradılsın. Ermənilərin müsəlman abidələrinə qarşı belə yüksək “qayğıkeşliyindən” rıqqətə gələn S.Niyazovun həmin səfəri zamanı Ermənistan üçün bir neçə sərfəli müqavilə imzalandı. Üstəlik, Ermənistanın Türkmənistandan qaz idxalından yaranan 34 milyon ABŞ dolları həcmində borcu 5 illiyə ertələndərək, çox əlverişli şərtlərlə kreditə bağlandı.

1997-ci ildə Levon Ter-Petrosyan Türkmənistanda səfərdə olarkən yenə də “türkmən abidəsi” Əmir Səəd məqbərəsinin qorunması üçün Ermənistan hökumətinin necə böyük fədakarlıqlar göstərdiyini Türkmənistan rəhbərlərinin diqqətinə çatdırmışdı. Üstəlik, L.Ter-Petrosyan Ermənistan milli bankında saxlanılan, içərisində qiymətli daş-qaşlar olan qutuları S.Niyazova göstərmişdi. Türkmənbaşı qutuları bir-bir açaraq, ən gözəl üzüklərdən birini çıxarıb öz barmağına taxmışdı. Bundan sonra yenə də bir müddət Ermənistanın qaz

“türkmən”, yaxud “tərakumə” adlandırılmışdır ki, bu, müasir Türkmənistan ərazisində yaşayan türkmən etnosu anlamına gəlmir. Türkmənbaşının yazdığı “Ruhnamə” kitabında digər türkdilli xalqları aşağılayan ifadələrə yer verilməsi də ermənilər üçün göydəndüşmə olmuşdu. 2005-ci ilin martında “Ruhnamə”nin erməni dilinə tərcüməsinin İrəvanda təntənəli təqdimat mərasiminin keçirilməsi S.Niyazovun ermənilərin dəyirmanına su sökməsinin qarşılığında atılan addım idi.

Türkmənistan rəhbərlərinin və alimlərinin orta əsrlər tarixinə “biganəlikləri” ermənilərə imkan verirdi ki, bu fürsətdən lazımınca faydalansınlar.

Erməni mətbuatının yazdığına görə, erməni-türkmən birgə ekspedisiyası Əmi Səəd məqbərəsinin içərisində hissə-hissə qazıntı işləri aparmışdır. Məlum olmuşdur ki, sərdabənin yeraltı hissəsi kvadrat formasındadır, divarları tağlarla bəzədilmişdir. Məqbərənin şimal divarında sərdabəyə enmək üçün pilləkənli giriş qapısı olmuşdur.

Lakin görünür, hər iki tərəfə - ermənilərə və türkmənlərə sərf etmədiyi üçün arxeoloji qazıntıların nəticələri, sərdabənin içərisində olan sənduqənin üzərindəki yazılar haqqında indiyədək heç bir məlumat veilməmişdir.

2001-ci ildə şəhərin mərkəzindəki “Yerevan” hoteli ilə üzbəüz, Abovyan küçəsi-3 ünvanında aparılan qazıntı işləri zamanı (həmin ünvanda hazırda “Alen & Elen” disko-klubu yerləşir) yerin altında qədim müsəlman sərdabəsi aşkarlanmışdır. Ermənilər bunu da “türkmən abidəsi” kimi sırımağa cəhd göstərdilər. Tuf daşdan yonulmuş, dövrün memarlıq üslubu ilə bəzədilmiş, divarları şirli daşlarla örtülmüş bu sərdabənin 1319-cu ildə inşa edildiyi bəlli olmuşdur. Erməni arxeoloqları bu memarlıq abidəsini əvvəlcə “türkmən abidəsi” adlandırsalar da, sonradan ağ elədiklərini anlayıb, onu “monqol abidəsi” adlandırmağa başlamışlar.

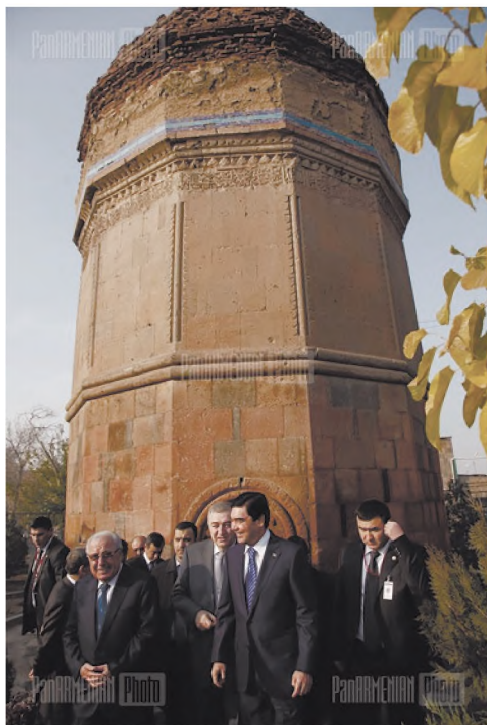
Ermənilərin mövqeyi belədir ki, İrəvan ərazisində mövcud olan və bugünədək gəlib çatan azərbaycanlılara məxsus abidələr tarixi saxtalaşdırmaq yolu ilə qoy “fars”, “türkmən”, “monqol” abidəsi adlandırılınsın, bununla da həmin abidələrin əsl sahiblərinin kimlər olduğu ört-basdır edilsin. İndi ermənilər Abovyan küçəsində aşkarlanan həmin sərdabəni “monqol abidəsi” adı altında Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil etmişlər⁴³².

Rəsmi İrəvan “türkmən abidəsi” kartından Türkmənistanın yeni prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun İrəvana rəsmi səfəri zamanı da istifadə etmişdir. 2012-ci il noyabrın 28-də İrəvandaqı Böyük konsert zalında Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun erməni dilinə tərcümə edilmiş üç

432. http://www.gov.am/u_files/file/kron/ArmeniaPR2_en.pdf.

kitabının («Полет небесных скакунов», «Туркменистан» и «Туркменистан – край исцелений») təqdimat mərasimi keçirilmiş, ertəsi gün Türkmənistan prezidentini Cəfərabad kəndinə apararaq “türkmən abidəsi” kimi Əmir Səəd məqbərəsini necə mühafizə etdiklərini göstərmişlər. Ermənilərin bu “qayğıkeşliyindən” riqqətə gələn Türkmənistan prezidenti öz ölkəsi üçün heç bir geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməyən Ermənistanla müxtəlif sahələrdə tərəfdaşlıq müqavilələri imzalamış, hətta Türkmənistanın Ermənistana elektrik enerjisi ixrac etmək niyyətində olduğunu bildirmişdir⁴³³.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yadigarı olan Əmir Səəd məqbərəsi hazırda “türkmən əmirləri ailəsinə məxsus mavzoley” adı altında Ermənistanda qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir.

*Türkmənistan prezidenti
Qurbanqulu Berdiməhəmmədov
Əmir Səəd məqbərəsində.*

433. <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=2833>.

NƏTİCƏ

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan tarixinin İrəvan səhifələrinin yenidən yazılmasını bir sıra amillər zəruri etmişdir. Bu amillərdən biri odur ki, istər Çar Rusiyası dövründə, istərsə də Sovet hakimiyyəti illərində İrəvan şəhərinin tarixi saxtalaşdırılmışdır. Həmin dövrlərdə yazılmış əsərlərdə ermənilərin İrəvan şəhərinin köklü sakinləri olması qənaəti formalaşdırılmağa çalışılmışdır. Digər amil ondan ibarətdir ki, Sovet Azərbaycanının tarixçiləri İrəvan şəhərinin Ermənistan ərazisində qalması səbəbindən onun obyektiv tarixinin yazılmasına təşəbbüs göstərməmişlər. Bu fürsətdən istifadə edən erməni tarixçiləri İrəvan şəhərinin tarixini istədikləri kimi saxtalaşdıraraq bir sıra əsərlər yazmış, şəhərin yerləşdiyi tarixi Azərbaycan ərazilərini qədim erməni torpağı kimi qələmə vermişlər.

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, orta əsrlərdə formalaşan İrəvan şəhəri Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Yalnız Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bu qala-şəhər Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərində sosial-iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf etmişdir. İrəvan şəhərinin Təbriz-Ərzurum ticarət yolunun üzərində yerləşməsi də onun inkişafına xeyli dərəcədə təkan vermişdir.

Ermənilərin İrəvan ətrafında məskunlaşması 1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın razılığı ilə erməni katolikosluğunun iqamətgahının Kilikiyadan Valarşabad kəndindəki Üçmüəzzin (Üçkilsə) kilsəsinə köçürülməsindən sonra başlamışdır.

İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.), oronimlərin (dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.), oykonimlərin (yaşayış məntəqələri, küçələr, məhəllələr və s.) mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. İrəvan şəhəri ərazisində aparılan qazıntılar zamanı aşkara çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində indiyədək ermənilərə məxsus hər hansı nümunəyə rast gəlinməmişdir.

Avropadan və Rusiyadan gələn səyyah və tədqiqatçılardan Jan Tavernye, Jan Şardən, Ceyms Morier, Morits fon Kotzebue, İvan Şopen, Dübua da Monpere, Avqust fon Haksthauzen, qrafınyə Praskovya Uvarova, Henri Linç, akademik Nikolay Marr və başqaları müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, Xan sarayını, onun Güzgülü salonunu, Yay köşkünü, qaladakı və şəhərdəki məscidləri, karvansaraları, hovuz və hamamları öz əsərlərində təsvir etmişlər.

Osmanlı dövləti ilə Qacarlar İrani arasında strateji mövqedə yerləşən

İrəvan qalasını ələ keçirmək Rusiya üçün XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Fasilələrlə 23 ildən artıq müddətdə İrəvan qalasına hücum edən rus qoşunlarının nəhayət, 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalasını ələ keçirməsindən sonra azərbaycanlı əhalimin qara günləri başlamışdır. Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) sülh müqavilələrinin imzalanmasından sonra İrəvan xanlığının ərazisinə kütləvi surətdə ermənilər köçürülüb gətirilməsi nəticəsində bölgənin etnik tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişmişdir. Ermənilər, yalnız 1905-1906-cı illərdə İrəvanda azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirilməsindən sonra şəhərdə say üstünlüyünə nail olmuşlar.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus maddi mədəniyyət nümunələrinin sistemətlək olaraq dağıdılması prosesi başlanmışdır. Əvvəlcə İrəvan qalasının içərisindəki tarixi memarlıq abidələri erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində isə İrəvan şəhərinin yenidən qurulması zamanı ilk öncə şəhərin mərkəzindəki azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələri məhv edilmişdir.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımı, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin azərbaycanlı simasını ermənilərin xeyrinə tamamilə dəyişdirdi. İrəvan şəhərindən azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrinin izlərini silən, ardınca azərbaycanlı etnik kimliyini yox edərək monoetnik erməni şəhəri yaratmağa nail olan ermənilər, indi də tarix kitablarından, dərsliklərdən azərbaycanlıların izini silməyə çalışırlar.

Lakin mövcud ilk mənbələr və ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində əksini tapan məlumatlar onu göstərir ki, erməni vandalları azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrinin izlərini silməyə çalışsalar da, onları öz adlarına çıxmağa çalışsalar da tarixin yaddaşından onları silmək mümkün deyildir. İrəvan şəhəri Azərbaycanın elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət mərkəzlərindən biri kimi də Azərbaycan tarixində mühüm yerlərdən birini tutur.

XX əsrin sonunda Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tədqiqatçılar tarixi keçmişin obyektiv mənzərəsini əks etdirən bir sıra əsərlər yazmışlar. Qələmə aldığımız “İrəvan şəhəri” kitabı Azərbaycan tarixşünaslığında olan müəyyən boşluğu doldurmağa xidmət edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

Arxivlər

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)

ARDA, fond 411, siy. 9, iş 734.

ARDA, fond 411, siy. 28, iş 678.

ARDA, fond 897, siyahı.1, iş 11.

ARDA, fond 897, siy.1, iş 40.

ARDA, fond. 897, siy.1, iş 78.

ARDA, fond. 897, siy.1, iş 91.

ARDA, fond 970, siy.1, iş 1.

ARDA, fond 970, siy.1, iş 6.

ARDA, fond.970, siy.1, iş 202.

ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 1-6.

ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 7-15.

ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 29-32.

ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 33-35.

ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 54-56.

ARDA, fond 1984, siy. 3, iş 79-81

ARDA, fond 2894, siy. 1, iş 1.

ARDA, fond 3026, siy. 1, iş 261.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)

ARPIİSSA, fond 1, siyahı 169, iş 249.

ARPIİSSA, fond 1, siy. 221, iş 1.

ARPIİSSA, fond 1, siy. 222, iş 48.

ARPIİSSA, fond 1, siy. 222, iş 72

ARPIİSSA, fond 2761, siy. 9, iş 4.

Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Partarxivi, fond 1, iş 309, qovluq 18.

Kitablar

Azərbaycan dilində

- Abbasov İsrəfil. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977.
- Abbasov İsrəfil. Folklorşünaslıq axtarışları. II cild, Bakı, 2010.
- Adıgözəlov Əli. Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən. Bakı, 2003.
- Axundov Nazim. Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920). Biblioqrafiya. Bakı, 1965.
- Akademik Yusif Məmmədliyəv. Bakı, 1996.
- Allahverdiyev Cəlal. İrəvan ədəbi mühiti. Bakı, 2010.
- Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab. İrəvan Çuxuru antologiyası. Bakı, 2004.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2004.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. II cild, Bakı, 2005.
- Azərbaycan tarixi. V cild, Bakı, 2001.
- Azərbaycan teatrının salnaməsi. Birinci hissə. (1850-1920). Toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi Qulam Məmmədli. Bakı, 1975.
- Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). (Sənədlər toplusu). Bakı, 2013.
- Cənub ulduzları. Şerlər və poemalar. Bakı, 1984
- Bayramov İbrahim. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002.
- Dəlili Hüseyin. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı, 1979.
- Evliya Çələbi. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr. Hazırlayan Seyidağa Onullahi). Bakı, 1997.
- Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, 2012
- Ədəbi Ermənistan. Məcmuə. İrəvan, 1957
- Əfəndi Rasim. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2007.

- Əhmədov Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, 2006.
- Əhmədov Teymur. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Bakı, 2004
- Əkbərov Əlizəbun. Böyük dostluq səhifələri. Bakı, 1968.
- Ələkbərli Əziz. Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımını. (Sənədlərin dili ilə). Bakı, 2008.
- Əliyev Fuad, Həsənov Urfan. İrəvan xanlığı. Bakı, 1997.
- Hacıyeva Zəmfira. Təkrarlanan tarix - təkrarlanan şərtlər : «İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795-1828» kitabının müəllifi Corc Burnutyanın rus-sovet və erməni tarixçilərindən fərqli və oxşar cəhətləri. Bakı, 2011.
- Həsənlı Cəmil. SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı, 2005.
- Həsənov Həbib. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997.
- Hidayət. Sabaha çox var. Bakı, 1989.
- İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 1996.
- İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2010.
- İrəvan türklərinin mətbuat abidəsi “Lək-lək” jurnalı. Transliterasiya edən Ziyəddin Məhərrəmov. Bakı, 2008.
- İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbasi). II kitab, Bakı, 2010.
- İsmayıl Eldar. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımını. Bakı, 2014.
- Kərimov İncilab. Azərbaycan teatr tarixi. I cild. Bakı, 2008.
- Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İkinci cild. Bakı, 1981.
- Köçərli Firudin bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.
- Qafqazda «erməni məsələsi». Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cildə. İkinci cild. 1905-1906. Bakı: Elm, 2010, VIII+616 s.
- Qaracadağı Əndəlib. Şeirlər. Bakı, 2002
- Qarayev Elçin. İrəvan xanlığı. Bakı, 2010.
- Qurbanlı Əsəd. Azərbaycan türklərinin Ermənistandan deportasiyası. (1947-1953-cü illər). Bakı, 2004.
- Mahmudov Yaqub. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı, 2014
- Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 6 cildə. 6-cı cild. Bakı, 1985.
- Məmmədli Qulam. Azərbaycan teatrının salnaməsi. Birinci hissə, (1850-1920). Bakı, 1975.

- Məmmədov İsrafil. İrəvan dəftəri. Bakı, 2002.
- Məmmədov İsrafil. İrəvan dəftəri. III, Teatr tariximizdən səhifələr. Bakı, 2009.
- Məmmədov İsrafil. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002.
- Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. I cild, Bakı, 2011.
- Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. II cild, Bakı, 2011.
- Musayev Talib. Ermənilər və faciələrimiz. Bakı, 2008.
- Mustafa Nazim. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı. (1918-1920). Bakı, 2017.
- Ordubadi Məmməd Səid. Qanlı illər. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991.
- Rəhimli İlham. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı. Bakı, 2007.
- Sabir Rizayev, Əkbər Yerevanlı. Yunis Nuri. İrəvan, 1980.
- Sərdariniya Səməd. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı, 2014.
- Səriyyə Xatun. İrəvan bayatıları. Bakı, 1998.
- Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-1985). Tərtib edəni Söhbət Məmmədov. İrəvan, 1985
- Süleymanov Mehman. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, 1997.
- Şaiq Abdulla. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı, 2009.
- Şardən Jan. Səyahətnamə (Fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı, 1994.
- Şərif Əziz. Keçmiş günlərdən. Bakı, 1983.
- Talıblı Tahir. Əziz Əliyev. Bakı, 1997.
- Tərbiyət Məhəmmədəli. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, 1987.
- Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Tərtib edəni Nazim Mustafa, İdeya və Ön söz müəllifi Yaqub Mahmudov. Bakı, 2014.
- Vəlibəyov Rza. Keçmişdən səhifələr. İrəvan, 1969.
- Vilayətoğlu Salman. Oğuz elinin müqəddəs ocağı: Göyçə. Bakı, 2006.
- Yerevanlı Əkbər. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. İrəvan, 1968.
- Yerevanlı Əkbər. Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri. İrəvan, 1958.
- Zeynalov Əsgər. Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda. Bakı, 2001.
- Zeynalov Əsgər. İrəvan məktəbləri. Bakı, 2011.
- Zeynalov Əsgər. İrəvan ziyalıları. Bakı, 1999.

Türk dilində.

- Bilgili Ali Sinan. Osmanlı İran və Azərbaycanı. (16. Ve 18. Yüzyıllar sosial ve Ekonomik Tarih. Erzurum, 2004.
- Kırzioglu M. Fahrettin. Kars Tarihi. I cilt, İstanbul. 1953.
- Kırzioglu M. Fahrettin. Osmanlıların Kafkas Ellərini Fethi (1451-1590). Ankara, 1993.
- Mustafa Nazim. İrevan sehri. Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi. Ankara, 2015.
- Nuri Süleyman. Uyanan Esirler. İstanbul, 2002.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi II., III. Ciltler. 5. Baskı. Ankara, 1998.

Rus dilində

- Абебян Манук. История древнеармянской литературы. Том 1. Ереван, 1948.
- Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, 1920.
- Акопян Тадевос. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977.
- Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника Кавказа. Том 2, Тифлис, 1868.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Архив главного управления наместника Кавказа. Том 3. Тифлис, 1869.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Архив главного управления наместника Кавказа. Том 7. Тифлис, 1878.
- Алекперли Фарид. Тысяча и один секрет Востока. Том. II, Баку, Нурлан, 2008.
- Аннинский Александр. Древние армянские историки, как исторические источники. Одесса, 1899
- Арзуманян Ашот. Ока Бюракана, Ереван, 1976.
- Арзуманян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. Moskva, 1968.
- Армения двадцать месяцев борьбы. Ереван, 1989.
- Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг. Баку, 1988.
- Армянская география VII века по Р.Х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому). Текст и перевод Т.К.Патканов. Санктпетербург, 1877.
- Армянская набойка. Москва, 1953.

- Арутюнян А.О. Кавказский фронт 1914-1917 гг. Ереван, 1971.
- Арутюнян Б. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII — XVIII вв. по архивным материалам Эчмиадзинского монастыря. Ереван, 1940.
- Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту). Ереван, 1970.
- Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века. Институт Востоковедения АН СССР. Москва, 1954.
- Байбуртян В.А. Армянская колония Новой Джульфы в XVIII веке, Ереван, 1969.
- Беляева Л. Н. Зиновьева М. К., Никифоров М. М., Библиография периодических изданий России, 1901-1916. Том 3, Ленинград, 1960.
- Бретаницкий Л.С. Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма. Москва, 1988.
- Бутков П.А. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть вторая. Санкт-Петербург, 1869.
- Гагстаузен Август фон. Закавказски йкрай. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. Санктпетербург, часть I, 1857.
- Гасанлы Джамил. История дипломатии Азербайджанской Республики. В трех томах. Том I., Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). Москва, 2010.
- Географическо-статистический словарь Российской империи. Том V. Спб., 1885
- Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Москва, 1999
- Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва, 1959.
- Губернии Российской Империи. История и руководители 1708-1917. Москва, 2003.
- Ереванци Симеон. Джамбр. Москва, 1958.
- Зейналов Аскер. Эриванская интеллигенция. Баку, 2011.
- Зограбян Эдик. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг.. Ереван: ЕГУ, 2012.
- Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку:Элм, 1986.
- Искусство Азербайджана. Том VII, Баку, 1959.
- История армянского народа. Ереван, 1980.

- Историческая география Западного Азербайджана. Составитель С. Асадов. Баку, 1998.
- Ишханян Б. Народности Кавказа. Состав населения, профессиональная группировка и общественное разслоение Кавказских народностей. Петроград, 1916.
- Капанцян Г.А. Хайаса - колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947, с. 46.
- Керимова, Тамилла. Из истории национальной Академии Наук Азербайджана, Баку, 2005.
- Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории, Ереван, 1986.
- Козлов В. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953-1985 гг., Москва, 2006.
- Лермонтов М.Ю. Полное собрание сочинений. Том V, Москва-Ленинград, 1937.
- Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть вторая. Санкт-Петербург, 1869.
- Население Еревана. Этносоциологические исследование. Ереван, 1986.
- Неймат Мешадиханум. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - начала XX века) (с иллюстр.). Баку, 2001.
- Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, Часть I, Москва, 1823.
- Обзорение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть 4. Санктпетербург, 1836.
- Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год. Эривань, 1902.
- Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 год. Эривань, 1903
- Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год. Эривань, 1905.
- Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 год. Эривань, 1914.
- Парсамян В.А., История армянского народа 1801-1900 гг. Ереван, 1972.
- Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. III-VIII. Баку, 1940-1959.
- Персидские документы Матенадарана. II. Купчие. Выпуск I (XIV—XVI вв.). Сост. А. Д. Папазян. Ереван, 1968.
- Персидские документы Матенадарана. Указы. Вып. II, (1601-1650 гг.), Сост. А. Д. Папазян. Ереван, 1959.

- ПечевИ Ибрахим Эфэнди. История. (Извлечение по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520-1640гг.). Баку, 1988.
- Пикуль Валентин. Фаворит. Том. II, Москва, 2004.
- Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). Москва, 1959
- Полное собрание сочинений А.С.Грибоедова. Том 1, С-Петербург, 1839.
- Помпеев Юрий. Карабахский дневник. Москва, 2010.
- Потто Василий. Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826-1828 гг. Москва, 2006.
- Путеводитель по Кавказскому Военно-Историческому Музею. Тифлис, 1913.
- Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (Сборник документов, 1801-1917 гг.). Составитель Т.Акопян. Ереван, 1978.
- Ризаев Сабир. Азербайджанский театр в Армении. Баку, 1963.
- Собрание актов относящихся к обозрению истории Армянского народа, I hissə, Москва, 1833, s.11-12; Езов Г.А., Сношение Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, s. 392.
- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Тифлис, 1881.
- Сборник статистических сведений о Кавказе, Том I, Тифлись, 1869.
- Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893.
- Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. Часть I, Москва, 1833.
- Тер-Гевондян Арам. Армения и арабский халифат. Ереван, 1977.
- Томас де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2005.
- Усларь П.К. (Сост.). Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Санктпетербург, 1853.
- Челеби Эвлия. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. М. 1983.
- Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, С.Петербург, 1911.
- Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

- Шопен И.И. Новые заметки на древней истории Кавказа и его обитателей. С.Петербург, 1866
- Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Том II, Москва, 1890.
- Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянском народом. Документы. СПб., 1898.
- Эфэндиев Бала. Биографический очерк. Баку, 1975.
- Юзбашян Карен. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия. Москва, 1998.

Erməni dilində

- Արովյան Խաչատուր. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VIII, Երևան, 1958. (Abovyan, Xaçatur. Yerkeri liakadar joğovaçu. VII cild, Yerevan, 1958).
- Ա-Դո. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թթ). (փաստական, վիճազրական, տեղագրական լուսարանություններով), Երևան, 1907. (A-Do. Hay-Turkakan Indharumi Kovkasum. (1905-1906). (Pastakan, Vicaqrakan, Teğaqrakan Lusabanutyunnerov), Erivan, 1907).
- Բարսիսանյան Առաքել (Լեո). Հայոց պատմություն. Երկերի ժողովածու, հ. III, Երևան, 1973. (Arakel Babaxanyan (Leo). Hayoç patmutyun. Yerkeri joğovacu, III cild, Yerevan, 1973).
- Կորկոտյան Չավեն. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը. (1831-1931), Յերևան, 1932. (Korkodyan Zaven. Xorhrdayin Hayastani bnakçutyuni. (1831-1931). Erivan, 1932).
- Հակոբյան Թադևոս. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971. (Hakobyan Tadevos. Yerevani patmutyuni. 1500-1800. Yerevan, 1971).
- Հայկական Սովետական Հանրագիտարան. (Erməni Sovet Ensiklopediyası. 3-cü cild). Yerevan, 1977.
- Միմոնյան Հրաչիկ. Ազատագրական պայքարի ուղիներում. գիրք I, Երևան, 2003, 815 էջ (Simonyan Hraçik. Azadlıq mübarizəsi yollarında. I kitab, İrəvan, 2003, 815 s.)
- Շահազիզ Երվանդ. Հին Երևանը. Երևան, Հրատարակչություն Մելքոնյան Ֆոնդի, 1931.(Şaheziz Yervand. Hin Yerevan. Erivan, 1931).

Digər dillərdə

- Atlas. Voyage au Caucase chez les tcherkesses et les abkhases en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée par Frédéric Dubois de Montpéroux. Paris, 1843.
- Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992.
- Frederic Dubois de Montpereux. Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Georgie, en Armenie et en Crimee: a 6 v.: Paris, 1843.
- James Justinian Morier. A second journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the years 1810 and 1816.
- Kotzebue by Moritz Von. Narrative of a journey into Persia, in the suite of the imperial Russian embassy, in the year 1817. London, 1819.
- Lynch H.F.B., Armenia. Travels and Studies. Vol I, London, 1901.
- Schillinger G. Persianische und Ost-indianische Reise. Nürnberg, 1716.

Məqalələr

- Abbaslı İsrafil. Məmməd vəli Qəmərli və onun “Atalar sözü” kitabı. “Vedibasər” qəzeti, Bakı, № 07 (27), (1-15. 04. 2004).
- Bilgili Ali Sinan. Osmanlı Təhriir Dəfterlərinə Göre İrən-Azərbaycan Şəhirlərində Ermenilər // Ermeni Araştırmaları dergisi, Ankara, 2016, sayı 53.
- Bournoutian George. Husayn Quli Khan Qazvini, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator. // Iranian Studies, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), pp. 169.
- Həbibbəyli İsa. İrən şəhəri olduđu kimi. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, № 40, (21.02 2008).
- Kərimov Kərim. İrən sərdarının sarayı. “Yeni fikir” qəzeti, Bakı, (18.10.1995).
- Mədətli Eynulla. Səməd Sərdariniyanın “İrən müsəlman yurdu olmuşdur” kitabı // Tarix və onun problemləri, 2002, № 2, s. 196-199.
- Məmmədov Süleyman. İrən şəhərində etnik çevrilişlər // Azərbaycan, Bakı, 1992, № 1-2, s. 156-157.
- Məmmədov Tural. İrən xanlığının əhalisi. “Vedibasər” qəzeti, № 19-20 (424-425), (01-31. 10. 2020).

- Milli maarifçilik fədaisi Mirzə Həsən Rüşdiyyə // Güneyn səsi, Bakı, mart, 2011, s. 22.
- Möhsün Nağioğlu. Rəvaninin “Gülüstan” tərcüməsi // Elm və həyat, Bakı, № 2, 2010, s. 41-44.
- Musa Rəhimov (Quliyev). İrəvan xanlarının diplomatik məktubları haqqında axtarışlar və tapıntılar // Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2011, №3, s. 44-48..
- Nasir Şəfəq. İrəvanda Azərbaycan mətbuatı: 95 yaşlı “Bürhani-həqiqət” jurnalı, 525-ci qəzet, Bakı, № 12, (24.01.2012).
- Nəcəfov Nəcəf. İrəvan Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan bölməsinin acı taleyi. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, Bakı, № 8, (1.03.2013).
- Азимбеков Иса -Меддах. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. ССР. // Известия Азкомистариса, Баку, 1929, Выпуск 4, Тетрадь 2, с. 295-311.
- Ашурбейли С.Б. Католические миссионеры в Азербайджане в XVIII в. // Средневековый Восток. Москва, 1980, с. 22-23.
- Гаспарян М.А. Планировочная структура Еревана 19– начала 20 вв. // Национальное своеобразие зодчества народов СССР: Сб. науч. тр.– Москва, 1979, с. 64-72.
- Гаспарян Мариетта. Классические архитектурные формы в зодчестве Еревана (Рубеж XIX-XX вв.). // Պատմա-րաիւսաբանական հանդես (Historical-Philological Journal), Ереван, № 3, 2003, р. 76.
- Геворгян Паргев. В борьбе за существование. Газета “Армянский вестник”, Москва, сентябрь, 1993.
- Гезалов Парвин. Штандарт Гусейн хана Иреванского и четырехугольное знамя Иреванского ханства. Журнал “İRS Nasledie” № 6 (54), 2011,
- Девель Т., Томес Т. Собрание Н.Я.Марра в фотоархиве Ленинградского отделения Института археологии АН СССР.//.. Պատմա-րաիւսաբանական հանդես (Historical-Philological Journal), Ереван, 1971, № 3, с. 292.
- Заседание Политбюро ЦК КПСС от 29 февраля 1988 г. // Журнал Родина, 1994, №4.
- Манукян А. По привычному расписанию. «Коммунист» (Ереван), (3.03.1988)г.
- Миклашевская Н. М. О наследии и традициях в Азербайджанском изобразительном искусстве // Искусство Азербайджана. Том VII, Баку. 1959, с. 24-57.

- Миклашевская Н. М. Художники XIX века Мирза Кадым Эри-вани и Мир Мохсун Навваб // Искусство Азербайджана, том IV, Баку, 1954, с. 84-108.
- Объединенная Армения. Газета «Бакинская жизнь», Баку, № 8, (11.06.1919).
- Оганесян К. Арин-берд (Ганли-тапа) – урартская крепость города Ирпуни // Известия Академии Наук Армянской ССР, № 8, 1951, с. 75-88.
- Папазян А. Арабская надпись на гробнице туркменских Эмиров в селе Аргаванд. Ближний и средний Восток. // Сб. статей памяти Б.И.Заходера, Москва, 1961, стр. 74-75.
- Эривань. Сардарский дворец. 1725 г. // Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 46. С.Петербург, 1912, с. 75-81.
- Эривань. Сардарский дворец. XVIII в. // Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 39. С.Петербург, 1911, с. 29-32.
- Փափազյան Հ. Դ. Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.) // ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1960, № 7-8 . pp. 21-40.

Qəzetlər və jurnallar

Qəzetlər

525-ci qəzet (Bakı)
Azərbaycan (Bakı)
Azərbaycan müəllimi (Bakı)
Nəyat (Bakı)
Каспий (Баку)
Коммунист (Ереван)
Qızıl Şəfəq (İrəvan)
Sovet Ermənistanı (İrəvan)
The New Yorker (Nyu-York)
Vedibasat (Bakı)
Yeni fikir (Bakı)
Армянский вестник (Москва)
Бакинская жизнь (Баку)
Ноев Ковчег (Москва)

Правда (Москва)

Слово (Тбилиси)

Jurnallar

Azərbaycan (Bakı)

Bürhani-həqiqət (İrəvan)

Elm və həyat (Bakı)

Güneyin səsi (Bakı)

Xəbərlər (AMEA). İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Bakı)

Lək-Lək (İrəvan)

Tarix və onun problemləri (Bakı)

Родина (Москва)

Պատմա-բանասիրական հանդես. (Historical-Philological Journal) (İrəvan)

İnternet resursları:

<http://victor.sokirko.com/Tom18/diary.html>.

<http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnarmenia.html>

http://www.iatp.am/old_yerevan.

www.iranica.com/newsite/articles/v8f5/v8f561.html.

http://www.gov.am/u_files/file/kron/ArmeniaPR2_en.pdf.

<http://russia-armenia.info/node/8183>

<http://hayasanews.com/evrei-v-arm/#sthash.PLa1cZRT.dpuf>

<http://shabat.am/article/14690/14690.html>

<http://m.apa.az/az/news/410075>

ƏLAVƏLƏR

Ermənilərin “Hayastan” adlandırdıqları əzəzləri kimlər idarə edib?

Ərəb xilafəti dövrü

Əmirilər⁴³⁴

Məhəmməd ibn Mərvan (693-701, faktiki olaraq 699-cu ildən)

Məsləmə ibn Əbd əl-Malik (709-715)

Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi (722-724)

Məsləmə ibn Əbd əl-Malik (725-729)

Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi (729-730)

Məsləmə ibn Əbd əl-Malik (731-732)

Mərvan ibn Məhəmməd (Kar ləqəbli) (732-744)

Musafir ibn Kusayr (745-750)

Əbu Cəfər (750-754)

Həsən ibn Kəhtəbə ət-Tayi (754-759)

Mehdi (760-775)

Həsən ibn Kəhtəbə ət-Tayi (771-775)

Yəzid ibn Usayd əs-Sulami (752-754) (759-769) (775-780)

Harun (780-786)

Huzayma ibn Hazim ət-Təmimi (786-787)

Yusuf ibn Rəşid əs-Sulami (787)

Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani (787-788)

Ubəydullah ibn Mehdi (788-791)

Fəzl ibn Yəhya ibn Xəlid əl-Bərməki (792-795)

Məhəmməd əl-Əmin (795-809)

Əhməd ibn Yəzid əs-Sulami (796-797) (811)

Səyid ibn Səlm əl-Bahili (798 - 799) (799)

Nəsr ibn Həbib əl-Mühəlləbi (799)

Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani (799-801)

Əsəd ibn Yəzid əş-Şeybani (801-802)

Məhəmməd ibn Yəzid əş-Şeybani (802-803)

Huzayma ibn Hazim ət-Təmimi (803-806)

Süleyman ibn Yəzid əl-Əmiri (806-807)

Əyyub ibn Süleyman (807)

434. Тер-Гевондян Арам. Армения и арабский халифат. Ереван, 1977, s. 271-285.

Yəhya ibn Zufər (808)
Əbdallah ibn Məhəmməd (809)
Məhəmməd ibn Zühəyr əd-Dəbbi (809)
Əsəd ibn Yəzid ibn Məzyəd (809-811)
İshaq ibn Süleyman əl Həşimi (811-813)
Əbu Əbdallah (814)
Hatim ibn Hərsəmə ibn Əyun (815-818)
Yəhya ibn Muad (818-819)
Əhməd ibn Yəhya (819-820)
İsa ibn Məhəmməd əl Məmun (820-823)
Məhəmməd ibn Əbdallah əl Kəlbi (823)
Zurayk ibn Əli (824 – 825)
Əhməd ibn Əbd əl-Əla (825 - 826)
Əbd əl-Əla ibn İbrahim (826 - 827)
Məhəmməd ibn Humayd ət-Tusi (827-828)
Xalid ibn Yəzid əş-Şeybəni (829-832)
Əl-Abbas ibn əl-Məmun (832-834)
Əl-Əfşin Həydər ibn Kavus (835-840)
Xalid ibn Yəzid əş-Şeybəni (841)
Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybəni (842-845)
Məhəmməd ibn Xalid (845-849)
Əbu Əbdallah əl-Mutazz Billah (849-862)
Əl-Abbas ibn əl-Müstain (863-865)
Əbdallah ibn əl-Mutazz (866-867)
İsa ibn əş-Seyx əz-Zuhri əş-Seybani (870)
Cəfər əl-Mufavvid (875-883)

Qeyd: *Bu siyahıya erməni müəllifi Aram Ter-Гевондян erməni tarixçilərinin indi “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları Türkiyə ərazisindəki xilafət dövrü əmirlərinin də adlarını daxil etmişdir.*

***Çuxur-Səəd bölgəsini idarə edən əmirilər, bəylərbəyilər, paşalar və xanlar*⁴³⁵**

- Əmir Səəd – (XIV əsrin sonlarından 1411-ci ilə qədər)
Pir Hüseyn (Əmir Səədin oğlu) - 1411-1420-ci illər
Pir Yaqub (Pir Hüseynin oğlu) – 1420-ci ildən
Əvdül (Pir Hüseynin oğlu) – 1430-cu ildən
Yaqub bəy – 1440-cı illərdən
Həsən xan (Uzun) – 1460-cı illərdən
Həsən bəy (Bayandurun nəvəsi) – 1475-ci ildən
Rəvanqulu xan – 1500-cü illərin əvvəli
Div Sultan Rumlu – 1515-ci ildən
Hüseyn xan Sultan Rumlu - 1550-ci ilədək
Şahqulu Sultan Ustaclı - 1550-1575-ci illər
Məhəmməd xan Ustaclı (Toxmaq) – 1576-1583-cü illər
Lələ paşa (Qara Mustafa) – 1577-ci il
Cığalıoğlu Yusif Sinan paşa 1583-cü ildən
Xıdır (Xızır) paşa 1590-cı illərin sonları
Əmirgünə xan Qacar – 1604-1625-ci illər
Təhməmsibqulu xan (Əmirgünə xanın oğlu) – 1625-1635-ci illər
Murtuza paşa – 1630-cu illərin yarısından
Kalbalı xan – 1636-1639-cu illər
Məhəmməd xan (Çağata Kötük) – 1639-1648-ci illər
Key Xosrov xan – 1648-1653-cü illər
Məhəmmədqulu xan (Lələ bəyin oğlu) – 1652-1656-cı illər
Nəcəfqulu xan – 1656-1663-cü illər
Abbasqulu xan Qacar (Əmirgünə xanın oğlu) – 1663-1666-cı illər
Səfiqulu xan (Alxas Mirzə) - 1666-1674-cü illər
Sarıxan bəy - 1674-1675-ci illər
Səfiqulu xan (Təbrizli Rüstəm xanın oğlu) – 1675-1679-cu illər
Zal xan – 1679-1688-ci illər
Murtuzaqulu xan (naxçıvanlı Məhəmmədrza xanın oğlu) – 1688-1691-ci illər
Məhəmmədqulu xan – 1691-1693-cü illər
Fəzl Əli xan Qacar (Əmirgünə xanın nəvəsi) - 1694-1700-cü illər

435. Bu siyahı adları aşağıda qeyd edilən ədəbiyyat əsasında tərtib edilmişdir: Հակոբյան Թադևոս. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.). Երևան, 1971. (Hakobyan, Tadevos. Yerevanın tarixi. 1500-1800. Yerevan, 1971), p. 455-456; Գախազիզ Յերվանդ. Հին Յերևանը: Յերևան, 1931, p.84-86.(Şahəziz, Yervand. Köhnə Yerevan. Erivan, 1931); Հայկական սովետական հանրագիտարան (Erməni Sovet Ensiklopediyası. 3-cü cild, Yerevan, 1977, İrəvan xanlığı məqaləsi, s. 571; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Azərbaycan, 2010, s.58-59.

Zöhrab xan – 1700-1705-ci illər
Əbdül Məhəmməd xan - 1705-1709-cu illər
Mehralı xan – 1709-1719-cu illər
Allahqulu xan - 1719-1725-ci illər
Rəcəb paşa – 1725-1728-ci illər
İbrahim və Mustafa paşalar – 1728-1734-cü illər
Dəfdərdar Əli paşa – 1734-ci il
Hacı Hüseyn paşa – 1734-cü il
Məhəmmədqulu xan – 1735-1736-cı illər
Pir Məhəmməd xan - 1736-cı ildən
Mehdi xan Qasımlı - 1747-1748
Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı - 1748-1751-ci illər
Xəlil xan Özbək – 1752-1755-ci illər
Həsənəli xan Qacar – 1755-171762-ci illər
Hüseynəli xan Qacar (Həsənəli xan Qacarın qardaşı) – 1762-1783-cü illər
Qulaməli xan (Hüseynəli xanın oğlu) – 1783-1784-cü illər
Məhəmməd xan (Qulaməli xanın qardaşı) – 1784-1805-ci illər
Mehdiqulu xan – 1805-1806-cı illər
Əhməd xan (Marağalı) – 1806, avqust-oktyabr ayları
Hüseynqulu xan Qacar – 1806, dekabr -1827, oktyabr

Qubernatorlar və vitse-qubernatorlar⁴³⁶

Qubernatorlar

Nazorov İvan İvanoviç, general-mayor	1849-1859
Astafyev Mixail İvanoviç, general-mayor	1860-1866
Roslavlev Mixail İvanoviç, general-leytenant	1867-1880
Şalikov Mixail Yakovleviç, general-leytenant	22 mart 1880-22 dekabr 1890
Freze Aleksandr Aleksandroviç, general-leytenant	2 fevral 1891-16 noyabr 1895
Tizenhauzen qraf Vladimir Fedoroviç, həqiqi mülki müşavir	20 fevral 1896-1916

Vitse-qubernatorlar

Blavatski Nikifor Vasilyeviç, saray müşaviri	1849-1861
Dzübenko Vasili Afanasyeviç, həqiqi mülki müşavir	1861-1865
Bucen Karl İqnatyeviç, həqiqi mülki müşavir	1865-1873
Cexovski Valeri Afanasyeviç, həqiqi mülki müşavir	30 dekabr 1873-2 sentyabr 1890
Tizenhauzen qraf Vladimir Fedoroviç, həqiqi mülki müşavir	29 noyabr 1890-9 oktyabr 1892
Nakaşidze knyaz Mixail Aleksandroviç, həqiqi mülki müşavir	19 noyabr. 1892-15 aprel 1904
Baranovski Viktor Petroviç, podpolkovnik	6 sentyabr 1904-1913
Çeqodayev knyaz Aleksey Pavloviç, saray müşaviri	1913-1914
Strelbitski Arkadi Evgenyeviç, saray müşaviri	1916-1917

436. Губернии Российской Империи. История и руководители 1708-1917. Москва, «Объединенная редакция МВД России», 2003, с.376-377, 468.

**Azərbaycan folkloruna aid Matenadaranda saxlanılan bəzi əlyazmaların
siyahısı**

Sıra №-si	Əlyazma	Sənədin inventar №-si	Aid olduğu tarix
1.	«—»	2394	XVII əsr
2.	«—»	2842	XIX əsr
3.	«—»	2845	XIX əsr
4.	«—»	3055	1831-ci il
5.	«—»	3581	1617-ci il
6.	«—»	3228	XIX əsr
7.	«—»	3229	1885-ci il
8.	«—»	3411	XVII əsr
9.	«—»	3417	XVIII əsr
10.	«—»	3443	XVIII əsr
11.	«—»	3751	XIX əsr
12.	«—»	3998	1640-cı il
13.	«—»	4355	XVIII əsr
14.	«—»	4529	XIX əsr
15.	«—»	5954	XVIII əsr
16.	«—»	6438	XIX əsr
17.	«—»	6640	XIX əsr
18.	«—»	6998	XIX əsr
19.	«—»	7009	XVIII əsr
20.	«—»	7197	XIX əsr
21.	«—»	7315	XIX əsr
22.	«—»	7316	XIX əsr
23.	«—»	7318	XIX əsr
24.	«—»	7351	XIX əsr
25.	«—»	7653	XIX əsr

26.	«—»	7693	XIX əsr
27.	«—»	7694	1876-cı il
28.	«—»	7667	1759-cu il
29.	«—»	7702	1831-ci il
30.	«—»	7707	1611-ci il
31.	«—»	7709	1620-ci il (1608)
32.	«—»	7715	1687-ci il (1688)
33.	«—»	7716	XIX əsr
34.	«—»	7717	1695-ci il
35.	«—»	7782	1784-cü il
36.	«—»	7891	XVII-XVIII əsrlər
37.	«—»	7997	?
38.	«—»	8021	1802-ci il
39.	«—»	8084	1810-cu il
40.	«—»	8099	XIX əsr
41.	«—»	8338	XIX əsr
42.	«—»	8361	1696-cı il
43.	«—»	8397	1666-cı il
44.	«—»	8540	1799 - 1807-ci illər
45.	«—»	8605	1676 (1667)-ci il
46.	«—»	8715	XVIII-XIX əsrlər
47.	«—»	8725	XIX əsr
48.	«—»	8738	XVII-XVIII əsrlər
49.	«—»	8741	XIX əsr
50.	«—»	8764	XIX əsr
51.	«—»	8820	XIX əsr
52.	«—»	8831	XIX əsr
53.	«—»	8967	XVII-XVIII əsrlər
54.	«—»	8968	1556-cı il
55.	«—»	9003	XIX əsr

Список казенных садов, состоящих в городе Эривани, отданных на лето 1843 года в откупное содержание» октября 30 дня 1843 года

№	Название садов	Кому и за какую сумму отдан в откуп	Сереб. руб
1	Улиджан бека	Вали беку Зейнал Абдин бек оглы за	5
2	Калантар баги 1/4 часть	Али бабе Машади Мамад Ирза оглы за	20
3	Таги бека 2/5 части	Асад беку Алиджан бек оглы за	24
4	Мамад Шафи бека	Мамад Алию Машади Мамад Гусейн оглы за	32
5	Касум Байрам оглы	Ему же Мамад Алию за	10
6	Мирзы Касума, в Норакеге	Ему же Мамад Алию за	45
7	Мирзы Касума в Дарабаге	Ему же Мамад Алию за	15
8	Аракела Галустова	Абас беку Таги бек оглы за	3
9	Мамад Джафара на Канаве Абиаят	Мамышу Фатали оглы и Малю Мама Багир оглы за	3

Итого 157 сереб. рубл

Уездный Начальник (подпись)

Письмоводитель (подпись)

ЦГИА Арм. ССР, ф. 133, д. 176, л. 17

(Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (Сборник документов, 1801-1917 гг.). Ереван, 1978, с. 109.)

Список жителей города Эривани, имеющих места на земле близ крепости Эривань, называемой Савзя-Кяри и частью Согутлу, занятой огородами, посевами юнжи (ёнджи)

№	Имена и прозвания	Отметка
1	Гаджи Наджаф Эзиз оглы	Куплено место уже тем Гаджи Наджафа имеет купчую крепость на русском языке 1842 года
2	Гаджи Али Эйваз оглы	Имеет купчую с 1630 года на русском и татарском языках, данную Шариатом
3	Гаджи Джафар Таптых оглы	Имеет купчую крепость с 1805 года, данную Шариатом
4	Машади Имам Кули Гарабagli	Имеет купчую с 1812 года, данную Шариатом
5	Калантар бек Улуханли-иский	Имеет купчую на татарском языке, он находится ныне в деревне, а купчая еще не представлена
6	Машади Сафар Калбалай Апкер оглы	Имеет купчую крепость с 1826 года от Шариата
7	Согутлу, занимаемая под огород полковником Клинем	
8	Юзбаши Асатур Челабов	Купчую не имеет.
9	Машади Сафар Келбалай Апкер оглы	Имеет купчую крепость от Шариата.
10	Гаджи Джафар Таптых и Машади Сафар Кафар Калбалай Алапкер оглы	Имеет купчую крепость от Шариата.
11	Гаджи Садых Гаджи Ибрагим оглы	Имеет купчую на русском и татарском языках, которая находится в палате главного и гражданского суда
12	Гаджи Али Усуп оглы	Имеет купчую на русском языке 1837 и 1840 года.
13	Машади Ибрагим Калбалай Иман верды оглы	Имеет купчую с 1805 года от Шариата

14	Гаджи Мамад Кули Пишиаз	Имеет купчую на татарском языке с 1796 года от Шариата
15	Майор Ахмед Хан	Имеет [купчую] от Шариата, которая у сына его, находящегося теперь в г. Тифлисе.
15 а	Гаджи Кярим Султан	Имеет купчую с 1734 года от Шариата.
16	Имам Мирза Баба оглы	Имеет купчую на русском и татарском языках с 1817 года от Шариата.
17	Казенная земля, называемая Ханлуг	Находится на откупе Эриванского жителя Клук
18	Тоже таковая	
19	Калбалай Зейнаб жена Гасан Калбалая	Имеет купчую старую, но неизвестно, где она находится.
20	Калбалай Каландар Калбалай Гусейн оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1826 года от Шариата
21	Али Мамад Мамад Али оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1837 года.
22	Есаул Улухан бек	Купчую не имеет, а владеет местом с 1800 года.
23	Калбалай Каландар Калбалай Гусейн оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1826 года от Шариата
24	Гаджи Мусаджин Али оглы	Купчую не имеет
25	Улухан бек Юнжилук	Купчую не имеет, а владеет местом с 1800 года
26	Казенный Юнжилуг	Находится на откупе у Касум бека
27	Арсентий Подтумянов	Купчих крепостей никаких не имеет на общем положений... пользуется с 1828 года.
28	Калантар бек Улуханлинский	Купчую не имеет
29	Квартальный Челябинов	Купчую не имеет, а владеет местом полковник Киль.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 133, д. 214, л.12-13

(Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (Сборник документов, 1801-1917 гг.). Ереван, 1978, с. 110-111.)

«Договор»

1906 года февраля 13 дня мы, нижеподписавшиеся представители армянского и мусульманского населения г. Эривани, заключили между собой настоящий договор о нижеследующем:

- 1) Мы, уполномоченные населением г. Эривани, по предложению Господина Эриванского Губернатора образовали из себя временную комиссию для восстановления и поддержания спокойствия в г. Эривани.
- 2) Для осуществления намеченной цели, комиссия, прежде всего, вырабатывает и применяет меры нравственного воздействия на население. Затем если в пределах г. Эривани будет совершено какое-либо преступление на почве национальной вражды между армянами и мусульманами, то члены комиссии той части населения, к которой будет принадлежать преступник, обязуются в течении трех суток со дня совершения преступления обнаружить виновного, составить обстоятельное дознание и представить таковое на распоряжение Эриванского Губернатора, причем они, члены комиссии, обязаны указать местопребывание преступника и оказать властям содействие к его задержанию.

В случаях маловажных, но могущих вызвать волнение среди населения, постановление комиссии о привлечении виновных к ответственности представляется на благоусмотрение Господина Эриванского Губернатора.

- 3) Одновременно с производством дознания комиссия определяет размер вознаграждения, следуемого за убытки потерпевшему от преступления или семье потерпевшего сообразно его имущественному положению, производить раскладку определенной таким образом суммы на соответствующую часть населения г. Эривани, т. е. на ту национальность, к которой принадлежит преступник, самая же сумма взыскивается в двухнедельный срок со дня постановления комиссия Городскими и Полицейскими властями.
- 4) Для успешного выполнения комиссией своей задачи, необходимо образовать в уездах, при содействии членов комиссии, выборные комитеты для умиротворения населения.
- 5) Комиссия находит, что одной из причин, тормозящих умиротворение края, служит чрезвычайная медленность в производстве

следствий, поэтому комиссия считает необходимым ходатайствовать о том, чтобы в случаях, когда по расследованию комиссии окажется, что преступление совершено на почве национальной вражды, то по представлению комиссии такие дела назначаются к производству вне очереди.

- 6) О лицах, замеченных в провокаторских действиях, возбуждающих и волнующих население слухами, могущими нарушить спокойствие, постановление комиссии о привлечении таких зловердных лиц представляется с ходатайством комиссии Господину Эриванскому Губернатору.
- 7) Председателем комиссии состоит Городской Голова, который и созывает членов комиссии в нужных случаях.
- 8) В заседаниях по обсуждению вопроса о вознаграждении потерпевшему председательствует Г. Эриванский Губернатор.
- 9) В дополнение пункта 2-го постановить, что всякие преступления независимо от причин подлежат ведению комиссии и комиссия обязана обнаруживать преступников, но в случаях, когда будет обнаружено следствием и судом, что преступление имело частный характер и не имело характера преступлений совершаемых на почве национальной вражды, комиссия освобождается от обязанности, возложенной на нее пунктом 3-м сего договора.

Председатель комиссии Эриванский Городской Голова Ив. М. Агамалов, Гнан-хан Макинский, Герасим Петрович Камсаракан, Григорий Тер-Хачатуров, Аветис Назарович Тер-Аветисов, К. Мамед Алиев, Ага-Хан Эриванский, Василий Егиазаров, Мир Абас Мир Бабаев, Алекпер Исмаилов, Абас Кули бек Гаджибеклинский, А. Гаврилов.

*С подлинным верно
Городской голова (подпись)*

ЦГИА Арм. ССР, ф. 117, д. 580, л. 270

(Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (Сборник документов, 1801-1917 гг.). Ереван, 1978, с. 210-211.)

**Протокол совместного заседания
всех мусульманских Сеймовых фракций**

10 апреля 1918 г..

Председательствовал М.Э.Расулзаде при секретаре Р.Векилове.

Присутствовали члены Сейма: Мелик-Асланов, М.Ю.Джафаров, М.Г.Сеидов, Г.б.Кара-Агазаде, А.б.Карда-шев, Н.б.Нариманбеков (мусаватист), М.б.Гаджибабеков (мусаватист), Б.Ризаев, Н.б.Усуббеков, А.Шейхульисламов, А.б.Махмудбеков, С.А.Агамалов, М.Магеррамов, Ф.Х.Хой-ский, Хасмамедов.

Заседание открывается докладом члена Сейма Сеидова о том, что начатая два месяца тому назад систематическая резня в Эриванской губернии продолжается непрерывно и особенно обострилась за последние дни, о чем свидетельствуют только что полученные телеграммы. Из слов доклада ясно видно, что эта резня мусульман с армянами, с армянскими войсковыми частями преследует определенную задачу - очистить территорию для армян-беженцев и создать компактное целое для автономной Армении. Другие авторы, не касаясь причин этого злосчастного вопроса, старались подыскать конкретные меры помощи брошенным на произвол судьбы восьмидесяти (80) тысячам беженцев-мусульман. Было указано, что комиссия по оказанию помощи беженцам-мусульманам работает не интенсивно, ибо до сих пор не получено даже ассигнование правительства в один миллион рублей. Далее решено переговорить с главой вновь формирующегося правительства Чхенкели самым энергичным образом по вопросу об ограждении жизни и имущества мусульман в Эриванской губернии и, наконец, сделать в Сейме запрос правительству с требованием:

- а) Поручить министру внутренних дел отправить специальную комиссию для оказания помощи мусульманам;
- б) водворить на свои места всех беженцев-мусульман;
- с) поручить министру продовольствия оказать скорую помощь;
- д) расформировать бесчинствующие войсковые части, каковыми в данном случае являются армяне;
- е) выяснить положение и количество беженцев и сделать соответствующую дополнительную ассигновку.

Государственный Архив Азербайджанской Республики.

ф. 970, оп. 1, д. 1, лл. 26-27. Копия.

Протокол № 3 заседания Мусульманского Национального Совета

*29 мая 1918 г.
Тифлис. Дворец.*

Председательствовал товарищ председателя Агаев Гасанбек при секретаре М.Махмудове.

Присутствовали: Ф.Х.Хойский, М.Ю.Джафаров, М.б.Гаджинский, Ал.б.Махмудбеков, Ф.б.Кочарлинский, Дж.Мелик-Еганов, Р.б.Векилов, Г.б.Шахтахтинский, Ах.Ахундов, М.К.Мамедбеков, А.Шейхульисламов, М.Магеррамов, Х.б.Хасмамедов, Х.б.Мелик-Асланов, Дж.б.Гаджинский, С.А.Агамалов, Шарифов.

По открытии заседания член Совета Ф.Х.Хойский докладывает Совету о результатах переговоров представителей Совета с представителями Армянского Национального Совета по поводу границы территории Азербайджанской и Армянской федераций. Ф.Х.Хойский заканчивает свой доклад сообщением, что для образования Армянской федерации им нужен политический центр, а таковым после отхода Александрополя к Турции, может быть только Эривань, а потому уступка Эривани армянам, говорит Хойский, является неизбежной.

По этому вопросу высказываются Х.б.Хасмамедов, М.Ю.Джафаров, Шейхульисламов (последний от имени партии «Гуммет»), Магеррамов М. (от имени социалистического мусульманского блока), которые признают уступку Эривани армянам исторической необходимостью, неизбежным злом. Голосование по этому вопросу дает следующие результаты: за уступку Эривани подается 16 голосов из 28 общего числа; против - один, при трех воздержавшихся.

Затем ставится на обсуждение вопрос об образовании с армянами конфедерации: после краткого обмена мнениями этот вопрос ставится на голосование, причем, такой порядок будущего устройства Азербайджана и Армении Советом принимается единогласно. Далее член Совета Ф.Х.Хойский вносит предложение о привлечении в состав Национального Совета Теймур бека Макинского путем кооптации, что Советом принимается единогласно.

Государственный Архив Азербайджанской Республики.
ф. 970, оп. 1, д. 1, лл. 51-52. Копия.

**Список архитектурных памятников азербайджанского
зодчества находящихся на территории Армянской ССР**

	Адрес	Наименование памятника	Дата	Группа использования	Примечания
1	г. Ереван	Геой-мечеть	1776 г.	Используется под музей	Имеется фресковая живопись и майолика.
2	г. Ереван	Мечеть Зал-хана	1649-1685 гг.	Используется под выставочный зал.	
3	г. Ереван	Сардарская мечеть.	1807-1817 гг.		
4	г. Ереван	Мечеть Гаджи-Джафар Бека	XVIII в.		
5	Арташатский район, сел. Каначут	Мавзолей	XIV в.		
6	Кафанский район сел. Кефашен	Мечеть	XVII-XVIII вв.		
7	Кафанский район сел. Охчи	2 мавзолея	XVIII в.		
8	Кафанский район сел. Зейва	Мавзолей	XIII-XIV вв.		
9	Мегринский район сел. Легваз	Мавзолей	XIX в.		
10	Эчмиадзинский район, сел. Аргаванд	Мавзолей с минаретом	XIII-XIV вв.		
11	Эчмиадзинский район, сел. Аргаванд	Мавзолей	XIII-XIV вв.		
12	Эчмиадзинский район, сел. Агванатун	Мавзолей	XIII-XIV вв.		
13	Эчмиадзинский район, сел. Верх. Хатунарх	Мавзолей	XV-XVI вв.		
14	г. Ереван	Жилой дом Пана-Хана	XIX в.		Имеется фресковая живопись и майолика.
15	г. Ереван	Жилой дом по ул.Алавердян	XIX в.		Имеется фресковая живопись и майолика

Государственный Архив Азербайджанской Республики,
фонд 3026, опись 1, дело 761, лист 23.

Mustafa N. Y. İrəvan şəhəri.
Bakı - «Red N Line» MMC - 2020, 293 səh.

Format: 70x100 1/16
Çapa imzalanmışdır: 27.11.2020

Nazim Mustafa
(Nazim Yusif oğlu Mustafayev)

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan Respublikasının) Amasiya rayonunun (Ağbaba mahalı) Güllübulaq kəndində 1957-ci ildə anadan olmuşdur. 1977-ci ildə indiki Bakı Dövlət Universitetinin riyaziyyat fakültəsini bitirmişdir. 1977-1988-ci illərdə Amasiya rayonunda müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. 1990-1991-ci illərdə Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində, 1992-2003-cü illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Milli Münasibətlər İnstitutunda, 2003-2017-ci illərdə Tarix İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində işləmişdir. 2004-cü ildən Prezident Kitabxanasında şöbə müdiri vəzifəsində çalışır.

“Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq.” (Bakı, 1988) monoqrafiyasının həmmüəlifidir. O, həmçinin Azərbaycan və ingilis dillərində çap edilən “Vandalizm. Tarixi adlara qarşı soyqırımı” (Bakı, 2006, yenilənmiş nəşri 2014) kitabının tərtibçisidir. Müəllifin “İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı. (1918-1920)” (Bakı: Elm, 2017), “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında”(Bakı: Ulu, 2018) kitabları çap edilmişdir. “İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri” “İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi Xan sarayı” kitabları Tarix İnstitutu tərəfindən həmçinin rus, ingilis, fars və erməni dillərində işıq üzü görmüşdür. O, “Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix” (Bakı, 2018) kitablarının müəlliflərindən biridir.

Nazim Mustafa 2012-ci ildə “İrəvan xanlığı” (Bakı, 2010) monoqrafiyasının müəlliflərindən biri kimi, elm sahəsində Dövlət Mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

“1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar” mövzusunda yazdığı dissertasiya işini müdafiə etmişdir.

Prezident Kitabxanasında Nazim Mustafanın “İrəvan şəhəri” əsərinin Azərbaycan və rus dillərində web saytı (www.iravan.info) yaradılmışdır.

Nazim Mustafanın ssenarisi əsasında “İrəvan. Gizlədilmiş həqiqətlər” (2016), Zəngəzur” (2017), “Qarabağ”, “Göyçə” sənədli filmləri çəkilmişdir.

Müəllifin əsərləri onun fərdi internet səhifəsində yerləşdirilir. (<http://nazimmustafa.info>).